

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Fodor Gábor

**Az örménykérdés a magyar források tükrében,
1848–1939**

Az Oszmán Birodalom örmény lakosságának 19–20. századi története magyar szemmel

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Erdődy Gábor, DSc., az MTA doktora

*Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság története
doktori program*

Programvezető: Dr. Dávid Géza DSc.

A bizottság tagjai:

Dr. Vásáry István CMHAS., prof. emeritus, elnök

Dr. Ormos István DSc., belső opponens

Dr. Nagy Kornél PhD., külső opponens

Dr. Demeter Gábor habil, titkár

Dr. Gerelyes Ibolya CSc.

Szepesiné Dr. Simon Éva PhD.

Dr. Dávid Ferenc PhD.

Témavezető: Dr. Dávid Géza DSc.

Budapest – Isztambul, 2018

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Fodor Gábor

MTMT-azonosító: 10027518

A doktori értekezés címe és alcíme: Az örménykérdés a magyar források tükrében, 1848–1939. Az Oszmán Birodalom örmény lakosságának 19–20. századi története magyar szemmel

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.047

A doktori iskola neve: Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság története doktori program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Dávid Géza, DSc

A témavezető munkahelye: ELTE BTK, Török Filológiai Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Isztambul, 2018.03.19.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Az Oszmán Birodalom kisebbségeinek általános helyzete: az örmény példa	18
Ahogy a magyarok látták: örmények a 19. századi Oszmán Birodalomban	
Az örmény egyház	27
Az örmény társadalom	32
A vidék örmény lakossága	39
Örmények az oszmán–török társadalomban	49
Az örmények politikai mozgalma	54
A birodalom általános helyzete a század végén	
A bel- és külpolitikai helyzet	60
Az isztambuli konferencia és az első örmény tapogatózások	62
Az örménykérdés a nemzetközi diplomáciában San Stefanótól Berlinig	65
Berlin után	72
Az örmény forradalmi szervezetek	76
Vámbéry Ármin közvetítői szerepe és az 1894–1896-os mészárlások	81
A birodalom helyzete a 20. század első másfél évtizedében. Ifjútörökök és örmény pártok az átalakuló Oszmán Birodalomban	
Az ifjútörökök	105
Az ifjútörök forradalom és az alkotmány helyreállítása	111
Az adanai incidens	118
A líbiai partraszállás és a Balkán-háborúk	121
A világháború előtti örmény politika	123
A világháború előtti török politika	127
Ideológia, gazdaság és hadsereg	129
Az Oszmán Birodalom az első világháborúban: az örménymészárlások magyar tanúi	
Belépés a világháborúba	134
Örmények az első világháborúban	137
Magyar papok, katonák, tudósok a világháborús Oszmán Birodalomban	141
A világháború után: a Török Köztársaság és a megmaradt örmény közösségek	
Török bel- és külpolitika	165
Örmények és örmény nyomok a Török Köztársaságban: a magyar források	169
Befejezés	181
Bibliográfia	185
Függelékek (Statisztikai táblák és képek)	208

Bevezetés

”Egy másik szempont az emberi, a humánus, amely műveidnek ama részeiből csillog elő, ahol az örményüldözésekről írsz. Megborzadsz az igazságtalanságtól és bátran lépsz ki a síkra az üldözöttekért. És mégis megírtad! Isten vezette tolladat, amikor a védtelenek mellett forgattad és Clio ült melletted, amikor históriát írtál.”¹

Ezeket a sorokat Germanus Gyula (1884–1979) magyar arabista, utazó, a Keleti Akadémia, majd az ELTE professzora vetette papírra 1945. május 6-án, barátjához, Kerekesházy Józsefhez írt levelében.² A korszak két ismert írójának levelezése jól mutatja, hogy az ún. örménykérdés³ és az első világháborús örményüldözések tárgyalása még az alapvetően keresztény beállítottságú, az örményekkel a történelmi együttélés miatt szimpatizáló, ugyanakkor törökbarátsággal is átitatott korabeli magyar közvélemény előtt sem volt feltétlenül ildomos.

Ezt részben politikai okokkal magyarázhatjuk; az első világháború során az Oszmán Birodalommal egy oldalon harcoló Osztrák-Magyar Monarchia háborús cenzúrája nem engedte, hogy az örményekkel kapcsolatos hírek elérjék a magyar közvéleményt,⁴ és a két világháború közötti időszakban a trianoni traumát kiheverni igyekvő Magyarországon volt fontosabb téma is az asztalon. Harmadrészt, ekkoriban még nemzetközi szinten sem indult meg a világháborús események széles körű vizsgálata.

Magyarországon először 1916-ban, a világháború közepén látott napvilágot Orbók Attila, *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról, a császári ottomán kormánynak az örmények államellenes mozgalmáról eredeti hivatalos adatai nyomán* című politikai pamfletje, amelyről később még részletesen szólunk. Röviden azonban annyit érdemes tudni róla, hogy a napilapokban megjelenő hírek mellett ez számít az első magyar nyelvű kiadványnak, amelyik részletes leírást ad az örménykérdésről (legalábbis annak török

---

¹ A levelet idézi: Kerekesházy József, *Enver pasa*. Budapest, 1946, 6. p.

² Germanus Gyula (1884–1979), 1907-ben szerzett diplomát arab és török nyelvből, tanult Bécsben, Lipcsében és Londonban. 1910-től óraadóként oktatott arab és török nyelvet a Keleti Kereskedelmi Akadémián, 1912-től segédtanárnak nevezték ki. 1916-ban sikertelenül folyamadt az állandó tanári kinevezésért, míg 1918-ban részt vett a Vörös Félhold hadiárvának szervezett konstantinápolyi segélykoncertjének megszervezésében. 1928-ban Indiába ment, ahol felvette az iszlámot, muszlim neve Abdulkerim lett. 1935-ben részt vett a szent zarándoklaton. Írásai jelentek meg az arab országokkal és Törökországgal kapcsolatban. A Keleti Kereskedelmi Akadémiára vonatkozóan lásd: Szögi-Zsidi, *Dokumentumok*, i. m., 62; 136; 144; Rövid életrajza: <https://tereless.hu/keletkultinfo/germanusgyula.html> Letöltve: 2017.10.22.

³ Örménykérdés alatt értem az Oszmán Birodalomban élő örmények nemzetiségi mozgalmát, amely az 1860-as években kezdődött, az 1878-as berlini konferenciával tört felszínre, és az első világháborús örménymészárlásokkal, majd Örményország megalakulásával ért véget.

⁴ Kivételt képeznek ez alól Mosony Lipót írásai a *Katholikus Szemlé*ben és a katolikus *Alkotmány*ban, melyeket a későbbiekben részletesen bemutatunk.

megközelítéséről). A következő magyar nyelvű könyvet egy, az Oszmán Birodalomból elmenekült, Izmit környékén született örmény katolikus pap tollából ismerhették meg a magyar olvasók. A Bodurian János Mkrtič' által írt *Vörös Hold* című könyv 1930-ban jelent meg Szépvíz erdélyi településen.⁵ Az írás valós és elképzelt történetek összefűzéséből kialakuló elbeszélés-gyűjtemény, amelyben szinte lehetetlen elválasztani egymástól a fikciót és a valóságot. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy olyan úttörő gondolatokat fogalmaz meg benne (muszlimmá tett, megölt, elkergetett oszmán örmények), amelyekkel a nemzetközi közvélemény csak négy évvel később, Franz Werfel korszakalkotó regényében találkozhatott először. A szintén törökországi születésű, és az 1890-es évek mészárlásai elől gyermekként Magyarországra menekített Hovhannesian Eghia *Armenia népe* [1934], illetve *Hazai örmények a nemzet szolgálatában* [1940] című munkái a Werfel-regény okozta megnövekedett érdeklődést kihasználva már tudományos elhivatottsággal mutatják be az örmény nép történetét, a török uralom kezdeteit, az örmény irodalom, művészet, egyházi élet, az örmény sajtó részleteit, illetve számot adnak az örménykérdés evolúciójáról, valamint a magyarörmények szerepéről a politikai, a kulturális és a tudományos életben.⁶ A könyvek mindenképpen úttörő jelentőségük abból a szempontból, hogy az író részletesen tárgyalja az örmények deportálását, igaz, értesüléseit leginkább Fridtjof Nansen és Johannes Lepsius írásaiból meríti.⁷ Az 1940-es években jelentek meg a már említett Kerekesházy József Törökországgal kapcsolatos könyvei (*Az utolsó szultán* [1940], *Atatürk. Az igazi Kemál* [1943], illetve *Enver pasa* [1946]), amelyekben gyakran találunk utalást a törökök örménypolitikájára vonatkozóan.⁸ A könyvekből többször idézünk majd a későbbiekben. Szintén örmény származású volt Korbuly Domonkos ügyvéd, akinek *Örmény kérdés a*

---

⁵ Bodurián János, *Vörös Hold*. Szépvíz, 1931. Az örmény nevek és fogalmak átírásához a tudományosan elfogadott átírási szabályzatot használtam, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (= AIEA) írt elő. A török neveket, városokat és fogalmakat törökösen, az oszmán átírási szabályokat figyelembe véve írtam. Ettől csak abban az esetben tértem el, ha az adott városnak vagy névnek a magyar nyelvben meggyökeresedett alakja is van (pl. Isztambul, II. Abdulhamid stb.).

⁶ Hovhannesian Eghia, *Armenia népe*. Gödöllő, 1934.; ill., Hovhannesian Eghia, *Hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940. Életrajzára vonatkozóan lásd: <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hovhannesian.html> Letöltve: 2018.02.17.

⁷ Ahogy egyébként Kerekesházy is. Fridtjof Nansen, *Betrogenes Volk*. Leipzig, 1928. A könyv online olvasható változata itt:

https://publikationsserver.tu-braunschweig.de/receive/dbbs_mods_00023465

Johannes Lepsius, *Deutschland u. Armenien 1914–1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam, 1919.; ill. Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*. Potsdam, 1919. A könyv online olvasható változata itt:

https://archive.org/details/bub_gb_1XPUAAAAMAAJ

⁸ Kerekesházy József, *Az utolsó szultán*. Budapest, 1940.; Kerekesházy József, *Atatürk. Az igazi Kemál*. Budapest, 1943.; ill. Kerekesházy József, *Enver pasa*. Budapest, 1946. Kerekesházy további könyvei: Kallos Lajos–Kerekesházy József, *A madagaszkári király családja*. Budapest, 1937. Kallos Lajos–Kerekesházy József, *Abedik gróf csodálatos élete*. Budapest, é. n.

magyar közvéleményben című munkája 1942-ben jelent meg Budapesten.⁹ A meglehetősen éles hangú, muszlimellenes írásban Korbuly bemutatja az örmények korai történetét, sötét szavakkal festi le a török uralom évszázadait, majd az angolokat is felelőssé téve, bemutatja az örményüldözések főbb eseményeit.

A kommunizmus idején az első világháborús események magyar szemszögből történő bemutatása nem volt lehetséges, így egy nagyobb időbeli ugrással a 2000-es évek után keletkezett írásokra térünk át. Bilal N. Şimşir török szerző *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–1999)* című munkája az örménykérdésben képviselt török álláspont egyik első magyar nyelvű kiadványa.¹⁰ Ebben a rövid füzetben a szerző egyenlőségjelet tesz az 1800-as évek végi örmény terrorakciók, az 1920-as években, török vezető politikusok ellen végrehajtott támadások, illetve az 1970-es években a török diplomaták ellen elkövetett merényletek között, így hangsúlyozva, hogy a török kormány örményellenes lépései csupán preventív jellegűek voltak. A másik oldalról közelít az *Örményország kincsei – Titkok az Ararátról* című könyv, s bár alapvetően egy kiállítás-katalógusról van szó, Nagy Kornél és Dobrovits Mihály írásai révén az örménykérdés is fontos szerepet kapott benne.¹¹ Krajcsír Piroska és Dzsoťján Gagik szerkesztésében jelent meg a *Tanulmányok az örmény népiirtás témaköréből* című kiadvány, amely az első ilyen témájú magyar–örmény szakmai tanulmánykötet hazánkban. Az angol, francia, német és magyar nyelven publikált cikkek alapvetően az események örmény olvasatát mutatják be. Szintén hasonló témában jelent meg 2007-ben Nikolaj Hovhanniszyán *Az örmény genocídium* című fényképekkel illusztrált kiadványa, amely Şimşir munkájához hasonlóan egy külföldi propagandakiadvány magyar fordítása.¹² A legutóbbi időkből Flesch István *Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország* címmel megjelent munkája,¹³ Mustafa Serdar Palabıyık *Megérteni 1915 eseményit: törökök és örmények*,¹⁴ valamint Ronald Suny *Az örmény népiirtás története* c. munkájának magyar fordítása érdemel külön említést;¹⁵ ez utóbbi véleményem szerint a témában megjelent legkomolyabb és legjobb, magyar nyelven is elérhető munka. A magyar vagy magyar fordításban is olvasható összefoglaló munkák közül pedig több is külön

---

⁹ Korbuly Domonkos, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest, 1942.

¹⁰ Bilal N. Şimşir, *Az örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–1999)*. Budapest, 2001.

¹¹ Örményország kincsei – Titkok az Ararátról. Szerk: Kocsis Péter Csaba–Vasváry Viktor. 2002.

¹² Nikolaj Hovhanniszyán, *Az örmény genocídium*. Budapest, 2007.

¹³ Flesch István, *Örmények, kurdok, törökök. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország*. Budapest, 2013.

¹⁴ Mustafa Serdar Palabıyık, *Megérteni 1915 eseményit: törökök és örmények*. Budapest, 2017.

¹⁵ Ronald Suny, *Az örmény népiirtás története*. Budapest, 2016.

fejezetet szentelt az örménykérdés evolúciójának és lefolyásának.¹⁶ Végül ki kell emelni a magyar kutatók közül Nagy Kornél, Kovács Bálint, Kránitz Péter, Merenics Éva, illetve Birkás Anna nevét, akik az elmúlt években a legkomolyabb munkákat tették le az asztalra magyar és idegen nyelven.¹⁷

Nemzetközi szinten az örménykérdés a történettudomány egyik legjobban feldolgozott és a 21. század elején leginkább a kutatások homlokterében álló témája, amely ugyanakkor a politikai csatározások „legforróbb” terepe. Megszámlálhatatlan mennyiségben lapulnak levéltári források Jeruzsálemtől Washingtonig, Isztambultól Párizsig, amelyek jó részét az elmúlt évtizedekben kitartó munkával a nagyközönség elé tárták a téma szakértői, habár feldolgoznivaló anyag még mindig bőséggel akad. Ennek ellenére a kérdés nem jutott nyugvópontra, újabb és újabb összecsapások színtere lett a „nyugati” és a „török” álláspontot osztó kutatók között.¹⁸

Az 1915. május 26-án elfogadott ún. kitelepítési törvények, melyek következményeként legkevesebb 600–800.000 örmény lelte halálát az első világháborús Oszmán Birodalomban, s amivel akárhonnai is nézzük, az örménység közel 2500–3000 éves anatóliai jelenléte is véget ért, napjainkban is a Törökországgal kapcsolatos diplomáciai tárgyalások fontos témája.¹⁹ A közel száz évvel ezelőtt kezdődött és az antant hatalmak által 1915 májusában *emberiség elleni büntettként* definiált véres események körüli politikai, társadalmi és történeti vita mind a mai napig dúl, s bár az évtizedek során a vélemények sokat finomodtak, még ma is hatalmas szakadék tátong az első világháborús események „nyugati” és „török” interpretációja között. A nyugaton egyre több országban törvényileg is népirtásnak, Törökországban viszont konzekvensen kitelepítésnek vagy polgárháborúnak minősített cselekmények és azok előzményeinek elemzése előtt érdemes néhány szót szólni az események utóéletéről, a két fél interpretációinak fejlődési szakaszairól, valamint azok politikára és társadalomra gyakorolt hatásairól, hogy a magyar mellett nemzetközi kontextusban is érhetőbbé váljék a dolgozatomban alkalmazni kívánt megközelítés.

---

¹⁶ Ezek közül kettőt emelnék ki: *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófája*. Eds.: Stephan Burgdorff–Klaus Wiegrefe. Budapest, 2010, 195–197; 259–260. p. ; Bihari Péter, *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. 2014, 274–277. p.

¹⁷ A későbbiekben minden szerzőtől idézem a témában megjelent legjelentősebb írásait.

¹⁸ Bár csekély számban vannak a török álláspontot osztó nyugati kutatók is, az egyszerűség kedvéért „nyugati” álláspontnak hívom az örmény népirtást elismerőket, míg „török” álláspontnak az azt tagadókat.

¹⁹ A továbbiak ez alapján: Fodor Gábor, *Törökország és az örménykérdés – 1915 megítélése Törökországban és a világban*. In: *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete évkönyve 2013–2014*. Szerk: Kis Anna Flóra. Piliscsaba, 2015, 185–192. p. Az örmények ősei a Kr. e. 12–7. század között vándorolhattak be a mai Örményfennsík területére, de a források szerint az első független örmény állam Kr. e. 189-ben alakult meg I. Artasesz (Artaxiasz) vezetésével. Lásd: Nagy Kornél, *Az örmény etnogenezis*. In: *Örményország kincsei. Titkok az Araráról*. Szerk.: Kocsis Péter Csaba–Vasváry Viktor Budapest, 2002, 28. p.

Az Oszmán Birodalom romjain kikiáltott Török Köztársaság véleményformálójának 1915-höz fűződő viszonya általában az aktuális bel- és külpolitikai eseményekhez igazodott, de a 20. század során hivatalosként elfogadott álláspontokat három csoportba oszthatjuk. A Donald Bloxham és Fatma Müge Göçek kutatók által oszmán feltáró, köztársasági védekező, valamint poszt-nacionalista kritikusnak nevezett szakaszok határait legtöbbször a világpolitika jelentős eseményei jelölik ki, úgymint a Török Köztársaság 1923-as kikiáltása, a második világháború vagy a Szovjetunió felbomlása.²⁰ Az első szakasz, melyet oszmán feltáró narratívának neveztek el, jellemzően az első világháborút lezáró mudroszi béke (1918), valamint az Atatürk állam kialakulása (1923) közti időben keletkezett emlékiratokat, beszámolókat, bírósági jegyzőkönyveket, levéltári anyagokat öleli fel, melyekben magas pozícióban lévő oszmán bürokraták vallanak az 1894-1896 között, majd az első világháború során elkövetett örményellenes lépések okairól. Ide sorolhatjuk Mehmet Sait (1838–1913), Kıbrıslı Mehmet Kâmil (1833–1913), vagy Mehmet Talat pasa (1874–1921) memoárjait,²¹ az oszmán kormányzat hivatalos beszámolóit,²² vagy az Isztambul 1919-es angol megszállását követően a feltételezett elkövetők ellen indított perek iratait.²³ Az ekkoriban felbukkant iratok közül mindenképpen ki kell emelni az angolok által vásárolt ún. „Tízparancsolatot”,²⁴ valamint a Naim–Andonian dokumentumokat.²⁵ A „Tízparancsolat” rövid listája és a Naim

²⁰ Donald Bloxham–Fatma Müge Göçek, *The Armenian Genocide*. In.: Dan Stone, *The Historiography of Genocide*. Hampshire–New York, 2008, 344. p. Ezt a fajta felosztást Fatma Müge Göçek maga is publikálta. Lásd: Fatma Müge Göçek, *Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915*. In.: *A Question of Genocide*. Eds.: Ronald Grigor Suny–Fatma Müge Göçek–Norman M. Naimark. Oxford, 2011, 42–54. p.

²¹ Lásd: Gül Çağalı-Güven, *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşaların Anıları. Polemikleri. Belgelerle Mısır, Ermeni–Kürt, Doğu-Rumeli Meseleleri*. İstanbul, 1991.; ill. Mehmet Kasım, *Talaat Paşa'nın Anıları*. İstanbul, 1986. Róluk később még részletesen szólunk.

²² Lásd: National Congress of Turkey, *The Turco–Armenian Question: The Turkish Point of View*. Constantinople, 1919.

²³ Lásd: Vahakn N. Dadrian–Taner Akçam, *Judgement at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*. New York–Oxford, 2011.

²⁴ A „Tízparancsolat” egy kézzel skiccelt feljegyzés volt, amit egy angol tiszt 1919-ben vásárolt meg. A dokumentum az Egység és Haladás Párt vezetőire nézve terhelő adatokat tartalmazott, hiszen a titkos parancs 10 lépésben írta le az örmények megsemmisítésének elvárt menetét. A dokumentumot eladó volt oszmán bürokrata azt állította, hogy ezeket a parancsokat küldték el a vidéki kormányzóknak azzal az utasítással, hogy elolvasás után azonnal semmisítsék meg, ugyanakkor annyira általános információkat tartalmazott, hogy azt bárki leírhatta a háború után is. Ráadásul egyes esetekre egyáltalán nem voltak igazak az abban foglaltak. A „Tízparancsolatra” vonatkozó további adatokat lásd: Guanter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005, 47–50. p.

²⁵ Az Aram Andonian által írt *Nagy bűn* (angolul: *The Memoirs of Naim Bey*) egy közel 50 telegrammásolattól álló gyűjtemény, melyet Andonian vásárolt meg egy Naim nevű, Aleppóban dolgozó hivatalnoktól. Ebben állítólag Talat pasától származó rejtjelezett üzenetek vannak, melyek bizonyítják, hogy a belügyminiszter adott parancsot az örmények kollektív kiirtására. Az Andonian által összegyűjtött dokumentumok nagyobb része ugyanakkor fakszimile volt, amikben egyes török kutatók szerint sem az aleppói vezető aláírása, sem a telegramok számozása, sem a dátumozás nem stimmel. Ráadásul Párizsban ezeknek is nyoma veszett az 1950-es évek során, ahonnan állítólag a Szovjetunióba szállították azokat. A Naim–Andonian dokumentumokról további adatokat lásd: Lewy, *The Armenian*, i. m., 63–72. p.; Vahakn N. Dadrian, *The Naim–Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*. In: *Journal of Middle East Studies*. 18.1986. 312–338. p.; Ataövü Türkaya, *The Andonian „Documents” Attributed to Talat*

bey által felkínált iratok körül a mai napig parázs vita dúl, ugyanis hitelességük több szempontból is megkérdőjelezhető: egyrészt alacsony beosztású hivatalnokoktól vásárolták, akik nem valószínű, hogy hasonlóan fontos, titkos dokumentumokhoz hozzáférhettek, másrészt mindkét irat olyan ember közreműködésével került a nyugatiak kezére, akikről köztudomású volt, hogy pénzügyi zavarokkal küszködtek. Ennek is köszönhető, hogy a szövetségesek által Máltára hurcolt 118 török vezető²⁶ – akiket végül a függetlenségi háború során elfogott brit katonákért és civilekért cserélték ki –, elleni perekben ezeket nem használták fel, ugyanis az angoloknak is rá kellett jönniük, hogy az Isztambulban keringő „autentikus” dokumentumok nagy része egyszerű hamisítvány. Tartalmi ellentmondásaik, valamint az eredeti dokumentumok homályos körülmények közötti eltűnése pedig a későbbi kutatókban is erős kétségeket ébresztett a dokumentumok hitelességét illetően.

Az oszmán feltáró narratívában tehát alapvetően kétféle megközelítés vált uralkodóvá: a régi rend hívei szerint az Oszmán Birodalomban alkalmazott ún. *millet*-rendszer megfelelően garantálta a kisebbségi jogokat, s bár elismerték, hogy voltak kisebb hibák, ennek ellenére a keresztény kisebbségeknek, így az örményeknek nem volt joguk fellázadni az állam ellen. A török függetlenségi háború lezárásához közeledve viszont egyre inkább az a magyarázat nyert teret, hogy a gyilkosok a haza védelmében cselekedtek, tettükkel a törökországi muszlimokat és az anatóliai anyaföldet mentették meg az árulók és nyugati felbujtóik ellen. Közös azonban mindkét narratívában, hogy a gyilkosok és a gyilkosságok megrendelőinek személye fölött jótékonyan szemet hunynak, így biztosítva táptalajt azoknak a későbbi állításoknak, melyekben maguk az áldozatok lesznek felelősek az őket ért szörnyűségekért.

A második nagyobb korszakot az 1950-es évek elejétől az 1990-es évek elejéig, vagyis a második világháborút követő ENSZ-határozattól a kommunista rendszerek bukásáig számítjuk, ám érdemes néhány szót ejteni arról is, hogy mi történt a két korszakot elválasztó majdnem harminc évben. A köztársaság első évtizedeiben rengeteg külső és belső tényező gátolta az első világháborús események feldolgozását, így a kilenc éven át tartó háborúskodás

---

Pasha are Forgeries! In: *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*. 538.1984.; Şinasi Orel–Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat paşa'ya atfedilen telegrafların gerçek yüzü*. Ankara, 1983.; *Tarih, Otopsiyografi ve Hakikat. Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarihyazımı*. Derleyen: Bülent Somay. İstanbul, 2015.

²⁶ Az angolok által Máltára hurcolt, háborús bűnösökként aposztrofáltak sorsát illetően lásd: Bilal N. Şimşir, *Les Déportés de Malte et les Allégations Armeniennes*. Ankara, 2008. Az elhurcolt egykori vezetők közt sokak kétségtelenül bűnösök voltak, míg egy részük, mint pl. Ziya Gökalp, csupán azért lett fogoly, mert a háború alatti kormányzatban szerepet vállalt, ugyanakkor a katonai akciókhoz semmi köze nem volt. 1921-es elengedésük után többen az İkinci Grubu nevű, Mustafa Kemal ellenzékének számító pártban vállaltak kisebb-nagyobb szerepet.

okozta politikai, gazdasági és társadalmi káosz, a világháborús politikát irányító Egység és Haladás Párt tisztségviselőinek beépülése a köztársasági állam gépezetébe (habár ezekkel fokozatosan leszámoltak 1926-ig),²⁷ a Mustafa Kemal által megkezdett nagy ívű reformok,²⁸ majd a második világháború több éven át tartó fenyegetése. Emellett ki kell emelni, hogy Atatürk 1927-es, 36 órás parlamenti beszéde, a *Nutuk*, melyben saját szemszögéből mesélte el a függetlenségi háború mozzanatait, több évtizedre diszkreditált minden más történelemfelfogást a török közéletben és tudományban. Emellett azzal, hogy beszédében az eseményeket Samsunba történő 1919-es megérkezésével indította, minden korábbi tett a „történelem előtti”, a köztársaság kikiáltásához vezető szükséges rossz kategóriájába került.²⁹

A köztársasági védekező narratíva kezdetét Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* és Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* című könyveinek 1953-as megjelenéséhez köthetjük.³⁰ A népirtásról hozott 1948-as ENSZ-határozatra válaszul,³¹ az İsmet İnönü vezette állampárt bukása utáni szabadabb légkört kihasználva, a szerzők igyekeztek bizonyítani, hogy az 1915 és 1917 között történtek nem minősülnek genocídiumnak. Ezen analógiát követve a következő évtizedek török és török párti művei nem szóltak másról, mint az örmények régi oszmán szokás szerinti kitelepítéséről, egy tulajdonképpeni polgárháborús helyzetről, továbbá a nagyhatalmak háború előtti imperialista és az örmények nacionalista törekvéseiről. El kell ugyanakkor mondani, hogy az 1973 és 1985 között az ASALA és más örmény terrorcsoportok által megölt török diplomaták³² és azok családtagjainak holttesteinek remek táptalajt biztosítottak ezen feltevések további burjánzásához.

---

²⁷ Mint pl.: Hüseyin Rauf, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Kara Kemal stb.

²⁸ Részletesebben lásd: Andrew Mango, *Atatürk*. London, 1999, 361–456. p.

²⁹ Erik J. Zürcher, *Turkey, A Modern History*. London–New York. 2004, 175. p.

³⁰ Lásd: Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul, 1953.; ill. Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul, 1953.

³¹ A határozat 1948. december 11-étől vált aláírhatóvá, de az első csatlakozó, Etiópia csak 1949-ben írta azt alá. Törökország 1950. július 31-én csatlakozott. A határozat 2. cikkelye az alábbiak szerint fogalmaz: Népiirtást követ el, „(a)ki valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges kiirtása céljából

- a) a csoport tagjait megöli,
- b) a csoport tagjainak, a csoporthoz tartozása miatt súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz,
- c) a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik,
- d) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a csoporton belül a születések meggátolása,
- e) a csoporthoz tartozó gyermekeket más csoportba elhurcolja”

<http://www.icrc.org/ihl.nsf/full/357?OpenDocument> Letöltve: 2015.02.28.

³² Az ASALA 34 török diplomatát ölt meg 1973 és 1985 között, ám az Orly repülőtérén elkövetett, több ártatlan ember életét követelő merényletük után a felháborodott nyugati közvélemény hatására felhagytak további akcióikkal. Többek között bombát dobtak Stanford Shaw házára is, aki az 1977-ben megjelent *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* című munkájában tagadta, hogy genocídiumot hajtott volna végre az oszmán kormányzat. Emellett fegyverest támadást hajtottak végre 1991. december 19-én Törökország budapesti nagykövete ellen. Az ASALA-ra vonatkozóan részletesebb információkat lásd: Şimşir, *Örmény terrorizmus*, i. m., 65. p.

Bár az 1960–70-es évek csendje, mely elsősorban a két katonai puccs nyomán kialakult cenzúrának volt köszönhető,³³ megtörni látszott az örmény akciók nyomán, az igazi felívelésre az 1980-as évek derekán került sor, amikor is a fokozódó nemzetközi nyomás miatt a törökök időt és pénzt nem kímélve, futószalagon adták ki az örmények első világháború előtti titkos szervezkedéseit bemutató könyveiket. Emellett jelentős pénzekkel támogattak a török álláspontot alátámasztani hajlandó nyugati történészeket,³⁴ vagy a diplomáciai nyomásgyakorlás és fenyegetőzés eszközével akadályozták meg olyan kiállításokat és konferenciákat, melyeken szóba jött volna az örmények sorsa.³⁵

Így érkeztek el az 1990-es évek, amikor alapjaiban rendültek meg az addig biztosnak hitt török pozíciók. A hidegháború évtizedei alatt a NATO legkeletibb védőbástyájának szerepébe bújó Törökország, melynek belügyeit korábban a CIA gyakorlatilag kézi vezérléssel irányította,³⁶ stratégiai jelentősége kezdett leértékelődni, s ezt kihasználva az európai országok sorra hozták meg az örmény népirtást elismerő határozataikat.³⁷ Bár volt némi remény a török–örmény kapcsolatok normalizálására is, a Karabağ/Karabagh/Łarabał tartományért kitört örmény–azeri háború további évtizedekre lehetetlenítette el a két ország közeledését. Emellett a nyugat felé kacsingató Törökországnak be kellett látnia, hogy az Európai Unió integráció egyik feltétele a múlttal való mielőbbi szembenézés. Ennek is köszönhető, hogy a korábbi, dogmatikus könyvek közé ma már befurakodnak a fiatalabb generációk kritikusabb hangvételű művei is. Ezt a *poszt-nacionalista kritikus narratívának* nevezett szakaszt éljük napjainkban is, melyben párhuzamosan létezhet a nacionalista álláspontot változatlanul fenntartó, de az oszmán-törökök felelősségét egyértelműen kimondó nézet is.³⁸ Mindez pedig a társadalomban is érezteti hatását, így a Hrand (Hrant) Dink' isztambuli örmény újságíró megölését követő tömegdemonstráción törökök tízezrei „mi mindannyian Hrand Dink' vagyunk” feliratú táblákkal a kezükben vonultak föl, vagy érdemes megemlíteni a 2010-ben a Haydarpaşa állomáson tartott megemlékezést, ahol az 1915. április 24-én vonatra rakott örmény vezetők emléke előtt tisztelegtek. A politikai életben is érezhető

³³ Törökországban három klasszikus katonai puccs volt a második világháborút követően (1960, 1971, 1980).

³⁴ Mint pl. Stanford Shaw, Heath W. Lowry and Justin McCarthey, újabban pedig Guenter Lewy vagy Sean McMeekin nevét érdemes megjegyezni.

³⁵ A Tel Avivban 1982-ben megrendezett Nemzetközi Holocaust és Genocídium Konferencián nem hangzottak el előadások az örmény népirtás témakörében, majd az előzetes tervekkel ellentétben a New Yorkban megnyitott Holocaust múzeumban sem utaltak az örmények sorsára.

³⁶ Daniele Ganser, *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London–New York, 2005, 224–244. p.

³⁷ Többek közt Belgium, Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Vatikán, Svédország, Oroszország, Uruguay, Kanada.

³⁸ Ilyen szerzők többek között Taner Akçam, Fuat Dündar, Fatma Müge Göçek vagy Uğur Ümit Üngör. De a Nobel-díjas Orhan Pamuk is kijelentette, hogy az Egység és Haladás Párt vezetői népirtást követtek el a törökországi örményekkel szemben, amiért halálos fenyegetéseket kapott.

változás legkiemelkedőbb eredménye a 2009-ben, Svájcban aláírt örmény–török memorandum lehetett volna, azonban a dokumentum kölcsönös ratifikációjára a mai napig nem került sor.

A török fél után térjünk át a „nyugat”, vagyis Európa, Amerika, Örményország és Izrael véleményformálóinak nézeteire, amelyek ugyan kevésbé változtak az évtizedek során, mégis ki voltak szolgáltatva a világpolitikai és a katonai-stratégiai szempontok mindent felülíró érdekeinek. Hans-Lukas Kieser svájci történész analógiáját követve a nyugat szempontjából öt rövidebb szakaszra bonthatjuk az elmúlt közel egy évszázad eseményeit.³⁹ Ezek közül az első háromról rövidebben, míg az utolsó kettőről kissé részletesebben fogok szólni. Az első szakasz a világháborús beszámolókat, a helyszínen lévő misszionáriusok és követségi alkalmazottak, katonáemberek visszaemlékezéseit öleli fel,⁴⁰ a második az 1923 és 1945 között íródott, örményekkel foglalkozó irodalmi és tudományos műveket, melyek közül kiemelkedik Franz Werfel *A Musza dagh negyven napja* című regénye,⁴¹ míg a harmadik szakaszt az 1948-as ENSZ-határozattól az 1960-as évek végéig számítjuk. Itt érdemes kiemelni az 1965-ös nagy jereváni megmozdulást, amelyet az események 50. évfordulóján tartottak, és amelyen örmények tízezrei vettek részt. Bár Hruscsov támogatta a felvonulás megszervezését, mégis az örményekkel kapcsolatos sztálini politikát kívánta folytatni. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a szovjet vezetés teljes mellszélességgel támogatta azon örmény követeléseket, melyek a lausanne-i béke revíziójára és a sèvres-i béke örmények számára területileg jóval előnyösebb határozatainak elfogadására irányultak.⁴² Ezt persze, különösen a második világháborút követően, sem az Egyesült Államok, sem Európa vezető hatalmai, sem pedig Törökország nem támogatta. A negyedik szakasz kezdetét a JCOAG és az ASALA örmény terrrorszervezetek török diplomaták ellen folytatott embervadászata jelöli ki, amelynek több tucatnyian estek áldozatul. A világszerte nagy port kavart események bizonyos fokig elérték hatásukat, hiszen mind többen kezdtek el beszélni az örmények első világháborús tragédiájáról. Persze ez köszönhető volt a történettudomány egyre élénkülő érdeklődésének, valamint a meggazdagodott és gyökeret eresztett európai és amerikai örmény diaszpóra lobbitevékenységének is. Ennek első szemmel látható jele az Egyesült Államokban 1975-ben elfogadott, április 24-ét nemzeti gyásznappá nyilvánító törvénytervezet volt. Ezt követően az ENSZ-ben is egyre élesebb vita alakult ki arról, hogy Törökországot bűnösnek

³⁹ Bloxham–Gökcek, *The Armenian*, i. m., 352. p.

⁴⁰ Ezek közül a leghíresebb: Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918.

⁴¹ Franz Werfel, *Die Vierzig Tage des Musa Dagh*. Frankfurt am Main, 1933. Magyarul megjelent: Franz Werfel, *A Musa Dagh negyven napja*. Budapest, 1934.

⁴² Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az örménykérdés tabunak számított a kommunista blokk országaiban egészen az 1970-es, 1980-as évekig.

mondják-e ki az időközben elévülhetetlennek nyilvánított népirtás büntetében.⁴³ Bár a törökök minden követ megmozgatva végül meghiúsították ezeket a próbálkozásokat, de ez leginkább annak volt köszönhető, hogy Afganisztán és Irán 1979-es elvesztését követően a Jimmy Carter, majd Ronald Reagan vezette amerikai kormányzat nem tehetette meg, hogy elidegenítse magától közel-keleti szövetségését. Ennek ellenére 1985-ben, 1987-ben és 1990-ben is történtek próbálkozások az amerikai képviselőházban az örmények elleni akciók népirtásként való megbélyegzésére, de ezeket a kormányzat török nyomásra nem engedte át a szavazáson. Rendkívül érdekes egyébként, hogy Törökország képviselőjében számos zsidó csoport is az elfogadás ellen kampányolt, bár az izraeli és az amerikai zsidó szervezetek is megosztottak voltak a témában. Az Izraelben manapság is napirenden lévő vitában a liberális oldal erkölcsi kötelességének érzi a „sorstársak” segítségét, míg egyesek úgy vélekednek, hogy az örmény népirtás elismerésével veszélybe kerülne a Soá egyediségének és megismételhetetlenségének képe.⁴⁴ Törökország ezt az együttműködést erősítendő kezdte meg a Holokauszt idején zsidókat mentő török diplomaták történeteinek egyre hangosabb propagálását.⁴⁵ Bár az évtizedek óta fennálló török–izraeli szövetség manapság nehéz időket él át, Tel Aviv mindeddig nem ítélte el Törökországot az örmények ellen elkövetett bűnök miatt, bár a téma újbóli elővételét már többször meglebegtették Erdoğan Izrael-ellenes retorikájára válaszul.⁴⁶

Ezzel el is érkeztünk az utolsó korszakunkhoz, mely a Bloxham–Göcek-féle felosztáshoz hasonlóan a Szovjetunió felbomlása utáni évek eseményeit foglalja magában. Ahogy korábban már említettem, Törökország stratégiai jelentőségének csökkenésével az európai országok elkezdtek népirtásnak minősíteni az 1915–1917 között történeteket, azonban ezek a határozatok a morális szempontok mellett aktuálpolitikai motivációktól sem voltak mentesek. Az olaszok például az 1999-ben hivatalosan is tagjelöltté váló törökök csatlakozási folyamatának megakasztása érdekében is hozták ezt a döntést, a francia politikusok pedig a nagyszámú és gazdaságilag erős örmény szavazók voksaiért versengenek a téma napirenden tartásával. De megemlíthetünk itt olyan dél-amerikai országokat is, mint Argentína vagy Uruguay, amelyek szintén az örmény diaszpóra nyomására hozták meg Törökországot elítélő törvényeiket. Az USA számára azonban továbbra is kiemelt fontosságú szövetségesnek számítanak a törökök, amit mutat az Irak ellen viselt két háborúban játszott szerepük is. Bár a

⁴³ Részletesebben lásd: Varoujan Attarian, *Le Génocide des Arméniens devant l'ONU*. Edition Complexe, 1997.

⁴⁴ Yair Auron, *The Banality of Denial. Israel and the Armenian Genocide*. Transaction, 2003.

⁴⁵ Lásd a magyar fordításban is megjelent Ayşe Kulin regényét (eredeti címe *Nefes Nefese*): Ayşe Kulin, *Az utolsó vonat Isztambulba*. Budapest, 2010.

⁴⁶ A vitával kapcsolatban többek között lásd: <http://www.haaretz.com/print-edition/opinion/israel-mustn-t-politicize-the-armenian-genocide-1.403807> Letöltve: 2011.01.27.

2000-es évek elején a washingtoni képviselőházon még egyszer megpróbálták átpaszírozni a genocídium elismertetését, az újabb kudarc után egyelőre holtpontra jutottak az ehhez hasonló kezdeményezések.⁴⁷ Ezzel szemben Oroszország, amely a karabági konfliktusban az örményeket segítette, és amely ma is jelentős számú fegyverest állomásoztat Örményországban, 1995-ben elismerte a népirtást. Ugyanakkor az amerikaiakkal egyetemben aktívan részt vett az ún. futballdiplomácia sikere után, 2009-ben aláírt örmény–török megállapodás tető alá hozásában is, amelyet az elmúlt 20 év legjelentősebb eseményének nevezhetnénk; ugyanakkor mindkét országban tüntetések fogadták a szerződést aláíró külügyminiszterek hazatérését, továbbá sem az örmény, sem a török parlament nem ratifikálta az egyébként csupán a kétoldalú tárgyalások megkezdését előirányzó memorandumot.

Természetesen mindezen történések a történettudomány területén is éreztették és éreztetik hatásukat, legyen szó akár külföldről, akár Magyarországról. Nemzetközi szinten Bernard Lewis franciaországi pere okozott nagy feltűnést. Az iszlámkutatás egyik meghatározó alakjaként ismert Lewis 1993-ban és 1994-ben is azt nyilatkozta a *Le Monde* újságírójának, hogy nem ismert olyan török dokumentum, amely bizonyítaná, hogy a török kormányzat a teljes örmény lakosság megsemmisítését tűzte volna ki céljául, így az első világháborús mészárlások az 1948-as ENSZ határozatban foglaltak szerint nem minősülnek genocídiumnak. A felháborodott örmény diaszpóra nyomására az ügyesség eljárást indított Lewis ellen, akit 1995-ben a bíróság bűnösnek mondott ki a „*túlélők és családtagjaik becsületének, tisztességének és igaz emlékeinek megsértése*” miatt.⁴⁸ Bár a szakember csak jelképes büntetést kapott, az ítéletről komoly vita bontakozott ki, amelyben egyesek jogosnak, mások felháborítónak ítélték azt, mondván, egy történész kutatásokra alapozott kijelentése nem lehet bírósági eljárás tárgya.⁴⁹ Magyarországi példaként pedig utalhatok a Történettudományi Intézetben jó néhány éve Yusuf Halaçoğlu, a Török Történeti Társaság akkori elnökének kétségtelenül elfogult, ám tudományosan bizonyos fokig értékelhető előadása utáni indulatokra, melyek következményeként egyesek már holokauszttagadást vizionáltak,⁵⁰ holott az összejövetel másfél órája alatt egyáltalán nem esett szó 1918 utáni eseményekről. Mindebből jól érzékelhető, hogy a téma nemcsak szakmai, hanem érzelmi alapú összecsapásokra is okot szolgáltatathat.

---

⁴⁷ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, 2005, 185–206. p.

⁴⁸ Lewy, *Disputed*, i. m., 266. p.

⁴⁹ Rouben Paul Adalian, The Ramification in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University. In.: *Revue de Monde Arménien Modern et Contemporain*. 3.1997. 99–122. p.

⁵⁰ <http://nol.hu/archivum/archiv-404955-216505> Letöltve: 2015.02.28.

Mindezekkel együtt az elmúlt 20–25 évben olyan jelentős nemzetközi szakmai munkák jelentek meg, melyek teljes egészében megváltoztatták az örménykérdéssel kapcsolatos általános tudósi és laikus vélekedést is. A Vahakn N. Dadrian, Raymond Kévorkian, Ronald Suny fémjelezte történészgeneráció, kiegészülve az egy-egy ország levéltári forrásaira „szakosodott” kutatókkal, mára jórészt feltárták a legjelentősebb forráscsoportokat, megvilágították az örménymészárlások lehetséges indítékait, de tovább folytatják a keresést a török kormányzat mészárlásokban betöltött központi szerepét illetően, melyhez ezen dolgozattal mi is hozzá kívánunk járulni.⁵¹

2011-ben, az örményekkel kapcsolatos első tanulmányomban ugyan még azt írtam: „*a jövő tehát egyelőre biztatónak tűnik, de a további lépések megtételéhez mindkét fél részéről komoly elhatározásra van szükség*”,⁵² mára már kevésbé látom optimistán az örménykérdés szakmai és politikai alakulásának kilátásait. Mondom ezt annak ellenére, hogy áttörést jelenthet Taner Akçam nyugaton élő török kutató 2017 áprilisában publikált felfedezése, miszerint a Jeruzsálemi Örmény Patriarchátus levéltárában olyan oszmán dokumentumot talált, ami szerinte véglegesen bizonyítja azt az eleddig török részről kétségbe vont állítást, hogy az örmények lemészárlását a központi török kormányzat tudtával és megrendelésére hajtották volna végre. A sajtóhírek szerint a rejtjelezett üzenetben Bahattin Şakir, az Egység és Haladás Párt Központi Bizottságának tagja, illetve a Különleges Alakulatok⁵³ egyik meghatározó személyisége kérdezi a kelet-törökországi Elazığ (Harput) városának kormányzóját, hogy „*az onnan kitelepített örmények megsemmisítése folyamatban van-e?*”⁵⁴ Bár kétségtelen, hogy fontos dokumentumról van szó, nyilatkozatában maga Akçam is azt a meggyőződését hangoztatta, nem remél rövid távon elmozdulást a hivatalos török álláspont tekintetében.

Jómagam több mint tíz éve kezdtem el foglalkozni az örménykérdéssel, mikor házi dolgozat témájaként választottam egyetemi tanulmányaim kezdetén. Az elmúlt évtizedben többször látszott úgy, hogy elmozdulás lesz az addig megmerevedett frontvonalakban, de az

---

⁵¹ Ronald Suny, *Az örmény*, i. m., .; Taner Akçam, *A Shameful Act*. New York, 2006.; Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford–London, 2008.; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*. London–New York. 2006. Ezen munkák részletes értékelését lásd: David Gutman, Ottoman Historiography and the End of the Genocide Taboo: Writing the Armenian Genocide into Late Ottoman History. In: *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2.1.2015. 167–183.p. A szerző hangsúlyozza, hogy bár a fenti történészek mindegyike fontos szerepet játszott a téma feldolgozásában, gyengéjükként rója fel hiányos oszmán–török tudásukat, ugyanakkor a hivatalos török elutasító magatartás miatt az oszmán–török nyelvben járatos kutatók nem kockáztatják a téma felvetését vagy a hivatalos török álláspont megkérdőjelezését.

⁵² Fodor Gábor, Az első világháború alatti örmény–török kapcsolatok a török történetírásban, 1920–2010. In: *Keletkutatás*, 2011 őszi, 119–128.p.

⁵³ *Teşkilât-i Mahsûsa*.

⁵⁴ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18348/soykirimin-sifresi-cozuldu> Letöltve: 2017.04.27.

elmúlt száz évhez hasonlóan erre végül egyszer sem került sor, sőt a jelenlegi török politikai környezetben erre egyre kevesebb esély kínálkozik. Ugyanakkor a nyugati és török szakirodalom részletesebb megismerése során figyelmem egyre inkább terelődött a törökökhöz és az örményekhez is sok szállal kötődő magyarok örménykérdéssel kapcsolatos percepciója, a kínálkozó magyar nyelvű források felé. A Kárpát-medencébe a 17. században betelepülő örmények magyar társadalomba történő integrációja, valamint a 19. századi török–magyar kapcsolatokban bekövetkezett dinamikus javulás azt a különleges helyzetet eredményezte, hogy a magyarok mind az örményekre, mind a törökökre „ismerősként”, „barátként” tekintettek.⁵⁵ Mindez pedig egy olyan különleges nézőpontba enged betekintést, ami hitem szerint a nemzetközi tudományos közösség számára is érdemi, új információkkal szolgálhat az örménykérdés jobb megértéséhez.⁵⁶

Mindezekre alapozva jelen dolgozat kettős célt tűz ki maga elé: Először is összefoglalót kíván nyújtani a 19. század utolsó évtizedeiben napirendre kerülő, majd 1915–1917 között tragédiába torkolló örménykérdés előzményeiről, lefolyásáról és utóéletéről. Az összefoglaló természetesen amellett, hogy megfelelő keretet biztosít a magyar nyelvű források megértéséhez, a legjelentősebb és legfrissebb nemzetközi forráskiadványok és tudományos munkák felhasználásával hozzá kíván járulni az örménykérdés magyarországi, magyar nyelvű szakirodalmához is. Újdonsága, hogy a nyugati mellett török forrásokat is használ, melyre a korábbiakban magyar nyelven nem volt példa. Másrésről a dolgozat olyan, eddig feldolgozatlan magyar forrásokat, leveleket, hivatalos bejegyzéseket, emlékiratokat, útinaplókat és beszámolókat mutat be, amelyek megvilágítják az örmények Oszmán Birodalomban elfoglalt helyét, annak fokozatos változását, társadalmi beágyazottságukat,

---

⁵⁵ Az örmények erdélyi betelepülésére, katolizációjára, majd magyar társadalomba történő integrációjára többek között lásd: Nagy Kornél, Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*.) In: *Történelmi Szemle* 50.2008. No. 2. 251–285 p.; Kornél Nagy, The Document *Fidelis Relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania.)” In: *Haigazian Armenological Review* 30.2010. 379–394. p.; Kornél Nagy, The Catholicization of Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model? In: *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Eds: Agnieszka Barszczewska–Lehel Peti. Cluj-Napoca, 2011, 33–56. p.; Eghia, *Hazai örmények*, i. m. A török–magyar kapcsolatok alakulásának széles irodalmából a legújabbak közül többek között lásd: Fodor Pál, Magyarország Kelet és Nyugat között: a török hagyaték. In: *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013, 19–36. p.; Pap Norbert, Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: *Szülejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013-2016 között*. Szerk.: Pap Norbert–Fodor Pál. Pécs, 2017, 205–242. p.

⁵⁶ Hasonló tematikával egyetlen műről van tudomásom; ezt Yücel Namal, a zonguldaki Bülent Ecevit Egyetem tanára jegyzi. Ebben ugyan feltűnik néhány olyan oszmán és magyar forrás, amit a későbbiekben én is bemutatok, ám azok keletkezési körülményei, előzményei és utóélete feltáratlan marad, történelmi távlatba helyezése teljesen hiányzik, így több esetben is téves következtetéseket von le azokból. A könyv emellett rendkívül tendenciózus, illetve teljes mértékben hiányzik belőle a nemzetközi szakirodalom, így a műből a későbbiekben nem idézek. A könyvet lásd: Yücel Namal, *Macaristan ve Ermeni Meselesi (1878-1920)*. İstanbul, 2010.

gazdasági erejüket, politikai mozgalmukat, szenvedéseiket, életüket és halálukat. Mindehhez felhasználja az 1850–1940 között az Oszmán Birodalomban, majd a Török Köztársaságban járt magyar és magyar származású utazók, kutatók, kalandorok, politikusok és egyházi személyiségek archivált dokumentumait. Ezzel összefüggésben feltárja azokat az oszmán–török forrásokat, melyek bizonyítékot szolgáltathatnak a magyar forrás hitelességére, hogy minimálisra csökkentse a források szavahihetőségének megkérdőjelezhetőségét.⁵⁷ A források keresésénél elsődleges szempont volt a „magyar szerző magyar nyelven” elv, hogy a nemzetközi szakirodalom számára eddig ismeretlen magyar forrásokat a tudományos diskurzusba beemelje. Ettől csak néhány esetben tekintettünk el, mint pl. Vámbéry Ármin (1832–1913) angol nyelvű jelentéseinél, de Vámbéry magyar keletkutatásban betöltött szerepe, illetve az örménykérdésre vonatkozó lényegi és első kézből származó információi miatt ebben az esetben a forrás használata mellett döntöttünk.⁵⁸

A dolgozat az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukását követően török földre menekült magyarok visszaemlékezésein keresztül bemutatja a berlini kongresszus előtti török és örmény békés egymás mellett élés apróbb mozzanatait, a „leghűségesebb nemzet” politikai tapogatózásainak kezdeteit, illetve az 1860–70-es évek magyar felfedezőinek és utazóinak szemszögén keresztül az örmények lakta oszmán tartományok általános helyzetét. Ezt követően részletesen taglalja a II. Abdulhamid szultán nevével fémjelzett korszak első évtizedeit, az első örményüldözések időszakát. Ehhez leginkább Vámbéry Ármin titkos leveire, illetve Germanus Gyula visszaemlékezéseire támaszkodik, de felhasznál egyéb magyar nyelvű anyagokat, leveleket, újságcikkeket is. Az abdulhamidi korszak végét, az ifjútürök forradalom időszakát Karácson Imre, az első magyar levéltári kiküldött, illetve Németh Gyula, Mészáros Gyula és Kúnos Ignác turkológusok, valamint Horthy Miklós későbbi kormányzó szemüvegén keresztül igyekszik az olvasó elé tárni, míg az örményüldözések megkezdését, illetve a vérengzéseket a Konstantinápolyban tevékenykedő Mosony Lipót levéltári kiküldött, pap, Schrotty Pál és Kmoskó Mihály világi papok, illetve Vidéky Emil katona beszámolóin keresztül szemlélteti. A világháború pusztítását pedig az 1920–30-as években a Török Köztársaságban tevékenykedő magyar diplomaták és szakemberek emlékiratai alapján festi le. A korábban említettek alapján mindehhez – ahol mód van rá – oszmán–török levéltári forrásokat is használ, illetve a magyar beszámolók

---

⁵⁷ Természetesen teljesen nem zárható ki, hogy egy-egy forrás nem mond igazat. Ugyanakkor más török vagy nyugati forrásokkal összevetve jó eséllyel ki lehet zárni a téves információkat.

⁵⁸ Vámbéry mellett még néhány Magyar Nemzeti Levéltárban, illetve a Hadtörténeti Intézet levéltárában található angol és német nyelvű iratnál tettünk kivételt, de ezeknél a forrásoknál is szem előtt tartottuk, hogy az író magyar nemzetiségű legyen.

hitelességét más, kiadott levéltári forrásokkal igyekszik ellenőrizni. A dolgozat az örménykérdés magyar forrásokkal megerősített mozzanatait részletesen, az eredeti beszámolókat idézve taglalja, míg a többi szakaszt összefoglalóan, a főbb eseményekre, illetve a nemzetközi összefüggésekre koncentrálni tárgyalja.

Végezetül a dolgozat – utalva a korábban leírtakra – ki kíván lépni a politikai csatározások okozta fogalmi karanténból, ezért szóhasználatában kerülni kívánja mind a népirtás/genocídium, mind a kitelepítés/polgárháború kifejezéseket, és a korabeli magyar forrásokkal összhangban az 1915–1917 közötti eseményeket konzekvensen örménymészárlásnak, örményüldözésnek fogja nevezni. Ezzel sem relativizálni, sem tagadni nem akarja az örmények szenvedését és a keleti örménység pusztulását, csupán a szavak körül kialakult harc helyett a magyar forrásokból kiolvasható, mészárlásokat kiváltó okokra kíván koncentrálni. Teszi mindezt abban a (talán hiú) reményben, hogy így mindkét „oldal” talál megfontolásra érdemes gondolatokat a dolgozatban.

Az Oszmán Birodalom kisebbségeinek általános helyzete: az örmény példa

„Kelet csak keletileg, és nem nyugatilag születhetik újjá”⁵⁹

A függetlenségét 1300 táján kivívó Oszmán Bégség területén a kezdettől fogva éltek kisebb, majd egyre nagyobb létszámban nem muszlim elemek. Éppen ezért a növekvő birodalom nem etnikai alapon szerveződött, hanem az alattvalók felekezeti közösségek (*taife*, később *millet*) alapján különültek el egymástól. Miután Oszmán igyekezett minél több embert a maga oldalára állítani, már egészen a kezdetektől élt a kis bégségben a muszlim mellett görögkeleti, örmény és zsidó közösség. Az *istimalet*, a megnyerés politikája, valamint a meghódított, nem muszlim felekezetű népeknek biztosított *zimmi* státus szintén a birodalmon belül élők közti békét hivatott szolgálni. Az örmények már a dinasztiaalapító életében különböző kiváltságokban részesültek, s első vallási központjukat Kütahyában állíthatták fel.⁶⁰ Bursa 1326. évi elfoglalását követően az oszmán vezetéssel együtt ők is az új fővárosba költözhetek, és ugyanígy tettek Konstantinápoly bevételét követően is. II. Mehmet szultán azért, hogy a nagyhatalmú zsidó és görög kereskedők befolyását némileg visszaszorítsa, az örmény közösségnek ajándékozta Sulumanastır templomát (1. kép), Anatóliából örmények sokaságát költöztette át Isztambulba, és I. Hovakim Prusac'i (1461–1478) pátriárka kinevezésével megalapította az örmény patriarkátust.⁶¹ Sokan erre az időpontra vezetik vissza az örmény *millet* megalakulását, azonban az újabb kutatások arra engednek következtetni, hogy csupán a 17–18. századra ért el vallási, kulturális, jogi és pénzügyi autonómiát az örmény kisebbség, ahogyan más, a birodalom területén élő kisebbségek is.⁶² A pátriárka, aki egyben Bursa püspöke is volt, a görög pátriárkához és a zsidó főrabbihoz hasonlóan az egyházi mellett világi hatalommal is bírt. Ahogy Pap János, egykori 1848-as magyar emigráns írta: „Minthogy a török kormány a konstantinápolyi schizmatikus pátriarkát úgy tekinti, mint a nemzet fejét s aki ezért kiterjedt politikai és polgári joghatósággal bír”⁶³

⁵⁹ Szemere Bertalan, *Utazás keleten. A világosi napok után*. Budapest, 1999, 308. p.

⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians*. Ankara, 2002, 4. p.

⁶¹ Kevork B. Bardakjian, The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Vol. 1. The Central Lands*. Eds.: Benjamin Braude–Bernard Lewis. New York–London, 1982, 89–100. p.

⁶² Uo.; Benjamin Braude, Foundation Myths of the Millet System. In: *Christians and Jews*, 69–88, főleg 81–83. p.

⁶³ Pap János–Szalczer Sándor, *A magyar emigránsok Törökországban, 1849-1861*. Pécs, 1893, 246. p.

Az örmény mellett a szír jakobita, etióp, grúz (georgiai), káldeus és kopt keresztények vezetőjeként felelős volt az adók összegyűjtésért, az ő bírái ítéleztek a közösséget érintő ügyekben, még börtönnel is rendelkezett, jóllehet az egyházi hierarchiában megmaradt az örmény egyházfő, az Ējmiacinban (régii nevén Valarsapatban) székelő *katholikosz* egyházi joghatósága alatt.⁶⁴

Az Oszmán Birodalom a 15. századra a Balkánt, a 16. század közepére északnyugaton Magyarországot, keleten pedig Nyugat-Örményországot foglalta el.⁶⁵ A terjeszkedő oszmánok fennhatósága így egyre több keresztény felekezetű alattvalóra terjedt ki, akiknek a nyugati országok vezetői kiváltságokat kezdtek követelni. A kapitulációk és szerződések kezdetben a bizánci–arab kereskedelmi egyezmények mintáját követték, ám a 16. századtól újabb és újabb kontraktusok jöttek létre Isztambul és az európai fővárosok között. A francia királlyal 1536-ban, 1569-ben, 1581-ben, 1597-ben, 1604-ben, 1673-ban és 1740-ben, Angliával 1581-ben, Hollandiával 1613-ban, míg a Habsburg Birodalommal 1699-ben, 1718-ban és 1791-ben került sor ilyen szerződés aláírására. Emellett a nyugati országok isztambuli és egyéb konzulátusai több tízezer kereszténynek adtak útlevelet, biztosítva ezzel immunitásukat a török hatóságok fellépésével szemben, valamint a 17. századtól kezdve széleskörű misszionárius tevékenységbe fogtak az Oszmán Birodalom európai, majd később ázsiai területein. Oroszország először Nagy Péter (1682–1725) alatt ígért segítséget az oszmán uralom alatt élő örményeknek, majd Nagy Katalin cárnő szeretett volna szövetkezni velük a törökök ellen, de ezekből a próbálkozásokból végül semmi sem lett. Azonban az 1774-es Küçük Kaynarca-i békekötést követően az ortodox keresztények Oroszország védnöksége alá kerültek, amely ezzel bizonyos fokú jogot nyert ahhoz, hogy beavatkozzék az Oszmán Birodalom belügyeibe.⁶⁶ A béke először is lehetővé tette az orosz flotta Fekete-tengerre való kijutását, akik így a görög kereskedőkkel összejátszva egyre inkább átvették a tengeri kereskedelem irányítását, emellett lehetőséget biztosított balkáni orosz konzulátusok megnyitására is, amelyek számtalan ortodox szerbnek, görögnek és bolgárnak adták meg az orosz állampolgárságot.⁶⁷ Ennek negatív hatásait rövidesen az egész balkáni régió

⁶⁴ Dobrovits Mihály, Örmények az Oszmán Birodalomban. In: *Örményország kincsei*, i. m., Budapest, 2002, 48. p.

⁶⁵ A szafavida Perzsiával vívott háborúnak az 1555-ös amásziai béke vetett véget, melyben az oszmánok a nyugati, míg a perzsák a keleti örmény tartományokat tartották meg. A majd egy évszázados további harcokat lezáró Kasr-i Şirin-i béke véglegesítette Örményország kettéosztottságát.

⁶⁶ Franciaország már az 1740-es ún. kapitulációs szerződésben megkapta a jogot, hogy az Oszmán Birodalomban élő katolikusok védnöke legyen. Az egészre lásd: Matuz József, *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990, 161–162. p.

⁶⁷ A nagyhatalmak és az oszmánok keresztény alattvalói közötti kapcsolatok jellegéről újabban viták folynak; vannak, akik kétségbe vonják a keresztény joghatóság kiterjesztését az oszmán alattvalókra. Lásd: Maurits H. Van den Boogert, Legal Reflections on the 'Jurisprudential Shift Hypothesis'. In: *Turcica*. 41.2009. 373–382. p.

érzékelhette. Bár a békében foglaltakat az oszmánokkal együtt az európai országok is durva beavatkozásként értékelték, a nyugatiak által elért, keresztények számára nyújtott privilégiumok további szélesítésében semmi kivetni valót nem találtak. Példa erre Napóleon, aki 1802-ben isztambuli konzulját arra utasította, hogy lépjen fel a katolikus örmények védelmében.⁶⁸ A törököknek a legnagyobb fejfájást azonban továbbra is az oroszok okozták, így a Magas Porta a századforduló körül a Balkán és a Kaukázus térségében is komoly kihívásokkal nézett szembe. Az orosz cár serege 1779-ben annektálta a Krím-félszigetet, majd az 1787 és 1792 között vívott háborúban újabb csapást mért az oszmán haderőre. A 19. század első évtizedeiben a bolgárok és a szerbek lázítása, valamint a görög függetlenségi háború nyílt támogatása jelezte, az oroszok nem csak névlegesen vették védnökségük alá az oszmánok ortodox alattvalóit. Az 1829-es drinápolyi (edirnei) béke ennek a folyamatnak a lezárása volt, melyben az oroszok által erőltetett nemzetközi beavatkozásnak köszönhetően Görögország kikiáltotta függetlenségét, Szerbia, Moldva és Havasalföld pedig autonómiát kapott. Mérföldkő volt ez az Oszmán Birodalom népei számára, hiszen a nagyhatalmi beavatkozás bátorítást jelentett minden, függetlenségi álmokat szövögető keresztény közösségnek.

Hosszú távú hatásait figyelembe véve az oroszok keleti terjeszkedése is legalább ilyen veszélyesnek bizonyult. Az 1804–1813, majd a 1826–1828 közötti, Irán kaukázusi területeinek megszerzéséért indított háborúk során először került sor arra, hogy a cár örmény sereget állítson maga mellé.⁶⁹ Ez egyrészt azt jelentette, hogy az örmények legősibb és legszentebb vallási központja, Ėjmiacin nem csekély örmény segítséggel orosz kézre került, másrészt az Oszmán Birodalom keleti területeinek közvetlen szomszédságában megalakult a bizonyos fokú autonómiát élvező, s főleg örmények lakta Jereván–Nahicseváni kormányzóság. Ez rendkívül népszerűvé tette az oroszokat az örmények szemében, és ezt követően közel 100.000-en költöztek át erre a területre.⁷⁰ Ennek egyenes következménye volt, hogy az 1828–1829-es orosz–török háborúban már sok örmény nemzetiségű harcolt az oszmánokkal szemben az orosz hadsereg kötelékén belül.⁷¹ Az orosz expanzív politika

---

⁶⁸ Dobrovits, *Örmények*, i. m., 49. p.

⁶⁹ Suny, *Az örmény*, i. m., 90. p.

⁷⁰ Aram Arkun, Into the modern age, 1800-1913. In.: *The Armenians*. Eds.: Edmund Herzig–Marina Kurkchian. London–New York, 2015, 66. p.

⁷¹ Sőt, ez az 1853–1856-os krími háborúban is folytatódott. „1854 április közepén Kmety a Gümrü irányában tevékenykedő irreguláris lovas (basibozuk) csapatokból álló előőrsök parancsnoka lett. Állomáshelyétől kétórányi lovaglásra orosz támogatással fellázadt az örmény lakosság. A jól megerősített falvak védőereje, valamint a tűzérés hiánya miatt a felkelés leverése komoly nehézséget okozott. Április 25-én mintegy 250 kozák átkelt az Arpa folyón, de Kmety lovasai láttán megfutamodtak, magukra hagyván az örményeket. A lázadók minden erőfeszítése ellenére a törökök sikerrel törtek be az egyik faluba, ahol hat örményt fogságba ejtettek. Kmety a békés megoldások híveként, amikor a foglyok megbánást tanúsítottak, elengedte őket.” Arbanász Ildikó–Ayan Dursun–Csorba György–Hermann Róbert–Hóvári János, *Magyar honvédtábornokok oszmán szolgálatban*.

záróakkordja az 1833-as Hunkâr İskelesiben megkötött orosz–török béke volt, amely Mohamed Ali hódító háborújának orosz segítséggel történő megállítását követte. A béke elismerte az egyiptomi helytartó Szíriára és Libanonra vonatkozó igényét, ám ami ennél is fontosabb, az oroszok kezébe adta a szorosok felügyeleti jogát.⁷² A cár tehát nagy lépést tett a Nagy Péter által megfogalmazott cél, vagyis Isztambul megszerzése és a meleg tengerekre való kijutás felé, azonban agresszív terjeszkedésével hozzájárult egy, már a nagyhatalmak asztalán lévő, megoldásra váró kérdés felszításához.

Az ún. keleti kérdés a 18. század utolsó évtizedeitől kezdett el beszédtema lenni a nemzetközi diplomácia köreiben. Ez több okra vezethető vissza, melyek közt a legfontosabbak: az oroszok katonai és „ideológiai”⁷³ terjeszkedése, a nagyhatalmak részéről megnyilvánuló, az oszmán területeken elérni kívánt gazdasági előnyök megszerzésére irányuló törekvések, ezzel együtt az Oszmán Birodalom látványos meggyengülése, valamint a balkáni keresztény kisebbségek nacionalista mozgalmainak megjelenése voltak.⁷⁴ Erik J. Zürcher, neves oszmanista szavaival élve: *„Az a kérdést nevezték a 19. század folyamán 'keleti kérdés'-nek, hogy miként lehetne kielégíteni az egymással versenyző balkáni nacionalista országok és a nagyhatalmak imperialista ambícióit anélkül, hogy ez az Oszmán Birodalom összeomlásához vezetne, vagy amennyiben ez az összeomlás elkerülhetetlen (amelyről az európai vezetők meg voltak győződve), akkor egy nagy háború kitörését megelőzendő, úgy osszák föl egymás között az egykori oszmán területeket, hogy az ne borítsa fel az európai hatalmi egyensúlyt.”*⁷⁵ Az egymással szorosan összefüggő indokok a görög függetlenségi háborúban mutatták meg először, hogy mennyire veszélyes elegyet alkotnak. Az igazi újdonságot azonban nem a görög felkelés vagy az orosz támogatás, hanem Anglia belépése jelentette. Az indiai és távol-keleti érdekeltségei védelmében sok mindent feláldozni kész britek a drinápolyi békében még a görögöket támogatták, azonban a Hunkâr İskelesiben aláírt megállapodás elveik újragondolására sarkallta őket. A Henry John Palmerston⁷⁶ nevével fémjelzett új külügyi irányvonal a törökökre vonatkozóan három alapvető célt tűzött ki a Brit Birodalom elé: meg kell akadályozni, hogy az oroszok beavatkozzanak az Oszmán Birodalom

---

Guyon Richárd és Kmety György – *Hursid és Iszmail pasa*. Budapest, 2013, 76. p. Az eseményeket Klapka megerősíti saját emlékirataiban is. Lásd: Klapka György, *Emlékeimből* (1886). Budapest, 1986, 423. p.

⁷² A. L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*. New York, 1998, 10. p.

⁷³ Gondolok itt a pánszlávizmus eszméjére.

⁷⁴ A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774–1923*. London–New York, 1996. 1–4. p.

⁷⁵ Zürcher, *Turkey*. i. m., 40. p.

⁷⁶ Henry John Temple, ismertebb nevén Lord Palmerston, húsz éves hadügyminiszteri karrierje után 1830-ban lett az angol külügyek irányítója. Később kétszer is elfoglalta a miniszterelnöki széket. 1865-ben halt meg. Az oszmán reformokban betöltött szerepére lásd: Frank Edgar Bailey, *Palmerston ve Osmanlı reformu* (1834–1839). In: *Tanzimat. Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Eds.: Halil İnalcık–Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara, 2008, 305–351. p.

belügyeibe, továbbá el kell kerülni, hogy protektorátust alakítsanak ki annak alattvalói felett; erősíteni kell a brit politikai és gazdasági jelenlétet; végül a katonai, közigazgatási és jogi reformok bevezetésén túl el kell érni, hogy a szultán keresztény alattvalói egyenlő jogokat kapjanak.⁷⁷ A három pont gyakorlatba ültetése viszonylag hamar meg is történt. Az első az 1839-es török–egyiptomi háború során került napirendre, melyben a törökök az elvesztett szír és libanoni területeket akarták visszaszerezni Mohamed Alitól. A siker elérésében az osztrák és a francia mellett jelentős angol segítség is közrejátszott. Ezt követően visszavonatták az 1833-as béke rendelkezéseit, továbbá 1841-ben a szorosokra vonatkozó egyezmény aláírására kötelezték Oroszországot, melyben a szultán visszanyerte régi jogosítványait. A direktíva második pontját az 1838 augusztusában aláírt brit–török kereskedelmi szerződéssel (*Baltalimani szerződés*) tették teljesítetté, melyben a nyugati hatalmak közül elsőként importálhattak és exportálhattak mezőgazdasági termékeket és természeti kincseket, valamint a török belkereskedelemben is bekapcsolódhattak.⁷⁸ A harmadik pontban megfogalmazottakat pedig a korszak legjelentősebb reformsorozata, a *Tanzimat*-reformok elindításával és támogatásával kívánták biztosítani.

Az Oszmán Birodalom megreformálására több évszázadon keresztül történtek próbálkozások, de a nyugati minták alapján történő elmozdulás csak a 18. végétől figyelhető meg. Bár a legújabb feltételezések szerint a reformtörekvések egészen a 16. századi királytökrökig nyúlnak vissza,⁷⁹ majd a Köprülü-restauráció és a tulipán korszak alatt is folytatódtak, az igazi változást a III. Selim (1789–1807) alatt az új sereg (*nizâm-i cedîd*) felállításához hívott francia kiképzőtisztek érkezése, továbbá az európai fővárosokban nyitott oszmán konzulátusok indították el.⁸⁰ A francia katonák révén a sereg, míg az 1790-es években Londonban, Bécsben, Berlinben és Párizsban felállított külképviseletek folytán a közigazgatás megújításához kaptak hasznos ötleteket. A cél egyszerű volt: a hadsereg megreformálásához növelni kellett a központi kormányzat erejét és mozgásterét, hogy visszaszorítsák a vidéki földesurakat, s ezáltal növelni tudják az adóbevételeket. Ennek eléréséhez erős, jól képzett és

---

⁷⁷ *The Armenian Massacres 1894–1896. British Media Testimony*. Ed.: Arman J. Kirakossian. Michigan, 2008, 16. p.

⁷⁸ Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. London–New York, 2010, 21. p. A gazdaságtörténészek egy részének véleménye szerint az Oszmán Birodalom ekkor kapcsolódott be véglegesen a kor világkereskedelmébe, bár mások szerint, mint pl. İlber Ortaylı, ez a döntés csak szentesítése volt egy már létező rendszernek, s a birodalom vezetői csupán a vámbevételek növekedését akarták elérni. Lásd: İlber Ortaylı, *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Gödöllő, 2004, 87–94. p.

⁷⁹ Fodor Pál, Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: *Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország*. Szerk.: Benda Kálmán–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988, 128–153. p.

⁸⁰ A katonai reformokat részletesebben lásd: Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey. Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Army*. London–New York, 2008.

modern hadseregre és bürokráciára volt szükség, ezért elkezdődött a szakembereket kinevelő iskolák és akadémiák létrehozásának hosszú folyamata. Bár a kezdeti próbálkozások igen szerény eredményt mutattak, az 1869-es oktatási törvény bevezetése utáni fejlődést jól jelzi, hogy a 20. század eleji alkotmányos változást, majd a világháborút követő török nemzeti ellenállást is mind ilyen iskolákból kikerült tisztek vezették.

Az egész birodalmat érintő változások II. Mahmud (1808–1839) alatt kezdődtek, aki, tanulva elődjének példájából, hosszas felkészülést követően szállt szembe a hadsereg legerősebb részével, a janicsársággal. Kihasználva a görögök elleni katonai kudarcokat, 1826-ban kihirdette a *nizâm-i cedîd* felélesztését, és elrendelte, hogy minden janicsáregységből 1050 ember csatlakozzon az újonnan felálló seregtestekhez. A janicsárok előre látható lázadására fel voltak készülve, így azt hamar sikerült elfojtani. A *vakâ-i hayriye* (örömteli esemény) néven ismert megmozdulást és leszámolást követően felálló *Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* (Mohamedik kiképzett győzedelmes katonák) élére a szultán *seraskert* nevezett ki, amelynek posztja később hadügyminiszteri székké lett. Emellett porosz kiképzőket hívatott, és, szintén porosz mintára, 1834-től elrendelte tartalékosok (*redîf*) behívását. A közigazgatásban is reformokat hajtott végre, melynek keretében eltörölte a szultáni kegyből kiesettek vagyonekbeosztását, a vezető posztokat betöltők évenkénti megerősítését, annak megterhelő pénzügyi vonzataival együtt; állandó fizetést, korszerű bürokratikus hierarchiát vezetett be, a nagyvezír egyes jogköreit pedig közvetlen munkatársaira ruházta át, megteremtve ezzel a modern kori minisztériumok elődeit. Végül a *Tanzimat*-reformok szempontjából legjelentősebb lépésként felállította a *Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliyyet* (Jogi Szabályozások Legfelső Hivatala), amely vezető szerepet töltött be a következő harminc év jogalkotásában.⁸¹ A reformoknak ráadásul volt egy óriási előnye: nem követeltek újabb erőforrásokat a birodalom részéről.

Az „újrarendezést”, vagyis a *Tanzimat*-kort 1839-től az alkotmány 1876-os kihirdetéséig számítjuk, ám, mint azt az iménti példák is mutatják, már az 1820-as évektől megindultak a főbb folyamatok. Az 1839. november 3-án kihirdetett reformokat⁸² (*gülbânei*

⁸¹ Zürcher, *Turkey*, i. m., 42–44. p.

⁸² A reform kihirdetésének időpontja szorosan kapcsolódik a fentebb már említett brit–török kereskedelmi egyezményhez, ugyanis a nyugati kereskedelmi rendszerbe történő betagozódás nyugati társadalmi-közigazgatási alapokat követelt. Ráadásul, míg korábban a napóleoni háborúk okozta gabonéhségből „táplálkozó” gazdasági konjunktúrát csak kevesen érezték meg, addig az 1840-es évektől kezdődő világgazdasági növekedés, valamint a birodalmi monopóliumok felszámolása miatt már a helyi közösségek szintjén is plusz bevételeket eredményezett. Részletesen lásd: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014, 195–398. p.; ill. Demeter Gábor, *The Economic Background of Ottoman Reforms: Tracing the Effects on Grain Prosperity Based on Commercial Registers*. In: Demeter Gábor, *Essays on Ottoman Modernization. Industrialization, Welfare, Military Reforms*. Sofia, 2017, 91–129. p.

hatt-i şerîf) a frissen a szultáni székre kerülő Abdülmedzsid (Abdülmecid) részéről már sokkal inkább a nyugati katonai segítség elérése, az európai hatalmak, elsősorban Anglia részéről pedig a fentebb már idézett harmadik pont, vagyis a keresztény alattvalókra vonatkozó jogkiterjesztés igénye vezette.⁸³ Bár a Mustafa Reşit pasa által felolvasott törvények olyan fontos kitételeket tartalmaztak, mint az élet, a becsület és a vagyon tiszteletben tartása, a rendezett adózásra való átállás, a kötelező katonai szolgálat, vagy a bíróságok előtti egyenlőség nemre, felekezetre és származásra való tekintet nélkül, a jogszabályok gyakorlatba ültetése csak részben valósult meg. Lett új büntetőtörvénykönyv, új kereskedelmi törvény, a hitehagyásért már nem járt automatikusan halálbüntetés, vidéken csökkentették a kormányzók hatáskörét, és adminisztratív tanácsok felállításával a kisebbségeket is bevonták a döntéshozatalba, ennek ellenére sem a törökök, sem a nyugati hatalmak nem voltak elégedettek. A krími háborút követően bevezetett újabb reform-fermán, az ún. *islahat fermanı* papíron teljes egyenjogúságot biztosított az Oszmán Birodalom keresztény alattvalóinak, így tanúságtételüket elfogadták a bíróságon, egyenlő félként tárgyalhattak a kereskedelemben, rendelkezhetek magántulajdonnal.⁸⁴ Mégis, az igazi problémát az jelentette, hogy egyik fél sem hitt igazán a reformokban. Mustafa Reşit és követői, Keçecizade Fuat és Mehmet Emin Ali pasa, valamint egy nagyon vékony, iskolázott réteg érezte, hogy a birodalom egyben tartásához valamiféle új „kovászra”, összetartó erőre van szükség, így részükről a reformok igazi lényege egy új identitás kialakítása volt. Ahogy İlber Ortaylı írja: „A Tanzimat-éra és a reformok igazi célja az volt, hogy gátat vessen a balkáni nacionalizmus miatti területi veszteségeknek. Azoknak a munkája volt, akik szentül hitték, a birodalom csak egy újfajta patriotizmuson, az oszmanizmuson keresztül menthető meg.”⁸⁵ Azonban a folyamat problematikájára remekül világított rá Szemere Bertalan, egykori magyar miniszterelnök, aki keleti utazásán a reformmal kapcsolatos török tapasztalatokat így foglalta össze: „De meg kell vallani, ámbár jók a felállított elvek, a reform nem halad előre; mint annyi európai alkotmány, ez is meg van írva, de testté nem vált.” A miértre a válasz

---

⁸³ Ez a folyamat az egész 19. század alatt megfigyelhető, hiszen mind az 1856-os *hatt-i hümayun*, mind az 1876-ban bevezetett alkotmány, mind pedig az örvényekkel kapcsolatos reformok kihirdetése nyugati nyomásra, vagy a nagyhatalmak beavatkozásának elkerülése végett történt. Véleményem szerint fontos, hogy sohasem a török kormányzat szabad akaratából került sor ezekre a reformokra. Erre majd csak az 1908-as alkotmány kihirdetésekor kerül sor, igaz, a szultán akkor is katonai nyomásra, de legalább ezúttal saját katonáinak nyomására vezette azt be.

⁸⁴ A *Tanzimat*-reformokat részletesebben lásd: Halil İnalcık–Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat. Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, i. m., ill. Carter Vaughn Findley, *The Tanzimat*. In: *The Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World*. Ed.: Reşat Kasaba. Cambridge, 2008.

⁸⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat*. In: *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul, 1985, 1545. p.

szerinte „az, hogy a választott forma nem illik sem a birodalomra, sem népeire. Kelet csak keletileg, és nem nyugatilag születhetik újjá.”⁸⁶

Ezt igazolja, hogy az egyszerű muszlim tömegek a reformok kapcsán csak annyit észleltek, hogy egyrészt megszűntek több évszázados előjogaik, amelyek, főleg a nincstelen vidéki emberek esetében, az egyedüli kapaszkodót jelentették a túlélésért folytatott harcban, másrészt azt látták, hogy a reformok nyugati nyomásra, csakis a keresztények előnyére történnek, így nem tudtak azokkal azonosulni. Ami ennél is érdekesebb, a nyugati országok, valamint a birodalom keresztény kisebbségei sem voltak teljes mértékben elragadtatva az újításoktól. Az európai hatalmak hiányolták a gyakorlati megvalósítást, valamint további jogokat követeltek, pedig Charles Blunt, a britek izmiri konzulja szerint „a fejlődés leginkább a keresztények előnyére szolgált”, majd hozzátette: „a fejlődés a gülhanei hatt-i şerif bevezetésével kezdődött”.⁸⁷ Az új törvények az oszmán földön élő keresztények vezetői közt sem arattak osztatlan sikert, hiszen veszélyeztették a *millet*-rendszerben megszerzett vezető pozícióikat. Az 1856-os *hatt-i hümayun* felolvasását követően, miután az iratot visszahelyezték annak vörös szatén tartójába, az izmiti görög metropolita például egyenesen azt mondta: „*Inşallah (ha Isten is úgy akarja), még egyszer nem veszik ki a zsákjából.*”⁸⁸ A vidéki földműves emberek pedig vajmi keveset érzékeltek a változásokból. A reformok igazi nyertesei a nyugati, illetve a levantei és örmény gazdag kereskedők voltak, akik kihasználva új jogaikat, megtámogatva az európai beavatkozások által, szélesíteni tudták tevékenységüket, és ismét Bluntot idézve, „*felvásárolták a törököket*”.⁸⁹ A Lord Stratford Canning, Nagy Britannia konstantinápolyi követe⁹⁰ által „kreált” reformfermán ugyanakkor az Oszmán-házat

---

⁸⁶ Szemere, *Utazás keleten*. i. m., 308. p. Szemere ezen kívül remek érzékkel tapint rá arra, hogy a nyugati, de főleg francia típusú centralizáció csak a szultáni önkény növekedéséhez fog vezetni, ahogy az be is következett II. Abdulhamid alatt. Ezen kívül szinte pontosan megjósolta, hogy a balkáni keresztény kisebbségek függetlensége pár évtized kérdése csupán. Abban azonban tévedett, hogy szerinte ezeket a függetlenségi mozgalmakat a nagyhatalmak az ellentétes érdekek miatt nem fogják támogatni.

⁸⁷ *British Documents on Ottoman Armenians. Vol. I. (1856–1890)*. Ed: Bilal N. Şimşir. Ankara, 1989, 16–22. p. Blunt korábbi szaloniki szolgálatai során készített statisztikái ezen kívül világosan megmutatták a *Baltalimanı* szerződés török gazdaságra gyakorolt hatását. Lásd: Demeter Gábor, Adalékok Szaloniki kereskedelmi szerepéhez 1854–1851 között Ch. Blunt konzul jelentései alapján. In: *Történeti tanulmányok*. 12.2004. 187–204. p.

⁸⁸ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, 1963, 59. p.

⁸⁹ Şimşir, *British Documents I.*, i. m., 16. p. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy az 1750-es évektől kezdődött a jobbára örményekből álló, kezdetben ékszerkészítésből és pénzváltásból is élő *sarra*fok pályájának felívelése, és az 1830-as évekre már a költségvetés felügyelete is jórészt az ő kezükben volt. Lásd: Yavuz Cezar, *The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Century*. In: *Frontiers of Ottoman Studies. State, Province and the West. Vol. I*. Eds.: Colin Imber–Keiko Kiyotaki. London–New York, 2005, 63–65. p.

⁹⁰ Lord Stratford Canning (1786–1880), közel 20 évet szolgált a királynő nagyköveteként az Oszmán Birodalomban. Kiküldetése során nagy befolyása volt a görög függetlenségre, a *Tanzimat*-reformokra, a krími háború során elfoglalt török álláspontra, illetve a lengyel és magyar menekültek Porta általi befogadására.

hozzásegítette egy, az 1815-ös bécsi szerződés óta dédelgetett álmához: a birodalmat végre egyenjogú félként ismerték el a tárgyalópartnerek, és az 1856-os békeszerződés aláírásával az európai hatalmak garantálták annak területi egységét.⁹¹ Cserébe a britek és a nagyhatalmak gazdasági előnyökre tettek szert, és a franciák átvették a keresztények védnöki szerepét az oroszoktól.⁹²

Az oszmán reformkor tehát Janus-arcú volt; egyrészt olyan európai elvek szerint próbálta megújítani a sokszínű birodalmat, amelyek vitathatatlanul előremutató szellemiséget képviseltek, és amelyekre bizonyos mértékig szükség is volt, másrészt rossz időben és kellő társadalmi megágyazottság nélkül vezették be őket, így a megállíthatatlannak látszó széthullási folyamatot nemhogy hatásosan fékeztek volna, hanem inkább csak növelték a társadalmi feszültségeket.⁹³ Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy a korszak végén, 1876-ban bevezetett, belga és porosz alapokon nyugvó oszmán alkotmány már sokkal hatásosabb lépés volt a birodalom népeinek összefogására, hiszen egészen 1908-as újbóli kihirdetéséig összekovácsolta a szultáni önkény ellen küzdő török, arab, örmény és más népelemeket.

Kossuth és Andrássy is a személyes pártfogását élvezte. További részleteket lásd: <https://www.britannica.com/biography/Stratford-Canning-Viscount-Stratford-de-Redcliffe> Letöltve: 2017.07.28.

⁹¹ Benjamin C. Fortna, The reign of Abdülhamid II. In: *Cambridge History of Turkey*, i. m., 44. p.

⁹² Ugyanakkor az államháztartás sikertelen reformjának következtében a belső hitelek egyre inkább felváltották a jóval kedvezőtlenebb nemzetközi hitelek, ami elvezetett a birodalom későbbi pénzügyi összeomlásához.

⁹³ A társadalmi differenciálódás miatt a görögökkel és az örményekkel kapcsolatosan kialakuló sztereotípiák (gazdag örmény–görög kereskedők) negatív hatásai a világháború alatti és utáni inséges időkben mutatkoztak meg igazán. A társadalmi (és gazdasági) változásokra vonatkozóan további széleskörű információkat lásd: Demeter, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.*, i. m., 194–398; 541–586. p.

Ahogy a magyarok látták: örmények a 19. századi Oszmán Birodalomban.

Az örmény egyház

„Annyira uralkodó itt a vallás a nemzetiség felett! Az ugyanazon vallású mind testvér, a különböző hitű pedig ellenségnek tekinti egymást”⁹⁴

Az örmény egyházat szokás régi keleti egyháznak is nevezni, mert bár az első három egyetemes egyházi zsinaton részt vettek az örmény klérus tagjai, a khalkedóni zsinaton a 451-ben kitört örmény–perzsa függetlenségi harcoknak köszönhetően nem képviseltették magukat. Ezáltal a negyedik egyetemes zsinat monofizitizmus elítélésére vonatkozó határozatai eltorzítva és későn jutottak el az örmény egyházhoz, ami a későbbi évszázadokban további bonyodalmakat okozott.⁹⁵ Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy hivatalosan nem is fogadták el e tanításokat, így az örmény egyházzal kapcsolatban sem az ortodox, sem a monofizita jelző használata nem mondható helyesnek. Bár az évszázadok során többször is próbálkoztak a bizánci és latin kereszténységgel ápoltságok szorosabbá tételére, sőt, még az egyházak uniójára is történetek kísérletek, ezek nem hoztak eredményt, így az örmény apostoli egyház teljes különállása mind a mai napig megfigyelhető.⁹⁶

A Világosító Szent Gergely (Surb Grigor Lusavorič') térítését követően felálló örmény egyházszervezet *episzkopális* rendszerben működött és működik máig, melyet nagy területi egységekben érsekek irányítanak.⁹⁷ A püspököket és az érsekeket az egyházfő, a *katholikosz* szenteli fel a nemzeti zsinat egyetértésével, amely az örmény egyház legfontosabb döntéshozó szerve. A *katholikosz episzkoposz* (egyetemes püspök) címet a caesareai (kayseri-

⁹⁴ Veress Sándor, *A magyar emigratio keleten*. Budapest, Athaneum, 1878.

<http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

⁹⁵ Többek között az is elterjedt, hogy a zsinat rehabilitálta a nesztorianus tanokat. A félreértések azonban főleg a későbbi évszázadok bizánci–örmény ellenségeskedésére vezethetők vissza, amiben a két egyház kölcsönösen aposztatának nevezte egymást. Ezt a bizánci kritikát később Róma is átvette, így alakulhatott ki az a téves nézet, hogy az örmény apostoli egyház elfogadta a monofizitizmus tanait. Valójában sohasem vonta kétségbe a khalkedoni zsinat döntéseit. Lásd: Nagy Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685-1715)*. In: *Történelmi Szemle*. 1.2009. 92–94. p.

⁹⁶ Nina Garsoïan, *L'Église arménienne et le grande schisme d'Orient*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574.; Subsidia Tomus, 100.) Lovanii, 1999, 355–398. p.

⁹⁷ Az alábbiakhoz lásd: Nagy Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. Magyar Történeti Emlékek-Értekezések. Budapest, 2012, 23–33. p.

i) metropolita ajándékozta Világosító Szent Gergelynek az örmények körében véghezvitt térítő tevékenységéért, ami az 5. századtól vált általánosan elfogadottá. Az örmény keleti egyház az évszázadok során azonban nem tudott egységes maradni, hiszen a folyamatos megszállás alatt lévő örmény törzsterületek, valamint az anatóliai fejedelemségek között nyílt versengés vette kezdetét a vallási élet területén. 1113-ban az aktamari püspök nevezte ki magát *katholikos*nak, miközben az egyetemes zsinat III. Gergelyt választotta főpapjává. A püspökséget kiközösítették, így az aktamari ellen-katolikoszátus 1895-ig csupán helyi székhelyként működhetett.⁹⁸ Ennél is nagyobb jelentőséggel bírt, hogy 1444-ben a főpásztori központot a kilíki örmény királyság egykori székhelyéről, Sisből (ma Kozan, 2-3. kép) az örmény egyház hagyományos székhelyére, Ējmiacinba költöztették vissza. A IX. Gergely pátriárka döntését elfogadni nem akaró kilíki klérus új *katholikos*zi székhelyet hozott létre, így a mai Örményország területén található Ējmiacin kolostorán kívül Sisben, majd az első világháborút követően a Libanonban található Anteliasban állították fel a kilíki örmények egyházfőjének székét.⁹⁹ Emellett meg kell még említeni a szent városban az örmény vagyont őrző jeruzsálemi patriárkátust, továbbá az 1813-ig fennálló agvanki¹⁰⁰ katolikoszátust is.

A széttagoaltságban élő örmények vallási megosztottsága még a fent leírtaknál is tovább nőtt, hiszen az Apostoli Szentszék által 1622. január 6-án létrehozott missziós intézmény, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latin nevén *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) megpróbálta a keleti keresztényeket visszacsábítani a pápa fősége, illetve Róma egyházi joghatósága alá.¹⁰¹ Kihasználva a kapitulációk adta lehetőségeket, a térítők főleg Itáliából és Franciaországból érkeztek.¹⁰² Munkájuk egyik gyümölcseként 1742-ben Abraham Petros Arciwean (1679–1749) sisi ellen-*katholikosz* elfogadta a pápa hatalmát, ezáltal megalakult a Libanoni Örmény Katolikus Patriárkátus szír és kilíki

---

⁹⁸ Avanesian – Szám, *Az örmény*, i. m., 59. p.

⁹⁹ *Uo.*, 60. p.

¹⁰⁰ Ałwank’ot a rómaiak nyomán „kaukázusi Albánia” névvel szokták illetni, ugyanis más elnevezését nem ismerjük. A mai Azerbajdzsán és Dél-Dagesztán területén fekszik, és jelentős örmény lakossággal bírt. 1813-ban az Orosz Birodalom foglalta el, ezt követően pedig püspöki székhellyé alakult. Lásd: Nagy Kornél, Izrael, a hunok püspöke. In: *Dentumoger. Tanulmányok a korai magyar történelemről I.* MTA BTK Magyar Östörténeti Témacsoport. (Források és tanulmányok 2.) Szerk.: Sudár Balázs. Budapest, 2017, 33–73. p., ill. Marco Bais, *Albania caucasica: ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene*. Roma–Milano, 2001, 5–10. p.

¹⁰¹ Kovács Bálint, Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás)*. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006, 47–68. p.; Nagy Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i. m., 44–49. p.

¹⁰² R. H. Kévorkian, Le patriarcat arménien et l’occident catholique. In: *Revue de Monde Arménien Moderne et Contemporain*. 1.1994. 20. p.

fennhatósággal.¹⁰³ Az 1827-es navarinoi török vereség pedig megágyazott az örmény katolikus *millet* 1830-as porta általi elismerésének. Első vezetőjük egy bizonyos Anton Nuriĵean volt, ám osztrák állampolgársága miatt helyét 1831-ben Yagopos Ćukurean vette át.¹⁰⁴ 1835-ig *piskoposzi*, majd ezt követően pátriárkai (*hayrapet*) cím járt a poszt betöltőjének. Az 1820-as évektől először angol, majd 1831-től amerikai misszionáriusok is megjelentek a birodalom nagyobb városaiban, akik a protestantizmus tanait kezdték el hirdetni. Bár az általuk megtérítettek száma városonként csak pár száz fő volt, erős angol nyomásra végül 1850-ben Abdulmecid szultán a protestáns örmények közösségét is külön *millet*ként ismerte el. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy klasszikus értelemben ezt nem nevezhetjük *millet*nek, hiszen vezetője nem egyházi, hanem laikus személy volt. Ezt azért fontos kiemelni, mert a későbbi örmény „alkotmány” kidolgozóinak egyfajta mintát jelentett, hogy a közösség vezetését nem feltétlenül csak egyházi személy végezheti.¹⁰⁵ Az Oszmán Birodalomra nézve a legnagyobb csapást ugyanakkor az ún. *Pologenia/Polozsenyije* kihirdetése jelentette, amelyben az orosz cár minden örmények vezetőjének ismerte el a megszállt Ēĵmiacin *katholikoszát*. A törvényben rögzítették, hogy a *katholikoszt* különböző országokból érkező örmény küldöttek választják majd, továbbá a vallási vezető mellé egy nyolc tagból álló szinódust állítottak fel, amely tanácsadó és ellenőrző szervként működött. Mindkettő kinevezéséhez a cár hozzájárulása szükségeltetett. Emellett a szinódusban mindig helyet kellett foglalnia egy, a kormányt képviselő csinovnyiknak is, ami által az orosz vezetés teljes ellenőrzést gyakorolt az örmények egyházi vezetője fölött.¹⁰⁶ Mint később látni fogjuk, ezt a lehetőséget maximálisan kihasználta az orosz politikai vezetés.

Érdeemes néhány történet erejéig kitérni arra, hogy a fentebb bemutatott egyházi különbözőségek, illetve a „schizmatikus” örmény egyház szerepe miként mutatkozott meg a mindennapokban, illetve miként látták mindezt a magyar emigránsok.¹⁰⁷ Az Oszmán

---

¹⁰³ Az egyházi uniót követően minden kilikiai örmény katolikus pátriárka a Róma iránti tiszteletből külön felvette a Péter (Petros, Bedros) nevet is. Erről lásd: Robert Roberson, *Armena, Chiesa Cattolica*. In: *Dizionario Enciclopedico dell' Oriente Cristiano*. A cura di Edward G. Farrugia, S.J. Roma, 2000, 69–71. p.

¹⁰⁴ Esat Uras, *Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul, 1988, 373. p.

¹⁰⁵ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863. A Study of its Historical Development*. İstanbul, [1988], 44. p.

¹⁰⁶ Uras, *Armenians*, i. m., 407. p.

¹⁰⁷ A magyar szabadságharc bukásával 1849 nyarára közel 4000 magyar emigráns kapott menedéket az oszmán területen fekvő Vidinben. Pár százan az áttérést választva renegátok lettek (pl. Bem) míg a többiek nagyjából egyharmada Sumlába került, ahol egészen 1850 elejéig tartózkodott. Kossuth és kíséretét (kb. 50 fő) 1850 márciusában internálták Kütahyába, ahonnan 1851 késő tavaszán távoztak. A menekültek nagy része ekkor elhagyta az Oszmán Birodalmat, legnagyobb számban Isztambulban telepedtek le (pár száz fő). Végül az általános amnesztia, ill. az olaszországi harcok kitérése miatt többségük végleg távozott. A következőkben a korszakban keletkezett emlékiratok örményekre vonatkozó részeit válogattam össze. A menekültekre vonatkozó összefoglaló munkát török nyelven lásd: Bayram Nazır, *Osmanlıya Sığınanlar. Macar ve Polonyalı Mülteciler*. İstanbul, 2006.; Kemal H. Karpat, *Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman*

Birodalom keleti részén élő apostoli örmények egyházi életébe enged némi betekintést az 1850-es, 1860-as évek török mindennapjaival is foglalkozó Pap János, magyar királyi kúriai nyugalmazott irodaigazgatójának beszámolója. Pap szerint „*a schizmatikus örmények vallási dogmái és szertartásai hasonlítanak az ó-görög egyházéihoz. Ettől leginkább azon tan által különböznek, mellyel állítják, hogy Krisztus isteni és emberi természete egy egységes természetté elegyült, miáltal ellentmondanak a monofizitáknak is, kik szerint az emberi természet az isteniben annyira eloszlott, hogy az egy, isteni természetté alakult. Igen elterjedt náluk a szentek tisztelete, a böjt és zarándoklatok. A tisztálkodási törvények majdnem a zsidóvallás szigorúsága szerint tartatnak meg. A karácsonyt január 6-án ünneplik. Az áldozathoz víznélkül való bort és kovászos kenyeret használnak; a laikusok áldozása a két szín alatt történik.*” Végezetül megjegyzi: „*A papok kevésbé műveltek, általában szegények s leginkább alamizsnából élnek.*”¹⁰⁸ A vidéki papság alacsony műveltsége és vallási előírásokat lazán kezelő hozzáállása a magyar mellett¹⁰⁹ más nemzetek beszámolóiban is felbukkan. Többek között az amerikai protestáns missziók korai szakaszában a nagyobb keleti örmény városokat (Kars – Łars, Tbiliszi, Jereván – Erewan, Ęjmiacin, Tebriz – Dawriř) végigjáró misszionáriusok szerint az örményeket: „*elvtelen, bormániás, erkölcstelen papok vezetik, tisztességtelen és hálátlan jellemmel, kik a vadházasság megszállottjai.*”¹¹⁰ Ezen erkölcsi csorbák kiküszöbölését is feladatuknak tekintették a keleti protestáns missziók.

A kütahyai apostoli örmények egyházi szertartásáról Ács Gedeontól, „Kossuth Lajos papjának” beszámolójából értesülhetünk. Bemutatásában kiemelte, hogy az örmény templom egy magas fal mögött, elrejtve állt, ami jól mutatja, hogy a *millet*-rendszer keresztény kisebbségek számára nyújtott előnyei addig terjedtek, míg azok nem sértették a muszlim többség érzékenységét.¹¹¹ A templomba belépve Ács a mecsetekhez hasonló elrendezést

---

Empire, 1849–1851. In: Kemal H. Karpat, *Studies on the Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*. Leiden–Boston–Köln, 2002, 169–184. p. Illetve magyar nyelven: Csorba György, Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. In: *Hadtörténeti Közlemények* 1999.2. 352–398. p.

¹⁰⁸ Pap–Szalczer, *A magyar*, 246. p.

¹⁰⁹ Ács Gedeon, a Kossuth emigrációval Kütahyába érkezett lelkész is ezt írja: „*Kérdezősködésemre megtudtam, hogy a papázok közt egy sincs, ki az örmény nyelvet értené s hogy a legtudóbb örmény Kjütahján egy öreg tanító, ki érti saját nemzeti nyelvét is.*” Ács Gedeon, *Bostoni jegyzetek*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Továbbiakban: OSZKK) Quart. Hung. 2340. Interneten is elérhető változatát lásd: <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01.

¹¹⁰ Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*. New York–Hampshire, 2005, 13. p.

¹¹¹ Mindezt megerősíti Egressy Gábor leírása is: „*az örményeknek sem tornyuk, sem harangjuk sem orgonájuk nincs. Templomjuk is egy magas kerítéssel zárt udvarban huzta meg magát, szerényen. ...*” Egressy Gábor, *Egressy Gábor törökországi naplója 1849-1850*. Pest, 1851. 129. p A templomok tornyai hivatalosan nem lehettek magasabbak a minareteknél, a milletek tagjai nem hordhattak maguknál fegyvert, ruházatukkal is el kellett különülniük a többségi társadalomtól, illetve az utcán utat kellett adniuk a muszlimoknak. Ezek mindennapi megvalósítása nem volt problémamentes.

talált,¹¹² emellett – több más forrással egyetemben – kiemelte az örmény templomok belső terének egyszerűségét.¹¹³ A szertartás a keleti keresztényeknél megszokott tömjénfüstölés mellett gyertyagyújtásból, illetve egy furcsa eszközzel végzett „kereplésből” állt.¹¹⁴ Mészáros Lázár, a szabadságharc honvédelmi minisztere részletes beszámolójában a burszai katolikus örmények karácsonyi miséjébe ad betekintést, ez által kissé érthetőbbé válik a szertartások közti különbség. Mészáros szerint ott az istentisztelet alapvetően a római katolikus hagyományokat követte, ugyanakkor apró különbségekre is felfigyelt. *„Itt az oltárhoz lépők azonnal kezét mosnak, a pap az episztolát a középről olvassa, az ájtatos nép felé fordítva sanctussal (a misében a prefáció befejező része) megáldja az ostyát és szánja bűneit, a communionál (áldás, a mise egyik része a katolikusoknál) előbb felemeli az ostyát és a kelyhet, aztán emészti. A ministráns gyerekek majd annyit beszélnek, mint a pap és az egész örmény nyelven megy okosabban és természetesebben, mint nálunk latinul.”*¹¹⁵ (4. kép) A burszai örményekről a későbbiekben még részletesen szólnunk. A fent leírt ceremóniák egyfajta szintéziseként egy különös és érdekes magyar–örmény karácsonyi misére is sor került a magyar menekültek egyik korai központjában, Sumlában, melyről Egressy Gábor visszaemlékezéseiből tudunk.¹¹⁶

¹¹² „Az előteremben csak alacsony állványkákat láttam, melyekre a hívek felső cipőiket szokták rakni, hosszú sorral. Ebből nyílik a nők zárt páholya, melynek elején hosszában futó oszlopsor által sötétebbítve; kevés világosságot a homlokán kerek ablakról kapja, mely az oltár fölött van.” Ács, Bostoni, i. m., <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01.

¹¹³ „Az oltáron nincs kép, csak függönyök, s az nem egyéb, mint ... elrekesztett emelvény fölötti hosszú láda, tarka abroszokkal betakarva. Van piros olvasó tám is a papázok számára s az előtt piros és fehérbe öltözött s kezükben égő viaszgyertyát tartó fiúcskák szolgálnak s gajdolgatnak. A közönség szokás szerint a pallózatán üldögélt, mindegyik saját kecskebőrén, s egy-két gazdagabb vánkoson.” Ács, Bostoni, i. m., <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01. Az izmiri örmény katedrálissal kapcsolatban Jancsovcics István, szarvasi evangélikus lelkész, utazó is kiemelte, hogy „az igen czifra oltárt kivéve, melynek tarka oltárfüggönyén 20 aranyos kehely van himezve, többi része a templomnak egyszerű, minden kép vagy faragvány nélkül.” Jancsovcics István, *Kirándulás Istambulba*. Pest, 1864, 94. p.

¹¹⁴ Emellett Ács megjegyezte: „Az ó-örmény bibliából evangeliumot olvastak magasabb s epistolákat alacsonyabb helyről ... A sokféle cifra s előttem érthetetlen szertartás közben apró viaszgyertyákat is osztottak a nép között. Úgy láttam, ezeket a tehetősebbek hozták magukkal s azok adtak a szegényebbeknek s nekünk vendégeknek is. Miután gyertyánk leégett s a szertartás végződött és a szeretet csókját mindenki bőségesen megkapta, oszlott a község. Ács, Bostoni, i. m. <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01.

¹¹⁵ Mészáros Lázár, *Törökországi napló 1849-1850*. Budapest, 1999, 65. p. A templom minden bizonnyal az ún. setbaşı-i örmény katolikus templom lehetett. A Setbaşı negyedben található templomot 1831-ben építették (újja), helyén egykor az örmény apostoli hitű Szent Pál (Surb Pōlos) temploma állt, ám ezt 1794-ben egy városi felfordulás során romba döntötték. További részleteket lásd: <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler> Letöltve: 2017.06.19. A kútahtyái római katolikus örményekkel kapcsolatosan Ács kiemeli, hogy „A rom.kath. örmények temploma szerencsétlen épület, sem keleti sem nyugati, de a kettőnek zagyaléka, s festményei is veszedelmesek.” Ács, Bostoni, i. m., <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01.

¹¹⁶ „Ma karácson napja van. Az örmények örömmel engedték át egyházukat az emigratio számára... Az örmény papok egyházi díszöltönyeikben állottak az oltár két oldalán. Ezen felül még azzal tisztelték meg ünnepünket, hogy bevezetésül kántorjuk és 24 éneke gyermek, karéneket énekeltek, az ő módjuk szerint. Az éneklő gyermekek két sorban voltak felállítva a templom hosszában, mindannyian vörös taláros díszöltönyökben, s égő

A korábban említettekkel összhangban az örmények vallási megosztottsága tovább nőtt a reformáció megjelenésével, így ha kis számban is, de birodalom szerte a nagyobb városokban megjelentek a protestáns örmény felekezetek. *„Ujabban pedig sok örmény a protestáns hitre tért. S ezek magukat mind külön milletnek (nemzet) tartják. A nemzetek (vallásfelekezetek) egymással össze nem házasodnak, sőt külön városrészekben (mahalla) laktak s laknak ma is.”*¹¹⁷ – írta Horváth Béla, a Milleker-expedíció keretében Törökországban járt kutató, s a felekezetek közötti villongásokról szinte minden magyar beszámolt. Veress Sándor, illetve néhány bujdosó társa izmiti útjuk során botlottak bele a helyi protestáns örmények egyik tisztségviselőjébe.¹¹⁸ Az általuk is tapasztalt széthúzást évtizedekkel később Kúnos Ignác csak így jellemezte: *„(a görögök és az örmények) Jobb egyetértésben élnek a mohamedánokkal, mint különböző felekezetű keresztény társaikkal.”*¹¹⁹

Az örmény társadalom

„A kereskedés iránt való vonzalmukkal kapcsolatban, fő jellemvonásuk a hajlandóság elhagyni hazájukat, hogy elszéledjenek három világrészben úgyannyira, hogy az itthon maradtak csak töredékét képezik a tényleges lakosságnak, míg az igazi örmények

---

viaszgyertyákkal kezökben. A karzat örmény nőkkel volt megtelve, kik törökösen, bepótlált arczokkal ültek a puszta padlaton, s a karzat rostélyzatán át bámulták az idegen szertartásokat.” Egressy, Egressy Gábor, i. m., 129. p. A szentmisén Kossuth Lajos is részt vett, és azt Ács Gedeon celebrálta. A szertartásra az 1834-ben újjáépült Szent Szűz örmény templomban került sor. Lásd: Osman Köksal, XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Birlikte Yaşam Standardına Lokal Bir Yaklaşım: Şumnu Örneği. In: *Eskişehir Orhangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2.6.2005. 610. p. http://sbd.ogu.edu.tr/makaleler/6_2_Makale_11.pdf Letöltve: 2017.06.19.

¹¹⁷ Horváth Béla, *Törökország szívében. 2300 kilométer Kisázsiaiban*. Budapest, 1929. 26. p. Törökül megjelent: Béla Horváth, *Anadolu 1913*. Çev.: Tarik Demirkan. İstanbul, 1996. A Milleker Rezső földrajztudós vezette expedíció a Turáni Társaság szponzorálásával indult útjára, s 1911–1913 között járta be Kis-Ázsiát.

¹¹⁸ *„Izmidben vendéglőbe szálltunk, de alig telepedtünk le, látogatásunkra jött a protestáns örmények kurátura, és nem hagyott békét, míg házához nem mentünk, hol minden csemegéjét, édesborát, pálinkáját meg akarta velünk etetni-itatni csupa szeretetből! Annyira uralkodó itt a vallás a nemzetiség felett!* Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15. Veress Sándor, a törökországi bujdosó magyarok egyik legfontosabb krónikása, kalandos élete során eljutott Párizsba, Londonba, részt vett az olasz felkelésben, majd kisebb kitérő után Bukarestbe került, ahol földmérő lett. Idősebb korára a legmagasabb román kitüntetésben részesült. Részletesebben lásd: Csorba, *Az 1848–49-es törökországi*, i. m., 393. p.

¹¹⁹ Kúnos Ignác, *Török földön. A kis-ázsiai és bagdadi vasút történetével*. Budapest, 1911, 53. p. Kúnos Ignác (1865–1945), turkológus, nyelvész, több nemzetközi szervezet tagja, a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, majd igazgatója, a török népmesegyűjtés úttörője. Számos kutató utat tett Törökországban, a Balkánon, ill. arab országokban. Az 1890-es és az 1910-es évek elején is hosszabb időt töltött az Oszmán Birodalomban, itt készült néprajzi följegyzései rendkívül értékesek a mai kutatók számára is. Rövid életrajzát lásd: <http://www.matud.iif.hu/2010/10/09.htm> Letöltve: 2017.10.21.

*a fent említett országokban, mint pénzváltók, bankárok, részvényesek, nagykereskedők, szatócsok, házalók vagy éppen mint egyszerű munkások és teherhordók tartják fenn magukat.,,*¹²⁰

A korábbi fejezetben részletezett vallási megosztottságon túl az isztambuli közösségen belül, valamint az isztambuli és a vidéki örmény népesség között is voltak ellentétek. Az előbbiek egy része tökéletesen elégedett volt helyzetével, élvezte a főváros nyújtotta kényelmet, hivatalokat töltött be, bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe, és meggazdagodott. Ezeket az oszmán vezetőkkel jó viszonyt ápoló gazdag örményeket *çelebi* vagy *hoca*, majd a 18. századtól *amira* jelzővel illették. Az *amirak*nak két csoportját különíthetjük el: a pénzkölcsönzőket (*sarrafolk*), valamint a közvetlenül az oszmán közigazgatásban dolgozókat.¹²¹ Rajtuk kívül a kereskedő-iparos rétegekről (*esnafok*), a városi értelmiségről, valamint a legszegényebb városi (munkás) és vidéki (földműves) örményekről fogok a következőkben részletesen szólni, felhasználva a korabeli magyar beszámolókat.

A főváros Galata negyedében lakó, jó módú *sarrafolk*, akik a „*birodalom finánc-ügyeit intézik*”,¹²² az adóbérlet 1685-ben élethossziglanra történő módosítását követően kerültek előtérbe, hiszen a megváltási összeget előre és egy összegben kellett letenni, amihez elengedhetetlenné váltak a hitelezők.¹²³ Sőt, az 1840-es évek gazdasági fellendülését kihasználva a kereskedők és a pasák mellett egyre többet hiteleztek az államnak is, jellemzően évi 12–18%-os kamattal (háború és egyéb vis maior esetén akár ennek többszöröséért). De a korszakban magasnak számító kamat nem volt véletlen: az állam hitelképessége az 1850-es évektől folyamatosan romlott, és nem volt egyedi eset, amikor a hitelező hoppon maradt az erősebb ellenféllel szemben.¹²⁴ Bár a krími háború okozta eladósodottság fedezésére az szultán 1854-ban először folyamodott nemzetközi hitelhez, ennek folytán pedig 1856-ban

¹²⁰ Pap-Szalczér, *A magyar*, i. m., 242. p.

¹²¹ Artinian, *The Armenian*, i. m., 20–22. p.

¹²² Szemere Bertalan, *Utazás keleten. A világosi napok után*. Budapest, 1999, 80. p.

¹²³ Korizmic László, Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. In: *Magyar Akadémiai Értesítő. A philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok közlönye*. 2.1.1860. 199. p.

¹²⁴ Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650–1850)*. İstanbul, 2013, 80–85 p. Az örmény mellett zsidó, görög és levantei kölcsönzők voltak többségben. A krími háború alatt először felvett külföldi hitelek kamata 6–8% között mozgott, míg az 1700-as évek második felétől az 1850-es évekig a legtöbb örmény *sarraftól* személyi kiadásokra felvett hitel 11–12%-os kamattal bírt.

angol tőkével megalakult az Oszmán Birodalmi Bank is,¹²⁵ a további évtizedekben is állandó pénzzavarokkal küzdő központi költségvetés miatt az örmény pénzkölcsönzők jelentős vagyionokra tehettek szert.¹²⁶ (1. Függelék, F.1. táblázat)

Az európai kereskedők által csak galatai vámpíroknak hívott pénzkölcsönzőkről a magyar menekült kolónia tagjai sem voltak túl jó véleménnyel. Veress Sándor, az 1848-as magyar emigráció egyik krónikása csípős kritikával írta, hogy a legtöbb gazdag örmény a külsőségek terén meglehetősen fukar volt, ennek ellenére őket alkalmazták a tolmácsi és pénzügyi hivatalokban, és a görögöket is túlszárnyalva Konstantinápoly leggazdagabb bankáraivá váltak.¹²⁷ Bár Veress mellett a birodalom fővárosába a század legvégén ellátogató ügyvéd, utazó Vértesi Károly sem volt elragadtatva az örményektől (5. kép),¹²⁸ de Szemere Bertalan frappáns összefoglalásából kitűnik, hogy milyen fontos szerepe volt az örmény hitelezőknek a 19. századi Konstantinápoly elit köreinek életében, és a török pasák udvartartásában. Szemere szerint ugyanis egy valamirevaló török pasa szolgálatában három személy állt, egyik „a kávé (=*karadzsi*), ki nem csinál egyebet, mint kávé vékony liszté őröl, abból italt főz, és azt felhordja” a másik a pipás „*tsibuksi...ki az úrnak egyszersmind meghittje*” a harmadik pedig a dohányos, vagy „*tudundzsi basi*”, aki felel a dohány megvásárlásáért és felvágásáért, de aki ugyanakkor „*udvarmester is, kinél áll az úr pénztárcája, ki az örmény uzsorásokkal végez, kiknek minden török adós, mint nálunk minden*

---

¹²⁵ 1863-ban a bankot átszervezték, és az addig kizárólag angol tőkére támaszkodó pénzügyi intézet francia–angol közös vállalkozássá vált. Az 1880-as évekre már 80%-ban francia tőkéből működött. További adatokat lásd: Eldem Ethem, *135-Year-Old Treasure. Glimpses from the Past in the Ottoman Bank Archives*. Istanbul, 1997.

¹²⁶ Ugyanígy igaz ez a megállapítás a vidéki pénzkölcsönzőkre is. Az 1840-es évektől fokozatosan pénzgazdálkodásra átálló birodalomban az adókat is egyre inkább pénzben, és nem terményben követelték. Így mind az adófizető parasztoknak, mind a belső- és nemzetközi kereskedelemben érdekelt rétegeknek, mind a folyamatosan háborúzó államnak szüksége volt a készpénzre. További részleteket lásd: Feroz Ahmad, *The State and Intervention in Turkey*. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2. Istanbul, 2014, 4. p.

¹²⁷ „S én láttam köztök milliomos gazdagot, kinek palotái voltak, mégis ebédre 10 para árú sajtot és egy fél úgynevezett „kútya” kenyeret evett, s irodájában rongyos rokkban, foltos cipőben járt”, ennek ellenére Veress szerint „a tolmácsok és pénzügyi hivatalnokok örményekből telnek ki, a kereskedésben is túlszárnyalták legalább Konstantinápolyban a görögöket, ők a leggazdagabb bankárok.” Ezen kívül megjegyezte: „Ugyanez okból mértékletesek az ivásban is, de ők is több pálinkát (*masztik*) fogyasztanak, mint bort. Kivétel ugyan ezen általános szabály alól is van, de felette kevés, és még a legbőkezűbbre is áll azon gazdag és csaknem pazarló örmény barátom megjegyzése, hogy az örmény vagy görög oly született fukar, hogy valakinek egy aranyat ad is tán fitogtatásból ajándéknak, megnézi előbb, van-e aranyai közt egy lyukas és bizonyosan azt adja oda.” Veress, A magyar, i. m., <http://tereless.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

¹²⁸ „Társaságukhoz tartozik a szarafa; drága nála a pénzváltás. Főelve a Hárpágonnak, hogy a pénz nem szagos, ha csalással is szerzi. Mondása pedig az, hogy „majd holnap fog valamit ígérni.” Vértesi Károly, *Konstantinápoly. Utirajzok*. Budapest, 1902, 132. p. Vértesi (Virter) Károly (1843–1917), ügyvéd, író, utazó, zombori ügyvédi karrierje mellett tiszteletbeli aljegyző, majd főügyész, a zombori takarékpénztár titkára, később választmányi tagja. A bács-bodrog-megyei irodalmi társaság alapítója, utazásairól részletes leírást készített, melyeket könyv formában jelentetett meg. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16714.htm> Letöltve: 2017.12.21.

*nemes ember a zsidónak tartozik.*¹²⁹ Az örmények magyarországi zsidókkal történő összehasonlítása visszatérő momentuma a magyar beszámolóknak.¹³⁰ A negatív kritikák mellett azonban hozzá kell tenni, hogy a vagyonos örmény családok sok esetben voltak mecénásai isztambuli örmény templomépítéseknek, ételosztásoknak és különféle művészeti tevékenységeknek.¹³¹

A görög függetlenséget követően az örmény szakemberekre egyre nagyobb igény mutatkozott a Porta részéről, és a kiterjedt bürokráciával rendelkező birodalomban sok lehetőség nyílt meg a tanultabb rétegek előtt. Ennek legfőbb oka a megfelelő képzettséggel rendelkező és megbízható emberanyag hiánya volt. Az állami szolgálatban lévő örmények közül érdemes kiemelni a több generációs építész családot, a Balianokat, akiknek több tagja is részt vett az új, minden igényt kielégítő, és nyugati mintára épült Dolmabahçe palota megtervezésében és megépítésében az 1850-es években.¹³² Szintén érdemes kiemelni a porta első hivatalos fotográfus családját, a Hüzmüzanokat, más néven Abdullah testvéreket, akik első alkalommal készítették el egy szultán, pontosabban Abdulmedzsid szultán fotóját (6.

¹²⁹ Szemere, *Utazás keleten*. i. m., 100. p.

¹³⁰ Vértesi ezt írja: „Az örmény ugylátszik a zsidónál is jobban van a kereskedésre megteremtve. Egyik Rothschild mondta egy alkalommal : „A világ összes örményei és zsidai ha egy tőzsdére kerülnének, a zsidók pénze rövid idő alatt az örmények zsebébe kerülne.” Vértesi, *Konstantinápoly*, i. m., 132. p.; Ács Gedeon ezt írja: „Az örmény, mint a zsidó, kupec és uzorás. Keleten gyakran hallottam ellenük ugyanazon panaszt, melyet annyiszor emleget a lengyel a zsidó ellen, hogy ők apró összeget kölcsönöznek a földművesnek s azt eleinte nemcsak nem sürgetik, de további kölcsönzésre őket maguk unszolják. Nemsokára azonban s éppen midőn a szegény török paraszt szorultságban van, rajta megy az örmény s a kamatok kamatjaival megnőtt tőkét követeli.” Ács, *Bostoni*, i. m., <https://terebeess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01. Nogel István rovargyűjtő szerint: „...szinte mint más többiben is csak kontárkodnak zsidókként. Náluk nélkül a törökök úgyszólván nem élhetnek; ők váltók, szállítók, szakácsok, kocsisok a törököknél...” Nogel István utazása keleten. Átdolgozta s függelékekkel bővítve kiadta a Schultz testvérpár. Pest, 1847.

<http://terebeess.hu/keletkultinfo/nogel.htm> Letöltve: 2016.05.27. Veress Sándor egy kisebb mesét is megoszt az olvasóival: „Két zsidó nyakába vette a világot, hogy lellessen valamely várost, hol még kevés zsidó lévén, könnyedén megélhessenek. Egy török útba igazította őket. Menjetek - úgymond - Kiutahiába, nincs ott zsidó egy sem. - Megőrül a két izraeli és elmegy oda. Beszállanak egy vendéglőbe, összejárják a várost, tanakodva, vajon mihez foghatnának, hogy boldoguljanak? Látták, hogy akármit gondoltak ki, már az az üzlet el volt foglalva az örményektől. Meghallja egy örmény suhanc, amint így tanakodnak, megszólítja őket. Megmondom én - úgymond - mi lesz nektek legjobb: vegyétek meg a mészárszéket a juhbeletek, azt takarítsátok ki, szárítsátok meg s adjátok el úgy, amint vettétek; ha a belsejét megesszitek, abból megélhettek - itt már máson nyerni nem lehet! A jó tanács használt, felszedte magát a két zsidó és soha többé olyan helyre nem ment, hol örmények vannak, mert ott zsidó nem élhet meg.” Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15. Végül a magyarországi példákból idéz Pap János: „Kit visz kend János bátyám? - kérdi ismerőse a magyar fuvarost. Egy örményt viszek a falunkba zsidónak - volt a válasz.” Pap-Szalczér, *A magyar*, i. m., 242. p.

¹³¹ Kiemelendő ezek közül a balati, yeniköyi, samatyai, beşiktaşi és beyoğlu örmény templomok építésének finanszírozása, 1848-ban a Čezayrlean-család 1500 fő részére történő ételosztása a haszköyi temetőben, vagy éppen különböző könyv- és szótárkiadások támogatása. Lásd: Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, i. m., 114–121. p.

¹³² Részletesebben lásd: Levon Panos Dabağyan, *Geçmişten günümüze Millet-i Sâdika-i Osmanlı Ermenileri. Âmiralar, Devlet Adamları, Mimarlar, Hekimler, İlim adamları*. İstanbul, 2010, 421–464. p. Továbbá: Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*. İstanbul, 1993.

kép).¹³³ A Porta század végi hivatalos ételszállítója a belvárosi Tokatlian hotel volt, ahogy a szultán hivatalos orvosai, ékszerkészítői, ügyvédei, tolmácsai vagy diplomatái között is rengeteg örmény származású szakembert találunk, s Grigor Agaton 1868-as közmunkaügyi miniszteri, valamint Agop és Ohannes pasák Szultáni Kincstár (*Hazine-i Hassa*) élére történő kinevezésével a század második felében már a legmagasabb kormányzati pozíciók is megnyíltak a birodalom örmény előkelői számára.¹³⁴ (1. Függelék, F.2. táblázat)

A pénzkölcsönzők és állami hivatalnokok mellett a 17. század második felétől a céhek vezetői is egyre nagyobb gazdasági súllyal bírtak, ugyanis ekkortól nyílt lehetőség a muszlim mellett katolikus tagokból álló céhek alapítására is. A gombamód szaporodó, kézműveseket és kereskedőket képviselő *esnaf*ok száma a 18. századra elérte a 65-öt, a következő évszázadra pedig számuk megduplázódott.¹³⁵ Konstantinápoly (és Szaloniki) mellett fontos ipari központok alakultak ki Bursában (selyem), Adanában és a kilíki partvidéken (gyapot), Bejrútban (oliva olaj, szappan stb.), vagy éppen Diyarbakırban (selyem, szőnyeg és textil). Mindegyik nagyvárosban jelentős számú örmény kisebbség élt. A népességszám növekedéssel együtt megjelentek a technikai újítások, ezzel együtt pedig a kereskedelem és ipar modernizációja is megindult. A reformok pozitív hatásait, a birodalom világkereskedelemben történő integrációját, illetve a kapitulációk biztosította előjogokat sikeresen kihasználni tudó örmény kereskedők és iparosok jelentős vagyonira tehetek szert egy-két évtized alatt.

Az évszázad második felében Konstantinápoly lakossága 400.000-ről közel 900.000-re nőtt, ahogy a vidéki nagyvárosok lakosságszáma is jelentősen emelkedett.¹³⁶ „Az örmények, kiknek száma 100000-re megy, egy külön városrészt laknak, melyben sem rend, sem tisztaság nem hiányzik. Ők többire beszélnek a török nyelvet, de örmény betűkkel írják. ... e faj becsületes, értelmes, rendszerető, tevékeny; mindenkinek van foglalkozása, vagy művész, vagy

---

¹³³ Pontos nevük Abdullah Birader/Abdullah Frères. A történetüket lásd: Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık, 1839-1923*. İstanbul, 2013, 133-177. p. Továbbá magyarul: Schmidt Anikó, *Az oszmán fényképezészet hajnalán*. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_oszman_fenykepezeszet_hajnalan Letöltve: 2017.06.17.

¹³⁴ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*. Ankara, 2000, 24–30. p.

¹³⁵ Artinian, *The Armenian*, i. m., 25. p.

¹³⁶ Findley, *The Tanzimat*, i. m., 35. p. Ebben természetesen jelentős szerepet játszottak a Balkán-félszigetről elmenekült muszlimok is. Pár évtized eltéréssel ugyan, de a magyar források is hasonló számadatokat mutatnak. Pap János szerint Konstantinápoly „lakosainak számára nézve eltérők a vélemények. Némelyek 900.000-re teszik, míg mások beelégessznek 4-500 ezerrel is; de vannak, kik állítják, hogy lakik benne 480 ezer muzulmán, 250 ezer orthodox örmény, 30 ezer egyesült kath. örmény, 220 ezer görög, 55 ezer zsidó s más 40 ezer különféle vallású; ami összesen egy millió hetvenöt ezer lakósnak felel meg.” Pap-Szalczér, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/szalczer1.html> Letöltve, 2015.07.15. Ezzel összhangban a 20. század legelején Vértesi már azt írja: „Konstantinápolyban, a jelenlegi embervetés szerint, a mennyiben a számtátnak biztos lehet a mérője, török van: 400,000, görög: 250,000, örmény: 250,000, különböző nemzetiségű: 70,000, zsidó: 30,000. Ez összesen egy millió.” Vértesi, *Konstantinápoly*, i. m., 108. p.

mérnök, vagy orvos, vagy gyáros, vagy katona –, csak költők nincsenek. Többnyire ők rendezik a birodalom pénzügyeit, s néha a fejedelem tanácsába is meghívhatnak.” – írta Szemere 1851-ben.¹³⁷ A század végére negyedmillióra duzzadó fővárosi örménység Konstantinápoly panorámájának elválaszthatatlan részévé vált, ami tükröződik szinte minden arra járó magyar leírásában.¹³⁸ Sőt, a szabadságharc magyar menekültjei közül Dercsényi István¹³⁹ és Borza Áron¹⁴⁰ is a fővárosi vagyonos örmény családoknál talált munkát, és ezáltal ideiglenes megélhetést.

Ugyanakkor az örmény kiskereskedők, bolttulajdonosok már kevésbé tettek jó benyomást a fővárosi utcák rengetegében elvesző honfitársainkra. Szinte kivétel nélkül erőszakosnak, a török árusoknál jóval rámenősebbnek festették le őket. *”A török kereskedők udvariasak, ellenben a görög és örmények tolakodók, szemtelenek s gunyolódók.”*¹⁴¹ – írta

¹³⁷ Szemere, *Utazás keleten*, i. m., 76.p

¹³⁸ „Vannak itt örmények, zsidók, kimondhatatlanul felcicomázva s ezek között sok, részben Konstantinápolyban lakó, részben idegen európai, minden nemzetből összeválogatva. Valóban, a népelet tanulmányozására rendkívül becses kaleidoszkop!” Pap–Szalczer, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/szalczzer1.html> Letöltve: 2015.07.15.; „A „grande rue de Pera” folyton hemzseg a legkülönbözőbb néptől. Európai, francia öltözetű emberek, elegáns hölgyek, szegény török rabnők, örmények, görögök, nagysüvegű pópák, hamálok, szerencsének összevissza, a legkivált ötezerféle házaló kereskedő, ki mind ordítva kínálja a maga árucikkét.” Tóth Béla, *Konstantinápolyi emlékek*. Budapest, 1877, 83. p. Tóth Béla az 1877-ben Konstantinápolyba látogató magyar egyetemi küldöttség tagja volt. A nagyhatalmak felosztási kísérletei miatt a magyar közvéleményben kialakult török szimpátia megnyilvánulásaként a magyar diákság egy hivatalos látogatással kívánta kifejezni támogatását a törökök mellett. A delegáció tagja volt még többek között a később idézett Lukács László is. Részletesebben lásd: Cséby Géza, *A magyar egyetemi ifjúság konstantinápolyi küldöttsége*. In: *Honismeret*. 5.1986. 23–27. p.; „A nap lemenőben volt, siettem tehát csónakomba, hogy tovább evezhessek a nap alkonyán. A Sztambulból haza felé evező munkások, kereskedők és üzletemberek, jobbára örmények, görögök és zsidók, ellepték a kikötőnek e részét, de félóra múlva e roham is megszűnt s csak egy-egy csónak evezett gyors lapáttal a locsogó habok között.” Erődi Béla, *Török mozaik*. Budapest, é.n. <http://terebess.hu/keletkultinfo/erodi.html> Letöltve: 2016.02.13. Erődi Béla Vámbéry Ármán tanítványaként többször járt az Oszmán Birodalomban. Ezen leírása egy 1868-as út emlékére íródott. Erődi nevéhez kötődik a Szulejmán Sejk vezette, 1877-ben 35 darab eredeti Corvinát visszaajándékozó oszmán–török küldöttség magyarországi utazásáról írt könyv. Részletesebben lásd: Erődi Béla, *Csak jassa! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve*. Budapest, 2001². (Az eredeti 1877-ben jelent meg.); „Pedig valójában majdhogynem csalódik az ember, ha elnézegeti sorra ezt a sok pipeskedő görög, örmény, spanyol meg levantei asszonyt.” Mészáros Gyula, *A Boszporusz partjain*. Budapest, 1911, 25. p.

¹³⁹ Nagybégányi földbirtokos, a szabadságharc alatt egy gerillacsapat kapitánya. A fegyverletétel után néhány évet még otthon bujkált, majd török honban próbál különféle munkákból megélni. Többszöri sikertelen földbérlet után amnesztiát kért és kapott. Részletesebben lásd: Csorba, *Az 1848–49-es törökországi*, i. m., 368. p. Veress ezt írja róla: „Schmid név alatt, és ez az ember tovább egy évnél szolgált mint udvari cseléd egy örmény kereskedőt, hordta hátán a kosarat a szakácsné után a piacra, fát vágott, vizet hordott mindaddig, míg anyjától némi segélye érkezvén, szégyen nélkül bemutathatta magát mint Dercsényi István.” Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

¹⁴⁰ Borza Áron: Enyedi diák, örmesteri rangban harcolt a szabadságharcban. Sumla után 1851-től dolgozott a török fővárosban. Egy összeesküvés következtetésben Magyarországra küldték, további sorsát nem ismerjük. Lásd: Csorba, *Az 1848–49-es törökországi*, i. m., 366. p. Dercsényivel ellentétben Borza nem volt elégedett helyzetével. Veress Sándor leírásából tudjuk, hogy gyakran így sopánkodott: *”Na Kossuth! mért nem jössz ide, hadd adnám kezembe ezt a ganéjos lapátot! könnyű az országot cifra rongyokkal felbolondítani, aztán mikor baj van, megszökni! - most 4 lovas hintón járnék, tisztartó volnék, nem ennek a barom örménynek barmaít vakargatnám!”* Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

¹⁴¹ „Mellőztem a görögök, örmények és a zsidók fülkeit s a tolakodó kalmár helyett ... kerestem az öreg török kereskedőt, a ki nem iparkodott kézzel-lábbal árubódéjába behurcolni, mind ama szavasabb, rosszsmájú

Bátorfi Lajos lapszerkesztő 1872-ben, és véleményét maradéktalanul osztotta Jancsovícs István,¹⁴² Vértesi Károly,¹⁴³ és a korábban már szintén idézett Szemere is:

„Mi különbség a török és görög s örmény kalmárok közt! Bármilyen kíváncsi szemekkel vizsgáljon valaki egy drága éket, a török kalmár bizonyosan nem fogja megszólítani, ellenben a görög s örmény kalmárok mihelyt idegent pillantanak meg, helyeikből felugrándozva kiabálják: Signor, Signor Capitano! Brusza (t.i. selyem) Brusza, bella – fina! s a papírfödeleket kapdosva hányják le, hogy áruikat mutogathassák. S ez nem minden. Igaz értékénél 30–40-nel drágábban fogják tartani, s ha megalkuvál velök, a mértékben csalnak meg, ha tehetik. Bármilyen keresztyéntelen legyen e megjegyzés, nem lehet tagadni hogy görög s örmény kereskedőknél ily csalások oly gyakoriak, mint a muzulmánoknál ritkák. De ezzel távolról sem akarom állítani, hogy a keresztyén kalmár mind csaló, a muzulmán mind becsületes, cikkeikért ezek is igyekeznek a lehető legjobb árt megkapni, de nagyon ritka eset, hogy muzulmán mértéken s fonton csálni akarjon.”¹⁴⁴

A város értelmiségi köreiben is szép számmal képviselték magukat az örmények. A történészek, lapszerkesztők, tanárok mellett a korabeli „szórakoztatóipar”, vagyis a színházak is jórészt örmény társulattal bírtak. Nem került el mindez az 1877-es magyar küldöttséggel Konstantinápolyba utazó Lukács Gyula és Tóth Béla figyelmét sem, akik egyik esti programjuk kapcsán megjegyezték, hogy miután az igazhitű török nőknek nem engedélyezett a színészi tevékenység, ezért a darabban látott színésznők mind örmények voltak,¹⁴⁵ hiszen ők *„nem irtóznak úgy a „komédiázás”-tól, mint a müzulmán ember.”¹⁴⁶* Az olasz és francia színházak mellett a század második felére kialakuló oszmán színjátszásban betöltött örmény szerep a kortársak és kutatók szerint is megkérdőjelezhetetlen.¹⁴⁷ (1. Függelék, F.3.–F.4. táblázat)

Végezetül érdemes néhány szót szólni a legszegényebb fővárosi örmény rétegekről is. A nyugati, és ezzel együtt a magyar utazók számára is különösen feltűnő volt a kikötők

---

emberek.”Konstantinápolyig és vissza. Uti rajz Bátorfi Lajostól. Nagykanizsa, 1873, 56. p. Bátorfi Lajos rövid életrajzát lásd: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b01236.htm> Letöltve: 2017.06.02.

¹⁴² „A görög, örmény másfélszer annyira tartja ki árából portékáját, mint mennyiért aztán adja, a török itt is megtartja hitét, nem akarva megcsalni senkit, azon áron, legfeljebb tán csekélységgel tartván magasba árucikkét, mint mennyiért megválna tőle.” Jancsovícs, Kirándulás, i. m., 57. p.

¹⁴³ Vértesi, Konstantinápoly, i. m., 130. p.

¹⁴⁴ Szemere, Utazás keleten, i. m., 88. p.

¹⁴⁵ „Volt öröm, volt dolga a gukkernek, de utoljára is kisült, hogy az igazhitű töröknőnek tiltva van ily pogány mesterségre adni magát”, ezért „a bemutatott szép lányok mindannyian örménynők valának, sőt még a színészeknek legjelentékenyebb része is örmény.” Lukács Gyula, A török nemzet vendégei. A magyarországi rokonszerzői tüntetések, s a konstantinápolyi út története. Írta Lukács Gyula a konstantinápolyi küldöttség vezetője. Budapest, 1877, 61. p.

¹⁴⁶ Tóth, Konstantinápolyi emlékek, i. m., 89. p.

¹⁴⁷ Erdélyi Melinda, Az európai színház kezdetei Törökországban. In: Keletkutatás, 2015. tavasz, 42–46. p.

hordári pozícióit az évszázad közepétől a görögöktől fokozatosan átvevő örmények jelenléte. Veress leírása szerint ezen *hamalok* nagy része Anatóliából a nagyvárosba menekült férfiakból állt, akik családjukat otthon hagyva 8–10 évig azért kuporgattak, hogy visszatérve néhány állatot vásárolhassanak és önfenntartóvá válhassanak.¹⁴⁸ Mindez remekül példázza azt a szakadékot, ami a fővárosi tehetős örménység, valamint a birodalom keleti felén élő, sanyarú sorsú örmény parasztok között tátongott a század végén. (7–8. kép, 1. Függelék, F.5. táblázat).

A vidék örmény lakossága

„A kurdok télen lejőnek hegyeikről ... kiket ki kell tartaniuk marhástul, ha nagyobb kárt s veszélyt nem akarnak; némely helyeken a kurdok adót is zsarolnak az örményektől mint a padishah, úgy hogy a szegényekről két bőrt húznak egyszerre.”¹⁴⁹

A vidéki örmény társadalom bemutatása előtt érdemes néhány szót szólni Strausz Adolf magyar gazdaságkutató, a Keleti Akadémia tanárának elemzéséről, amiben részletesen foglalkozott az Oszmán Birodalom átalakulóban lévő gazdasági helyzetével. Strausz szerint a muszlim lakosságnak nem volt hajlama az iparhoz és kereskedelemhez, ezért ez utóbbiakkal szinte csak görögök és örmények foglalkoztak, míg a törökök leginkább paraszti életformát

---

¹⁴⁸ „Mielőtt e fejezetet bevégezném, a hamalokat, a teherhordó állatok munkáját végző szegény embereket kell még megemlítnem. Ezek többnyire kis-ázsiai örmények, és otthon családostól; eljönnek ide Konstantinápolyba; izmos természetűek, s a gyakorlat által hihetetlen terhek emelésére fejtik ki erejüket, nagyon józanon és mérsékelten élnek és 8–10 évi sanyarú munka által szereznek lassanként annyit, hogy akkor haza térve, otthon maguknak néhány vonó marhát s 20–30 kecskét vásárolhatnak, mi aztán elegendő vénségük biztosítására.” Veress, A magyar, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15. Nem volt túl jó véleményemmel ugyanakkor az örmény hamálokról a Széchenyi Ödön pasa köszöntésére Konstantinápolyba érkező gyulai árvaszéki képviselő, Christo Miklós. „Görög, zsidó, örmény, hordárok ajánlgatják szolgálataikat sebes beszéd és erős gesticulatio kíséretében. Rohannak, ugrálnak ide-oda, kiabálnak, integetnek, csakhogy kiérdemelhessék a piasztereket. ... Örmény, görög, zsidótól óvakodj, mert könnyen megslissol csomagoddal s akkor ütheted a – nyomát.” Chriszto Miklós, Konstantinápolyi emlékeim. Gyula, 1893, 15. p. A küldöttségre vonatkozó további adatokat lásd: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Továbbiakban: BOA), Y.PRK.ZB 1177/5; Y.PRK.ŞH 4/52 Érdekes, hogy a küldöttség tagja volt Karácson Imre is, későbbi levéltári kiküldött.

¹⁴⁹ Nogel, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/nogel.html> Letöltve: 2016.05.27.

folytattak.¹⁵⁰ A vidéki örmények közül is sokan kereskedőnek álltak, de a mezőgazdaságban dolgozók leginkább a „selyemhernyó-, dohány-, szeder -, zöldség- és gyümölcsterjesztéssel.” foglalkoztak. Ezek ugyanis Strausz szerint sokkal nagyobb keresetet biztosítanak, mint a többi mezőgazdasági termék vagy éppen a gabona. Emellett országszerte az őszi betakarítás során is az örmények vásárolják fel a törököktől a felesleget, ezért a törökök rájuk vannak szorulva, de általában is jóindulatúak az örményekkel. Végül a magyar szakember – rátapintva egy lényeges kérdésre –, kiemelte, hogy az örmények nagy előnye a muszlimokkal szemben, hogy számukra nem kötelező a katonai szolgálat, így nem kell évekig távol lenniük az otthonuktól.¹⁵¹ Ha mindehhez hozzátesszük, hogy az 1840–1876 közötti időintervallumban az Oszmán Birodalom exportteljesítménye 4.7 millióról 20 millió font sterling értékre, míg importteljesítménye 5.2-ről 24 millió font sterling értékre emelkedett, amire leginkább kilenc termék (dohány, gyapot, búza, árpa, mazsola, füge, selyem, ópium, és angóragyapjú) volt hatással, és ezt összevetjük Strausz listájával, akkor érzékelhetővé válik a vidéki örmény kereskedők, iparosok és földművesek szerepe a korszak gazdasági fejlődésében.¹⁵²

Bár a török mellett túlnyomórészt görög lakosságú volt a nyugati partvidék legnagyobb városa, İzmir, korabeli magyar utazóink beszámolóí szerint itt is szép számmal éltek örmények. A század 60-as éveiben 140.000-es lakosságú nagyvárosban 60.000 török, 50.000 görög és 15.000 zsidó mellett 10.000 örmény is élt. A főleg kereskedőkből álló közösség virágzására jellemző, hogy a városban 1868-ban megforduló Jancsovics István, szarvasi evangélikus lelkész szerint: „*az örmények új nagy kupolás temploma igen magas kőfallal körülvéve, öt-öt oszlophomlokzattal, disze a városnak, a templom udvara temető,*

---

¹⁵⁰ Strausz Adolf: Törökország (ázsiai rész). Gazdasági tanulmány. In: *Iparosok olvasótára*. Szerk.: Mártonfy Márton. 1906, XI. évf, 7–8. szám. Budapest, 1906, 9. p. – Strausz Adolf (1853–1944) a Keleti Akadémia tanára volt. 1897. év végén kapta állandó megbízatását, holott ekkor még állományba nem vették. Lásd: Szögi László–Zsidi Vilmos, *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből (1892–1919)*. Budapest, 2007, 40. p. Jó török kapcsolataira utal, hogy az oszmán levéltárban közel egy tucat gazdasági és politikai összefoglalója, jelentése található meg. Ezek főleg az osztrák–magyar kapcsolatokra, illetve Bulgáriával kapcsolatos eseményekre koncentrálnak. Strausz és a Porta közti valamilyen fajta együttműködésre utal, hogy a szultán 1909-es letételét követően Strausszal hivatalos levélben tudatják, hogy jelentéseire nincs többé szükség. Hasonló anyagokat küldött Vámbéry is a Portára, amit pénzzel és különféle ajándékokkal háláltak meg, Strausza vonatkozóan erre utaló adatunk nincsen. A Strausznak küldött levelet lásd: BOA, HR SYS 217/30. Az összefoglalói közül pedig Ferenc József betegségével- és esetleges halálával kapcsolatosan várható események, illetve a román–bolgár közeledésre vonatkozó levelét lásd: BOA, Y.PRK.DH., 14/26

¹⁵¹ Strausz, *Törökország*, i. m., 51–52. p. Bár a *Tanzimat*-reformok elviekben lehetővé tették volna a keresztény alattvalók katonai szolgálatát, azt sem az állam, sem maguk a keresztény *milletek* nem szorgalmazták. Cserébe a katonai szolgálat alóli felmentés díját, az ún. *bedelt* fizették meg, amivel 1856 után kiváltották a keresztények fejadóját, a *cizyet*.

¹⁵² Findley, *Islam*, i. m., 111. p. A birodalomba irányuló importból a britek 45%-kal, míg Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia 12–12 %-kal vették ki a részüket.

*siremlékekkel telve, köztük igen nagy értékűek is.*¹⁵³ (9. kép) Az izmiri örmény jelenét egészen a török függetlenségi háború végéig, Izmir felgyújtásáig folyamatos volt.

Szintén török–görög–zsidó és örmény vegyes lakosságú volt a magyar menekültek egykori székhelye, Rodostó (Tekirdağ). Az egykor az örmény *mahalle* mellett letelepített magyarok után a 19. században széleskörű kutatásokat kezdő kutatók figyelmét sem kerülték el a főleg kereskedelemről (napraforgó mag és olaj, cipő), értelmiségi munkákból (orvos, fogász, építész, ügyvéd, tanár), illetve földművelésből és matrózkodásból élő helyi örmények, akiknek száma a század végén 15.000 körül volt.¹⁵⁴ Amellett, hogy Beszédes Kálmán, „Rodostó magyar képírója” a helyi örmény lányokról is készített rajzokat (10-12. kép), megerősítve ezzel, hogy az örménység fontos szereplője volt a város századvégi életének, Szilágyi Sándornak, a Történeti Társaság titkárának küldött levelében arról is beszámol, hogy a Rákóczi-kutat, a magyar síremlékeket, illetve a Rákóczi kápolnát is egy „*Dzsamdzsián nevű örmény*” építőmester hozta rendbe, aki mindezért ráadásul igen alacsony árat kért.¹⁵⁵

Jelentős örmény lakossággal bírt a fővárostól egy-két napi utazásra elterülő Bursa és környéke. A helyi Olympos (törökül Uludağ) lábánál elterülő egykori oszmán főváros leginkább selyemiparáról volt híres. A 19. század során Boghos „Amira” Bilezikčian és Hagop „Cselebi” Duzean nevű örmény kereskedők alkalmazták először az ipari selyem fonál-gombolyító orsókat, amivel nagy előrelépést tettek a kézműves termelésről az iparszerű termelésre történő átálláshoz. A semelykészítési eljárás modernizálása egy bizonyos Mkrtič „Amira” Čezayrlean nevéhez fűződött, míg a város első selyemszövő szakiskolája Gëworg T’orgomean vezetésével nyitott meg.¹⁵⁶ A városban termelt selyemtermékek nemcsak a

¹⁵³ Jancsovcics, *Kirándulás*, 94. p. A fent idézett templom az 1863-ban az örmény *mahalle*-ben épült Szent István (Surb Step’anos Ekelec’i) bazilika volt, ami mellett fiú és lánygimnázium is épült. Az épület az 1922-es izmiri tűzvészben elpusztult.

¹⁵⁴ Raymond H. Kévorkian–Paul B. Paboudjian, 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*. İstanbul, 2012, 124–127. p.; ill <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11373/canakkale-gelibolu-tekirdag-ermenilerine-ne-oldu> Letöltve: 2017.06.20.

¹⁵⁵ ELTE Könyvtár Kézirattára, Kéziratok és Régi Nyomtatványok Osztálya, G 691. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/33100/G691_17_k_26.jpg?sequence=26&isAllowed=y Letöltve: 2017.06.19. Beszédes Kálmán festő közel másfél évtizedet élt az oszmán fővárosban, ahol tűzvédelemmel foglalkozott Gróf Széchenyi Ödön mellett. Innen rendszeres kirándulásokat tett Rodostóba, ahol ceruzarajzokon dokumentálta a várost, annak magyar emlékeit, illetve a helyieket. Életére és munkásságára vonatkozóan további részleteket lásd: Hóvári János, *Rodostói emlékek és tanulságok. Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képírója*. Budapest, 2009, 51–159. p. Érdemes még kiemelni, hogy a ma Rákóczi Múzeumként működő egykori ebédlőház leszerelt és Kassára szállított díszítőelemei kapcsán a kortárs építészek „nyugati ízléssel kevert rendkívül bizzar keleti-örmény – török szoba”-ként jellemezték az egykori rodostói épületet. Lásd: Bérci László, A rodostói Rákóczi-ház ebédlője, avagy egy eredetinek készített másolat restaurálása (1981–1982). In: *Magyar Műemlékvédelem*. 14.2007. 123. p.

¹⁵⁶ Uğur Ümit Üngür–Mehmed Polatel, *Confiscation and Destruction. The Young Turk Seizure of Armenian Property*. London–New York, 2011, 18. p.

birodalom határain belül, de Európa-szerte is nagy megbecsülésnek örvendtek.¹⁵⁷ A bevezetőben említett Strausz Adolf a Bursa környéki selyemkészítés részleteiről ezt írta: „A gubókat a nagyobb tenyésztőtelepeken e célra szolgáló gőzzel ölik meg és szárítják; a kis tenyésztő ellenben a napon, vagy kemencén szárítja, ami a minőség rovására megy s így rosszabbul is fizetik. Emiatt a termelők sok helyen a friss gubókat nyomban eladják a gőzszáritó-készülékkel bíró telepeknek. Szárítás után a gubókat osztályozzák, külön a fehéreket és sárgákat, a lágyakat és keményeket, a hibátlanokat és hibásokat, s vagy eladják külföldre (Francia- és Olaszországba), vagy a saját fonóműhelyeikben dolgozzák fel. Tizenegy kb. gubó rendszeren 1 kg. nyers selymet ad...A gubók kilóját minőség és termelés mennyisége szerint 2–3 frankjával fizetik.” Az író emellett még kiemelte, hogy a bursai nyers selyem Angliában is keresett volt, ezért az első gőzüzemű selyemszövő gyárat 1845-ben egy Tančiean nevű örmény egy Falkeisen nevű svájccal állította fel, így az 1850-es évekre „csupán a brusszai vilájet 4.000.000 kg. gubót szolgáltatott.”¹⁵⁸ A hernyókat sújtó 1856-os ún. „muscardine” járvány azonban évekre visszavetette a környék termelését. Az örmény kereskedők és iparosok burszai jelenlétét megerősítik más magyar forrásaink is. 1846-ban a török vidéket járó Orbán Balázs utazó a város lakosságát 60.000 főre tette,¹⁵⁹ amit alátámaszt Nogel István rovargyűjtő visszaemlékezése is.¹⁶⁰ László Károly magyar menekült szerint „a városnak azon része, hol a görögök és az örmények laknak meglehetősen csinos, helyel-

¹⁵⁷ A fentebb említett Mkrtič Čezayrlean egy 1851-ben londoni kiállításon nagydíjat nyert termékével. Üngür-Polatel, *Confiscation*, i. m., 18. p.

¹⁵⁸ Strausz, *Törökország*, i. m., 23. p.

¹⁵⁹ „Brusza most a khudavendikhiár szandzsák (kerület) fővárosa, 60.000 lakossal; a kormányzó, egy nagy molláh, egy görög és egy örmény érsek székhelye.” Orbán Balázs, *Törökországról s különösen a nőkről*. Budapest, 1999, 63. p.

¹⁶⁰ „A város nagy kereskedést űz és sok mesterember lakja, a lakosok számát 40–60 ezerre teszik, kik törökök, katolikus és schismatikus örmények meg spanyol zsidókból állanak.” Nogel, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/nogel.html> Letöltve: 2016.05.27. Nogel többek között egy örménytől bérelt házat Burszában történő tartózkodása alatt („örmény barátom közbejárása mellett szobát kaptam egy örmény családnál”), örmény segítőt vett maga mellé növénygyűjtésekor („egy örményt fogadtam e végre magam mellé. Az örmény neve Karagan Oglu Kirkor derék, becsületes ember, kit útsegédül minden Brussát meglátogató idegennek bizvást merek ajánlani”), illetve az örmény-török együttélésre vonatkozó tanulságos történetet is megosztott olvasóival („Brussában nagy számmal léteznek a félholdas gerlicék, mely fajtat t. Frivaldszky úr utazói a Balkán vidékén fedeztek fel. Ezen galambokból szerettem volna pár tucatot kitönni, de a városban lőni nem szabad (s a városon kívül nem tartózkodnak. A bujada-hárban (buzahárban) hol tömérdeken költenek, a felvigyázó néhány piaszterért megengedte a fogdosást. Gazdanóm fiával már többeket fogtunk hálóval, midőn egy fanatikus török pap ezt észrevette, s a népet reánk csődíté; engem ugyan nem bántottak, de az örményt jól eldönggették) Egy kavász (rendőr) jött hozzám intve, hagynék fel a gerlice-vadászattal. (mivel nem áll jól, hogy magam is úgy járok mint az örmény.) Törökhonban nem tanácsos némely madarak s állatokat, például: galambot, golyát, saskeselyűt, macskát bántani, mert vallási elveknél fogva tiszteletben állanak a nép előtt.”)

*közzel pompás 2–3 emeletes, keleti módon oszlopokra épült házak vannak.*¹⁶¹ (13. kép) A Bursa közeli Gemlik és Lefke (törökül Osmaneli) jelentős számú örmény lakosságáról Frivaldszky Imre, illetve Kúnos Ignác számolt be.¹⁶²

A birodalom belső területei felé haladva mindenképpen szólnunk kell az Adana és Mersin központú közép-dél-törökországi Kilíkia (Çukurova) örmény lakosságáról.¹⁶³ A terület első virágzását az egyiptomi hódítás alatt élte az 1830-as években, mikor Mohamed Ali fia, Ibrahim pasa elterjesztette a gyapotültetvényeket, illetve megkezdődött a természeti kincsek kiaknázása. Második virágzására az amerikai polgárháború évei alatt (1861–1865) került sor, ekkor gyapottermelése meghatszorozódott. A század második felében jórészt földbérletekből, gyapottermelésből, textil kereskedeleből, valamint jellemzően városias, értelmiségi munkákból élő örményekről is maradtak ránk magyar beszámolók.¹⁶⁴ Ezek egyike az Adanához közeli Niğdeből származik, ahol a már korábban említett Horváth Béla, a Turáni Társaság tagja járt a világháború előtt. Elmondása szerint az anatóliai városok orvosai és gyógyszerészei jórészt örmények voltak, akik vagy a fővárosban, vagy az athéni egyetemen végeztek, de emellett sok más értelmiségi állás is a nem-muszlim felekezetek kezében volt. Érdekességgént megemlíteném, hogy a magyar utazó szerint a remekül felszerelt helyi patikában még Hunyadi János vizet is lehetett találni. Horváth végezetül kiemelte, hogy a

---

¹⁶¹ László Károly, *Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között*. Budapest, 2001. 86. p. László Károly hadnagy Kossuth hű követője, Kütahyában titkára volt, aki végül Amerikába is elkísérte a kormányzót. Ott telepedett le, mérnökként dolgozott, majd hazatért Magyarországra, ahol vízszabályozással foglalkozott. 1894-ben hunyt el. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/1-940D4/laszlo-karoly-94A94/> Letöltve: 2017.12.21.

¹⁶² „Gemlik a Marmora tenger kinyúló öblében, éppen ennek végcsúcsában fekszik. Kikötője a gőzös számára minden időben biztos, a helység egy magaslatra van építve meglepő török ízlésű ház ... a kikötő mellett egy arsenál is van nagyobb hajók gyártására, különben a helység nem nagy kiterjedésű, a boltokban csak török árú cikkeket kaphatni. Kevés ház van akár mennyi de csak is primitív állapotban. A lakosság túlnyomólag görög–örmény törökökkel keverve.” Frivaldszky Imre törökországi naplója. 1870. OSZKK Fond 224/12. „Lefke már nagyobb város számba megy és népes császársija, számos mecsetje, virágzó selyemgyárai nagy hírt keltettek szerte az országban. A selyemgyártással többnyire örmények és görögök foglalkoznak” Kúnos Ignác, *Török földön. A Kis-ázsiai és bagdadi vasút történetével*. Budapest, 1911. <http://mek.oszk.hu/15100/15115/15115.pdf> Letöltés: 2016.03.02.

¹⁶³ A pontosság kedvéért ez a terület Nyugat-Kilíkia, 1869-től Adana vilajet, míg Kelet-Kilíkia Aleppó és Ískenderun köré összpontosult. Később aztán Aleppó is külön vilajetté vált.

¹⁶⁴ Ezek mellett még elterjedt volt a ruha, törölköző, zsebkendő, szőnyeg, táska, agyagedény készítés és az ezüstművesség. Az Adana régió háború előtti és utáni gazdaságára további részleteket lásd: Üngör–Polatel, *Confiscation*, i. m., 107-132. p. vö. Stephan H. Astourian, *The Silence of the Land. Agrarian Relations, Ethnicity, and Power*. In: *A Question of Genocide*. Eds.: Grigor Suny–Fatma Muga Göcek–Norman M Naimark. Oxford, 2011, 67–80. p.

terület part menti városaiban nagy tömegben élnek görögök és örmények,¹⁶⁵ de a környék értelmiségi örményeinek magas számát más források is megerősítik.¹⁶⁶

A fent említetteken kívül Horváth Béla általános leírást adott az örményekről,¹⁶⁷ pontos és helytálló információkat közölt a törökországi örmények által legsűrűbben lakott területekről,¹⁶⁸ illetve a török- és magyarörmények közt fennálló kapcsolatokra vonatkozóan igen érdekes adalékkal szolgált.¹⁶⁹ Értelemszerűen a helyi örmények meggazdagodása féltékenységet és haragot is szült. Adana köztársaságkori parlamenti képviselője, Damar Arıkoğlu visszaemlékezései szerint „Az örmények voltak a leggazdagabbak és a legprosperálóbbak... A városban (Adana) és a településeken ők voltak a kereskedők és iparosok a törökök között. Az örmények magas életszínvonalat értek el ... Minden fronton a törökök előtt jártak.”¹⁷⁰ Mindezek a tényezők majd az adanai vérengzések során bukkannak először felszínre. Az egykori kilíkiai örmény királyság területén a 20. századig talpon maradó, törökül beszélő örmények későbbi sorsát *A Musza dagh negyven napja* című regény tette halhatatlanná a világirodalom számára.

A keleti részek egyik fontos központja volt Diyarbakır városa. A városban a törökök, kurdok és örmények mellett jelentős számban éltek zsidók, jezidik, kizilbasok, különféle keleti keresztények (szír–katolikusok, szír–ortodoxok, szír–protestánsok, káldeusok és nesztoriánusok), illetve cigányok. A vidék híres volt rézbányáiról, illetve selyem és textil terményeiről, amiben nagy szerepük volt a jó belföldi és külföldi kapcsolatokat ápoló örményeknek is. A kereskedelem mellett a helyi politikában is képviseltették magukat, a Dirbančian család a kereskedelem, a Dikranean (Tigranean) pedig a pénzkölcsönzés révén

---

¹⁶⁵ Horváth, *Törökország*, i. m., 99–100. p.

¹⁶⁶ Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia, 1914–1923*. Salt Lake City, 2010, 31. p. Az értelmiségiek magas száma összefüggésben áll a nyugati missziós iskolák aktív jelenlétével. Erről a későbbiekben még részletesen szólunk.

¹⁶⁷ „Az örmények koromfekete haju és hajlott orru emberek, s nevük mindig „ian”-ra végződik, pl: Demirdsián, Tenelián, Aszlanián stb.” Horváth, *Törökország*, i. m., 100. p.

¹⁶⁸ „Sűrűbb tömegekben a Kaukázusban és Kisázsia keleti vilajetjeiben laknak: Van, Erzérum, Mámuret-ul-Áziz, Diárbekr, Szivasz és Bitlisz vilajetekben.” Horváth, *Törökország*, i. m., 100. p. Ez az ún. hat keleti tartomány (*Vilâyet-i Sitte*), a birodalom örményei által legsűrűbben lakott részek. Ezen területek reformja volt az egyik mozgatórugója a későbbi örmény nacionalista mozgalmaknak. A különböző közigazgatási reformok következtében az egyes vilajetek elnevezése, valamint az alájuk tartozó területek összetétele többször is változott a 19. század második felében, végül az 1890-es évekre a felsorolt tartományok jöttek létre (Sivas, Erzurum, Bitlis, Mámuret’ül-Aziz (Harput), Diyarbakır, Van). A közigazgatási hierarchiát 1864-ben a következőképpen véglegesítették: vilayet (tartomány, kormányzóság), sancak (alkormányzóság), kaza (bírószági kerület), nahiye (járás), kariye (falu).

¹⁶⁹ „Az összetartozandóság tudata köztük olyannyira ki van fejlődve, hogy meglepetésemre nem egy örmény kereskedő fordult hozzám ott e kérdéssel: Ugye Magyarország szadrázámja (nagyvezér, miniszterelnök) is örmény? Lukács László ült akkoriban a miniszterelnöki bársonyszékben. A keleti és a magyarországi örmények közt a kapcsolatok fennállanak. Nigdében például egy igen művelt pap egy magyar-örmény énekes könyvet mutatott nekem, amelyet Bécsben nyomtak.” Horváth, *Törökország*, i. m., 101. p.

¹⁷⁰ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*. İstanbul, 1961, 42–43. p.

jutott el a városi tanácsba,¹⁷¹ de az egyházi, állami–politikai és gazdasági hatalom kevesek kezében összpontosult. Jó példa erre a Diyarbakırban 1865-ben megfordult magyar katona, Oroszhegyi Józsa beszámolója, aki a helyi előljárával történő találkozóját követően ezt írta: „*elváltunk a müdürtől. Visszajövet a diarbekiri sátoztelepet látogattam meg. Ott volt a szyriai püspök; Hodsa Musza, (Mózes mester) örmény ember s Diarbekir egyik kalmár aristocratája.*”¹⁷² A helyi elitek kapcsolata a század végéig a kölcsönös érdekek mentén mozgott, így többször közösen léptek fel az állam központosítási törekvései ellen, ugyanakkor a kurd törzsek és a gazdag örmény kereskedők közötti hatalmi és vallási villongásokra is bőven akadt példa.¹⁷³ A világháború előestéjén nagyjából 100–110.000 örmény élt a városban és környékén.¹⁷⁴

Az eddig bemutatott városokhoz hasonlóan a nagyobb észak, közép-és kelet-anatóliai településeken is jelentős számban éltek örmények. Ankara és Eskişehir örmény kereskedői¹⁷⁵ mellett külön is érdemes kiemelni Trabzont, Konyát, Kayserit és Sivast,¹⁷⁶ ahonnan magyar forrásaink csupán a háború utáni időszakból maradtak fenn. De Anatólián kívül is jelentős kereskedő közösségek éltek az Oszmán Birodalom egyéb régióiban, mint pl. a szíriai Aleppó, az iraki Basra, vagy éppen a líbiai Tripolisban.¹⁷⁷

Hogy az eddig leírtakat némileg árnyaljuk, nem mehetünk el szó nélkül az Oszmán Birodalomban élő örmények túlnyomó többségét alkotó vidéki parasztság mellett. Az

¹⁷¹ Üngör–Polatel, *Confiscation*, i. m., 135. p.

¹⁷² Nagy Miklós Mihály, *Világjáró magyar katonák. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.)*. Budapest, 2007, 206. p.

¹⁷³ Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*. Istanbul, 2014, 15–16. p. Az 1895-ös események előtt nagy feszültséget okozott pl. az 1880-as évek éhezései közepette az örmény Kazazian család gabonaszpekulációja. Az első török parlament alsóházában Diyarbakírt így is egy Kazazeen, Yovsēp’ Kazazeen képviselte.

¹⁷⁴ Kaiser, *The Extermination*, i. m., 22. p.

¹⁷⁵ Ankara örmény kereskedelméről Horváth Béla ír. Horváth, *Törökország*, i. m., 153. p., míg az eszikeşhiri tajtékkő kereskedő örményekről Kúnos Ignác. „*A tajtékkal az élelmesebb örmény és görög kereskedők Európába is ellátogatnak.*” Kúnos, *Török földön*, i. m., 28. p.

¹⁷⁶ A Sivas környéki textilfestő örmény kereskedőkről szól Aline Ohanesian nagysikerű regénye, az Orhan öröksége. Lásd: Aline Ohanesian, *Orhan öröksége*. Tarandus Kiadó, 2016. Eredeti címe: Orhan’s Inheritance. A anatóliai értelmiségi létbe enged betekintést egy gyógyszerész és családjának történetén keresztül Antonia Aslan nagy visszhangot kiváltó regénye. Antonia Arslan, *Pacsirtavár*. Marosvásárhely, 2008. A 2004-ben megjelent regény eredeti címe La masseria delle allodole.

¹⁷⁷ „*Tripolis az egyik török vialetnek fővárosa, a Kis-Szirtisz mellett mintegy 40.000 lakossal, a kik örmény katolikusok, maroniták, ó-hitűek, druzok, zsidók és mohamedánok. Lakóinak nagyobb része kereskedő, többen kordován, szőnyeg, burnuszkészítéssel foglalkoznak.*” Fadlallah el Hedad Mihály, *Utazásom Mesopotámiában és Irak-Arábiában*. Budapest, 1904, 163. p. Fadlallah el Hadad Mihályt árvaként hozták Magyarországra egy arabiai expedícióról 1857-ben. Ezt követően katonát neveltek belőle, és később a Bábolnai Ménesgazdaság igazgatója lett. Több utazást tett lóvászárás végett az Oszmán Birodalomban, ez a leírása 1901–1902-ből való. El Hadad Mihály utazásai minden bizonnyal gyanakvóvá tették az oszmán hatóságokat is, hiszen az oszmán levéltárban őrzött dokumentumok szerint rejtjelezett üzenetben tudósítottak arról, hogy Bagdad felé indult. Lásd: BOA, DH ŞFR 270/16. A további utazásaira vonatkozó, ám témánk szempontjából kevésbé érdekes engedélykéréseket lásd: BOA, DH MKT 2534/61; DH MKT 2535/61; DH MKT 2561/21; HR TH 190/101; İ TAL 256/25.

országban élő örmények hozzátevőlegesen 70–75%-a volt vidéki földműves, akik rendkívül nyomorúságos körülmények között tengették életüket, s ez az 1840-es évekre még inkább romlani látszott. A kelet-anatóliai részek egyik meghatározó kurd sejkjét, Bedirhan beyt a nesztoriánus keresztények elleni pogromjai miatt nyugati nyomásra eltávolították, így az addig fennálló status quo megszűnt.¹⁷⁸ Erre többek között az orosz fenyegetés miatt is szükség volt, így a keleti földesurakat (*derebey*) meg kellett regulázni, és szorosabb állami kontrollt kellett bevezetni az orosz határhoz közel eső területeken. Ugyanakkor a helyi erőközpontok gyengülése nem járt együtt a központi hatalom megerősödésével, így a korábbiakhoz képest a helyzet még inkább kaotikussá vált. Az örmények földjeit ezt követően gyakran elkobozták, a korrupt hivatalnokok és kapzsi adószedők elleni bármilyen akciót az állam elleni lázadásként értékelték.¹⁷⁹ Enyhülést majd csak az 1858-as földtörvény hozott, aminek következtében a birodalom keresztény kisebbségei is vásárolhattak termőföldet, de az 1860-as évektől a kaukázusi cserkeszek és más muszlim törzsek Anatóliába történő letelepítése,¹⁸⁰ majd az 1890-es években megalapított kurd szabadcsapatok¹⁸¹ túlkapásai következtében ismételten megkezdődött az örmény parasztok ellehetetlenítését célzó központi politika. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem voltak sokkal jobb helyzetben a török földművesek sem, akik hasonló megpróbáltatásokkal néztek szembe, bár nekik a muszlim *millet*be való tartozás némi könnyebbséget nyújtott.

A fentebb részletezett nagyvárosok mellett az ún. „örmény felföldön”, vagyis a hat keleti tartományban élők helyzete jóval elkésőbb volt a városi rétegekéhez képest. A 19. századi forrásokban csak Arménianak, vagy Ermenistannak¹⁸² hívott részekben belül az Erzurum, Erzincan és Van környéki örmények helyzetéről részletes magyar beszámolók maradtak ránk, melyek kiváló lehetőséget biztosítanak a helyiek életébe történő betekintéshez. A már említett Oroszhegyi erzincani útleírásából kitűnik, hogy a település leginkább „sárvityilló tömkeleg”, ahol azonban a lakosság többsége „rongyos, törököltözetű” örmény,

¹⁷⁸ Astourian, *The Silence*, i. m., 58. p.

¹⁷⁹ Richard G. Hovannisian, *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914*. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Richard G. Hovannisian. New York, 1997, 204–206. p.

¹⁸⁰ 500.000–1.000.000 közötti becsléseink vannak a főleg a birodalom keleti részében, illetve Kilíkiában letelepített cserkeszek számára vonatkozóan.

¹⁸¹ Ezek voltak az ún. *Hamidiye*-egységek.

¹⁸² Ez a történelmi Örmény Királyság nyugati része. A magyar forrásokban is így tűnik fel: „Ha Arméniában előbb ilyen esőzések voltak, akkor az Eufrates úgy megdagad, hogy a mi karavánunkat kiöntheti, mint az ürgéket.” Fadlallah, i. m., 143. p. „Örményországot, – mely már hosszabb idő óta török, orosz és perzsa főhatalom alatt három részre van osztva s fennsíkjával a körülfekvő tartományok közül szigetként emelkedik ki, – északon a Kur folyó, keleten a Káspi-tó és Perzsia, délen az Aras, Murád és Kurdisztán, nyugatról Kis-Ázsia határolja.” Pap–Szalczér, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/szalczer1.html> Letöltve: 2015.07.15.

köztük apostoli, katolikus és protestáns felekezetűek, akiknek összesen négy templomuk volt.¹⁸³ A gazdagabb örmények házai bár szegényesek, vagyonukat leginkább szőnyegben, ékszerben és ételben tartották, és sokszor kapható volt náluk bor is.¹⁸⁴ A többször idézett Pap János szerint a keleten élő örmények nagy része földművelő és állattenyésztő, ugyanakkor megjegyzi, hogy a mostoha időjárási viszonyok között egyes részeken a vad táj és a vízhiány miatt a földművelés jelentéktelen. Ahol viszont van, ott a leginkább búzát, árpat, tönkölyt, lent vetnek, míg a síkságokon rizst, gyapotot, dohányt, szezámot, illetve kölest termesztnek. A természeti elemekkel való küzdelem mellett azonban voltak egyéb nehézségek is, úgy mint a birtokviszonyok bonyolultsága, a jog- és létbiztonság hiánya, az állam és a helyi kurd törzsek részéről kettős vagy többes adóztatás, illetve a kevert népesség közti villongások. A keleti részeken ugyanis a törökök és örmények mellett jelentős számban éltek nomadizáló kurdok, tatárok, nesztoriánusok, georgiaiak, lázok, illetve elszórtan görögök, zsidók, arabok és cigányok. Az élet- és lakhatási körülmények is rendkívül mostohák voltak, hiszen – ahogy Oroshegyi megfigyelésével összhangban Pap fogalmaz –: *„a falvak részben sárkunyhókból és még gyakrabban különösen Erzérumtól Kárszig, örményeknél éppúgy, mint törököknél, földalatt levő helyiségekből állanak, melyek a téli nagy havazások alkalmával csak a hó alól előtörő füst nyomán vehetők észre. Többször találunk a dombok oldalaiba vájt lakásokat, melyek falai szikladarabokból állanak. A lakással, ettől egy fal által elválasztva, közvetlenül összefügg az istálló; a fedéllyük alatt van a "tandur", egy körülbelül méter mélységű lyuk a talajban, mely a helyiség fűtésére és kenyérsütésre használtatik.”* Hasonló állapotokról számolt be két német kutató, Karl H.E. Koch és Hermann Abich is a 19. század második felében Bitlis és Muş városaiból.¹⁸⁵ A középkori viszonyok között értelemszerűen az ipar sem tudott jelentős lenni, így Pap szerint a nők és férfiak is szőnyeget, selyem és gyapjú kelméket, harisnyákat, lótakarókat, átalvetőket és sálakat szőnek, illetve elterjedt volt a

¹⁸³ A világháború előttről már öt templomról van tudomásunk (Surb Nšan (Szent Jel), Surb Errordut'iwn (Szenthármosság), Surb Sargis (Szent Sergius), Surb P'rkic' (Szent Megváltó), Surb Miriam ew Anna (Szent Mária és Anna). Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 457. p.

¹⁸⁴ Oroshegyi Józsa az 1848-as radikális fiatalok közé tartozott, harcolt a szabadságharcban, majd börtönbe került. Szabadulása után török katonai szolgálatba állt katonarvosként. Oroshegyi 1864-es keleti körútját részletesen lásd: Hon, 3.25.1865, január 31., 2–3.; 26. sz., február 1. 2–3.; 27. sz., február 2. 2–3.; 29. sz., február 5. 2–3.; 31. sz., február 8. 2–3.; 32. sz., február 9. 3.; 33. sz., február 10. 2–3.; 36. sz., február 14. 2–3.; 37. sz., február 15. 2–3.; 38. sz., február 16. 2–3.; 42. sz., február 21. 3.; 46. sz., február 25. 2–3.; 51. sz., március 3. 3.; 52. sz., március 4. 2–3.; 54. sz., március 7. 2–3.; 58. sz., március 11. 3.; 62. sz., március 16. 3.; 95. sz., április 26. 3. A forrás rendelkezésemre bocsátásáért köszönöm Csorba György szíves segítségét.

¹⁸⁵ Robert H. Hewsen, The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush. In: *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2001, 54. p.

paszománt készítés is, amelyhez az arany és ezüst szálakat Oroszországból hozatták.”¹⁸⁶ (14–17. kép)

A Pap által leírtakat erősíti meg a már szintén idézett Nogel István is, aki a keleti örmények elvándorlásának okait feszegeti. Szerinte az örmények nagy része a rájuk nehezedő adók miatt költözik el, főleg a fővárosba, ahol összegyűjtik az állami és helyi előljárók által követelt adók kifizetéséhez szükséges pénzeket. A jelenség ismert volt birodalom szerte, Sasun és Mamüret-ül-Aziz (Harput) környékéről hozzávetőlegesen 2000 örmény fiatal próbált szerencsét Aleppóban a század vége felé.¹⁸⁷ Nogel emellett kiválóan mutat rá az örmény parasztok legnagyobb problémájára, és elégedetlenségük legfőbb okára. A van környéki örmények mesélték neki, hogy *„midőn az adófizetés ideje megjő, nekik azt pontosan fizetniük kell, de mivel egy fillérük sincsen, marhájuk és földjük pénzt nem jövedelmezvén, adójuk pedig évenként gyarapodik (mivel a határukra kivetett bizonyos adó folytonosan megmarad, a lakosok pedig kevesbülnek) ilyenkor a falu előljárójához folyamodnak pénzért, ki nekik 40-50 száztólival kölcsönöz, minek kamatját is fél év múlva kell fizetniük s ekképp adósságuk egyre nő s végre kénytelenek napszámosokul menni Konstantinápolyba”*¹⁸⁸ Az állam által követelt, folyton növekvő adók mellett további szenvedéseket okoztak a nomád kurd törzsek, akik télen lejönnek a legelőkről a falvakba, és ott újabb adót, ellátást vagy terményt követelnek a nincstelen falusiaktól.¹⁸⁹ (18. kép) A magyarok kiváló megfigyeléseit a későbbiekben részletezett, vidéki örmények panaszait összefoglaló jegyzék is többszörösen megerősíti.

¹⁸⁶ Pap–Szalczer, *A magyar*, i. m., 246. p. Ez utóbbi mondat jelzi, hogy a török és orosz örmény részek között nemcsak politikai, de bizonyos szintű gazdasági kapcsolat is fennállt. Ugyanakkor a nyomorúságos körülményeket jól jellemzi, hogy Pap szerint a földművelés mellett *„az örmény, elvértve, vadkecskékre, hegyi juhokra és medvékre vadász”*.

¹⁸⁷ Vahram L. Shemmassian, *The Sasun Pandukhts in Nineteenth Century Aleppo*. In *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, i. m., 177. p. A más városban időlegesen szerencsét próbáló fiatalok neve örményül *pandukht* volt, a folyamatot magát a *pandkhtution* kifejezéssel illették. Manapság ugyanez jellemző a Kelet-Törökországban élő kurdokra. A folyamat különösen felgyorsult az 1980-as évek fegyveres összecsapásait követően, amikor tömegek áramlottak be a nagyobb keleti és nyugati városokba.

¹⁸⁸ Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy *„1845-ben a kormány erős vizsgálatot tétetett azon munkások fölött, kik már nyolc évnél többet töltöttek Konstantinápolyban, s az örmények száma 45 ezerre ment, kiknek el kellett hagyni a fővárost s fent említett parancs következtében.”* A vani orosz konzul leírásából tudjuk, hogy kétféle kölcsön létezett: a *selem/selef* pénzben vagy terményben lett kiutalva, ezt az aratás után kellett visszaadni súlyos kamatokkal együtt, illetve a *miribe*, amikor a kurd törzsfőnök a mindennapi szükségletek kielégítésére vagy a téli hónapok átvészelésére adott terményelőleget, cserébe az aratáskor betakarított termény feléért. Lásd: Astourian, *The Silence*, i. m., 60. p.

¹⁸⁹ Nogel, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/nogel.html> Letöltve: 2016.05.27. Nogel a korai magyar eredetkutatás szempontjából is érdekes személyiség, hiszen eljutott a Kaukázusba is azzal a reménnyel, hogy *„tán valami magyar eredetű népekre akadhatok”*. Az örményeket sanyargató kurdokkal kapcsolatban is megjegyzte: *„gyakran szóltak nekem az örmények valami magyar vagy gyello kurdokról, kik állítólag legbátrabbak köztük s a törökök semmiképp nem bírnak velük, de nyelvük csak olyan mint a többi kurdoké.”* A kaukázusi magyarok utáni kutatás egyik legismertebb mozzanata a Zichy-féle expedíció volt, de a mai napig folytak ásatások és különböző kutatások a magyarok kaukázusi jelenlétével kapcsolatban. A kérdésre vonatkozó további részleteket lásd: Kránitz Péter Pál, *A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században*. In: *Világtörténet*. 03.2014. 529-544. p. A kurd–magyar rokonítás tudommal másnál nem merült föl.

Hozzá kell tenni, hogy Van volt az egyetlen olyan tartomány, ahol a század végi adminisztratív átszervezéseig az örmény lakosság többségben volt. Bár a városnak jelentős volt a mezőgazdasága (búza, árpa, kukorica, rizs, dohány, borsó, bab, füge, szőlő, mandula), és az örmény ékszerkészítők és szabók is elismerésnek örvendtek, kereskedelmi életére jellemző, hogy a városban hivatalos pénzügy a háború előtt nem működött.¹⁹⁰

Örmények az oszmán–török társadalomban

*„Az örmény mindnyája közt
legsimulékonyabb, elvesztette még reményét is
hazája függetlensége visszanyerhetésének,
kibékült török urával, ennek szokásait, öltözetét
átvette, a török nyelvet szebben beszéli, mint a
született török s ezen finomságával és
megadásával lassanként kicsavarta a görögök
kezeiből a befolyást, mellyel ezek hajdan a törökre
bírtak.”¹⁹¹*

Ahogy a korábbiakban bizonyos fókig már utaltunk rá, a 19. század során, de leginkább a görög függetlenséget követően, a birodalom örmény alattvalói egyre inkább előtérbe kerültek a politikai és gazdasági életben. Ezzel együtt a többségi társadalomba történő beilleszkedésük olyannyira sikeresnek mondható, hogy 19. századi forrásaink egybehangzóan a törökökhöz legközelebb álló – és keresztény vallásuk ellenére –, szokásaikhoz a leginkább idomuló *millet*ként írták le a birodalom örményeit. A következőkben erre fogok néhány magyar példát felhozni.

Egy kisebbségben élő nemzetiség megmaradása és önazonosságának fenntartása szempontjából elsődleges, hogy megőrizze nyelvét, vallását, szokásait és hiedelmeit, illetve emlékezzen történelmére. Ez utóbbira az oktatás kapcsán még külön kitérek, de az előbbiekkal kapcsolatban fontos részletek derülnek ki a magyar beszámolókból. A Kr. u. 400 körül megalkotott, 36 betűből álló örmény abc-re, melyet „*Mezrob hozott be s ezzel nagy*

¹⁹⁰ Robert H Hewsen, „Paradise in this World, Paradise in the Next”. The Historical Geography of Van/Vaspurakan. In: *Armenian Van/Vaspurakan*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2000, 35. p.

¹⁹¹ Veress *A magyar*, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

lökést adott a nemzeti irodalom föllendülésének”,¹⁹² egyrészt azért volt szükség, hogy a frissen kereszténységre áttért örmények nagy része számára érthetetlen szír, latin és görög nyelvű liturgiát anyanyelvűre cseréljék, másrészt elengedhetetlen volt az örmény identitás szempontjából is, hiszen az akkori Örmény Királyság folyamatos római és perzsa kulturális nyomás alatt élt.¹⁹³ Egyébiránt megkülönböztetünk ó-örményt és új-örményt, „*az első az isteni tisztelet és a tudósok nyelve; a nép az utóbbit használja, mely török és perzsa szavakkal van keverve és négy dialektusra oszlik*.”¹⁹⁴ Az örmény nyelv és abc egészen a 20. századig használatos volt az Oszmán Birodalomban, sőt, az örmény betűket gyakran egyfajta közvetítőként használták, hiszen az oszmán–török nyelv arab betűi bonyolultak, valamint a magánhangzók és idegen szavak írásához alkalmatlanok voltak. Ahogy Veress írta: „*megtanulása sokkal könnyebb az arabnál, s az örmények által mind írva, mind nyomtatva használtatik is török nyelvre. Nagy előnye ez abc-nek hogy minden hangnak megfelelő betűvel bírván, összetételekre nincs szüksége, és abból nem lehet mást olvasni ki, mint ami írva van, de alakjai kellemetlenek, az ékírásra emlékeztetnek s nehezen olvashatók, mint a gót*.”¹⁹⁵ Az örmény betűkkel írt török műfordításoknak komoly irodalma volt a 19. század második felében.¹⁹⁶

Az örmények alkalmazkodóképessége, illetve az oszmán rendszerbe történő betagozódásuk kiválóan érzékeltethető külső megjelenésükön keresztül. A magyar utazók egybehangzó megfigyelése szerint ruházatukban, viselkedésükben és szokásaikban is az örmények hasonlítottak leginkább a törökökhöz. Osztozott ezen a véleményen a fővárosi és a vidéki örményeket is ismerő Veress,¹⁹⁷ a bursai tapasztalatait megosztó Nogel,¹⁹⁸ illetve a kütahyai örmények közt élő Ács Gedeon is.¹⁹⁹ A részletek tekintetében Pap János szerint az

¹⁹² A teljes neve Meszrop Mastoc (Mesrop Maštoc’).

¹⁹³ Nagy Kornél, Az örmény írásbeliség születése: Meszrop Mastoc. In: *Örményország kincsei*. i. m., 59. p.

¹⁹⁴ Pap–Szalczer, *A magyar*, i. m., 247. p.

¹⁹⁵ Veress *A magyar*, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15. A szerző valószínűleg inkább a rovásírásra, mintsem az ékírásra gondolhatott.

¹⁹⁶ Részletesebben lásd: Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II*. İstanbul, 2012.

¹⁹⁷ „*A keresztény nők közül az örmény nők közelítenek nagyon öltözetük és életmódjukra nézve a török nőkhez, úgy hogy idegen ember egyhamar nem is tudja őket megkülönböztetni*.” Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15. Kúnos Ignác szerint pedig „*A csendesebb természetű és törökös szokású örmény félrebb vonul a nagy zajtól, a nő még az arcát is elfedi valamennyire*”. Kúnos Ignác, *Anatóliai képek*. Budapest, 1893, 16. p.

¹⁹⁸ „*A török s örmény nők ruházata s fejékezte rendkívül pompás. A vidám vörös vagy más színű don (bokáig érő bő nadrág) s a szép szövöttű csipkés entere (frakk formán a vállra eső, hátul uszályos öltöny), melyet a derékhoz csinos shawl szorít, fejtetején a kis vörös fész, melyről kék selyem rojt omlik le, a haj különféle módon levén a fejre tekerve, s ez utóbbi szép shawllal turbánformára körülborítva*.” Nogel, i. m., <http://terebeess.hu/keletkultinfo/nogel.html> Letöltve: 2016.05.27.

¹⁹⁹ „*Az örményt arcáról is könnyen megismerhetni, de ruhája is különböző a többi keleti fajokétól. Piros feze körül alacsonyra de igen szélesen köti a kék tekercset s kaftánja és ... is többnyire kék, vagy barna... Ruhájuk*

örmény nők és férfiak öltözete általánosságban idomult az általuk lakott ország viseletéhez, így a birodalom örményei a török viseletet utánozzák, és attól csak a fekete turbánjuk, magas nemezkalapuk és barna színű kaftánjuk különbözteti meg őket. Egyébként pedig a nők „kedvelik a vörös és rikító színeket; öltöneik gyakran igen drágák s az ezeket díszítő hímzések nem kevésbé értékesek. A fő öltönydarabok: a vörös bugyogó, az ujjas és egy talárszerű felsőruha, mely gyakran hosszú uszályban végződik; ezt azután feltűrik a csípőig és egy sálszerű kendővel megerősítik, ami nekik igen eredeti alakot kölcsönöz. Gyönyörű, sötétfekete hajzattal borított fejüket fátyollal ellátott aranyhímzésű sapkácska fűdi.”²⁰⁰ (19–24. kép)

A külsőségek mellett a szokásokra, jelentősebb családi eseményekre is érdemes kitérni. Egy örmény esküvőre hivatalos Nogel külsőségeiben a törökökére több részletet tekintve is hasonlatos ceremóniát írt le. Az ünnepség kezdetén osztogatott cukorsütemények, a férfiak és nők különválasztása, illetve a menyasszony teljes testet és fejet elfedő ruházata ezek közül csak néhány példa.²⁰¹ Emellett a szülők által „elrendezett” házasságok gyakoriságát megemlítő Nogel beszámolóját Pap is megerősíti,²⁰² és ez a szokás a mai napig elterjedt Közép- és Kelet-Törökországtól egészen Indiáig.

---

hasonló a törökökéhez, némi csekély különbséggel.” Ács, Bostoni, i. m., <https://terebess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01

Az öltözködéssel kapcsolatosan érdekességekppen említtem meg, hogy Zrínyi Ilona holttestének első, valamikor az 1800-as évek első felében történő „megtalálásakor” az isztambuli görögök mellett az örmények is maguknak követelték a testet, mondván a ruházata alapján kétségtelen, hogy egy örmény hercegnőről van szó. Végül egyik közösség kérését sem találták megalapozottnak, és osztrák hercegnőként elkönyvelve visszatemették. Klapka, *Emlékeimből*, i. m., 393–394. p.

²⁰⁰ Pap–Szalczer, *A magyar*, i. m., 245–246. p., Ezen kívül hozzáteszi, hogy „A nők nagy előszeretettel cicomázzák magukat; nemzeti ékességük, a keletiek által egyaránt használt, pénzből összefont láncok, melyeket hajukba fonnak, vagy fejtakaróikra erősítenek; sokszor a nyakra és kezeikre alkalmaznak. Mindezek dacára szorgalmasak. A férfi szerez, a nő takarít és vezeti a háztartást. Nagyobb dologgal nem terhelhetnek, sőt a földművelő örmény elég gyengéd arra, hogy nejét a terhes mezei munkától megkímélje..”

²⁰¹ „A küszöbön mindjárt cukorsüteményekkel kínálván meg a nők és férfiak külön szobákba váltak. Este kilenc órakor hozták a menyasszonyt, egészen veres selyembe beburkolva úgy, hogy még a szeme sem látszott, szöveteinek világánál, miknek vivői vígan kiáltoztak az utcákon végig, míg a vőlegény lakásához értek. Több szertartás után a papok elkezdettek imádkozni az előteremben, azután szemközt állíták az új párt, kik is homlokukat együvé tették; a papok ismét imádkoztak, mialatt a fiatal pár fejüket még mindig együvé tartá; harmadszor kezdtek a papok imádkozni fennhangon ó örmény nyelven, mit a körülállók nem értettek; a házasulandók fejére egy körkarimába foglalt keresztet tettek, mi a házasság végtelenségét jelenti. Az új pár több percig állott e helyzetben anélkül, hogy kérdést intéztek volna hozzájuk szeretik e egymást, úgy a nálunk szokásban levő esküt sem mondták el velük.” Nogel, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/nogel.html> Letöltve: 2016.05.27. Nogel emellett két érdekes történetet is elmesél a gazdagabb örmények házassági szokásairól. Az egyik szerint, ha a lánynak kérője akad, de közben feltűnik a színen egy gazdagabb kérő, akkor a szülők előszeretettel választják ez utóbbit, függetlenül a lányuk döntésétől. Másrészt beszámol arról is, hogy ha valaki megkéri egy örmény lányt, de annak esetleg van hajadon nővére, akkor a család előbb az idősebb lányt fogja odaadni a kérőnek, függetlenül attól, hogy az kit választott. Erre azonban többször csak az esküvőn derült fény.

²⁰² „Férjhez menendő leányaikat nem rejtik a háremek rácszott ablaki mögé, hanem fátyolozatlan arccal járnak és szabadon társalognak az ifjakkal, míg ezek a társadalmi és erkölcsi illem korlátait át nem lépik. Gyermekeik házasságát, melyet csak a halál oldhat fel, a szülők kötik meg szerződésileg, bár a szívházasságok sem ritkák. A

Klapka György révén maradt ránk néhány érdekes megfigyelés az örmény esküvői zenét illetően is. A vidéki lovaglásokon részt vevő egykori tábornok egy falu mellett haladt el, mikor cigányzenére emlékeztető hangokat hallott. A török kíséretjét előre küldő Klapkát a helyiek végül meghívták a lakodalomba, ahol egy 30–40 fős falusi társaság ünnepelt egy cigánybanda társaságában, akik Klapka elmondása alapján török–örmény dallamokat játszottak, amit a magyar tábornok már Isztambulból is ismert.²⁰³ (25. kép)

Kúnos néprajzi kutatásai révén az esküvő mellett egyéb fontos adatok is maradtak ránk az örmények társadalmi életével és szerepével összefüggésben. A bursai hidrellez, vagyis tavaszünnepről szóló leírásából például tudjuk, hogy az örmény felekezeti kapcsolatokhoz hasonlóan a görög–örmény érintkezés sem volt feszültségmentes. *„Míg a török asszonyok egyre dallják a dalaikat, addig tódul a sok görög meg az örmény a templomból és mennek a nyílt mezőre, Hidrellizt ünnepelni ők is...Külön helyezkednek el az örmények és külön a görögök, egy fedél alatt el nem férne a kettő. A török közmondás nem is ok nélkül mondja el róluk: „A szamár bőréből nyereg nem válik, görög örménnyel barátta nem válik.”*²⁰⁴ Emellett fontos megemlíteni, hogy a Kúnos által is kutatott török árnyjáték, a karagöz figurái között is feltűnik egy sztereotip örmény szereplő, a törököt törve beszélő Szerkiz, ami ugyanakkor jelzi, hogy az örmények elválaszthatatlan részei voltak az oszmán mindennapoknak, a vidéki és városi közösségeknek.²⁰⁵

Bár a fent bemutatottakat fényében a török–örmény együttélés viszonylag békésnek volt mondható, árnyalja a képet két, a 19. század közepéről és második feléből származó magyar leírás. A többször idézett Ács Gedeon beszámolójából kiolvasható, hogy a vallási alapú ellentétek már a század közepén megjelentek a vidéki lakosság körében. Ács Kütahya szélén figyelt fel egy helyre, amit a helyi örmények babonás tisztelettel látogattak. Érdeklődésére egy helyi örmény asszony elmondta, hogy pár évvel ezelőtt a helyi muszlimok meggyilkoltak ott egy papot. Az örmények szerint a gyilkosság oka egyértelműen a *„fanatizmus, keresztényi gyűlölet”* volt. Ács a helyi törököket is kifaggatta a történelekről, akik

---

nők férjhezmenetelük után nyilvánosan csak leleplezve jelenhetnek meg; idegen férfiak előtt nem mutatkoznak, sőt a család férfitagjai sem étköznek nőkkel közösen.” Pap–Szalczer, *A magyar*, i. m., 241–247. p.

²⁰³ „Én már Konstantinápolyból ismerem ez örmény zenét, itt azonban még jobban feltűnt a miénkhez való nagy hasonlósága, s csak jobban megerősített abbeli hitemben, hogy e dallamok már századokkal ezelőtt hangzottak a Gangesz partján.” Klapka, *Emlékeimből*, i. m., 405–406. p.

²⁰⁴ Kúnos, *Anatóliai*, i. m., 17. p. „Esek deriszinden poszt olmáz, Urum ermenije doszt olmáz.” A közmondásnak több formája is ismert, legtöbbször ebben az alakban: A szamár/kutya/disznó bőréből szörme nem válik, a régi ellenség barátta nem válik (*Eşek/it/domuz derisinden post olmaz, eski düşman dost olmaz*). Magyar megfelelője a kutyából nem lesz szallona.

²⁰⁵ Az örményen kívül a görög, arab és perzsa volt állandó szereplője az előadásnak. „És fellép a sok idegenbéli, a török nyelvet vagy rosszul vagy csak selypítve beszélők: Nikoláki-nak hívják a görögöt, Szerkiz-nek az örményt, Kándil az arab és Ekber a perzsa.” Kúnos, *Anatóliai*, i. m., 64. p.

bár elismerték a gyilkosságot, egészen máshogy mesélték azt el. Szerintük *„ennek oka az volt u. m. hogy a vesi ravasz pap, ki hihetőleg muszka zsoldban állott, fölbujtotta az örményeket s azok gyilkolni kezdtek éjjel. Az első lármára a törökök fegyvert ragadtak s a gyáva orgyilkosok tüstént megugrottak a hegyek közé. Mindenki tudta, hogy a lázadás oka a vén cselszövő pap volt, s így a földühült nép futni hagyta az orgyilkosokat s a szinte kotródni akaró papot vette üldözőbe, kit éppen mikor lopódzott ki a városból, a vízmosásnál utolértek, s lenyakazták ... a lázasztóból vallásos vértanút csináltak s pedig vallásukért őket üldözni senkinek sem volt eszében, s ezt a próféta is tiltja.”*²⁰⁶ A leírás érdekessége, hogy annak minden eleme visszaköszön majd a világháború utáni beszámolóknál is.

A másik beszámolóban Lakos Lajos és társai egy nyugat-törökországi expedíció során botlottak bele egy századosba és tevéibe egy hegyi ösvényen.²⁰⁷ Azt gondolván, hogy a málhás állatok oldalán lógó zsákokban ételszállítmány van, némi baksis reményében egy adagot kívántak venni a húsból. *„Jüzbasink (százados) látható türelmetlenségünket észrevéve, erre az egyik zsák száját feloldotta, abba belenyult, és herkulesi erejével galléránál fogva egy véresre vert fejű öreg örményt rántott ki belőle s azt „bujurur effendimler” (tessék uraim) megszolitással elébünk dobva – jó étvágyat kívánt hozzá.”* A rosszízű tréfa okait kérdezve a százados elmesélte, hogy feladata az ösvényen hagyott hullák összeszedése, akiket a különféle útonálló terítnek le, merthogy Kis-Ázsiában minden vallási vagy etnikai kisebbség egy-egy megtestesült ördög, így a görög, örmény, cserkesz, kurd, beduin, zeybek és basibuzok²⁰⁸ mind gyilkos és rabló, egyedül a muszlimok csendes, jámbor és békeszerető emberek. Végezetül az örményre vonatkozóan hozzátette: *„gyaur csak kutyának lehet embertársa, de nem egy igazhitű ozmánlinak.”*²⁰⁹ Mint a kiragadott történetből is látható, a birodalom minden alattvalóját összefogni igyekvő oszmánli ideológiának csak bizonyos elemei érték el a tanulatlan, vidéki muszlim rétegeket.

²⁰⁶ Ács, *Bostoni*, i. m., <https://terebeess.hu/keletkultinfo/kossuth.html> Letöltve: 2017.07.01.

²⁰⁷ Lakos Lajos (1851–1917), hadapród, majd hadnagy, később a galaci császári és királyi konzulátus alkalmazottja. A török-orosz háború kitörésekor a tervezett magyar légió századosa lett volna, de végül a lengyel légióban harcolt őrnagyként. Több lapnak is tudósított a háborúról. Később hazatért és postai, majd egyéb közszolgálati pozíciókat látott el. Kis-ázsiai utazására 1876-ban került sor. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/I-76823/lakos-lajos-76888/> Letöltve: 2017.12.24.

²⁰⁸ A zeybek kifejezést a nyugat-anatóliai falusi lakosság elnevezésére használták, míg a başibozuk az oszmán hadsereg egyik irreguláris alakulatának neve volt. Egyik sem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető nem muszlim.

²⁰⁹ Lakos Lajos, *Visszaemlékezés Törökországra (1875,1876,1877)*. Nagyvárad, 1895, 276–280. p. Hasonló gondolatokról számolt be Németh Gyula is, aki a jörük törzset kutatta a század elején. Egy beszélgetése során a helyi mutasarrif azt mondta: *„Nézz végig rajtam, szólt a bég, tetőtől talpig török vagyok: az volt az apám, az anyám, azok voltak az őseim. Az ilyenektől ne félj. De óvakodjál a görögtől és az örménytől s legjobban őrizkedjél a féltörököktől”* Németh Gyula, *Kóborlások Kisázsiaiában*, Budapest, 1913, 14. p.

„A nemzet boldogsága a gyermekei iskoláztatásától függ”²¹⁰

Ahogy azt a korábbiakban már részben érintettük, a birodalom gazdasági és politikai reformjai nyomán a helyi és országos tanácsokba, *meclisek*be, és egyéb döntéshozó szervezetekbe bejutottak az örmény előkelők. Ugyanakkor a *millet* saját politikai intézményhálózatának reformja is napirenden volt. Ebben, illetve a gazdasági és politikai elit utánpótlásképzésében, az új ideák megjelenésében kiemelkedő szerepet játszottak a megfelelő kül- és belföldi oktatási intézmények. A gazdag örmények külföldi iskoláztatása a 18. század elejétől kezdett egyre nagyobb méreteket ölteni, ekkortól működött ugyanis Velencében és Párizsban két örmény oktatási intézmény: a mechtarista (*Mxi'tarean*), valamint a Gabriel Ajvazovszki (Gabriél Ayvazean) iskola.²¹¹ Ugyan mindkettő katolikus fennhatóság alatt állt, mégis nagy hatással bírtak az örmény apostoli felekezetű örmény *millet* további alakulására. A 18. század végén megjelentett Armenia történetét bemutató háromkötetes mű,²¹² és az ehhez hasonló munkák fontos szerepet játszottak az örmény (sokszor romantikus) történelmi tudat kialakításában és elterjesztésében. Az iskolák emellett könyvkiadási és fordítási tevékenységükkel kiemelkedő munkát végeztek az örmény nyelv megreformálásában is, aminek beszélt formája már régen elszakadt az egyházi nyelvezettől, és ami a modern kifejezések leírására alkalmatlan volt.

A belföldi oktatási intézmények között fontos szerepet töltöttek be a külföldiek által indított missziós iskolák. Az eredetileg a muszlim törökök megtérítésére „szerződött” misszionáriusoknak hamar be kellett látniuk, hogy tervük teljes bukásra van ítélve, így a hangsúly fokozatosan helyeződött át a birodalom keresztény alattvalóira, elsősorban a kezdetben lenézett örményekre.²¹³ A legjelentősebb hálózattal rendelkező amerikai misszió,

²¹⁰ Artinian, *The Armenian*, i. m., 65. p.

²¹¹ Nagy Kornél, Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán. In: *Világtörténet*. 3.2014. 372–374. p. Az unitus (azaz Rómával egyesült) *Mxit'ar Manukean* Sivas városából származó örmény pap volt, aki „hazai” tanulmányait követően Velencében alapította meg iskoláját. Iskolateremtő munkája és az onnan kikerülő későbbi diákok nagy befolyással bírtak a katolikus és nem katolikus örmény közösségekre is.

²¹² Lásd erről: Mik'ayēl Č'amč'eanc', *Patmut'iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi menč'ew c'amn 1784* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784. évig], Hator I–III, Venetik, 1786.

²¹³ Az amerikai protestáns missziók hozzáállása kezdetben rideg volt, „potenciális keresztények”-ként definiálták az örményeket. Ez a század második felére megváltozott, és az első örményüldözésekkor már keresztény mártírokként mutatják őket az amerikai újságok. További részleteket lásd: *Armenian Massacres 1894–1896: U. S. Media Testimony*. Ed.: Arman J. Kirakossian. Detroit, 2004.

ami egyben az amerikai gazdasági behatolás eszköze is volt, a század végére kb. 400 különböző szintű iskolában közel 60.000 diáknak biztosított oktatást.²¹⁴ Olyan jelentős központok létrejöttében vállaltak vezető szerepet, mint az Aintab Kollégium (1874), az Eufrátesz Kollégium – Harput (1876), az Anatólia Kollégium – Merzifon, leányiskola Maraşban, (1886), Szent Pál Intézet Tarsusban (1889), İzmir Nemzetközi Kollégium (1902), de segédkeztek a neves Robert Kollégium (1863), Üsküdar Kollégium (1876) és a bejrúti Szír Protestáns Kollégium megalapításában is (26–28. kép).²¹⁵ Az állami fenntartású intézmények közül népszerű volt még az örmények körében a francia nyelvű Galatasaray Lycée/Galatasaray Mekteb-i Sultanî (1868).

Az amerikaiak és más európai államok által működtetett missziós iskolák fontos szerepet játszottak a modern tudományok, illetve a modern tanok, mint pl. a nacionalizmus terjesztésében. Az iskolák mellett kisebb üzemeket hoztak létre, melyek munka és kereseti lehetőséget biztosítottak az örmény diákoknak, emellett a jó tanulóknak oktatói állásokat ajánlottak a missziós iskolákban. Ezáltal a tanult örmény fiatalság körében futótűzként terjedt a nemzetállam ideája. Természetesen mindez nem aratott osztatlan sikert a gregorián egyház vezetői körében, akik minden módon akadályozni igyekeztek a katolikus és protestáns térhódítást, ám a nagyhatalmak katonai segítsége fejében a szultán által hivatalosan is elfogadott örmény katolikus és protestáns *millet* megalakulását nem tudták meggátolni. Mint említettem, a protestáns *millet* ráadásul egyfajta mintát szolgáltatott az örmény reformerek számára is. Hasonló módon az állam is igyekezett a sokszor engedély nélkül működő iskoláknak gátat szabni, ezért az 1869-es oktatási törvényben szabályozni kívánták a működésüket. A törvény 129. cikkelyében meghatározták az iskolanyitás feltételeit, az idegenek által működtetett intézmények fenntartását, az oktatókat stb., ám a kapitulációkat is kihasználva, a birodalom területén nyitott missziós iskolák száma egészen az első világháborúig folyamatosan emelkedett.²¹⁶ A nyugati, és jellemzően protestáns missziók mellett, az oroszok is aktívak voltak a keleti részekben, így a kurdok és a szultán elnyomása elleni segítség ígéretével tízezreket térítettek át az orosz ortodox vallásra.

---

²¹⁴ Payaslian, *United States*, i. m., 11. p. Az iskolák száma 400 és 600 között mozgott az első világháborúig. Az Oszmán Birodalomban oktatásra, egészségügyre, árvaházakra és egyéb tevékenységre fordított összeg a protestáns amerikai missziók összes költségének közel 25%-át tette ki.

²¹⁵ Az iskolákra vonatkozó további részleteket lásd: Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*. İstanbul, 2015, 103–218. p.

²¹⁶ Uo., 98. p. A korábban idézett 1869-es, francia mintára bevezetett oktatási törvény öt lépcsős rendszert alakított ki: „általános iskola” alsó osztály (*ibtidâî*), felső osztály (*rüşdiye*), középiskola (*idâdî*), gimnázium (*sultanî*), illetve egyetem (*darülfünûn*). A civil oktatás mellett a katonai oktatás is differenciálódott, így a hadseregben szolgáló, katonai akadémiát végzettek (*mektepli*) aránya a besorozottakhoz (*alaylı*) képest 10-ről 25%-ra nőtt a század végére. Findley, *Turkey*, i. m., 153–157. p.

A fent részletezett külföldi és belföldi oktatási intézményekből kikerülő diákok a század közepén a *millet* „alkotmányos” változásainak élére álltak. Közülük többen a helyszínen élték át az 1848-as francia forrongást, valamint testközelből figyelhették a francia kulturális élet virágzását. Ennek hatására megindult a nyugati irodalom nagyjainak örmény nyelvre fordítása, valamint 1849-ben a Párizsban tanuló örmény diákok létrehozták az Ararát Társaságot, melynek célja az oktatás és a kultúra további fejlesztése volt. Ahogy programjuk fogalmaz: „*A nemzet boldogsága a gyermekei iskoláztatásától függ... szükségünk van kulturális és oktatási társaságokra, hogy felkészült tanárokat képezzünk, hogy könyveket és folyóiratokat jelentessünk meg, hogy ösztönözzük az olvasást, és a szerzőket, fordítókat megfelelő juttatásban részesítsük.*”²¹⁷ Erőfeszítéseiket hamarosan siker koronázta, hiszen a gregorián *millet* 1853. október 22-én az *Academie française* mintájára Oktatási Bizottságot hozott létre, amelynek legfontosabb feladata az oktatás fejlesztésén túl a *grabar*, vagyis a klasszikus örmény nyelv megújítása volt.

A *millet* vezetésének politikai reformja azonban már egy bő évtizeddel korábban megindult. A *Tanzimat*-reformok elindításakor az egymással versengő *amirak* és *esnafok* közül időlegesen az utóbbiak kerültek ki győztesen, hiszen az adóbérletről általános adózásra átálló birodalomban a pénzkölcsönző örmények kezdtek háttérbe szorulni. Ám ez a próbálkozás, ahogy a birodalom új adópolitikája is, csúfos kudarcot vallott, így az *iltizam*-rendszer bevezetése ismét a *sarrafolk* kezébe helyezte a közösség pénzügyigazgatását. Bár 1844-ben az új pátriárka, II. Matt’ēwos Č’uxačean (1844–1848) egy 16 *amiraból* és 14 *esnaf*-tagból álló, pénzügyekért is felelős tanácsadó bizottságot hozott létre, amely a tagok társadalmi státuszát nézve az első „vegyes” bizottság volt, átmeneti megoldásként 1847-ben egy világi és egy egyházi ügyekkel foglalkozó tanács állt föl.²¹⁸ Az ötvenes évek az útkeresés jegyében teltek el. Több bizottságot is létrehoztak, amelyek feladata egy végleges szabályozás kidolgozása volt, és amelyben főleg egykori párizsi diákok vettek részt, mint Yakob Krčikean, Nikołōs Palean, Dr. Servicien, Nahapet Țusinean vagy Grigor Otean.²¹⁹ Az „ifjúörmények”

²¹⁷ Artinian, *The Armenian*, i. m., 65. p.

²¹⁸ Dobrovits, *Örmények*, i. m., 49. p.

²¹⁹ Yakob Krikean nyugaton tanult, majd hazatérve apróbb munkák után az oszmán hivatalnokrendszerben kezdett el dolgozni, végül Mustafa Reşit pasa tolmácsaként dolgozott. Nikołōs Palean írta meg az alkotmány első vázlatait, aki *amira* apja ellenében a liberális fiatalsággal rokonszenvezett, bár távol tartotta magát a nyilvános vitáktól. 1858-ban 32 évesen halt meg. Dr. Servicien volt a legöregebb tag, Itáliában és Franciaországban tanult, majd Fuat pasa háziiorvosa és jó barátja lett. Ő vezette az Oktatási Bizottságot 1853-tól. Nahapet Țusinean szónok, nyelvész és orvos volt egy személyben, apja korai halálát követően gazdag mecénások segítségével került a Sorbonne-ra, majd hazatérve az örmény oktatás fejlesztésével és a nyelvújítással foglalkozott. Dolgozott a *Gazette Médicale d'Orient*nál, majd az isztambuli katonai kórházban is. Temetésén Nerses pátriárka az „Örmény Nemzetgyűlés Szolónjának” titulálta. Grigor Otean volt a legfiatalabb tag, Párizsban tanult, majd hazatérve a közösség életének megszervezésébe vetette bele magát. Nagy szerepe volt az alkotmány

néven emlegetett társaság munkájában nagy lökést jelentett az 1856-os *ıslahat fermanı* kihirdetése, így több sikertelen próbálkozás után végül 1860. május 24-én az Örmény Nemzetgyűlés elfogadta a *Nizâmnâme-i Millet-i Ermeniyant* (Örmény Nemzeti „Alkotmány” – 29. kép). A Porta által 1863. március 17-én kiadott, 99 pontból álló rendelet szerint egy 140 főből álló nemzetgyűlés kapta meg a teljes hatalmat, melybe 20 tagot a klérus, 40-et a tartományok, míg a maradék 80-at a fővárosi céhek emberei közül választottak meg. Ennek vezetője továbbra is a pátriárka maradt, akit ugyan a nemzetgyűlés választott, de kinevezéséhez a szultán jóváhagyása is kellett. Emellett megmaradt a 14 tagú, vallási ügyekkel foglalkozó és a 20 tagból álló, világi ügyekben tevékenykedő tanács is, amelyek mellé egy vegyes tagokból álló testületet is felállítottak.²²⁰ A világi ügyekkel foglalkozó Politikai Tanács számos albizottsággal is rendelkezett, mint például: oktatási, gazdasági, jogi, monostorok ügyeit intéző, végrendeleti, pénzügyi és kórházügyi albizottság. A 20 egyházi tagot a klérus konventje választotta, és 30 évnél idősebb, minimum 5 éves papi pályafutással rendelkező tagok váltak választhatóvá. A laikusoknál szintén csak a 30. életévét betöltött, megfelelő nagyságú adót befizető, továbbá jó kapcsolatokkal és kellő jogi vagy közigazgatási ismeretekkel rendelkező tagokat választhattak meg.²²¹

Ebből a rövid összefoglalóból is kitűnik, hogy az örmény közösség vezetését hagyományosan a kezében tartó pátriárka, továbbá a legfelső vallási vezetés jogosítványai nagyban szűkültek, viszont az újonnan megjelenő, nyugati eszméket magukkal hozó „ifjúörmények” követői, valamint számbeli arányához képest szerényen képviseltetve ugyan, de a vidéki örménység is bekerült a *millet* vezetésébe. Ez természetesen felborította az addig leginkább a főváros egyházi és világi vezetése által kormányzott *millet* életét. Míg az egyre magasabbra jutó *amirak* és *esnaf*-vezetők kezdtek egymásra találni, hiszen közös érdekük volt az ország stabilitása, addig a talajt vesztett egyházi vezetés, valamint a liberális fiatalok, kiegészülve a kevésbé sikeres városi örmények egy részével, egyre hangosabban követelték a kisebbségeket papíron megillető jogokat.

Erre egyfajta válaszként kezdődött az 1860-as évek végén megválasztott I. Mkrtič’ Xrimean²²² (1869–1873) konstantinápolyi örmény pátriárka kezdeményezésére a vidéki örmény parasztok panaszainak összegyűjtése. Xrimean, akit egyesek az egyház oroszbarát vonalába soroltak, ugyanakkor a szultánnak is többször kifejezte hűségét, a *Tanzimat*-

---

kidolgozásában. Később Midhat pasa mellett dolgozott az oszmán alkotmány kidolgozásakor. Dabağyan, *Osmanlı*, i. m., 41–43. p.

²²⁰ Mim Kemal Öke, *The Armenian Question*. Ankara, 2001, 75. p.

²²¹ A rendelet teljes szövegét lásd: Uras, *Armenians*, i. m., 381–405. p.; vö. Artinian, *The Armenian*, i. m., 93–106. p. A görögök 1860–61-ben, míg a zsidó millet 1864-ben kapott az örményekéhez hasonló „alkotmányt”.

²²² Később I. Mkrtč’ (1893–1907) néven örmény egyházfő, azaz katolikosz.

reformokban megfogalmazottak szerint kérte az oszmán vezetés segítségét. A főleg Kilíkiában (Çukorova), és a hat kelet-anatóliai vilajetben élő örmények szenvedéseit nagyrészt a rossz közbiztonságra, ezen belül pedig három okra lehetett visszavezetni: a tartományi vezetők és adószedők túlkapásaira, a nomadizáló kurdok támadásaira, valamint a háborúkban elvesztett oszmán területekről beköltöztetett török, kurd, láz és cserkesz menekültekkel (*muhâcir*) való rossz viszonyra. Itt kell visszaaltnom a korábban már bemutatott magyar forrásokra, amelyek hasonló problémákra világítottak rá a század közepén is. Az 1871-ben összegzett, majd a következő évben a nagyvezírnek átadott *muhtıra*²²³ 73 adószedéssel, 154 hivatali visszaéléssel, 249 esetben pedig gyilkossággal, emberrablással, erőszak bűntettével kapcsolatos panaszt tartalmazott. Ezek kivizsgálására a nagyvezír keresztényekből és muszlimokból álló vegyes bizottságot állított föl.²²⁴ A vidékiek szimpátiáját élvező Xrimeant ugyan az isztambuli pénzbemberek lemondásra kényszerítették, miután összeütközésbe keveredett a kormányzattal az „alkotmány” megváltoztatásának szándéka miatt, de politikáját a helyére lépő II. Nersēs Varżapetian (1874–1884) pátriárka is folytatta.²²⁵ Az örmény politikai mozgalom század végi erősödését mutatja, hogy 1876-ban, az első alkotmányos szavazás során tíz örmény képviselőt juttattak be az oszmán parlament alsóházába.²²⁶

Az Oszmán Birodalomban élő örmények a 19. század végére meghatározó gazdasági és politikai erővé nőttek ki magukat. A gazdag pénzváltók, pénzkölcsönzők és állami alkalmazottak (*amirak*), a nemzetközi kereskedelembe is bekapcsolódni képes kereskedő- és iparos réteg (*esnafok*), illetve a korábban már bemutatott papság jelenítette meg az örményeket a szerájtól a *Bâb-i Âli* kezébe átcsúszó oszmán hatalom, valamint a külföldi diplomaták és kereskedők felé.²²⁷ Az örmény előkelők között hatalmi egyensúlyok a 18. század végétől eltolódtak, és a hagyományosan az örmény *millet* vezetését alkotó papság egyre inkább kénytelen volt megosztani hatalmát az *amirak* és *esnafok* legbefolyásosabb

²²³ Jegyzék, memorandum.

²²⁴ Akçam, *Shameful*, i. m., 36. p.

²²⁵ Xrimean a vidéki örmények markánsabb reprezentációját szeretne elérni a nemzetgyűlésben.

²²⁶ Az 1877. március–júniusi ülészen 71 muszlim és 48 nem muszlim képviselő vett részt. A nem muszlimok közül 4 a zsidó kisebbségből került ki. Az örmények pontos számára nincsenek adataink, hiszen nem nemzetiség szerint kerültek lejegyzésre, de a nevük alapján 10 személyt sikerült azonosítanom. 1–1 örmény képviselte Diyarbakır, Adana, Aydın, Bursa, Edirne és Sivas vilajetet, míg 2–2 Isztambult és Erzurumot. Az örmények aránya megmaradt a második, 1877. december–1878. február közötti ülészen is, összességében 64 muszlim és 49 nem muszlim került be a második választás során az alsóházba. Az első parlament munkájára vonatkozó további részleteket lásd: Kemal H. Karpat, *The Ottoman Parliament of 1877 and its Social Significance*. In: Karpat, *Studies* i. m., 75–89. p.

²²⁷ A *Bâb-i Âli* (Magas Porta) kifejezés ez esetben az egyre inkább belügyminisztériummá alakuló, és az új jogi reformok motorjává váló nagyvezíri hivatal, valamint a szakminiszterekből fokozatosan kialakuló kormányt jelenti. A reformok révén a hatalom egyre inkább náluk koncentrálódott és nem az aktuális szultánnál.

tagjaival. Bár volt némi feszültség a három társadalmi csoport között, elmondható, hogy helyzetük igencsak irigylésre méltó volt a vidéki örmény lakosság helyzetéhez képest, különösen a görög függetlenségi háborút követően, amikortól akár kormányzói vagy miniszteri hivatalokat is betölthettek.²²⁸ Ők voltak azok, akikkel a külföldről jött diplomata, kereskedők találkoztak, így a nyugati országokban általánosságban torz, félrevezető kép alakult ki az örményekről annak ellenére, hogy azok közel kétharmada vidéki földműves volt, akiknek helyzete az 1840-es évektől folyamatosan romlott. Mindezen széttagoztság és elnyomás ellenére az örményeket az Oszmán Birodalom leghűségesebb alattvalóiként (*millet-i sâdika*) tartották számon, és az előbb felsorolt problémák csupán a birodalom belügyeinek megoldandó kérdései közé tartoztak. Ahogy Veress írta: „Az örmény valamennyi keresztény nép közt legjobban rokonszenvez a törökkel, kivel jelenleg majdnem egy fokán áll a műveltségnek is; azért mondja a török, hogy a magyar testvére (kárdás); de azután legelsőnek az örmény következik, kit jóbarátnak (*doszt* vagy *álkárdás*²²⁹) nevez”. Majd hozzátette: „az örmény sokkal okosabb és jobban is félti bőrét és vagyonát, mintsem más gazdát óhajtson ez országnak, hol övé a pénz, a kereskedelem, a befolyás és hatalom”.²³⁰

Az örmények számára végzetes folyamat akkor kezdődött, mikor a fent részletezett belügyi kérdések a nagyhatalmi politikai játszmák eszközévé váltak. Ezt, az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i béke révén, majd a berlini béketárgyalások során nemzetközivé emelkedett problémát nevezzük összefoglaló néven *örménykérdésnek*.

---

²²⁸ Öke, *The Armenian Question*. i. m., 72. p.

²²⁹ Az arkadaş – barát török szó némileg félreértelmezett alakja.

²³⁰ Veress, *A magyar*, i. m., <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html> Letöltve: 2015.07.15.

A birodalom általános helyzete a század végén

A bel- és külpolitikai helyzet

Abdulaziz szultán 1861-es trónra lépését követően az oszmán belügyek egyre kuszább képet festettek. A reformok (néha erőltetett) előrehaladása mellett kibontakozott egy új politikai mozgalom, az alkotmányosságot követelő ún. *ifjú oszmánok*. Az őket támogató Mustafa Fazıl pasa (Mohamed Ali dinasztijából) segítségével szövetségbe tömörültek, és önkéntes párizsi száműzetésükben különféle politikai tartalmú újságokat jelentettek meg.²³¹ Emellett a kulturális életben is érzékelhetővé vált a birodalom útkeresése kelet és nyugat, az oszmanizmus és a nacionalizmus (értsd turkizmus), az iszlám hagyományok és a nyugatias reformok között. A korszak kiemelkedő írója, Namık Kemal *Vatan Yahud Silistre* (Haza vagy Szilisztra) című négy felvonásos színdarabjában ennek megfelelően feltűntek az iszlám és a nacionalizmus, a hazáért való heroikus önfeláldozás, szörmentén pedig a női emancipáció kérdései, melyek megoldása kihívásként tornyosult az oszmán–török értelmiségiek előtt. Ugyanakkor a regény olyan szavakhoz rendelt új értelmet, mint a *vatan* (haza), vagy *devlet* (állam), amik korábban nem léteztek a birodalmi felfogásban.²³² A felzúdulást keltő színdarabért azonban ekkor még Namık Kemalra is száműzetés várt, ahogy a korszak más kiemelkedő alakjaira is, mint İbrahim Şinâî íróra vagy Ali Suavi újságíróra. Másrésről a nyugatias reformistákkal szemben a konzervatív muszlim réteg is kifejezte nemtetszését a birodalom belügyeit illetően, ezért 1869-ben megalakult az első muszlim mozgalom, a *Fedaîler Cemiyeti* (Önfeláldozók Társasága) is. A keresztények előnyére megvalósuló reformok, a *şeriat*tal és a *kânûnnal* ellentétes egyenjogúsítás, illetve a keresztény és zsidó kereskedők látványos meggazdagodása kétségbe vonták a korábbi megkérdőjelezhetetlen normát: a muszlimok felsőbbrendűségét, a *zimmik* alávetettségét.²³³ Ez a „reakciós” muszlim

---

²³¹ Ez egy ún. patrióta szövetség volt, amely 1865-ben alakult a reformisták által patronált fiatal értelmiségiekből. Az első oszmán újság, a *Cerîde-i Havâdis* (1840) még angol szerkesztők keze alatt jelent meg, a *Tercümân-i Ahvâl* (1860) volt az első hivatalos török magánújság Çapanoğlu Agâh efendi és İbrahim Şinâî vezetésével. Céljuk többek között az oszmán nyelv megújítása volt, de a szigorodó oszmán cenzúra miatt az ifjú oszmánok később Párizsban jelentették meg lapjaikat. Lásd: Findley, *Tanzimat*, i. m., 32. p.

²³² David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*. London–Worcester, 1977, 50–54. p. Az 1870-es években az örményeknél is hasonló folyamat ment végbe, mikor a tbiliszi örmény író, „Raîfî” Yagop Melik’ Yakobean először értekezett a nemzetiség fogalmáról az örmény nyelvújítás áramlatai közepette. Suny, *Az örmény*, i. m., 94. p.

²³³ A *Tanzimat*-korszak egyik meghatározó összecsapása volt a hagyományokon alapuló, de nem kodifikált iszlám joggyakorlás fokozatos csökkentése, és az élet minél több területének a modern jogalkotás fogalmai alá történő rendelése. Lásd: Zafer Toprak, *From Plurality to Unity: Codification and Jurisprudence in the Late*

irányvonal majd II. Abdulhamid pániszlamista eszméin keresztül talál újra utat magának a hatalomhoz.

Az ideológiai és politikai kérdések mellett egyre nagyobb gondot okozott a mélyülő pénzügyi válság, amelyet a katonai és közigazgatási reformok újabb állomásai okoztak.²³⁴ Bár a korábban említettek szerint 1856-ban létrehozták ugyan az Oszmán Birodalmi Bankot, a birodalom 1875-re fizetéseképtelenné vált. A szultán egyre betegesebb, megalomán viselkedése, továbbá jobb keze, Mahmud Nedim („Nedimov”)²³⁵ pasa alkalmatlansága már csak hab volt a tortán.

A belpolitikai viszonyok teljesen kaotikussá válása Fuat (1869) és Ali (1871) pasa, a reformok legfőbb támogatóinak halálát követően kezdődött meg, ugyanis a külföldi száműzetésből hazatérő alkotmányhívók és a központi kormányzatot újra a konzervatív felfogás felé mozdító szultán teljesen más irányba terelték volna a birodalom szekerét. Nyílt összecsapásukra végül az 1873–1874-es, ínséges éveket követő balkáni felkelések következményeként került sor. Ennek nyomán az örület jeleit mutató szultán letételét 1876 májusában hajtották végre a reformistákkal szoros kapcsolatot ápoló Midhat pasa tárcanélküli miniszter, Hüseyin Avni pasa hadügyminiszter, Hüseyin pasa, a katonai akadémia igazgatója, valamint Hayrullah efendi sejhülsizem közreműködésével.²³⁶ Helyére először V. Muratot ültették, akivel megígértették az alkotmány bevezetését, ám ennek elmaradása, valamint elméjének egyre kórosabb állapota miatt őt is megfosztották hatalmától.²³⁷ Végül szeptember 1-jén Hamitot kiáltották ki a birodalom szultánjává, aki II. Abdulhamidként (II. Abdülhamit) több mint harminc évig irányította országa ügyeit, és akitől az alkotmányos Oszmán Birodalom megteremtését várták.

A birodalom belső helyzetének romlásával egy időben a nemzetközi környezet is kedvezőtlen fordulatot vett. Az angolok figyelme egyre inkább Egyiptom felé fordult, hiszen a Szezei-csatorna 1869-es megnyitása hatalmas gazdasági lehetőséget rejtett az indiai és távol-keleti kereskedelemben aktív britek számára. Bár a török állam stabilitásában érdekelt voltak, a Gladstone- és a Disraeli-kormányok döntéseit ezt követően kizárólag a csatorna,

---

Ottoman Empire. In: *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850–1950*. Eds: Anna Frangoudaki–Caglar Keyder. London–New York, 2007, 26–40. p.

²³⁴ A hadügyi fejlesztések közül ki kell emelni a haditengerészeti beruházásokat, a polgáriak közül pedig az 1871-es közigazgatási törvényt.

²³⁵ Az orosz nagykövetségtől rendszeresen kapott csúszópénzek miatt nevezték kortársai gúnyosan Nedimovnak.

²³⁶ Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918–1923. A Documentary Study. Vol. I*. Ankara, 2000, 32. p.

²³⁷ Murat alkoholizmusának és elmebajának két közvetlen kiváltó oka volt: Abdulaziz öngyilkossága, valamint Hüseyin Avni pasa és több kormánytag halála, akikkel merénylet végzett.

Egyiptom, valamint az egyéb, kelet felé irányuló kereskedelmi utak biztonsága mozgatta.²³⁸ Így a század utolsó évtizedeiben folytatott armenofil politikájukat főleg az Isztambul-Trabzon-Erzurum-Van-Irán vízi és szárazföldi útvonal védelme határozta meg, ugyanakkor a fokozatos orosz–angol közeledés végképp indifferenssé tette őket a területek további sorsát illetően. A franciákat a porosz erősödés kötötte le, így az 1871-es sedani vereség, valamint az egységes Németország létrejöttének hatására egyre kevesebb befolyással bírtak a keleten zajló eseményekre. Bár az ezt követő évtizedek francia politikája jórészt a németeken vett reváns gondolata körül forgott, az észak-afrikai, valamint a szír és libanoni oszmán területekért ők is hajlandók voltak nagyobb erőket megmozgatni, ahogy ezt a drúzok libanoni, illetve az örmények zeytuni lázadása során bizonyították.²³⁹ A Habsburg Birodalom számára leginkább a balkáni területek voltak fontosak, de katonai és politikai ereje kevés volt ahhoz, hogy európai konszenzus nélkül léphessen. Ezért kerül sor majd a Monarchia, valamint a szintén balkáni aspirációval bíró oroszok közti egyeztetésekre. A korszak nagy nyertese tehát Oroszország lett, amely ki tudta használni riválisai meggyengülését, majd a krími vereséget kiheverve ismét a török birodalom ortodox keresztényeinek megmentőjeként léphetett színre a nemzetközi diplomáciában.

Az isztambuli konferencia és az első örmény tapogatózások

Az orosz színre lépéshez az alkalmat az 1875–1876-os balkáni zavargások szolgáltatták, amelyek leginkább a rossz időjárás okozta éhínség, az adószedők elleni elégedetlenség, az

---

²³⁸ Salahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara, 1993, 156–159. p. A Brit Birodalom alapvetően a század elejétől az orosz expanzió, illetve a pánszlávizmus feléledése miatt az Oszmán Birodalom fenntartásában, egy állandó keleti szövetséges meglétében volt érdekelt. Ez a németek színrelépésével, illetve a csatorna megnyitásával vált egyre kevésbé fontossá. Hasonló külpolitikát folytatott az 1950-es évektől a Szovjetunió felbomlásáig az Egyesült Államok a Török Köztársaság viszonylatában.

²³⁹ A libanoni muszlim felekezetek egymással, ill. a helyi keresztényekkel folytatott korábbi békés együttélése az egyiptomi megszállás, majd az oszmán visszarendeződés alatt bomlott meg véglegesen. Az 1840-es évek erőszakhulláma az 1860-as évek legelején váltotta ki a franciák katonai beavatkozását. Végül egy keresztény kormányzó alá rendelték a terület irányítását, amit a nagyhatalmak nyomására a szultán is kénytelen volt elfogadni. A Zeytunban élő örmények mindig is a fegyverforgató, a központi hatalomnak behódolni nem akaró közösség volt, akiket többször kellett megregulázni az oszmán hatóságoknak. Ezúttal egy Lewon nevű, magát az utolsó kilikiai örmény uralkodócsalád leszármazottjának, valamint III. Napóleon barátjának hirdető alak szított felkelést a helyi örmények körében, mondván, a franciák majd ügyis beavatkoznak, ahogy azt a libanoni incidensnél is tették. A felkelést leverték, mert Napóleon csak akkor akart segíteni, ha az ottani örmények áttérnek a katolikus hitre, amire ők nem voltak hajlandók. Lewon elmenekült, majd 1876-ban Milánóban halt meg. Temetésére az örmények 4000 lírát gyűjtöttek össze. Lásd: Uras, *Armenians*, i. m., 421–423. p.

oszmán pénzügyi összeomlás és a pánszlávista propaganda miatt robbantak ki.²⁴⁰ A bosnyák, montenegrói, majd a bolgár felkelésekre kegyetlen megtorlással válaszoló oszmán vezetésnek egy összeurópai tiltakozási hullámmal kellett szembe néznie. A mészárlásokban megölt 4000–12.000 bolgár keresztény halála csak megerősítette a törökellenes európai hangulatot, és még az angol belpolitikában is viharokat keltett, hiszen Gladstone az általa turkofilnak tartott Disraelit is bűnrészesnek tekintette a vérengzésekben.²⁴¹ A balkáni „kirakósban” érintett Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Császárság uralkodói 1875 végén tárgyalásokba is kezdtek, aminek kézzel fogható eredménye a december 30-án nyilvánosságra hozott ún. Andrassy-jegyzék lett, amelyben nemzetközi felügyelet alatt megvalósuló reformokat javasoltak a Boszniában és Hercegovinában élő keresztények védelmében. Bár az oszmán kormányzat kénytelen volt elfogadni az ajánlatot, a harcok tovább folytatódtak a következő évben is.

1876-ban a szerbek is csatlakoztak a törökellenes felkelésekhez, ám az előrenyomuló oszmán haderővel szemben nem tudták felvenni a versenyt. Ezt látva az orosz vezetés a bolgár részekre vonatkozó további reformok követelésébe kezdett, amire az oszmánok mellett már a nagyhatalmaknak is választ kellett találniuk. Az időközben szultáncseréken átesett török fél abban bízott, hogy az új szultán hatásosabban lép fel a lázadókkal szemben, de legfőképpen azt remélték, hogy az alkotmányos Oszmán Birodalom vonzóbb alternatíva lesz a keresztény kisebbségek tagjai számára is. A mészárlások nyomán felháborodott európai közvélemény, valamint az egyre fenyegetőbb orosz követelések hatására az angol, majd a többi nagyhatalom képviselői hajlottak arra, hogy egy összhatalmi konferencia keretében rendezzék a vitás kérdéseket.²⁴² Az 1876 decemberében Isztambulba összehívott találkozón Anglia, Franciaország, Oroszország, Németország, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia képviselői ültek tárgyalóasztalhoz. A nagykövetek által megfogalmazott reformjavaslatban garantálták Szerbia autonómiáját, Montenegrót kisebb területi nyereségekhez juttatták, Boszniát és Hercegovinát egy tartományba vonták össze, a bolgár

---

²⁴⁰ A bolgár függetlenségi mozgalom társadalmi és gazdasági hátterének részleteit lásd: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014, 286–317. p. Demeter szerint a balkáni függetlenségi mozgalmak fontos mozgatórugója a török modernizációs kísérlet, a nyugati behatolás negatív hatásai, a fokozódó pénzügyi válság, emellett pedig természetesen a nagyhatalmi jelenlét, illetve a nacionalizmus volt.

²⁴¹ Zürcher, *Turkey*, i. m., 76. p. Gladstone 200.000 példányban nyomtatott saját készítésű röpiratot, amiben a muszlimok bolgár keresztények elleni vérengzéseit mutatta be. Hozzá kell azonban tenni, hogy a balkáni felkeléseknek legtöbbször legalább annyi muszlim áldozata volt, mint keresztény, hiszen a megmozdulásokban részt vevő bosnyák, bolgár és szerb parasztok sem voltak kíméletesek a helyi muszlimokkal. W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. New York–Montreal, 1876.

²⁴² Itt kell visszatérni az 1856-os párizsi békére, melyben – mint már említettem – az európai országok közösen vállaltak védnökséget az Oszmán Birodalomban élő keresztények fölött, illetve szavatolták a birodalom területi egységét. Így a beavatkozás tulajdonképpen a béke előírásai szerint történt.

részeket pedig egy nyugati és egy keleti tartományra akarták felosztani, melyeknek teljes vallásszabadságot, valamint önigazgatást ígértek. Mindezek végrehajtását nemzetközi ellenőrzés hatálya alá helyezték volna.²⁴³ Azonban a reformokat és a további tárgyalásokat is megghiúsította a II. Abdulhamid által kihirdetett alkotmány, amelyben a régi ígéreteknek megfelelően elválasztották a törvényhozói és a végrehajtói hatalmat, törvény előtti egyenlőséget, a polgári jogok kiterjesztését, vallásszabadságot, élet és vagyonbiztonságot szavatoltak az Oszmán Birodalom minden egyes alattvalójának.²⁴⁴ Ezzel a konferencia értelmét veszítette, a felek hamarosan el is hagyták a tárgyalóasztalt, ám követeléseiket továbbra is fenntartották. Ugyan a szultán az alkotmányra hivatkozva minden további javaslatot visszautasított, a reformok iránti őszinte elkötelezettségét erősen kétségessé tette, hogy az alkotmányt a nem sokkal később meginduló háború miatt felfüggesztette, és azt csak az ifjútörök forradalom állította helyre 1908-ban.²⁴⁵

Az örmény *millet* képviselői mindeközben érdeklődve figyelték az események alakulását. Azt látva, hogy a görög, majd a balkáni felkelések vérbefojtásakor a nyugat kész volt fegyveresen is beavatkozni, a vezetőkben egyre inkább megerősítette azt az érzést, hogy panaszaikkal a nagyhatalmak képviselőihez kellene fordulniuk. Ehhez kiváló lehetőséget biztosított az oroszok keleti végeken folytatott propaganda hadjárata.²⁴⁶ II. Nersēs Varžapetean konstantinápolyi pátriárka vezetésével az isztambuli konferencián megjelenő képviselőktől eleinte csupán azt várták, ne csak a rebellis részek keresztényeivel, hanem azok helyzetével is foglalkozzanak, akik nem ragadtak fegyvert a kormány ellen, ugyanakkor Henry Elliot nagykövetnek a pátriárka azt is mondta, hogy „*ha az európai hatalmak szimpátiájának elnyeréséhez felkelésre volna szükség, nem ütközne akadályokba egy ilyen megmozdulás elindítása*”.²⁴⁷ Bár személy szerint azt gondolom, a vallási vezető csupán az angolok figyelmét szerette volna felkelteni az eddig elhanyagolt örmények ügye iránt, hiszen 1876-ban még nem volt az örmény radikálisoknak olyan országos hálózata, amely egy balkánihoz hasonló felkelést meg tudott volna szervezni, tizenöt évvel később már egyértelműen ezt a taktikát követték az örmény forradalmi szervezetek.

---

²⁴³ Fortna, *The reign*, i. m., 45–46. p.

²⁴⁴ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 206. p. A belga, francia és porosz alapokon nyugvó alkotmány kidolgozásában Midhat pasa és a már korábban említett Grigor Odean vállaltak fő szerepet.

²⁴⁵ Az 1876 decembere és 1877 januárja között megtartott választások után felálló első oszmán parlament munkáját II. Abdulhamid 1878. február 14-én rekesztette be, felfüggesztve ezzel az alkotmányt is.

²⁴⁶ Példa erre Sir Henry Elliot nagykövet jelentése 1876-ból, amelyet Lord Derby külügyminiszternek írt: „*Egy magas rangú örmény úr, aki semmilyen kapcsolatban nem áll a kormánnyal, délután elmondta nekem, hogy bár a kormány az elsődleges felelőse a vidéki emberek elégedetlenségének, nem kétséges ugyanakkor, hogy a mostani agitációt az orosz kémek követték el.*” Şimşir, *British Documents I*, i. m., 731. p.

²⁴⁷ Şimşir, *British Documents I*, i. m., 732. p.

A konferencia alatt az angol külügyminiszternek, Lord Derbynek, valamint Abdulhamid szultánnak is eljuttatott memorandumukban az örmény vezetők 18 pontban foglalták össze sérelmeiket,²⁴⁸ és egy 7 pontos megoldási javaslatot is mellékeltek. Ebben szerepelt többek között az örmény fiatalok besorozása az oszmán seregbe,²⁴⁹ az egyházi ingatlanok adómentessé tétele, a bizonyítottan bűnös vidéki vezetők megbüntetése, vegyes vizsgálóbizottság felállítása, vagy éppen a keresztény tanúk elfogadása bírósági perekben.²⁵⁰ A szultán az alkotmányra hivatkozva mereven elzárkózott a további követelésektől, ám ekkor még az angolok is finom elutasításban részesítették az örmény vezetőket, mondván, a tárgyalások témája a forrongó részek lecsillapítása, továbbá az esetleges újabb reformok ügyis az egész birodalomra vonatkozóan lesznek majd meghatározva. Ezzel egy időben az orosz részen élő örmények a Tbiliszi székeli Mihály főhercegen keresztül levelet küldtek a cárnak, melyben orosz beavatkozást sürgettek a szomszédos területen, muszlim elnyomás alatt élő társaikért. A petíciót az isztambuli örmény vezetés is üdvözölte.²⁵¹ Bár a kockázatos nyugati kapcsolatfelvétel egyelőre kevés kézzel fogható eredményt produkált, a pár hónap múlva meginduló orosz–török háború új lehetőséget adott az örménykérdés nemzetközi szintre emeléséhez.

Az örménykérdés a nemzetközi diplomáciában San Stefanótól Berlinig

Az oszmán alkotmány kihirdetése nem jelentette azt, hogy a nagyhatalmak, Oroszországgal az élen, elfelejtették volna az Isztambulban kidolgozott javaslataikat. A Londonban folytatott tárgyalásokat követően a felek *London Protokoll* néven összegezték követeléseiket, melyet azonnal el is juttattak a Fényes Portához. Ennek 9. pontja rögzítette, hogy „*abban az esetben, ha a kilátásba helyezett oszmán reformokkal nincsenek megelégedve, a nagyhatalmaknak*

---

²⁴⁸ A panaszok legtöbbször az adózás rendszertelenségéről, a kurdok és cserkeszek kegyetlenkedéseiről, a tartományi tisztviselők önkényéről és alkalmatlanságáról, az erőszakos iszlamizációról stb. szóltak. Ezek megegyeztek a magyar forrásokból kiolvasható panaszokkal, illetve az 1873-as *muhtiraban* összegyűjtött esetekkel.

²⁴⁹ Az örmények más keresztényekhez hasonlóan a katonáskodást megválthaták egy speciális adóval, a már hivatkozott *bedel-i askerivel*.

²⁵⁰ A memorandumot, a panaszokat és a megoldási javaslatokat részletesen ld. Uras, *Armenians*, i. m., 425–433.

p.

²⁵¹ *Uo.*, 434. p. A petíció teljes szövegét lásd: 433–434. p.

jogukban áll közösen [ti. fegyveresen] beavatkozni”.²⁵² Ez természetesen elfogadhatatlan volt a szultán számára, így visszautasította a dokumentum ratifikálását, kockáztatva ezzel egy esetleges háború kitörését. Az oroszok kapva kaptak az alkalmon, és 1877. április 24-én támadást intéztek az Oszmán Birodalom autonóm tartománya, Moldva ellen, aminek következtében közel egy éves háborúskodás vette kezdetét. A háborúban az orosz csapatok a balkáni front mellett a Kaukázus irányából is támadtak, és viszonylag rövid idő alatt megtörték a török ellenállást. 1877 novemberében Kars, majd három hónappal később Erzurum városa is orosz kézre került, ahol az örmény lakosság egy része felszabadítóként ünnepelte a bevonuló orosz csapatokat. Köszönhető ez annak is, hogy az anatóliai hadműveleteket irányító M. T. Loris–Melikov (Melikian) generális örmény származású volt.²⁵³ A Miklós nagyherceg vezette balkáni fronton is sikerült az orosz seregnek Plevnánál áttörnie a török arcvonalat, majd egészen Edirnéig, Isztambul kapujáig nyomult tovább. Ennek hatására a törökök kénytelenek voltak letenni a fegyvert, és békét kötni.

Itt kell megemlítenem, hogy a még az orosz háború előtt, de már a balkáni összecsapások idején, 1876 októberében kezdődött a pesti ifjúság törökbarát szervezkedése, ami nagy lökést adott a török–magyar kapcsolatok további javulásához. Az egyetemi ifjak által szervezett törökpárti tüntetést, ami a hatóságok tiltása és a magyar politikusok rosszsallása miatt fáklyás felvonulás formájában valósulhatott csak meg, országszerte jótékonyági koncertek követték, amelyek bevételét a török sebesültek és menekültek ellátására ajánlották fel a török konzulnak, Servet efendinek.²⁵⁴ Felajánlások érkeztek többek között a pesti kereskedőktől, a honvéd egyesületektől (Budapest, Eger), Kaposvár, Arad, Dunaföldvár városától, illetve ezüst és arany díszkoronát küldött Oszmán pasának, „Plevna oroszlánjának” Orosháza és Debrecen városa.²⁵⁵ 1877 januárjában pedig Lukács Gyula vezetésével magyar egyetemi küldöttség indult Konstantinápolyba, ahol díszkardot nyújtottak át Abdulkirim Nedim pasa nagyvezírnek (30–31. kép).²⁵⁶ A látogatás viszonzásaként érkezett

---

²⁵² Akçam, *Shameful*, i. m., 36. p.

²⁵³ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 206. p. Sőt, egyes jelentések alapján felmerül, hogy örmények segítették az orosz előrenyomulást: „Nem kétséges, hogy az orosz megszállás alatt számos, a rendőrséghez felvett örmény élt vissza a helyzetével, és bántalmazott muzulmánokat.” „Zeytunban 200 felfegyverzett örmény egy Bebek nevű ember vezetésével megtámadta a Yürük törzset (nomád kurd törzs), valamint török falvakat...” Şimşir, *British Documents I.*, i. m., 258. p. és a bevezető, XIV. p. A segítség mindezek mellett csak szórványos lehetett.

²⁵⁴ Andrássy és Tisza is ellenezte a szimpátiatüntetést, hiszen a magyar politika egy része ekkor még a szlávok nemzeti mozgalmát támogatta, másrészt már előkészítés alatt állt az a javaslat, miszerint az oroszok balkáni térhódításáért cserébe a Monarchia megszállja Boszniát. Az oroszokkal a bécsi udvar végül 1877 elején állapodott meg minderről. A tüntetésről szóló török külügyminisztériumi levelezést lásd: BOA, HR SYS 176/4.

²⁵⁵ BOA, HR SYS 176/5; 176/8; 176/9; 176/10; 176/13; 176/27; 176/34; 176/41.

²⁵⁶ A küldöttség kalandjai vonatkozóan további részleteket lásd: Cséby, *A magyar*, i. m.; Lukács, *A török*, i. m.; Tóth, *Konstantinápolyi*, i. m.

Magyarországra az a török küldöttség, amelyik II. Abdulhamid ajándékként 35 Corvinát juttatott vissza a magyar nemzetnek.²⁵⁷

Annak ellenére, hogy az örmény vezetőknek minden okuk meg lett volna az orosz támogatására, sőt, Sir. H. Elliot, Nagy-Britannia isztambuli konzulja azt jelentette, hogy „*az örmények közötti elégedetlenségi hullám, mely érdeklődésre tarthat számot...az oroszok szervezkedése nyomán csapott magasra*”,²⁵⁸ a háború kezdetén az isztambuli örmény pátriárka kifejezte a szultán iránti hűségét. Ugyanakkor Plevna, Bayezid, Kars, Ardahan, valamint Erzurum tartomány egy részének orosz megszállását követően, korábbi állásfoglalását megváltoztatva, egy memorandumot juttatott el az ėjmiacini katolikosznak, az örmény gregoriánus egyház fejének, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa azt II. Sándor cárnak. A memorandum a következőket tartalmazta:

- 1., Az Eufráteszig tartó, oroszok által elfoglalt területet ne adják vissza a törököknek, hanem egyesítsék azt az Ararát (Jereván-Nahicseván) tartománnyal, és alkossa ezentúl a cár felségterületét.
- 2., Amennyiben jól értesültünk, és a területet nem fogja annektálni Oroszország, abban az esetben az ott élő örmények kapjanak hasonló kiváltságokat, mint amelyekben a bolgárok részesültek cári Őfelsége részéről.
- 3., Amennyiben a terület katonai kiűritése megkezdődik, erős garanciák szükségeltetnek a kormány részéről a reformok megvalósítása kérdésében, továbbá az orosz katonák addig ne hagyják el ezeket a részeket, amíg a reformok bevezetése és hatályba helyezése meg nem történik.²⁵⁹

Ezeket a kéréseket az oroszok meleg szívvel fogadták. Mindeközben egy másik memorandum is készült, amelyet az Edirnében állomásozó orosz főparancsnoknak, Nyikolaj Nyikolajevics főhercegnek juttattak el, aki már az előzetes fegyverszünet kérdéséről folytatott tárgyalásokat a török féllel. A memorandum két levelet is tartalmazott, amelynek egyikét a cárnak, a másikat pedig Gorcsakov kancellárnak címezték. A kérés azonban egyezett a korábbival: olyan adminisztratív reformok bevezetése, mint amelyek a bolgár részeken már megvalósultak.²⁶⁰ Azt azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy IV. Gėworg (Kėwork)

---

²⁵⁷ Lásd: Erődi, Csok jása, i. m., „Çaylak” Mehmet Tevfik, *Yâdigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamid Hân*. Hazırlayan: Tosun Saral–Emre Saral–Fahri Sezer. Ankara, 2009². (Az eredeti 1877-ben jelent meg).

²⁵⁸ Şimşir, *British Documents I.*, i. m., 731. p.

²⁵⁹ Uras, *Armenians*, i. m, 439. p.

²⁶⁰ Űgy, mint autonóm közigazgatás bevezetése, keresztény kormányzók, polgármesterek és közrendért felelős hivatalnokok kinevezése, parasztok számára elérhető katonai kikėpzés biztosítása stb. Részletesebben lásd: Musa

katholikosz nem tartozott az egyház oroszbarát vonalához, valamint Nersēs Varžabedian pátriárka is csak nagy körültekintéssel kezdte meg az oroszok felé történő tapogatózásokat. Egyrészt nem akarták még jobban felizgatni a vereségek hatására egyébként is rendkívül ideges török közhangulatot, másrészt ők is tisztában voltak azzal, hogy egy hosszú távú terv felállításához elengedhetetlen Anglia beleegyezése. Ez még világosabbá vált, amikor a cári csapatok Isztambulba történő előrenyomulásának hírére brit cirkálók jelentek meg a Boszporusz partjainál.²⁶¹

A március 3-án aláírt San Stefanó-i (*Yeşilköy*) béke új korszakot nyitott az oszmán földön élő örmények történetében, hiszen ez volt az első nemzetközi békeszerződés, amely külön pontban foglalkozott velük (32–33. kép). A korábban említett memorandumoknak köszönhetően II. Sándor utasította tárgyalóját, gróf Ignatyevet, korábbi isztambuli konzult, hogy az örményeket mindenképpen vegye bele a dokumentumba. A szerződés 16. pontja a következőket tartalmazta:

*„Figyelembe véve, hogy az orosz csapatok kivonása az általuk elfoglalt, de a törököknek visszaadandó örmény területekről összezsapásokhoz vezethet, ami megrontja a két ország békés kapcsolatát, a Felséges Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta tartományokban, és biztosítja az örmények biztonságát a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben.”*²⁶²

Hatalmas volt az elkeseredés az örmények körében, akik közül az oroszpartí keményvonalasok már függetlenségről vagy legalább autonómiáról álmodtak,²⁶³ de még a visszafogottabbak is nagyobb sikerre számítottak. Az oroszok számára azonban ez is nagy győzelem volt, hiszen mind a Balkán, mind Kelet-Anatólia térségében növelni tudták befolyásukat. A szerződés szerint ugyanis egy hatalmas, az Égei-tengertől a Fekete-tengerig elterülő bolgár állam alakult, melyet Oroszország két évig megszállva tartott volna. Emellett Montenegró és Szerbia is újabb területekkel gazdagodott, valamint Romániával egyetemben elnyerték függetlenségüket. Végül pedig a keleti régióban megszerezték Batumi, Kars, Ardahan és Doğubayezit térségét.²⁶⁴ Az örmények lakta területen bevezetendő és orosz

---

Şaşmaz, Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question. In: *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 8.8.1997. 337. p.

²⁶¹ Az előzetes tárgyalások kudarcát követően az orosz csapatok megkezdték a főváros bevételének előkészítését.

²⁶² Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 208–209. p.

²⁶³ Ezen reményekhez táptalajt nyújtottak az orosz seregben szolgáló örmény származású tisztek, akik ígérettel vagy katonai kiképzéssel akarták rávenni az örményeket a segítségnyújtásra (pl. I. I. Lazarev altábornagy Karsban, Kamsaragan őrnagy Erzurumban, vagy M. T. Loris–Melikov tábornok, későbbi gróf, az oroszok keleti seregének vezetője. Lásd: Muammer Demirel, *Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi*. In: *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*. Editörler: İdris Bal–Mustafa Çufalı. Ankara, 2006, 210. p.

²⁶⁴ Zürcher, *Turkey*, i. m., 79. p

felügyelet alatt végrehajtandó reformokkal pedig a régóta bevált módszert kívánták alkalmazni: az ott élő keresztények fölötti védnökség elnyerésével a kelet-anatóliai régió későbbi annektálását. Az orosz politika álszentségét mutatja Lobanov herceg elszólása, miszerint Oroszország „Örményországot akarja, örmények nélkül”.²⁶⁵

Természetesen egy ilyen mértékű orosz előretörést nem nézhetek tétlenül az Oroszországgal szemben álló nyugati nagyhatalmak. Bár a béketárgyalásokba nem kapcsolódtak be, annak eredménye mind az angolokat, mind az Osztrák–Magyar Monarchiát hátrányosan érintette, így azonnali felülvizsgálatot követeltek. II. Sándor cár a nyugati hatalmak szorításában nem tehetett mást, elfogadta Otto von Bismarck német kancellár meghívását a Berlinbe tervezett konferenciára. Bár az angolok csak abban az esetben akarták elfogadni Berlint, ha ott a San Stefanóban kötött béke minden egyes pontját újratárgyalják, amit az oroszok elfogadhatatlannak találtak, néhány hónapos diplomáciai tárgyalássorozatot követően végül mindkét fél engedett.²⁶⁶

Mikor az örmény vezetők megtudták, hogy újabb konferenciára kerül sor, rögtön munkához láttak. Nersēs pátriárka az Örmény Nemzetgyűléssel együtt úgy döntött, követeket küld az európai nagyhatalmak vezetőihez, hogy azokat megismertesse az örmény állásponttal. Az orosz cárhoz Xoren Narbēy püspök vezetésével indult küldöttség, ahol előadták a török területeken fekvő, örmények által legsűrűbben lakott részek reformjára vonatkozó elképzeléseiket. A reform tartalmazta egyebek közt egy gregorián örmény főkormányzó kinevezését, a rendfenntartás örmény kézbe adását, a bírósági rendszer keresztény elvek szerint történő megújítását, közigazgatási reformokat, valamint elrendelte volna a hat keleti régióban élő és ezután keresztény fennhatóság alá kerülő muszlimoktól a fegyverek begyűjtését. A pátriárka és köre által kidolgozott javaslat a főkormányzói posztra a népszerű Loris–Melikovot jelölte.²⁶⁷ A nyugat felé induló követség vezetőjének a korábbi pátriárkát, I. Mkrtič’ Xrimean „Hayrig”-ot²⁶⁸ választották, aki megfordult Berlinben, Párizsban és Londonban is, s ezeken a találkozókon az oroszoknak már felvázolt tervet mutatta be. Ezeken a találkozókon az örmények figyelmeztették tárgyalópartnereiket, hogy amennyiben az elkövetkező konferencián nem orvosolják „jogos kéréseiket”, abban az esetben „teljes mértékben Oroszország kezébe helyezik sorsukat, és inkább támogatják az általuk lakott

---

²⁶⁵ Öke, *The Armenian*, i. m., 86. p.

²⁶⁶ Diószegi István, *Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998, 295–309. p

²⁶⁷ Uras, *Armenians*, i. m., 449–450. p.

²⁶⁸ A szó örményül „atya, apó, atyácska” jelentéssel bír. Az örmény főpap ragadványneve is volt egyúttal.

területek annekszióját, mint hogy továbbra is török uralom alatt maradjanak.”²⁶⁹ Ugyanakkor meg kell említeni, hogy létezett egy másik, Nubar pasa²⁷⁰ által kidolgozott ún. „Libanon-hegy modell” is, amelynek lényege a következő volt: az 1861-ben közigazgatási autonómiát nyert Libanon-hegység, valamint annak körzetében alkalmazott rendszer mintájára az örmény területek is közigazgatási autonómiát nyertek volna, melynek élére a szultán által kinevezett, keresztény vallású és az európai nagyhatalmak által is elfogadott kormányzó (*mutasarrıf*) került volna. A helyi rendőrség, katonaság, bíróság stb. vezetését is külföldről jött szakemberek biztosították volna. Ennek az ún. *mutasarrıfságnak* a fennmaradását pedig a nagyhatalmaknak kellett volna szavatolniuk.²⁷¹ Bár konkrét ígéretet nem kaptak, az örmény vezetők a berlini konferenciát megelőzően bizakodó hangulatba kerültek. Épp ezért az 1878. június 13-án, délután 2 órakor, a birodalmi kancellár palotájában megnyíló berlini konferenciára is elküldték delegációjukat, az imént említett I. Mkrtič’ vezetésével. A konferencián részt vevő szignatárius hatalmakat kormányfőik és külügyminisztereik vezetésével háromtagú delegációk képviselték. A kormányfők közül került ki Bismarck, Disraeli, Gorcsakov és Andrassy, a franciák és az olaszok külügyeiket, Weddington, valamint Cortit küldték, az Oszmán Birodalmat pedig közmunkaügyi minisztere, Karatheodory (Aleko) pasa képviselte (34. kép).²⁷² Az egy hónapig tartó tárgyalássorozat végén a San Stefanóban kötött békét szinte teljesen átírták. Az 1878. július 13-án aláírt, most már véglegesnek tekintett békeszerződés szerint Bulgária, Szerbia és Montenegró területét csökkentették, ám utóbbi kettő, ugyanúgy, mint Románia, elnyerte függetlenségét. Bulgária autonómiát kapott, melyet a nemzetközi hatalmak ellenőriztek. Oroszország megtarthatta Ardahan, Kars és Batum térségét, míg az Osztrák–Magyar Monarchia európai mandátumot szerzett Bosznia-Hercegovina megszállására és igazgatására. Ezen kívül Anglia a törökök támogatásáért cserébe megkapta Ciprust.²⁷³ A San Stefanó-i béke örményeket érintő 16. pontját felváltotta a berlini béke 61. pontja, amely kimondta: „*A Fényes Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta*

---

²⁶⁹Sonyel, *Minorities*, i. m., 285. p. A kérések közt szerepelt többek közt: az Oszmán Birodalom keleti részén egy örmény tartomány felállítása, autonóm közigazgatás felállítása, örmény kormányzó kinevezése, szabad vallásgyakorlás, mindehhez európai garanciák stb. Lásd: Uras, *Armenians*, i. m., 469–471. p.

²⁷⁰ A később több örmény delegációt is vezető, majd Lausanne-ban is főszerepet vállaló Bōlos (Pōlos) Nubar apja.

²⁷¹ Şaşmaz, *Legitimacy*, i. m., 345. p.

²⁷² Diószegi, *Bismarck*, i. m., 310–311. p.

²⁷³ *Uo.*, 311–312. p. A ciprusi egyezményt már június 4-én megkötötte Anglia és az Oszmán Birodalom, azonban a konferencián résztvevő török küldöttek erről mit sem tudtak. A titkos megállapodásban a szultán kénytelen volt vállalni a reformok bevezetését, cserébe az angolok megígérték, hogy segítenek megakadályozni az oroszok további terjeszkedését. Emellett megkapták a Szezei-csatorna, valamint a keleti kereskedelem miatt fontos szenelő kikötőkkel rendelkező Ciprus közigazgatásának vezetését.

tartományokban, és jótáll az örmények biztonságáért a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben. A Felső Porta köteles rendszeresen jelentést adni az intézkedésekről a végrehajtás felügyeletével megbízott hatóságoknak.”²⁷⁴ Az érdemi különbség tehát a két cikkely között annyi volt, hogy míg a 16. pont szerint a reformok véghezvitelét az oroszok ellenőrizték volna, addig a 61. pont szerint a reformok gyakorlatba ültetését nemzetközi felügyelet alá helyezték. Erre mondta találóan egy angol képviselő, hogy „*ami mindenki ügye, az senkié sem.*”²⁷⁵

Az örmény küldöttség éppen ezért, továbbá a nyugati hatalmak részéről tapasztalt érdektelenség miatt, rendkívül keserű szájjal tért haza. Keserőségüket növelte, hogy a konferencia alatt még a tárgyalóterembe sem engedték be őket, s bár az „örménykérdés” végre a nemzetközi diplomácia témái közé került, az angolokon kívül érdemben senki sem törődött vele. Bár úgy tűnhet, hogy az örmények sokat profitáltak abból, hogy a nemzetközi érdeklődés középpontjába kerültek, valójában koránt sem volt így. Komoly lecke volt ez a nemzetközi diplomáciában járatlan örmények számára, ami eddigi stratégiájuk újragondolására készítette őket. Azok a vezetők, akik addig elvetették az erőszak alkalmazásának lehetőségét, most véleményük megváltoztatására kényszerültek. A legjobb példa erre Xrimean „Hayrik” prédikációja, melyet hazaérkezése után a *Kumkapı* negyedben található örmény katedrálisban mondott el (35. kép). A korábban a birodalomhoz való hűség fontosságát kiemelő egyházi vezető ebben az indulatos, keserűséggel telt és metaforáktól hemzsegó beszédben elmondta, hogy a pátriárkával közösen Berlinben próbálták képviselni az örmények ügyét a többi keresztény kisebbség képviselőivel együtt. A delegációk által elérni kívánt eredményeket egy tál hagyományos örmény hústelhez, a *harisahoz* hasonlította, amiből a kisebb és nagyobb országok kivehetik a maguk részét. A bolgárok, szerbek, montenegróiak, akiknek az oldalán ott csörgött a kardjuk, felkeltették a résztvevő nagyhatalmak figyelmét, s mint „*fém merőkanalakkal*” szedtek a tálból, majd boldogan távoztak. Míg a papír kérvényekkel érkező örmény képviselők csupán kérni tudtak az ételből, de a papír merőkanál átnedvesedett és elolvadt, hiszen „*ott, ahol a fegyverek beszélnek, és a kard hangja hallatszik csak, mi jelentősége van a könyörgésnek és a kérvénynek*”? Emellett sajnálatát fejezte ki, hogy nem voltak ott mellette a hegyvidékek bátor emberei, akik felkelthették volna a nagyhatalmak figyelmét. Végül I. Mkrtič’ pátriárka kiemelte, hogy a szabadság csak a fegyveres harc által érhető el, ezért azt tanácsolta: „*ragadjatok fegyvert és*

²⁷⁴ *Der Berliner Kongress 1878. Protokole und Materialien.* Ed.: Imanuel Geis. Boppard am Rhein, 1978, 405. p.

²⁷⁵ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 210. p. A mondat George Douglas Cambell, Argyll hercegének szájából hangzott el.

*újra csak fegyvert. Emberek, ti itt mindnyájan, a szabadság reményét helyezzétek a magatok kezébe. Használjátok az agyatokat és az erőtet. A megváltásért magatoknak kell cselekednetek...*²⁷⁶ Az elkövetkező években, különösen a reformprogram megíúsulását követően, ez az üzenet egyre több követőre talált. A nyugatbarát örmények azonban így is elégedettek voltak az elért eredménnyel, azt hangoztatva, hogy a nemzetközi diplomácia fontos témájává emelkedett örménykérdés egy aranybánya lehet számukra, és csak rajtuk múlik, hogy mennyire tudják ezt az aranyat kiaknázni, ahogy Nuriasz Cserasz, egy angolbarát újságíró és politikus írta a *Lragir/ Lrakir* nevű, Isztambulban megjelenő örmény újságban.²⁷⁷ A kiaknázáshoz vezető legjobb utat az agitációban jelölte meg.

Ahogy láthattuk, az örmény nemzeti ébredés első szakasza egy meglehetősen rövid, váratlan és vértelen periódus volt, de ezen sikerek árnyékos oldala is hamar megmutatkozott. Bár az örmények véleménye nem volt egybehangzó, azért a többség azt remélte, hogy *„az orosz és angol érdekek versenyezni fognak egymással az örmény részeken, és az örmények előnyt kovácsolhatnak ebből a versengésből”*.²⁷⁸ A nagyhatalmi érdekek, valamint az orosz belpolitikai válság hamar szertefoszlatta ezeket a reményeket.

Berlin után

1878-at követően a berlini béke pontjainak betartatására többször is kísérletet tettek a nyugati országok, ám a reformfolyamat meglehetősen dőcögősen haladt. Az angolok többször is tiltakoztak az oszmán hatóságok részéről elszabotált változások miatt, így a szultán kénytelen volt a helyi igényeket felmérő megbízottakat kiküldeni a birodalom keleti végeire.²⁷⁹ A helyzetet tovább árnyalta, hogy az 1880-ban miniszterelnökké választott Gladstone nem igazán rokonszenvezett a török vezetéssel, ezért a nagyhatalmakkal közösen jegyzékben figyelmeztette Abdulhamidot, hogy tegyen eleget a békében, valamint a ciprusi konvencióban

²⁷⁶ <http://thearmenite.com/2014/03/iron-ladle-khrimyan-hayrig/> Letöltve: 2017.07.31.

²⁷⁷ A *Lragir* számtalan angolbarát cikket jelentett meg az 1870-es években, melyről az isztambuli nagykövet, Austen Henry Layard folyamatosan tájékoztatta a brit külügyet. Ezekben a cikkekben a szerzők rendkívül elégedetten nyilatkoztak a berlini béke 61. pontjáról, valamint a ciprusi szerződésről is. Lásd: *Documents diplomatiques Ottomanes. Affaires armeniennes. Vol. III-IV*. Ed: Bilal N. Şimşir. Ankara, 1999, 184–189 p. Nurias Cserasz cikkét lásd.: *Uo.*, 602–606. p.

²⁷⁸ Öke, *The Armenian*, i. m., 85. p.

²⁷⁹ A vizsgálóbiztosok jelentése alapján kidolgozott reformok közt szerepelt többek között a közigazgatási rendszer megújítása, keresztény felekezetűek beemelése a vidéki közigazgatás alsóbb szintjeire, a bíróságok és a rendfenntartó erők reformja, a bevételek 10%-ának helyi felhasználhatósága stb.; részletesen lásd: Uras, *Armenian*, i. m., 529–541. p.

vállalt kötelezettségeinek. Az angol követeléseknek végül az 1882-es egyiptomi lázongás vetett véget, amelynek hatására brit csapatokat vezényeltek a Nílus menti részekre. Bár a terület hivatalosan az első világháború végéig az Oszmán Birodalom része maradt, gyakorlatilag a Szuezi-csatornában egyre nagyobb részesedést vásároló Anglia megszállása alá került. Ezzel az örmények időlegesen elvesztették eddigi legnagyobb támogatójukat. Az oroszok ezzel szemben a saját maguk által felállított csapdába estek, hiszen az addig folyamatosan támogatott és lázított, oszmán területen élő örmények komolyan vették az önálló állam megteremtésére tett ígéreteiket. Ez megrémisztette az orosz vezetést, mert félt attól, hogy a frissen megszerzett angol támogatásnak hála az örmények végül elérik céljukat, és az Oroszország területén élő nagyszámú örmény is csatlakozni akar majd egy újonnan felállítandó Örményországhoz. Ezzel magyarázható, hogy a berlini konferencia után az orosz fővárosba érkező örmény delegáció megkeresését II. Sándor ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Nem érdekelnek az önök ügyei többé. Anglia átvette az érdekeik képviselését, forduljanak az angol kormányhoz.”²⁸⁰ Bár egyes konzuli jelentések arról árulkodnak, hogy az oroszok 1881-ig komolyan részt vettek a keleti vilajetekben élő örmények felfegyverzésében, és egyes beszámolók már az angol vezetőcserétől megbolydult és orosz segítségben bízó örmény lázadást vizionáltak,²⁸¹ a II. Sándor cár elleni 1881-es merényletet követően trónra lépő III. Sándor nem támogatta tovább az örmény igényeket, és Lorisz–Melikovot, a kormányfői posztig emelkedő örmény tábornokot is menesztették. Emellett a német és osztrák fél is kinyilvánította, hogy 1881-et követően nem kíván tovább részt venni a reformok nemzetközi felügyeletében.²⁸²

²⁸⁰ Öke, *The Armenian*, i. m., 85. p.

²⁸¹ A Vanban székelő brit konzulhelyettes, Clayton kapitány írja: „Néhány napja Tbiliszből származó örmények egy csoportja látogatott meg, ... elmondták, hogy azért küldték őket, hogy fellátsák az örményeket a törökök ellen, és a határ mentén 150.000 ember áll készen, hogy segítséget nyújtson számukra. Hozzáadték, hogy az orosz kormány biztatta őket, továbbá negyed áron ad el nekik fegyvereket...” Szintén Clayton jelentette, hogy: „... egy törökök elleni felkelés megszervezése és a fegyverek beszerzése folyamatban van, melyet a cár bátorít, segítséget ígér, azonban szeretné, ha az még a tél beállta előtt megkezdődne az.” Everett kapitány Erzurumi beszámolója szerint: „Jelen pillanatban az örmény parasztság fegyvereket vásárol, valamint egyes örmény tanárok és ügynökök, akik propagandisztikus elveket hangoztatnak, arra kérik a lakosságot, hogy készüljenek fel.” Wilson ezredes pedig a következőket írja: „Sok pletykát hallottam arról, néhányat látszólag jól informált emberektől, hogy oroszok és oroszországi örmények közreműködésével felkelés készül Van környékén.” *British Documents on Ottoman Armenians. Vol. II. (1880-1890)*. Ed: Bilal N. Şimşir. Ankara, 1989, 151–173; 196. p.

²⁸² A követelések jogosságának alátámasztására készítette el a patriachátus az első olyan statisztikai táblázatot, amely a birodalom örmény lakosságát volt hivatott mutatni: a Krikor Zohrab örmény képviselő által 1913-ban publikált adatok szerint összesen 2.660.000-an voltak. Lásd: 1. Függelék, F.6. táblázat. Ennek pontossága tekintetében azonban komoly kételyek merülnek fel, hiszen a korszak közigazgatási hiányosságai miatt még maguk a hatóságok sem rendelkeztek megfelelő nyilvántartásokkal, ráadásul a patriachátus képviselői még a meglévő, hozzátevélegesen számokhoz sem férhettek hozzá. Így a számok teljesen hasraütésszerűek, sok helyen határozatosan túlbecsülték az örmények számát az oszmán és az európai statisztikákhoz képest, amelyek azonban szintén becsléseken alapultak. Lásd: Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York–London, 1983, 50–51. p.

A területének egyharmadát, lakosainak 20%-át elvesztő Oszmán Birodalom 1878 után nagy kihívásokkal nézett szembe az államigazgatás szinte minden területén. Az 1875-ös kvázi államcsődöt követően a gazdasági helyzet a háborúk hatására tovább romlott, így a szultán kénytelen volt 1881-ben kihirdetni az ún. *Muharremi kiáltványt*.²⁸³ Ebben a fizetéseképtelenné vált birodalom pénzügyeit egy, a külföldi nagyhatalmak helyi képviselőiből álló Oszmán Államadósság Kezelő Szervezetre (*Duyûn-i Umûmiye İdâresi*) bízta, ami rendelkezett a só és dohány monopóliumokkal, az alkohol, a bélyeg és a halászat után járó adóbevételekkel, az egyes régiókban bevezetett selyem-tizeddel, a függetlenné vált Bulgária kompenzációjával, Kelet-Rumélia bevételeivel, illetve a ciprusi bevételek egy részével (36. kép).²⁸⁴ Ezzel a birodalom bevételeinek egyharmada összpontosult a szervezetenél. Bár az 1914-ig fennálló intézmény a nyugati gyarmatosítás egyik jelképévé vált a törökök között, ami tevékenységét és tulajdonosi összetételét nézve nem volt véletlen, ugyanakkor vitathatatlan, hogy a külföldi beruházások elősegítése (pl. vasútépítések), illetve a kereskedelem (selyem, dohány) terén jelentős eredményeket ért el, nagy szerepe volt egyes szektorok modernizációjában.²⁸⁵ Mindezekkel együtt az Adósságkezelő a világháborúig nagyban korlátozta a birodalom pénzügyeit, és folyamatosan a török nacionalisták céltáblája volt.

Abdulhamid belpolitikai ellenfeleiről a későbbiekben még részletesebben írunk, azonban előljáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy a különféle elképzelésekkel és ideológiai háttérrel bíró szervezeteket jó ideig egyesítette a szultán által felfüggesztett alkotmány újbóli kihirdetésének reménye, illetve az egyre nagyobb méreteket öltő önkény elleni küzdelem. A szultán szemszögéből ugyanakkor egy másfajta kihívással kellett szembenézni: a birodalom szinte teljes mértékben kiszorult Európából, ezzel elvesztette egyik fontos pénzügyi és stratégiai támaszát, a Balkánt. Emellett a területvesztésekkel a birodalom keresztény alattvalóinak aránya is megcsappant, a nagyobb nyugati városok

---

²⁸³ A kiáltvány a kihirdetése időpontjáról kapta a nevét, amire 1299. uharrem hó 28-án került sor (1881. december 20.).

²⁸⁴ Birdal, *Political Economy*, i. m., 7. p. Az Adósságkezelő vezető testülete a Tanács volt, amelyben 2 francia, 1–1 osztrák, német, olasz, oszmán, valamint egy közös holland–angol képviselő ült. Az Adósságkezelő független szervezet volt, de értelemszerűen a képviselők kormányai érvényesíthették rajta keresztül az érdekeiket. Az oszmán vezetés azonban nem szólhatott bele a politikájába.

²⁸⁵ *Uo.*, 7–9. p. A korszakban a szervezetre vonatkozó egyetlen tudományos igényű elemzést Alexander Parvus, orosz szocialista közgazdász írta, aki az imperialista Nyugat behatolási kísérleteként festette le a szervezetet. Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy a birodalom kereskedelmének csupán 25%-a volt külkerkedelem, amit a nyugatiak és az oszmán birodalom keresztény és zsidó kisebbségei uraltak, ugyanakkor a 75% körüli belkerkedelem jórészt a muszlimok kezén volt, habár ennek jövedelmezősége jóval alacsonyabb szinten mozgott. Horthy szavaival: „Az állandó pénzihiány Törökországot arra kényszerítette, hogy folytonosan külföldi kölcsönökhöz folyamodjék. E célra Párizsban külön nemzetközi intézményt szerveztek, a „Dette Ottomane”-t. A nagyhatalmak ezen keresztül is politikai nyomást gyakoroltak Törökországra, s ez bizonyos tekintetben nemzetközi gondnokság alá került. Ha a pénzügyi nyomás esetleg nem járt kellő eredménnyel, flottatüntetésekkel igyekeztek érvényt szerezni követeléseiknek a nagyhatalmak.” Horthy Miklós, *Emlékirataim*. Buenos Aires, 1953, 42. p.

(Szaloniki, Isztambul, İzmir), illetve néhány örmények lakta körzet kivételével a lakosság túlnyomó többségét már a muszlimok adták. Ezért a további területveszteségek elkerülésére, a megmaradt ázsiai és afrikai területek pacifikálására új politikai irányvonal emelkedett fel az oszmán kormányzatban. A muszlim összetartozás érzésére apelláló *iszlámizmus/pániszlámizmus* eszméje – ami a muszlim gyarmatokkal rendelkező európai hatalmakat megrettentette, a gyarmattal nem rendelkező németeket viszont a maga oldalára állította –, egyre markánsabbá vált II. Abdulhamid uralkodásának első évtizedét követően.²⁸⁶ A szultán igyekezett magát konzervatív ulemákkal és szúfi sejkekkel körülvenni, kalifai címét is szívesebben használta, és törekedett arra, hogy a gyarmatosító nyugati hatalmak befolyása alá vont területek muzulmánjai szemében az egyetlen reménysugárnak mutakozzon.²⁸⁷ Ennek egyik leglátványosabb elemeként 1901-ben elkezdte építtetni a Hidzsász vasútvonalat, amely muszlimok millióinak könnyítette meg a kötelező zarándoklat megtételét.

Ennek az ideológiának azonban számos hátulütője volt. Ezek közé tartozott, hogy a hadseregben és a bürokráciában is háttérbe szorultak a képzett szakemberek (*mektepli*), annak ellenére, hogy korszak oktatási reformja vitathatatlanul nagyot lendített a szakemberképzésen. Ennek ellenére a szultán a katonai karriert befutó és politikailag megbízható kinevezettekkel (*alaylı*) vette körül magát, emellett az új eszméket hirdető újságírókat a cenzúra eszközével hallgattatta el.²⁸⁸ Ez részben magyarázható a szultán fokozódó üldözési mániájával, ami az évek alatt folyamatosan romlott. Bár hozzá kell tenni, hogy – tanulva a korábbi puccsokból, illetve a hatalomra kerülése utáni két puccskísérletből –, a szultánnak jó oka volt a gyanakvásra, ezért az egész országra kiterjedő kémhálózatot állíttatott fel.²⁸⁹ Ezzel az állam ellenségeit, de a hadsereg és a bürokrácia legfelsőbb vezetőit is megfigyeltette, így a Yıldız-palotában az évek során több tízezer jelentés halmozódott föl.²⁹⁰ Paranoiája egészen odáig fajult, hogy a hadsereg csak vaktöltényekkel gyakorlatozhatott, a flotta hajói pedig nem

---

²⁸⁶ Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization*. Oxford, 1994. A birodalom szemszögéből inkább iszlámizmusról beszélhetünk, a korszakban használt török kifejezés az *İttihâd-i İslâm* volt, a pániszlámizmus kifejezést a nyugati történészek (köztük Vámbéry) terjesztették el, akik mindezt egy Európa, keresztény- és gyarmatosító ellenes megmozdulásnak látták. A mai napig vitákra ad okot, hogy ez mennyire volt így vagy sem. A neves török kutató, Kemal H. Karpat szerint az 19. század végi iszlámizmus egy értelmiségi mozgalomként egyetlen igazi célt tűzött ki maga elé: a muszlim többségű birodalom európai értelemben vett modernizációját. Lásd: Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford, 2001, 15–19. p.

²⁸⁷ Mind pl. Egyiptom, Tunézia, India, Indonézia, Közép-Ázsia stb.

²⁸⁸ Feroz Ahmad, *Turkey. The Quest for Identity*. Oxford, 2003, 47. p.

²⁸⁹ 1879 októberében Beszédes Kálmán a Fővárosi Lapok hasábjain számolt be a szultán elleni sikertelen merényletről, melyben egy beszámíthatatlan görög rontott rá az uralkodó kíséretére, megölve egy és megsebesítve további két embert. Fővárosi Lapok, 16 évf. 232. szám, 1879. október 9. 1112. p. Beszédes egyebek mellett arról is beszámolt, hogy a gregorián és ortodox örmények közti vitákban Abdulhamid a katolikusként kedvezve több egyházi ingatlant bocsájtott rendelkezésükre, kiváltva ezzel az óhitű örmények további ellenszenvét.

²⁹⁰ Zürcher, *Turkey*, i. m., 84. p.

közelíthették meg a szultáni palotát. A csapások sorát a fekete-tengeri orosz előretörés, valamint a balkáni keresztény államok megalakulása miatt a megmaradt területekre özönlő közel 800.000 főnyi muszlim menekült zárta, akik egyrészt jelentős anyagi megterhelést jelentettek az egyébként is fizetéseképtelenné vált kormánynak, másrészt a társadalmi feszültségektől terhelt birodalomban újabb muníciót szolgáltatottak a muszlim fanatikusoknak.

Az örmény forradalmi szervezetek

A nagyhatalmak szöszegése, majd háttérbe húzódása, az oszmán kormányzat által követett iszlamista politika, valamint a török lakosság részéről tapasztalt ellenségeskedés az örmény radikálisokat is a balkáni keresztényektől megismert módszerek alkalmazása felé sodorta. Bár a nagyhatalmak beavatkozásáért indított fegyveres megmozdulások az 1880-as évek végétől kezdődtek, s csúcspontjukat az 1890-es évek közepén érték el, örmény szervezetek alapítására már az 1860-as évektől vannak elszórt példák. A Jótékony Társaság, az Iskolák Barátai, a Kelet, az Ararátiak, vagy éppen a Nacionalista Nők nevű szervezetek annak ellenére is csekély számú támogatót tudhattak maguk mögött, hogy 1880-ban Örmények Egyesült Szervezete néven összeolvadtak.²⁹¹ Az első ismert fegyveres, földalatti mozgalom az amerikai Ku Klux Klánhoz hasonlatos Fekete Kereszt Társaság (örményül: *Sew Xaç' Kazmakerput'iwn*) volt, mely Van városában alakult 1878-ban.²⁹² Tagjaikat titoktartásra kötelezték, az árulókkal szemben pedig keményen felléptek. Nevük is onnan ered, hogy az általuk árulónak vélt emberek holttestének homlokára fekete keresztet billogoztak. Céljuk az örmények fegyveres védelme volt az állami erőszak ellen, és Van környékén több kisebb merényletet hajtottak végre kollaboránsnak vélt örmények és muszlimok ellen (37. kép). Az 1881-ben, Erzurumban alakult Haza Védelmeszöi (*Paštpan Hayreneac'*) már az örmények felfegyverzését tűzte ki maga elé, hogy megvédhessék magukat a kurdok és cserkeszek támadásaitól. Vezetőjük a Tbiliszipben (Tiflis) lakó Dr. Bagrat Nawasardean volt, akinek ötlete alapján a tagok egy-egy könyomatos papírt kaptak, melynek tetején a szervezet neve volt olvasható, alatta pedig szlogenjük: „*Szabadság vagy halál*”.²⁹³ Bár ezen nyomtatványok egyike a rendőrség kezébe került, így a csoport több tagját letartóztatták, a Haza Védelmeszöi

²⁹¹ Azmi Süslü–Fahrettin Kırzioğlu–Refet Yinanç–Yusuf Halaçoğlu, *Türk tarihinde Ermeniler*. Ankara, 1995, 144. p.

²⁹² Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden soykırımı. Ermeni iddiaları*. İstanbul, 2006, 18. p.

²⁹³ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 213. p.

mintául szolgált a későbbi erőszakos alakulatoknak. Az első pártként működő szervezet az ún. Armenakan Párt volt, amely 1885-ben alakult meg Van városában. Szellemi vezérük egy helyi tanár, Mkrtič' Portak'alean volt, akinek államellenes szervezkedése nyomán el kellett hagynia az Oszmán Birodalom területét. Marseilles-ben telepedett le, ahol megjelentette az *Armenia* című újságot, melynek nevét felvette a korábban létrehozott pártja is. Céljaik kissé ellentmondásosak voltak, hiszen forradalom útján kívánták elérni az önrendelkezést, azonban sikerük esetén sem kívántak kiszakadni a birodalom kötelékéből. A felkelést egy hosszabb felkészítő szakasz után kísérelték volna meg, mely során éltek a propaganda, a felvilágosítás, az önszerveződés eszközeivel, valamint katonai kiképzésen vettek részt, melyet Kamszaragan őrnagy, Van orosz konzulja tartott nekik.²⁹⁴ Bár az örmény források azt állítják, hogy a párt alapvetően békés jellegű volt, és elvetette a nyílt agitációt és tüntetést, török források őket teszik felelőssé a Van környékén elkövetett kisebb merényletekért, melyek során például megölték egy Nuri efendi nevű török rendőrt.²⁹⁵

Bár az eddig tárgyalt szervezetek csak kevés embert tudtak megmozgatni, az 1880-as évek végére két olyan szerveződés formálódott, melyek pénzügyi és támogatói potenciálja magasan felülmúlta elődeikét. A Forradalmi Hnč'ak (törökül: *Hınçak*) Párt 1887-ben, Genfben alakult meg olyan módos, örmény származású fiatalok közreműködésével, akik sohasem jártak az Oszmán Birodalom területén. A hat, húszas éveiben járó diák: Awetis Nazarbēkean, Marian Vardanean, Gabriél Kafean, Rubēn Hazanad, Nikoľos Martinean és Mkrtič' Manučarean az orosz populizmus és marxizmus eszmerendszerén alapuló pártot hozott létre, amely már a névválasztásban is megmutatkozott. A hnč'ak szó ugyanis örményül 'harangot' jelent, mely egyértelmű utalás volt az ideológiailag követni kívánt Alexander Herzen által szerkesztett *Kolokol* (Harang) című hetilap nevére. Emellett ők voltak az elsők, akik részletes programmal és nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. Rövid távú céljuk a következő volt: „A mai rendszert forradalom útján kell megdönteni, és helyette új társadalmi rendszert kell létrehozni. A párt rövid távú célja a törökországi Örményország politikai és nemzeti függetlenségének biztosítása. E cél mentén bizonyos politikai és gazdasági eredmények elérésére kell törekedni. Törökországban a forradalmi úton megvalósítandó célok érdekében a propaganda, az uszítás, a terror, a szervezkedés, a paraszt- és munkásmegmozdulások eszközeit kell alkalmazni...”, majd befejezésképp hozzátették: „Ha bármely állam háborút indítana Törökország ellen, ezt a rövid távú cél, az általános felkelés

---

²⁹⁴ Süslü-Kırzioğlu-Yinanç-Halaçoğlu *Türk tarihinde*, i. m., 145. p.; vö. Justin McCarthy-Esat Arslan-Cemalettin Taşkıran-Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City, 2006, 41. p.

²⁹⁵ Hovannisian, *Armenian Question*, i. m., 213. p.; vö. Şimşir, *Örmény terrorizmus*, i. m., 9. p.

*szempontjából a legkedvezőbb pillanatnak kell tekinteni.*²⁹⁶ (38. kép) A Hnč'ak Párt székhelyét az alapítás után nem sokkal Londonba helyezték át, emellett szervezetei alakultak Isztambulban, Kilíkiában, a Transzkaukázus térségében, a Balkánon, valamint az Egyesült Államokban is.

A szervezetalakítások sorát az 1890-ben, Tbilisziben alakult Örmény Forradalmi Szövetség (*Hay Helap'oxakan Dašnakc'ut'iwn*) zárta. A röviden csak Dašnak (törökül: *Taşnak*) Bizottságnak hívott ernyőszervezet volt hivatott összefogni a kisebb-nagyobb, Örményország felszabadítását és függetlenségét zászlajára tűző szervezetet. A kezdetben a *Trošak*, majd Örmény Forradalmárok Szövetsége nevet viselő Dašnak első gyűlésére 1892-ben került sor, ahol a névváltoztatás mellett sor került egy kezdetleges program kidolgozására is. K'ristap'or Mik'ayēlean, Step'an Zarean, Simon Zawarean, valamint a Hnč'ak képviselőiben Rūbēn Hanagad nevével fémjelzett társaság által kidolgozott program röviden így foglalható össze: „*a törökországi Örményország megteremtése érdekében a politikai és gazdasági függetlenség megszerzése felkelés útján.*”²⁹⁷ A későbbiekben kidolgozott részletes akcióterv szerint ez jelentette többek között fegyveres brigádok létrehozását és felkészítését, a nép felfegyverzését, elszántságának növelését, forradalmi bizottságok létrehozását, valamint az árulónak tartott oszmán közszolgák és a velük kollaboráló örmények elleni terrort. A szervezetet 1898-ban kettéosztották, így a létrejövő nyugati iroda volt felelős a propagandatevékenység megszervezéséért, valamint a nyugati országokban történő „felvilágosító” munkáért. Ezért hoztak létre sejteket Párizsban, majd Londonban, Brüsszelben, Berlinben, Lipcsében, Genfben, Rómában és Milánóban. A keleti iroda ezzel szemben az Oszmán Birodalom területén megszervezendő forradalmi és terrorcselekmények előkészítéséért felelt.²⁹⁸ Bár kezdetben a két párt között voltak ideológiai ellentétek, ezért nem olvadt be többek között a Hnč'ak a gyűjtőpártba, az orosz részen 1903-ban hozott örményellenes törvények hatására, majd az oszmán alkotmányos forradalmat követően egyre nagyobb egyetértés mutatkozott közöttük. Ugyanakkor mindkettő nagy hangsúlyt fektetett az oktatásra és a nacionalista tanok terjesztésére, így a nyugati hatalmak pénzén fenntartott missziós iskolák az eddigieknél is nagyobb szerepet kaptak a nemzeti küzdelemben. A közel 30.000 lakosú, 50%-ban örmények lakta Van városából származó adatok szerint például minden 250 örményből egy tanult tovább középiskolában, míg a muszlimoknál ez az arány

---

²⁹⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni sorunu*. Ankara, 1984, 76–82. p.

²⁹⁷ Şimşir, *Örmény terrorizmus*, i. m., 11. p.

²⁹⁸ Uras, *Armenian*, i. m., 698–702. p.

1500-ból egy volt.²⁹⁹ Emellett a városban csak az amerikaiak három iskolát működtettek közel 1000 örmény diákkal, mellettük azonban még német és francia misszionáriusok is tevékenykedtek. Bár az oszmán kormányzat is rájött, hogy az oktatás fejlesztése a jövő egyik záloga, nem versenyezhetett az örmény *amirak* által támogatott isztambuli és a nagyhatalmak pénzéből fenntartott vidéki örmény iskolahálózattal. Ennek is köszönhető, hogy a forradalmi szervezetek propagandisztikus célkitűzései gyorsan terjedtek az örmény fiatalok köreiben, és majdnem minden nagyobb városban kialakultak alszervezeteik. Sőt, a macedón és szerb felkelőknek is inspirációt nyújtottak mind a hangzatos szlogenek, mind a módszerek tekintetében. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a teljes örmény lakosság elenyésző hányadát sikerült beszervezni *fedai*³⁰⁰ alakulatokba, hiszen az egyház a nép körében elszenvedett pozícióvesztése, az idősebbek és gazdagok pedig a több évszázados béke fenntartása miatt ellenezték a jórészt külföldről irányított szervezetekhez való csatlakozást. Továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a sajtóik ellen is terrorakciókat végrehajtó különítmények kezdetben nem voltak túl népszerűek.

Bár az eddig felsorolt szervezetek alapvetően az oszmán területekre koncentráltak, de kiemelendő, hogy szinte mindegyikben meghatározó szerepet játszottak a kaukázusi örmények. Ez jórészt annak volt köszönhető, hogy az orosz területeken élő örmények az 1880-as évek elejéig jóval szabadabban éltek nyugati társaiknál, és Tbiliszi átítatódott az Európából beáramló új eszmékkel. A cári Oroszország területén élő örmények sorsa azonban a berlini békét követően egyre rosszabbra fordult. Ahogy már korábban említettem, II. Sándor cár halála, majd fia hatalomra lépése teljesen új korszakot nyitott az orosz–örmény kapcsolatokban. Annak ellenére, hogy korábban a támogatásukról biztosították őket, a cári rendőrség az 1885-ben az örmény egyházi iskolákat, társadalmi szervezeteket és újságokat bezáratta, a nemzeti eszmét hirdető vezetőket bebörtönözte, vagy száműzetésbe kényszerítette. Igaz, hogy a cár már egy 1879-es titkos megállapodásban biztosította II. Abdulhamid szultánt, hogy megvédi trónját a külföldi és belföldi felforgatóktól, nyilvánvalóan az angolokra és az örményekre utalva, azonban ezzel egy időben az orosz titkos ügynökök tovább folytatták a kelet-anatóliai örmények lázítását a kormány ellen. Ez a kétszínűség jellemezte a 19. század utolsó két évtizedében az oroszok örményekkel kapcsolatos külpolitikáját, bár hivatalosan az örmények támogatását leállították.

Annak ellenére, hogy az orosz hatóságok mindent megtettek a kisebbségek nacionalizmusának megfékezése érdekében, a kaukázusi örmények is követték törökországi

---

²⁹⁹ McCarthy–Arslan–Taşkıran–Turan, *Van*, i. m., 20–22. p.

³⁰⁰ Az életét az adott ügynek szentelő, törvényen kívüli gerilla török elnevezése. A szó arab eredetű.

honfitársaik példáját, és szervezetalakításba fogtak. A korai próbálkozások közé tartozott a Jóakarát Társaság, vagy az Odaadás a Hazáért Egyesület, amelyek főleg kulturális területen tevékenykedtek. Ezt követően sok örmény csatlakozott olyan szervezetekhez, mint a *Narodnaja Volja* és a *Zemlija i Volja*, melyek nem elsősorban a kisebbségek helyzetével, mint inkább a forradalmi és szocialista eszmék hirdetésével voltak elfoglalva. Bár a szocialista internacionalizmus is csábító volt sokak számára, a balkáni keresztények sikere, az újabb reformprogramok bukása, valamint a külföldön tanult fiatal örmények közt terjedő nacionalizmus is mind-mind arra sarkallták a kaukázusi örmény értelmiséget, hogy nagyobb szabású, elsősorban a saját ügyeikkel foglalkozó társulásokat hozzanak létre. Ennek köszönhető, hogy örmény szervezetek alakultak Tbilisziben, Jerevánban, (régii nevén Arcaxban), Szentpéterváron, valamint Moszkvában is.³⁰¹ Ezek közös jellemzője volt, hogy már nemcsak az orosz részek, hanem az oszmán kézben lévő *erkir*, vagyis őshaza felszabadítása is a terveik között szerepelt. A legaktívabb közülük a Tbilisziben alapított Ifjú Örményország Társaság, vagy ahogy a találkozóhelyük után nevezték magukat, a „Déli Panzió” volt, amely a Hnč’akhoz hasonlóan azt az elvet vallotta, hogy az oszmán kormányzatot csak egy nemzetközi beavatkozás képes rábírní a berlini béke 61. pontjának tényleges alkalmazására. Ennek előkészítéséhez többször küldtek át kisebb csapatokat a török részekre, hogy felmérjék az ottani terepviszonyokat és a lakosság hozzáállását egy esetleges felkeléshez. Ezek közül az egykori szentpétervári diák, Sarkis Gogonien által vezetett „expedíció” vált leginkább ismertté, annak ellenére, hogy a vállalkozás igen rövid életű volt. Gogonien terve egyszerű volt: a nagyhatalmak beavatkozásának eléréséhez káoszt szítani Kelet-Anatóliában. Az általa vezetett gerilla egység egy örmény asszony által hímzett zászlóval vágott neki az útnak, melynek egyik oldalán az *M. H.* monogram (Mayr Hayastan – Örményország Anya) és egy öt csillaggal körülvett 61-es szám (utalva a kelet-anatóliai öt, örmények lakta tartományra és a berlini béke 61. pontjára), másik oldalán pedig a Vrēž, Vrēž (Bosszú, Bosszú) felirat és egy koponya állt.³⁰² A néhány tíz főből álló csoportot azonban pár napon belül lefoglák a határőrizeti feladatokkal megbízott kozák egységek, majd Gogonient és társait az orosz bíróság súlyos börtönbüntetésre ítélte és Szibériába küldte. Végül 1890 után az Ifjú Örményország Társaság is beolvadt a Dašnak szervezetébe, amely azonban előszeretettel alkalmazta tovább a kisszámú, a határ mindkét oldalán bevethető gerillacsapatok taktikáját.

---

³⁰¹ Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley–Los Angeles–London, 1963, 137–143. p.

³⁰² *Uo.*, 158. p.

„De előbb fogom megengedni, hogy leválasszák a fejemet a testemről (és itt nagyon felbőszült), mint hogy hozzájáruljak egy önálló Örményország létrejöttéhez, ami nem csak égbekiáltó igazságtalanság lenne, de egyben a hatalmam végét és Törökország megsemmisülését is jelentené.”³⁰³

Az örmény forradalmi szervezetek 1890-es évekbeli tevékenységére, a szultáni politikára gyakorolt hatására, illetve az ezzel kapcsolatos nagyhatalmi játszmákra vonatkozóan Vámbéry Ármin, neves keletkutatónk levelezése ad érdekes információkat. Vámbéry neve az 1860-as években vált világszerte ismertté, mikor elsőként jutott ki élve Közép-Ázsia rettegett sivatagaiból. Tudományos ismertetőin, valamint a nagy nemzetközi napilapokban megjelentetett, álnéven írt cikkein túl azonban Vámbérynek volt egy másik élete is, melyre csak az 1970-es években derült fény. Jelesül, hogy 1889–1911 között aktív kapcsolatot ápolt az angol titkosszolgálatokkal, igaz, közben II. Abdulhamidot is tájékoztatta az Angliában zajló eseményekről. A mai napig viták keresztüzében álló tevékenysége megosztja mind a nyugati, mind a törökországi kutatókat, melyre bizonyíték az a jó néhány könyv és cikk, ami Vámbéry „titkosügynöki” tevékenységéről született.³⁰⁴

Vámbéry Ármin már első törökországi utazása során jó kapcsolatba került az oszmán fővárosba akkreditált brit diplomatákkal, amellet, hogy az oszmán elit néhány tagjával is

---

³⁰³ Foreign Office (Továbbiakban: FO) 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Currienek, 1890. jún. 12. Az idézet II. Abdulhamid szultántól való.

³⁰⁴ Az első könyv, mely felfedte Vámbéry titkos levelezését: Lory Alder–Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry*. London, 1979. Ezt követően kezdődtek a török kiadások, elsősorban Mim Kemal Öke tollából: Mim Kemal Öke, *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambéry'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi*. İstanbul, 1983. Mim Kemal Öke, *Vambéry. Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşam öyküsü.*, İstanbul, 1985. Mim Kemal Öke, *Saraydaki casus. Gizli belgelerle II. Abdülhamid devri ve ingiliz ajanı yahudi Vambéry*. İstanbul, 1991. Végül néhány kiadvány az elmúlt évekből a teljesség igénye nélkül: Keith Hamilton, *Services rendered: Arminius Vambéry and British diplomacy*. In.: *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy. 1800-1945*. Eds.: John Fischer–Antony Best. Farnham: Ashgate. 2011.; *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambéry to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II and his Reign (1889-1909)*. Ed.: Sinan Kuneralp. İstanbul, 2013.; Csirkés Ferenc, *Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question*. In: *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Eds.: Ittész Gábor–Kiséry András. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. (Pázmány Papers in English and American Studies 2), 454–475. p.

szorosabb kapcsolatot alakított ki.³⁰⁵ Az első hivatalos találkozására azonban csak 1864-ben, Teheránban került sor, mikor éppen hazafelé tartott közép-ázsiai útjáról. Ekkor Charles Alison, a teheráni angol nagykövet kérte fel, hogy írjon egy összefoglalót az utazása során tapasztaltokról, valamint segítsen nyomára bukkanni három, évekkor korábban eltűnt brit tisztnek.³⁰⁶ Bár a katonák hollétéről nem sok hasznos információval bírt, utazásának tapasztalatait leírta, és átadta Sir Alisonnak, amiért cserében olyan neves brit politikusokhoz kapott ajánlóleveleket, mint Lord Palmerston vagy Lord Strangford. Persze az orosz konzul is megkörményezte Vámbéryt, ám az 1848–49-es forradalom- és szabadságharc leverésében játszott szerepük miatt a magyar kutató ezt az ajánlatot visszautasította. Európába történő visszatérése után Vámbéry Ármint rajongással és megbecsüléssel fogadták Angliában, ami szöges ellentétben állt magyarországi ignorálásával, így időlegesen a szigetországba helyezte át székhelyét. Úti beszámolóira és politikai beszédeire Anglia szerte tömegek voltak kíváncsiak, hiszen a Brit Birodalomban szinte mindenkit érdekelt az ázsiai gyarmatokért Oroszországgal vívott ún. *nagy játszma*. Vámbéry ezt a felfokozott hangulatot kihasználva igyekezett meggyőzni az angol politikusokat, hogy a birodalomnak mindent meg kell tennie a „nagy medve” keleti térhódítása ellen.³⁰⁷ Ennek köszönhetően lassan a londoni Foreign Office egyik tanácsadója lett, és büszkén vallotta, hogy Egyiptom 1882-es brit megszállása előtt az ő véleményét is kikérték. Valószínűleg ez a konfliktus is hozzájárult ahhoz, hogy Vámbéry kitűnő keleti helyismeretét és kapcsolatrendszerét reaktiválták a két birodalom közti feszültség növekedésével, így „küldetése” és hivatalos levelezése 1889-ben kezdődött azzal a céllal, hogy: „*békét teremtsék két barátom, jelesül az angolok és a törökök között*”.³⁰⁸ Vámbéry munkája tehát az 1880-as évek végi ellenséges légkörben kezdődött, hiszen Egyiptom *de facto* elvesztése a szultán tekintélyének csorbulásához vezetett muszlim alattvalóinak szemében, emellett az angolok – visszafogottan ugyan –, de az örmények mozgalmát is támogatták, és nem utolsósorban neszét vették egy esetleges orosz–török közeledésnek. Vámbéryt mindezek ellenére Isztambulban nagyszerű fogadtatásban

³⁰⁵ A következők ez alapján: Csirkés Ferenc–Fodor Gábor, Vámbéry as a public figure. In: *Archivum Ottomanicum*. 31. 2014. 53–59. p.

³⁰⁶ Jelesül W. H. Wyburd hadnagynak, Arthur Connolly kapitánynak, és Charles Stoddard alezredesnek.

³⁰⁷ Vámbéry magyar identitása és liberális szemlélete terelte abba az irányba, hogy az elnyomó Orosz Birodalom és a pánszlávizmus eszméje ellen Magyarország számára egy brit-oszmán összefogás lehet a legelőnyösebb. Emellett hitte, hogy a keleti, muszlim országok elmaradottságának leküzdéséhez csakis a felvilágosult Brit Birodalom adhat kellő impulzust.

³⁰⁸ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Curriennek, 1889. jún. 6. – Sir Philip Henry Woodhouse Currie brit diplomata, 1854-ben került a Foreign Office kötelékébe. Szentpétervári attasé, majd Lord Salisbury titkára volt. 1882–1889 között a külügyminisztérium állandó államtitkárának helyettese, 1893–1898 között pedig London isztambuli nagykövete. Később Anglia római nagykövetségént is szolgált. Isztambuli kinevezéséig ő volt Vámbéry állandó kapcsolattartója a külügynél. Keith Neilson–T. G. Otte, *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs, 1854–1946*. New York–London, 2009, 78–91. p.

részesítették, – ahogy egyik levelében írja –, és II. Abdulhamid a saját szobájában négyszemközti audiencián fogadta őt.³⁰⁹ Szóba került természetesen az angol–török kapcsolatok javítása, valamint az egyiptomi kérdés mellett az örménykérdés is. Vámbéry szerint: „[A szultán] ezt mondta: *Be kell valljam őszintén, ön az egyetlen ember, aki pártatlanul közvetíthet köztem és az angolok között. Közöttünk nőtt fel, szolgálta apámat, ennek a népnek a barátja, és ezzel egy időben ön megbecsült és elismert Angliában is. Önt az Isten küldte, és én teljes mértékben megbízok önben. De attól tartok nem tud segíteni feloldani azt az ellentétet, ami Egyiptom, a Boszporusz³¹⁰ és Örményország kapcsán fennáll. Ez utóbbi ügyében Anglia rendkívül vak, ha azt hiszi, hogy a bolgár felkeléshez hasonló eredményeket érhet el, és az örmény részek függetlenedhetnek. Azt várják, hogy ismét feladjam egy tartományomat, ahol a lakosság alig egyharmada keresztény, kétharmada muszlim. Mondd meg nekem őszintén, tényleg nem látják tetteik veszélyeit, tényleg annyira szűklátókörűek, hogy elodázzák közös ellenségünk pusztulását?*”³¹¹

Mint a beszámolóból kitűnik, az évtized végére az örmény szervezetalakításoknak, valamint a török tétlenségnek köszönhetően egyre fokozódott a török kormány és az örmény millet közötti feszültség, ami már a nagyhatalmaknak is feltűnt. Nem sokkal később Vámbéry egy tudományos küldöttség élén tért vissza Isztambulba, ahol ismét alkalma nyílt találkozni a szultánnal. Természetesen ekkor is szóba kerültek az örmény ügyek. A téma érzékenységet jól jelezte, hogy a szultán „*nagyon izgatottá vált a témától. Több mint fél órát egyedül voltam vele a szobában, s mérgében állandóan a fezés emelgette, vehemensen gesztikulált, ami merőben szokatlan egy töröktől.*” Ezt követően a szultán megköszönte Vámbérynek, hogy a Times magazinban védelmébe vette a törököket az angol publikum előtt, hiszen „*teljesen hibás azt feltételezni, hogy az örmények megismételhetik a bolgár esetet. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Örményország egy régi földrajzi fogalom, és már évszázadokkal ezelőtt elvesztette politikai és etnikai értelmét. Az Erzurum, Bayezid, Erzincan, Muş, Van, Bitlis, Diyarbakır határolta részen, ahol a politikai aktivisták egy független örmény államról ábrándoznak, a lakosság kétharmada muzulmán – törökök és kurdok –, és csupán egyharmada örmény, akik egy része katolikus, egy része protestáns, míg egy része ortodox felekezetű.*”³¹² Az angol liberálisok nem gondolják komolyan, hogy át kellene adnom a többségben lévő hittársaimat a fanatikus és civilizálatlan kisebbségnek, ezzel megteremtve a

³⁰⁹ Ez merőben szokatlan volt a korban. Még a legnagyobb országok nagyköveteit sem fogadta négyszemközti a szultán.

³¹⁰ A Boszporusz-menti erődök német Krupp fegyverekkel történő felfegyverzése váltotta ki a britek rosszállását.

³¹¹ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Currienek, 1889. jún. 6.

³¹² A hivatalos oszmán statisztikai adatok szerint a hat keleti tartomány összlakossága kb. 2.6 millió fő lehetett, amiből 1,01 millió volt örmény. Lásd: Justin McCarthey, *Muslims and Minorities*, i. m., 48–49. p.

lehetőségét az újabb orosz beavatkozásnak? Ezt követően kiemelte, hogy az oszmán bürokráciában dolgozó, örmény származású hivatalnokokat téves lenne az örménységgel azonosítani, „hiszen az Agop³¹³ és Artin³¹⁴ pasák, vagy Vahan³¹⁵ efendikhez hasonlóknak semmi köze sincs az örmény kultúrához. Az imént említett méltóságok az oszmán efendi kultúra részei, míg kisázsiai testvéreiknek még sokat kell előre lépniük az általános kultúra megszerzéséhez, és sokat kell még tanulniuk ahhoz, hogy kiérdemeljék az egyes európai politikusok által nekik tulajdonított érdemeket. Nem szabad elfelejteni, hogy az örmény egy keleti nép, keleti szokásokkal és életmóddal, akik több mint kétszáz éve békében és egyetértésben élnek velünk, nem lázadó és háborúskodó típusok, és ha van is néhány elszigetelt megmozdulás, az csakis olyan emberek által keltett zavargás lehet, akiket külföldi politikusok izgattak fel, akik egyáltalán nincsenek tisztában az örmény nép habitusával.” A szultán megnyugtatta Vámbéryt, hogy politikájában nincs helye a vallási fanatizmusnak, ugyanakkor a nagyhatalmak azok, akik vallási alapon különbséget tesznek. Példaként emelte ki, hogy az orosz és az olasz fővárosban sem fogadták el az örmény származású diplomatáját, akik helyett így kénytelen volt mást küldeni. A keleti részeken uralkodó nyugtalanságot főleg a kurdok természetével magyarázta a magyar tudós, illetve elismerte, hogy a helyi állami képviselők sem állnak a helyzet magaslatán. Ugyanakkor egyben figyelmeztette is Vámbéryt, és rajta keresztül az angolokat, hogy ne támogassák tovább az örmények nemzeti mozgalmát. „Mindenesetre legyen olyan kedves és mondja el az angol barátainak, különösen Lord Salisburynek, akit nagyra becsülök, hogy készen állok az örményországi bajok orvoslására, de előbb fogom megengedni, hogy leválasszák a fejemet a testemről (és itt nagyon felbőszült), mint hogy hozzájáruljak egy önálló Örményország létrejöttéhez, ami nem csak égbekiáltó igazságtalanság lenne, de egyben a hatalmam végét és Törökország megsemmisülését is jelentené.”³¹⁶ Ezen fenyegetését maradéktalanul betartotta a török szultán.

A Vámbéry-levelekből kiolvasható feszültség tovább nőtt 1890-ben, hiszen Erzurum városában sor került az első komolyabb összetűzésre. A katolikus örmények bejelentése nyomán az oszmán rendfenntartók a Sanasarean nevű örmény iskolában és a közelében lévő

---

³¹³ Yagop K'azazean pasa 1879-től a szultán magánkincstárának vezetője, majd ugyanebben a pozícióban miniszter. 1887-ben pénzügyminiszterré nevezték ki. A csekély létszámú Örmény Katolikus millet tagjaként Szent György-rend kitüntetést kapott a pápától. Az örmény nemzetgyűlés tagja volt. Dabağyan, *Osmanlı*, i. m., 43–49. p.

³¹⁴ A szintén örmény származású Artin Dadean pasa volt az Oszmán Birodalom külügyeinek egyik vezetője 1876-1901 között, az Örmény Nemzetgyűlés vezetői posztját is betöltötte, és az örmény „alkotmány” megírásában is segédkezett. Dabağyan, *Osmanlı*, i. m., 542–553. p.

³¹⁵ Yovhannēs Sarkis Vahanean eredetileg kémikusnak tanult, de élete java részében helyettes igazságügyi miniszteri és helyettes oktatásügyi miniszteri posztot töltött be. Dabağyan, *Osmanlı*, i. m., 52–54. p.

³¹⁶ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Curriennek, 1890. jún. 12.

templomban kutattak fegyverek után. Arról egymásnak ellentmondó jelentések láttak napvilágot, hogy találtak-e valamit, mindenesetre a kutatás hírére a Hnč'ak helyi szervezete által feltüzelt fiatalok egy csoportja a „*török katonák nem léphetnek be a templomba*” felkiáltással tüzet nyitott a hatóság embereire, akik közül két katona a helyszínen életét vesztette.³¹⁷ Ezt követően a helyi muszlim és örmény fanatikusok egymásnak estek, így az utcai csatározások eredményeképp több tucatnyi halott és több száz sebesült feküdt az erzurumi utcákon. Látni, hogy egy ehhez hasonló vidéki „csetepaté” nem kelti fel a nagyhatalmak képviselőinek érdeklődését, a Hnč'ak nagyobb fába vágta a fejszáját, és a történelem során először a birodalom fővárosába hirdetett tüntetést.

A *Kumkapı*-tüntetésre 1890. június vége felé³¹⁸ került sor, egy héttel az Erzurumban történtek után. Az előzményekhez ugyanakkor hozzátartozik még az ún. *Musa bey-incidens* is, melyben egy Muş városához közel lakó kurd törzsfőnököt, Musa beyt azzal vádolták, hogy elrabolt, megerőszakolt, majd áttérésre kényszerített egy Gülizar nevű örmény nőt. A vád szerint a nőnek egyik szemét ki is verte, ugyanis az nem volt hajlandó feleségül menni a testvéréhez. A hölgy, miután megszökött fogva tartójától, családjával együtt Isztambulba ment, ahol jogorvoslatért folyamodott a nagyvezírhez, majd magához a szultánhoz is. Végül nyugati felügyelők bevonásával sor került Musa bey, továbbá 40 tanú kihallgatására, azonban az eljárás végén nem találtak bizonyítékot a vád megalapozásához, a török férfit szabadon engedték.³¹⁹ Így az erzurumi események mellett az eljárás, szerintük, igazságtalan lefolytatása miatt feldühödött örmények újabb okot találtak a figyelemfelhívó tüntetés megszervezésére. Az előzetes forgatókönyv szerint a nagy vasárnapi mise után kiáltványt olvastak volna fel a tömeg előtt, melyben a szultánt arra kérték volna, vezesse be a berlini békében vállalt reformokat, állítsa le az államilag támogatott terrort és védje meg őket a kurdok és cserkeszek ellen. Ezt a petíciót a szent liturgiát követően Xoren Ašikean pátriárkának kellett volna eljuttatnia a szultánnak, s őt a tömeg egészen a palotáig kísérte volna.³²⁰ Ebből azonban kevés valósult meg. A *kurban bayramı*ra, az áldozati ünnepre készülődő Oszmán Birodalom szívében, a *Kumkapı* negyedben található katedrálisukban az örmények szentmisére gyülekeztek (39. kép). Az eseményeket a helyszínen átélő M. Marinitsch angol konzulátusi munkatárs jelentése szerint egy vani kávéáros „*egy bizonyos Artin Gulguinian*” [másutt ezt a

³¹⁷ Şimşir, *Az örmény terrorizmus*, i. m., 15. p.

³¹⁸ A Gergely-naptár szerint ez június 27., ami a török naptárban még június 15. Emiatt több szerző tévesen a Gergely-naptár szerinti június 15-ét adja meg.

³¹⁹ Arménouhie Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü. Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikayesi*. İstanbul, 2015. A könyv eredetije 1946-ban jelent meg örményül, írója az eset főhősének, Gülizarnak a lánya.

³²⁰ Şimşir, *Az örmény terrorizmus*, i. m., 16. p.

nevet Harutiwn Ĵangulean formában írták le – F.G.] utat tört magának egy papírral, amit fel akart olvasni. Miután a pátriárka ezt nem engedte, kisebb csetepaté tört ki, ezért az egyházi vezető megpróbálta elhagyni a templomot. Erre a férfi megpróbálta őt lelőni, amit sikerült a környéken állóknak megakadályozni, de az épületből kimenekülő Xoren Aşıkeant *„főleg a keleti provinciákból származó csoport vette körül, az épület ablakait betörték, majd ordibálva kérték őt számon, hogy miért nem veszi figyelembe nemzete érdekeit, miközben felekezetének tagjait naponta gyilkolják halomra, semmibe véve jogaikat.”* A halálra rémült pátriárka ezt követően színlag eleget tett a tüntetők azon követelésének, hogy induljanak el a *Yıldız*-palota irányába, ám az első adandó alkalommal bemenekült egy közeli patikába. Miután azonban annak ablakait is rátörte a feldühödött tömeg, az autójába beszállítva indulásra kényszerítették őt. Pár méter megtétele után végül a katonaság sietett a segítségére, s a pátriárka egy közeli épületben talált menedéket. Ezt követően *„lövések dördültek, és a katonák bajonettjeikkel megkezdtek a tömeg oszlatását. Az incidens során két katona halt meg, egy súlyosan megsérült, míg az örmények oldaláról több halottról, és számos sebesültről érkezett jelentés...”*³²¹ A tüntetés után rengeteg embert tartóztattak le, akik közül a pátriárkára fegyvert emelő kávéárust halálra ítélték, sokan pedig súlyos börtönbüntetést kaptak. A nyugati diplomaták nyomására azonban a szultán 1891-ben általános amnesztiát hirdetett, így a letartóztatott örmények nagy része a felfordulás után egy évvel ki is szabadult.

Vámbéry a hírek hallatán Londonból azonnal Isztambulba utazott, hogy ismét négyszemközt tárgyaljon a szultánnal. Abdulhamid a *Musa bey-incidens*ről a következőket mondta: *„Ha a perai felfordulásra gondol – ahol ugye különféle pletykákkal próbálják befolyásolni a nemzetközi sajtót –, könnyen megértheti az európai felzúdulást. De hogyha török szempontból nézi az ügyet, ami egy ellentmondásos örmény szemtanú vallomására épül, akinek keresztény fanatizmusa legalább olyan erős, mint a kurdok muszlim fanatizmusa, akkor máris megértheti a lényegét ennek a szerencsétlen ügynek. Ami a bírókat illeti, néhányuknak biztos meg kellett küzdenie a lelkiismeretével, de ha szigorúan a törvényeket vesszük alapul, akkor nem mondhatták ki bűnösnek.”*³²² Az eset valóban nagy port kavart a nyugati hatalmak körében, Gladstone a Daily News hasábjain ecsetelte a nővel történt igazságtalanságot, a franciák is hosszas jelentést küldtek róla haza, de hírt adtak róla Szentpétervártól Stockholmig.³²³ Mindezekén túl pár hónappal később a szultán azt is Vámbéry tudomására hozta, hogy tisztában van vele, hogy az oroszok a felszín alatt támogatják az örmények

³²¹ Şimşir, *British Documents II.* i. m., 708–710. p.

³²² FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Curriennek, 1890. jún. 12.

³²³ Kévonian, *Gülizar*, i. m., 100. p.

nemzeti mozgalmát, és – utalva a tüntetésre –, jól tudja, hogy az isztambuli örménység is nyakig benne van az ilyen jellegű szervezkedésekben. Végezetül sokat sejtetően megjegyezte: „*Kígyókat melengetek a mellemen, akik az én véremet szívják*”.³²⁴

Érzékelve az örmény szervezetek fokozódó aktivitását, II. Abdulhamid 1890 novemberében parancsba adta a *Hamidiye* lovascsapatok felállítását. Az orosz kozákok mintájára megalakult és főleg kurdokból álló csapatok feladata a keleti határ védelme, valamint a keleti régiók közbiztonságának növelése volt, ám sokak szerint az egységek megszervezését inkább a rebellis örmények megregulázása vezette (40. kép). Ezt a feltételezést támogatja II. Abdulhamid kétértelmű mondata, amit Vámbérynek mondott: „*Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvük minden forradalomcsinálástól.*”³²⁵ Akár igazak ezek a feltételezések, akár nem, tény, hogy az eddigi feszült kurd–örmény viszonyt tovább rontotta, hogy katonai ruhába öltöztették az eddig is zabolátlan, nomád kurdok tízezreit.³²⁶ Ennek is köszönhető, hogy az 1891-es évet követően drasztikusan megszorodtak az örmény forradalmárok és az oszmán hatóságok összecsapásai. Véres incidensre került sor Merzifonban, Kayseriben és Yozgatban, amiket a Hnč’ak helyi szervezetei szítottak falragaszok kitűzésével, fegyveres támadásokkal, politikai fórumokkal. Azonban az isztambuli tüntetés kudarcát sem felejtették el, így Ašikean pátriárkát, akit azzal vádoltak, hogy összejátszott az oszmán hatóságokkal, 1894 márciusában ismét megpróbálták megöletni. Bár a Diyarbakírból származó fiatal merénylő fegyvere besült, így a vallási vezetőnek nem esett baja, jobbnak látta, ha lemond tisztségéről, és helyét a különböző fegyveres

---

³²⁴ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Curriennek, 1890. okt. 22. A megjegyzés némileg kétértelmű, hiszen az oszmán levéltári adatok szerint Vámbéry minden megmozdulását, megnyilatkozását figyeltette II. Abdulhamid. A modern kifejezéssel sajtófigyelésnek nevezhető napi összefoglalók egyikében megemlíti, hogy Vámbéry Isztambulban és Londonban is találkozott örmény képviselőkkel. Lásd: BOA, Y.PRK.EŞA 12/42. A jelentés 1890 októberéből való. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a következő években Vámbéry nem kívánt vendég lett a Portánál. De ugyanúgy jelentették, hogy miket mondott az örménykérdésről Magyarországon, amit aztán a Times és a Standard magazin is lehozott. BOA, Y.PRK.EŞA 12/26.

³²⁵ Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001, 344. p.

³²⁶ A korábban ismertetett örmény–kurd szembenállást tovább árnyalta az örmény függetlenségi ideák terjedése, hiszen a kurdok jogosan érezték úgy, hogy ha a nyugatiak rokonszenvét élvező örmények országalapítási tervei megvalósulnak, abban nekik nem lesz helyük, pedig a keleti részek lakosságának nagyobb része muzulmán kurd volt. Ezért aztán a *Hamidiye* csapatok feltöltése nem okozott gondot az oszmán hatóságoknak. A belépők nagy része pedig nem rokonszenvezett az örményekkel, így természetes volt, hogy a gyenge katonai morállal rendelkező csapatok sokszor kegyetlenül elbántak a velük szembeszegülőkkel. Lásd: Kamal Mazhar Ahmad, *Les Kurds et le génocide des arméniens*. In.: *Revue de Monde Arménien Moderne et Contemporain*. 4.1998. 163–184. p.; vö. McCarthy–Arslan–Taşkıran–Turan, *Van*, i. m., 35–50. p.

szervezetekkel szimpatizáló, valamint a berlini kongresszus előtti és utáni örmény kérvényeket megfogalmazó Matt'ēwos Izmirlean vette át.³²⁷

1890 után Vámbéry közel három évig nem szívesen látott vendég volt a török fővárosban, hiszen a szigorú semlegesség politikáját hirdető II. Abdulhamid szultán nem akarta fogadni az oroszellenességéről híres, és az angolok pártját fogó magyar tudóst. 1893-ban azonban levelet kapott Vámbéry, melyben a szultán igyekezett cáfolni azokat a nyugaton terjedő pletykákat, miszerint egy titkos török–orosz megállapodást írt volna alá. Ezen felül azt is határozottan visszautasította, hogy örmény családok menekülnének át Oroszországba a török elnyomás elől. *„Ami az örményeket sújtó elnyomást illeti, ezek teljes mértékben alaptalan rágalmak, amikről egy tisztességes és becsületes ember azonnal tudja, hogy csupán rossz szándékú híresztelések. Az a kormány, ami emberemlékezet óta minden alattvalójával jól bánik, és ami védelmet nyújtott és befogadta a hazájukból elűzött keresztény hercegeket és üldözött zsidókat; ez a kormány nehezen vádolható zsarnoksággal és elnyomással, annak ellenére, hogy néhány örmény család valamely okból kifolyólag egy szomszédos országba emigrált. Mégis hogy történhet, hogy Törökország rosszakarói nem veszik észre azt a temérdek nincstelen muszlim menekültet, akiket pusztá kegyetlenségből kergetnek el lakóhelyeikről, és akik Törökországban találnak menedékre?”*³²⁸

1894 nagy változást hozott az addig csak jórészt diplomáciai szinten megjelenő örménykérdésben. Bízva a nyugati országok, de elsősorban Oroszország segítségével és beavatkozásában a kelet-törökországi örmények Sasunban megtagadták az adófizetést, és fegyveres felkelésre buzdítottak. Néhány hétig ugyan tartották magukat, ám végül szabad elvonulást remélve letették a fegyvert. Azonban a kivezényelt török katonaság – kurd szabadcsapatokkal kiegészülve – lemészárolta a felkelőket, majd a városba betörve a lakosság jó részével is végzett. Természetesen a nyugati közvélemény azonnali beavatkozást sürgetett, s ez diplomáciai tárgyalások formájában valósult meg, köszönhetően többek között a Szentszék meditatőr szerepének.³²⁹ Vámbéry egyik levelében már februárban figyelmeztetett, hogy nagy baj közeleg: *„Sajnálom, hogy ezt mondom, de attól tartok az örmények*

---

³²⁷ *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane.* (République de Turquie, Direction Générale des Archives d'État du Premier Ministère. Publication de la Direction du Département des Archives Ottomanes, No: 51.) Ankara, 2001, 30. p.

³²⁸ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Philip Currienek, 1893. szept. 18.

Ahogy korábban már részleteztem, az örmények orosz területekre történő átköltözése folyamatos volt. Az érvelés érdekessége, hogy a mai török politika és sajtó is hasonló érvrendszerrel vág vissza a kisebbséggel kapcsolatos nyugati kritikákra. Jelenleg leginkább a szír menekültekkel kapcsolatban bukkan fel ez az érvelés.

³²⁹ XIII. Leó pápa az 1890-es évek során folyamatosan tájékozódott az eseményekről a Szentszék konstantinápolyi delegáltja, Augusto Bonetti, ill. az örmény katolikus pátriárka, X. Azarian jelentéseinek keresztül. Georges-Henri Ruysen, *La Santa Sede e i massacri degli armeni 1894–1896.* Róma, 2012, 16–80. p.

szervezkedése sokkal súlyosabb annál, mint amit általánosságban gondolnak, jóllehet nemzeti céljaik megvalósítása számomra teljesen reménytelennek látszik.” Utalva a Hamidiye egységekre kifejtette: *A kurd lovascsapatok száma napról napra nő, majdnem minden fegyverre fogható férfit besoroztak, kiváltságokat ígérnek azoknak, akik csatlakoznak a szultáni csapatokhoz, és tekintetbe véve a hegyi emberek zabolázhatatlan karakterét, a fanatizmusukat, és az örmények iránt érzett gyűlöletüket, attól tartok, hogy az első apróbb problémának is szörnyű következményei lesznek az Oszmán Birodalom ezen részén.*”³³⁰

Bár a feszültség valóban napról napra nőtt a keleti régiókban, a szultán igyekezett magabiztos maradni, így Vámbéry 1894 áprilisi látogatása során II. Abdulhamid a következőket mondta: *„Tudja, nem nagyon tartok a problémáktól, amiket a felizgatott örmények okozhatnak Kis-Ázsiában, miután ők mindig is nyugodt és békés emberek voltak, de ha neadj’Isten mégis kitörne valami zendülés, a muszlimok olyan többségben vannak, hogy egy fülön csípés elég lesz a lenyugtatójukhoz. Mi itt mindannyian csak kacagunk azon, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak az európaiak az örmény nehézségeknek. De a legnyugtalanítóbb számomra az, hogy a legjobb barátom és jóakaróm hazája a melegágya az örmény szervezkedéseknek és kábításnak. Tavaly a katonáim két örmény forradalmárt kaptak el in flagranti, akik teljesen rászolgáltak a legsúlyosabb ítéletre, de az angol követség beavatkozása nyomán ítéletük száműzésre változott. Most meg azt hallom, hogy ez a két ember az Egyesült Királyságot járja és háborúért könyörög ellenem, továbbá a népemet és a hittársaimat vádolja sosem hallott kegyetlenkedéssel.*”³³¹ Néhány héttel később Vámbéry az angol külügyminiszternek, Lord Kimberleynek írt hosszú levelében is részletesen kifejtette az örményekkel kapcsolatos álláspontját. Szerinte nem kellene támogatnia az angol politikusoknak az örmények mozgalmát, hiszen ez elidegeníti a szultánt, aki így az oroszok karjaiba sodródhat, ráadásul egy keleti, autonóm örmény provincia létrehozása is csak az orosz expanziós törekvéseket segítené elő. Majd megjegyezte: *„Minthogy ezeket a békés és iparosodott keleti keresztények korábban nem bántották muszlim vezetőik, biztató a jövő számukra, és az idő előre haladtával jobb esélyeik lesznek, mintha erőszakosan akarnánk beavatkozni. A görögök, románok, szerbek és bolgárok helyzete, akik egy tömbben éltek, nem*

---

³³⁰ FO 800/32 Vámbéry levele Lord Roseberynek, 1894. febr. 10.

Lord Rosebery 1894. március és 1895. május között Nagy-Britannia miniszterelnöke volt.

³³¹ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1894. máj. 7.

Angliában valóban sok helyi és odamenekült örmény izgatott az oszmánok ellen, és ebben szövetségesre találtak a sajtó munkatársaiban is, akik rendszeresen adtak tájékoztatást az örménykérdés aktuális eseményeiről, sokszor felnagyítva a keresztény áldozatok valós számát. Thomas H. Sanderson Currie utódja volt, 1894–1906 között töltötte be ezt a fontos kormányzati pozíciót. Részletesebben lásd: Neilson–Otte, *The Permanent Under-Secretary*, i. m., 92–122. p.

*szolgálhat mintául az elszórva élő örményeknek.*³³² Sőt, a Sir Thomas H. Sandersonnak, a külügyminiszter állandó államtitkárának küldött későbbi levelében megismételte (később megalapozottnak bizonyult) félelmeit, és egyértelművé tette: „*Sem Angliának, sem az emberiségnek nem származik semmi jó abból, ha tovább feszítik ezt a szerencsétlen kérdést, ami teljesen különbözik a korábbi görög, román, szerb és bolgár–török viszonytól. Európa minél jobban támogatja az örményeket, annál nagyobb fenyegetettséggel kell szembenézniük a kurdok és az oszmán hatóságok részéről... Minden örményeknek szóló bátorítás egyenértékű egy mészárlásra és gyilkosságra szóló felhívással.*”³³³

Eközben azonban egyre inkább elhatalmasodott az erőszak az Oszmán Birodalom örmények lakta részein, miközben a sasuni mészárlás továbbra is napirenden maradt. Sőt, a nyugati konzulátusok nyomására a szultán végül 1894. november 21-én bejelentette, hogy vizsgálóbizottságot állít fel az „*örmény banditák kegyetlen akciójának*” kivizsgálására, és visszautasította, hogy mészárlás történt volna.³³⁴ Az erzurumi angol, orosz és francia konzul-helyettesek jelenlétében lefolytatott vizsgálatot 1895 januárjában kezdték meg, ezzel egy időben pedig a nyugati médiumok beszámolóitól felháborodott közvélemény nyomására ismét előtérbe kerültek az 1878-as berlini béke óta követelt reformok. Bár az oroszok a japánok elleni háború miatt, a franciák pedig érdekeltség hiányában viselkedtek visszahúzódóan, a Rosebery vezette angolok ismét aktivizálták magukat, és elérték, hogy egy háromhatalmi reformtervezetet nyújtsanak be a szultánnak. A 12 pontból álló memorandumban többek között javaslatot tettek a tartományok számának csökkentésére, a kormányzók kinevezésének nagyhatalmi jóváhagyására, a jogi, bírói és pénzügyigazgatási rendszer megreformálására, az örmény földtulajdonlás lehetővé tételére, a *Hamidiye* és más nomád kurd csapatok megfékezésére, keresztény kormányzó-helyettesek kinevezésére, vagy éppen a rendfenntartó erők keresztényekkel történő feltöltésére.³³⁵ Ezekből is kitűnik, hogy az 1850-es évek óta fennálló problémák (közbiztonság, földkérdés, kurdkérdés stb.) semmivel sem jutottak közelebb a megoldáshoz. Az 1895. május 11-én nyilvánosságra hozott tervezetben azonban orosz nyomásra nem kapott helyett az angolok egyik legfontosabb javaslata, amiben a hat keleti tartományt egybeolvasztották volna, s aminek élére egy nagyhatalmi megerősítéssel bíró keresztény kormányzót akartak kinevezni. Nicholas de Giers orosz külügyminiszter, aki

³³² FO 800/32 Vámbéry levele Lord Kimberleynek, 1894. jún. 4.

³³³ FO 800/32 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1894. nov. 15. A levél utáni széljegyzetből kiderül, hogy Vámbéry véleménye megegyezett Currie-ével, valamint, hogy Lord Kimberleyt a szultán terrorja Tiberiusra emlékeztette.

³³⁴ Justin McCarthy–Ömer Turan–Cemalettin Taşkıran, *Sasun. The History of an 1890s Armenian Revolt*. Utah, 2014, 116. p.

³³⁵ A reformokra vonatkozó nagyhatalmi alkudozásokat lásd: Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877–1897*. Ankara, 2000, 131–253. p.

1882–1895 között töltötte be ezt a rangos posztot, így magyarázta ezt a lépést: „Oroszországnak egyáltalán nem áll érdekében egy második Bulgária kikiáltása. Egy autonóm Örményország felállítása azzal a veszéllyel járna, hogy egy idő után az oroszországi örmények is csatlakozni akarnak hozzá.”³³⁶ Saurma, a törökországi német nagykövet ezzel kapcsolatban gúnyosan csak annyit jegyzett meg: „[Kelet-Anatólia elfoglalásának céljából] Oroszország inkább a törökök leépülésében és káoszba süllyedésében érdekelt, mintsem a reformok útján történő felemelkedésében.”³³⁷ Ugyanakkor az Oszmán Birodalom örmény lakosai közt nagy népszerűségnek örvendett a javaslat, és egyesek már autonóm örmény tartományokat vizionáltak, a kijózanodás azonban nem sokat várattott magára. A szultán 1895. június 3-án kelt válaszában minden javaslatot lesöpört az asztalról, kockáztatva ezzel egy angol katonai intervenció lehetőségét. Bár az angol mediterrán flottát Bejrút közelébe rendelték, hogy nyomás alá helyezték a szultánt, beavatkozásra végül nem került sor. Ehhez hozzájárult, hogy a belpolitikai zavarok miatt lemondásra kényszerült Rosebery helyét Lord Salisbury foglalta el, aki megpróbálta mindkét fél igényeit kielégíteni. A parlament nyitóülésén például „rosszindulatú tumornak” nevezte a török birodalmat, és látszólag teljes mértékben támogatta az örmény törekvéseket, ugyanakkor a Portához fűződő angol viszony javításán is fáradozott, hogy elkerülje az esetleges török–orosz közeledést, valamint az egyiptomi angol pozíciók gyengülését. Ezért nem történtek konkrét lépések az örményekkel kapcsolatos reformok bevezetése ügyében. Vámbéry a reformokkal kapcsolatban Mürzzuschlagból, Ausztriából írt levelében figyelmeztette az angol külügyet, hogy azok bevezetése teljes képtelenség, valamint, hogy az örmények helyzetének javításával megbízott Şakir pasa tökéletesen alkalmatlan a feladat betöltésére. Majd összegezve véleményét azt írta: „Sajnálom, hogy ezt mondom, de az egész reformtervezet, amelyet a háromhatalmi bizottság javasolt, teljesen hibás elképzelésre épül, és tisztán mutatja, hogy a bizottság tagjai, valamint a tisztelt perai nagykövetek sincsenek tisztában a helyzettel, és nem értik a problémákat.”³³⁸

Az állóvizet időlegesen a sasuni eseményeket vizsgáló bizottság jelentésének elkészülte zavarta fel, amelyben a nyugati hatalmak egyértelműen az oszmán sereget tették felelőssé a kialakult helyzetért, továbbá tagadták az örmény forradalmi szervezetek részvételét. Ennek ellentmondott a török fél verziója, amely szerint a Hambarjum

---

³³⁶ Dadrian, *The History*, i. m., 72. p. A berlini békét követően kikiáltott Bolgár fejedelemségben megerősödő oroszellenesség rendkívül irritálta a cárt és környezetét, akik mindezt hálátlanságnak fogták fel.

³³⁷ *Uo.*, 74. p.

³³⁸ FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1895. júl. 1.

(Hamparcum) Boyaĵiean³³⁹ vezette hnč'akisták aktívan részt vettek a felkelés megszervezésében azzal az egyértelmű céllal, hogy beavatkozásra bírják a nemzetközi erőket.³⁴⁰ Ez a balkáni harcok során hasznosnak bizonyuló taktika egyébként sem állt messze az örmény forradalmároktól, melyet saját programjuk, a korszak hivatalos oszmán dokumentumai,³⁴¹ valamint Robert W. Graves erzurumi angol konzul jelentése is alátámaszt. Egy elfogott örmény *fedaî* kihallgatásán részt vevő diplomata a következőket írta: „*Bölcs arcot vágva kijelentette, a cél elérése érdekében minden eszközt kész bevetni, még gyilkolni is. Külföldi alapokból pénzelték őket, és kijelentette, hogy akcióik célja nem más, mint az országban a lehető legnagyobb felfordulást okozva felhívni a figyelmet elnyomott nemzettársaik helyzetére, valamint elérni a nagyhatalmak beavatkozását.*”³⁴² Vámbérynek abban a tekintetben igaza volt, hogy a diplomáciai lépések és bizottsági döntések már nem tudták lecsillapítani a kedélyeket, így 1895. szeptember 30-án újabb nagyszabású örmény tüntetésre került sor Isztambulban.

Az európai országok továbbra is hasztalan követelték a reformok bevezetését, így a hosszas, eredménytelen tárgyalásokat megunva, az isztambuli Hnč'ak lépésre szánta el magát, és ismét figyelemfelhívó tüntetést szervezett a fővárosba. Két nappal az esemény előtt levélben tájékoztatták a nagyhatalmak képviselőit, hogy céljuk „*a Fényes Porta és az európai nemzetek tájékoztatása az örmény emberek jogos követeléseiről*”, majd részletesen kifejtették, hogy követelik az élet- és vagyonbiztonságot, a nomád kurdok lefegyverzését, általános amnesztia elrendelését, a tartományok újraszabályozását, a hat keleti tartomány élére nagyhatalmi mandátummal rendelkező főkormányzó kinevezését stb., majd zárásként megjegyezték: „*Miután ennek a küldöttségjárásnak semmiféle támadó jellege nincsen, előre is kijelentjük: minden felelősséget elhárítunk magunkról a szomorú következményekért, ha a fegyveres hatalom és a rendőrség fellépésünket meg akarná akadályozni. A Szervező Bizottság.*”³⁴³ Az ún. *Bâb-i Âli*-tüntetésen a patriárkátus templomából meginduló 2000–3000 fős tömeg a Portához szeretett volna eljutni, ám ahogy az várható volt, a menetet feltartóztatta

³³⁹ Hambarjum Boyaĵiean a *Kumkapı* tüntetés után lett a Hnč'ak isztambuli vezetője, majd Murat álnéven aktívan részt vett a sasuni akcióban, ahol azt ígérte a helyieknek, hogy ragadjanak fegyvert, és az angolok majd segíteni fognak. Bár a zavargások közepette elmenekült a városból, később elfogták. A nagyhatalmi nyomásra kihirdetett amnesztia-rendeleteknek köszönhetően szabadult.

³⁴⁰ McCarthy–Turan–Taşkıran, *Sasun*, i. m., 195–268. p. A jelentések valóban egymásnak ellentmondóak voltak, bár azt hozzá kell tenni, hogy a nyugati jelentések jóval visszafogottabbak voltak a témával foglalkozó újságcikkekénél. Elismerték ugyan túlkapásokat, a környék falvainak feldúlását, örmény civilek lemészárlását, de ugyanúgy beszámoltak az örmény forradalmi szervezetek, és Hambarjum Boyaĵiean szerepéről is.

³⁴¹ *Ermeni komiteleri 1891–1895*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 48.) Ankara, 2001.

³⁴² Şimşir, *British Documents III.*, i. m., 203. p.

³⁴³ Kerekesházy, *Az utolsó szultán*. i. m., 103. p.

a rendőrség. Isztambul rendőrkapitánya szerint „*Éljen Örményország felkiáltással a Nuri Osmani negyed és a Tavuk bazari felé nyomultak,*³⁴⁴ *amikor a feloszlatusukra kivezényelt rendőrökre lőttek. A tüzet természetesen viszonztuk.*”³⁴⁵ Az angol követ a lövöldözés kiváltó okáról azt írta, hogy a rendőrség szerette volna elkerülni a fegyveres összecsapást, és mindent megtettek annak érdekében, hogy a körülményekhez képest békés eszközök vessenek be, de amikor a Portának szánt üzenetet vivő csoport vezetőjének útján elállták, lövések dördültek a felvonulók soraiból.³⁴⁶ A tüntetést követő napokban etnikai összecsapások színterévé vált Isztambul. A három napon keresztül folyó csatározásoknak végül a hadsereg odavezénylése vetett véget. Bár mindkét fél a másikat hibáztatta, az események feltárása során világosan kiderült, hogy kisebb részben az örmények, nagyobb részben a törökök közt voltak olyan csoportok, amelyek szándékosan provokáltak verekedéseket. Erre utal, hogy a város különböző pontjain nagyon hasonló módszerekkel dolgozó és ugyanolyan fegyverekkel felszerelt török brigádok bukkantak fel, amelyek bántalmazták a helyi keresztényeket. A zavargások hírére országszerte összecsapások kezdődtek a hazafiúi hévtől és vallásos meggyőződéstől túlfűtött örmények és törökök között, így a nagyhatalmak képviselőinek végül sikerült rábírnuk a szultánt, hogy fogadja el korábbi javaslataikat. Október 20-án II. Abdulhamid aláírta a három nagykövet reformokra vonatkozó ajánlását,³⁴⁷ azonban hivatalos kihirdetésére a társadalmi béke fenntartása érdekében nem került sor. Ennek ellenére hamar híre ment az újabb reformoknak, és a szájról-szájra terjedő pletykák már autonóm örmény részekről szóltak, így vidéken ismét fellángolt az erőszak. A muszlim fanatikusok revánsvágyán túl ehhez nagyban hozzájárult, hogy az örmény szervezetek is aktivizálták alegységeiket, és merényletekkel borzolták az egyébként is túlfűtött kedélyeket. Ez történt Trabzonban, Erzurumban, Muşban és még számos más városban is (41. kép).³⁴⁸ Zeytunban és

³⁴⁴ A mai Nuruosmaniye camii és a Kapalıçarşı (Nagy Bazár) közötti terület.

³⁴⁵ *Documents diplomatiques Ottomanes. Affaires arméniennes. Vol. III.* Ed.: Bilal N. Şimşir. Ankara, 1999, 36. p.

³⁴⁶ Şimşir, *Örmény terrorizmus*, 20. p.

³⁴⁷ Ez tartalmazta egy reformokra ügyelő Kormányzati Ellenőrzőbizottság felállítását, amelynek vezetője mellé egy keresztény közreműködő kinevezését irányozta elő, lehetővé tette a keresztények felvételét a vidéki közigazgatás felső vezetésébe, a nagykövetségek keleti tolmácsainak (*dragoman*) jogot adott, hogy az ellenőrzőbizottsághoz kérvényeket nyújthassanak be, biztosította, hogy a keresztények számarányuknak megfelelően vehessenek részt a tartományi közigazgatás munkájában, a muzulmán kormányzók mellé keresztény segítőt helyezett, sürgette a vidéki katonai és rendőrségi erők megregulázását, valamint a *Hamidiye* csapatok besorozását a reguláris egységekbe stb.; részletesebben lásd: Şaşmaz, *British Policy*, i. m., 131–183. p. A reformok kivonata a Magyar Hírlap 1895. október 27-i számának 2. oldalán is olvasható.

³⁴⁸ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon olayları ve Ermenilerin yargılanması*. İstanbul, 2005, 47–110. p; ill. Ahmet Halaçoğlu, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’daki Ermeni Terörü (Diyarbakır, Arabgîr, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya’da Meydana Gelen Ermeni Ayaklanmaları Hakkında Bir Lâyiha). In: *Belgeler*. 28.32.2007. 57–79. p.

Vanban a Hnč'ak helyi embereinek elbarikádozták magukat, és több hónapos csatározások után a helyzeten csak a nyugati konzulátusok közvetítésével sikerült úrrá lenni.³⁴⁹

Vámbéry erre reflektálva rögtön levelet intézett Sir Thomas H. Sandersonnak, amiben kifejtette, hogy rendkívül ártalmasnak tartja az angol sajtótermékek és egyes politikusok által kifejtett örménypárti propagandatevékenységet, utalva többek között Gladstone beszédére, amelyben tízezer Sasunban lemészárolt örményről tett említést, holott a város összlakossága 3–4000 között lehetett (a helyi muszlimokkal együtt). A bevezetni kívánt reformok egy részét hasznosnak ítélte, de például a keresztény kormányzóhelyettesek esetleges kinevezése kapcsán megjegyezte: „*Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy őket a görögök vagy a szír keresztények közül fogják kiválasztani, akik amellett, hogy nem szimpatizálnak az örményekkel, sem bátorságuk, sem óhajuk nem lesz szembeszállni a kormányzókkal, vagy éppen a Porta akaratával olyan ügyekben, amelyek a saját meggyőződésükkel is ellentétesek.*”³⁵⁰ Ezek mellett pedig ő a reformok legfőbb akadályaként a szultán egyeduralmát, a Magas Portán dolgozók hozzá nem értését, és úgy általában a Korán tanításával szembemenő elveit emelte ki. Bár azt elismerte, hogy a szultán ellenzékéhez tartozók közül sokan úgy tekintenek az örménykérdésre, mint amellyel sarokba lehet szorítani a szultánt, és az alkotmány újbóli bevezetését el lehet érni, de ennek kapcsán is óva intett az ellenzéki mozgalmak túldimenzionálásától. Végezetül pedig megjegyezte: „*Senki sem olyan naiv manapság, hogy elhiggye, hogy a beavatkozásnak humanitárius okai vannak, hiszen egyértelmű, hogy a cél egy ütközőállam kialakítása a Kaukázus és Kis-Ázsia között, ami azonban illuzórikus és értelmetlen. Egy ilyen terv megvalósításához Örményországban – ami földrajzi fogalom etnikum nélkül –, elsősorban elegendő számú örményre lenne szükség.*”³⁵¹

A világsajtó részletes, de egyoldalú beszámolóit ugyan az örmények oldalára állították a nyugati közvéleményt,³⁵² ám a forradalmárok által kíváncsnak tartott katonai

³⁴⁹ Ezekről, illetve további atrocitásokról tudósít a francia kormány által 1897-ben kiadott Sárga könyv (*Livre jaune*). A többnyire Paul Cambon francia követ jelentéseire alapuló kiadvány részletes leírást tartalmazott a Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Malatya, Urfá, Zeytun, Mersin, Adana, Antakya, Kayseri, Ankara, İskenderun és Aleppo környéki összecsapásokról. Lásd: Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques. Affaires arméniennes, 1895–1896*. Párizs, 1897. <http://www.western-armenia.eu/archives-nationales/Genocide/1894-1896/Affaires-armeniennes-1895-1896.pdf> Letöltve: 2017.12.01.

³⁵⁰ FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1895. nov. 1.

³⁵¹ FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1895. nov. 1. Vámbéry a helyszínen volt az események kitörésekor, hogy a magyar kormány nevében „*felkérje a szultánt, engedje át a millenniumi kiállítás részére kincstárának reánk nézve érdekes ereklyéit.*” Visszatérését követően a levelében leírtakkal megegyező nyilatkozatot adott a Neu Freie Presse tudósítójának, miszerint az európai sajtó nem objektív módon számol be az eseményekről, a nagyhatalmakat teszi felelőssé a feszültség miatt, illetve figyelmezteti is az európai politikusokat és a publikumot, hogy a török „*nemzet felébredt, hazafias lelkületű, s egykönnyen nem engedi magát kitörölni az élők sorából*”. Lásd: Magyar Hírlap, 1895. október 30-i szám, 5. p.

³⁵² Többek között lásd: Kirakkosian, *British Media*, i. m.; Kirakossian, *US Media*, i. m.

beavatkozásra nem került sor.³⁵³ A magyar sajtó is napi rendszerességgel adott hírt az események alakulásáról. A Magyar Hírlap 1895 októberétől az év végéig folyamatosan foglalkozott a témával, sokszor címdalra hozva a török–oros–angol nagypolitikai „balett” minden lépését. A helyi tudósítótól származó értesülések megerősítik a fent leírtakat: az örmény tüntetést, az azt követő erőszakot, ami lassan az egész országra áterjedve szinte forradalom közeli állapotot idézett elő. Zeytun, Erzincan, Erzurum, Bitlis, Harput, Trabzon, İzmir, İzmit és még további városokból érkeztek hírek a helyi muzulmánok és örmények közti véres összecsapásokról. Bár a jelentések hol az örményeket, hol a törököket tették felelőssé a zavargások kitöréséért, a cikkekből kiolvasható, hogy az áldozatok többsége örmény volt, az egyes városok örmény forradalmistái mellett „a török papságot, a szoftákat³⁵⁴ és a csőcseléket éri felelősség”. A vérengzések kiterjedtségére utal, hogy az európai országok állampolgárait is az áldozatok között találjuk, és az „európai házakban alkalmazott számos szolgának és portásnak nyoma veszett”.³⁵⁵

Az események a magyar politikában is visszhangra találtak. Helfy Ignác,³⁵⁶ a baloldali képviselők doyenje hozakodott elő a parlamentben a „sajnálatos zavargások” ügyével. A kormányfőhöz intézett interpellációjában arra volt kíváncsi, hogy a nagyhatalmak készülnek-e flottademostrációra, került-e sor közöttük bármilyen megegyezésre, és kik vesznek abban részt, a Monarchia biztosítani tudja-e, hogy az Oszmán Birodalom területi épsége érintetlen marad, illetve a miniszterelnök mikor kívánja ennek részleteiről tájékoztatni a parlamentet?³⁵⁷ Mint látható, Helfy inkább a potenciális nagyhatalmi beavatkozás Balkán-félszigetre gyakorolt hatásától tartott, illetve a Monarchia nagyhatalmi státusának fenntartásáért vállalt magyar áldozatot kérte számon a kormányon.

³⁵³ Ugyanakkor vannak arra utaló adatok, hogy az oszmán kormányzat tartott egy esetleges kilíkiai partraszállástól, ezért csapatösszevonást rendelt el a déli részeken. A részleteket lásd. Güçlü, *Armenians*, i. m., 39. p.

³⁵⁴ Muszlim teológiát hallgató diákok.

³⁵⁵ Magyar Hírlap, 1895. október 6-i szám, 3. p. Ezen kívül a nagykövetek beszámolóí alapján magánszemélyek rendőri őrizetben lévőket vertek és öltek meg, ártatlan, békés emberekre támadtak, illetve a rendőrállomások és a börtönök udvarain sebesült foglyokat hidegvérrel gyilkoltak meg. Magyar Hírlap, 1895. október 8. 6. p. Mint látni fogjuk, az ilyen és ehhez hasonló atrocitások a következő évben is megismétlődtek.

³⁵⁶ Helfy Ignác (1830–1897), szélsőbaloldali politikus, a 48-as eszmék egyik nagy védelmezője, a kiegyezés kéréseivel ellentétben. 1930-ban született Szamosújváron, a forradalom után internálták, Bécsben, majd Páduában tanult, ahol kikeresztelkedett. Hazatérte után szerkesztő, író, majd parlamenti képviselő lett, ő adta ki Kossuth emlékiratait. Az 1848-as Párt, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, majd a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt képviselője volt. 1897-ben hunyt el. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/helfy-ignac-helfer-75D2A/> Letöltve: 2017.12.21.

³⁵⁷ Országgyűlési Napló, 506. országos ülés. 1895. november 16. 417. p.

November 21-én Bánffy Dezső kormányfő³⁵⁸ válaszában kifejtette, hogy nem tartja időszerűnek a kérdések megválaszolását, hiszen a kormánynak még nincsenek letisztult információi az eseményekről, ugyanakkor azt elismerte, hogy „*a török birodalom kis-ázsiai tartományaiban, utóbbi időben sajnálatos zavargások fordultak elő, melyeknek ez országok keresztény, különösen örmény lakosságából számosan áldozatul estek*”. Bánffy továbbá kifejtette, hogy a rendelkezésére álló információk alapján a nagyhatalmak konstantinápolyi képviselői mindent megtettek és tesznek, hogy felhívják a Porta figyelmét a zavargások veszélyeire, illetve a keresztény lakosság feltétlen megvédése érdekében. Végezetül kiemelte, hogy a török kormány elkötelezett a rend helyreállításában, ezért a hadsereget mozgósította, ezzel párhuzamosan pedig a nagyhatalmak a társadalmi béke érdekében hajókat vezényelnek a Földközi-tengerre.³⁵⁹ Az ellenzéki honatya viszont válaszában leszögezte, hogy szerinte a miniszterelnök egyetlen kérdésére sem válaszolt érdemben, és igenis most van itt az ideje annak, hogy ezt a kérdést, illetve annak hatásait megtárgyalják. Végezetül Helfy röviden összefoglalta, hogy szerinte mi az oka a zavargásoknak: „*De a tény az, a mit mindenki lát, hogy csunya játék üzetik a diplomácia egy részéről Törökországgal, mert lássuk csak az eddigi események fejlődése miként történt? Találkozik egy hatalom, a mely egyszerre nagy melegen felkarol a török birodalomban élő egy-egy nemzetiséget. Egyszerre kiadja a jelszót, hogy ott atrocitások történnek, és ebből a jajkiáltásból, a mit azon hatalom részéről hall, bátorságot merít az az illető nemzetiség, kezd forrongani, kezd lázongani. Akkor természetesen a török kormány nem tehet egyebet, mint igyekszik ezt a lázongást elnyomni. Ekkor meg szemrehányásokat tesznek neki, miért nyomja el ezeket a szegény nemzetiségeket, hogy tönkreteszi, és akkor azután, mikor a török kormány megijedvén a hatalmak fenyegetéseitől, ölbe teszi karjait és nézi, hogy miképp fejlődik, azzal vádolják, hogy ő nem képes a rendet fentartani, nem képes kormányozni, ergo szükséges a beavatkozás.*”³⁶⁰ Bár Helfy szamosújvári létére egyértelműen a törökök álláspontját támogatta ebben a kérdésben, a Porta szorosan nyomon követte a kialakult vitát. 1895. november 22-én a budapesti és a bécsi konzulátus is jelentette a baloldali politikus kérdésére adott Bánffy-féle választ Tevfik pasa külügyminiszternek. A budapesti jelentés tartalmazta Bánffy felszólalásának teljes francia

---

³⁵⁸ Bánffy Dezső (1843–1911), kolozsvári politikus, főispán, kormányfő. 1875-től haláláig tagja az országgyűlésnek, 1896–1899 között miniszterelnök. Kormányzása alatt valósultak meg a millenniumi ünnepségek. A református zsinat elnöke, a kisebbségek kulturális emancipációjának egyik legnagyobb ellenzője. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00886.htm> Letöltve: 2017.12.21.

³⁵⁹ Országgyűlési Napló, 510. országos ülés. 1895. szeptember 21. Bánffy Dezső felszólalása, 72. p. A Monarchia a Tegetthoff, Kaiserin Elizabeth, Donau, ill. Blitz nevű hadihajókat állította készenlétbe Pireusz kikötőjébe. Ezen kívül három hajó várt parancsra Pólában. Magyar Hirlap, 1895. december 9-i szám, 3. p.

³⁶⁰ Országgyűlési Napló, 510. országos ülés. 1895. szeptember 21. Helfy Ignác felszólalása, 73. p.

fordítását, míg a bécsi ennek kivonatolt verzióját.³⁶¹ Másnap a beszéd bécsi újságokban megjelent német leiratát és annak francia fordítását küldték meg a Monarchia fővárosából.³⁶² A későbbiekben látni fogjuk, hogy az oszmán hatóságok folyamatosan rajta tartották a szemüket az örményekkel kapcsolatos magyar megnyilvánulásokon.

Vámbéry 1896 tavaszán ismételt levelet küldött Sandersonnak. Az írásban csupán összefoglalta a török belpolitikai helyzetet,³⁶³ és röviden kitért Anglia megítélésére a török közemberek és politikusok között. Véleménye szerint az örménykérdés angol felkarolása inkább csak a szultán legközvetlenebb környezetében okozott angolelleses érzéseket, az átlagemberek között ez nem érzékelhető. Ugyanakkor az ifjútörök menekültek angol támogatása, és szultánellenes politika lapok terjesztése miatt a reformpárti török értelmiség körében továbbra is népszerű maradt London politikája, és az örmény reformokat egyfajta reformhullám előfutárának tartották.³⁶⁴

Csalódva az eddigi akciókban, a nemzetközi beavatkozás elmaradásában, illetve megunva az időhúzást, a Hnč'ak 1896 nyarára kidolgozott egy, közvetlenül a nyugatiak érdekeltségébe tartozó intézmény ellen támadást, remélve, hogy ez majd felnyitja az európai politikusok szemét. Hosszú tervezgetést követően 1896. augusztus 26-án került sor az Oszmán Birodalmi Bank elleni támadásra (42. kép). A terv abból állt, hogy az épület elfoglalása után túsul ejtik az ott dolgozó török és európai alkalmazottakat, majd a bank felrobbantásával fenyegetőzve elérik, hogy a szultán helyt adjon az örmény nép követeléseinek. A Boris, Mar, Vart és Garo³⁶⁵ nevű örmények vezette 26 fős csapat 753 darab bombával és 800 darab vadonatúj amerikai revolverrel felszerelve indult meg a bank épülete felé.³⁶⁶ Az egyik résztvevő utólag így írt a támadásról: „A bombákkal teli zsákokkal a hátunkon, kezünkben pisztollyal elhagytuk a házat. Amikor a bank közelébe értünk, meghallottuk az előttünk járó társaink bombáinak, fegyvereinek hangjait. Még nagyobb izgalommal kezdtünk futni arrafelé. A széles úton nagy zűrzavar támadt. Rémséggel futott mindenki, amerre látott. Odaértünk a bankhoz. Benyomultunk. Lent a kapu előtt három társunk feküdt, utóbb láttuk, hogy az egyik

³⁶¹ A budapesti jelentést lásd: BOA, HR SYS, 216/37.

³⁶² A bécsi jelentéseket lásd: BOA, HR SYS, 216/38.

³⁶³ Vámbéry általában ilyen esszéket küldött, ha éppen nem tudott semmi újdonsággal szolgálni, ezzel is érzékeltetve hozzáértését és nélkülözhetetlenségét. Ám ezen levelek sokszor kimerültek a korábban már ismert tények összefoglalásában.

³⁶⁴ FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1896. máj. 4.

³⁶⁵ Az első három támadóról csak annyit tudni, hogy oroszországi örmények voltak, míg Garegin (Karekin) Pastirmajean, alias Armen Garo 1909-től erzurumi küldötként részt vett az oszmán parlament munkájában, majd az első világháború kitörésekor az elsők között szökött át az oroszokhoz, hogy fegyvert ragadjon az Oszmán Birodalom ellen. Uras, *Armenians*, i. m., 765. p.; vö. Şimşir, *Örmény terrorizmus*, i. m., 21. p.

³⁶⁶ Erdal İlter, *Türkiye'de sosyalist Ermeniler'in silahlı mücadele ve Millî Mücadele'de Ermeniler 1890–1923*. Ankara, 2005, 21. p.

sebesült... A heves összetűzések közepette öt társammal elindultam a legfelső emelet felé. Ki kellett jutnunk a tetőre, és egy távolabb álló társunknak hírt kellett adnunk a győzelmünkről... Meglengettem a kendőmet, aztán a győzelem zászlójaként a kéményre kötöttem... Az épület széléről lenéztem az utcára. Civil és egyenruhás katonák sokaságát láttam. Ledobtam egy közepes bombát. Jajgatás hangzott fel, és fejvesztett menekülés támadt. Elvitték a sebesülteket és a halottakat, és újabb katonákat küldtek a helyükre. Ledobtam még egy bombát. Megint ugyanolyan jajgatás és menekülés... A bombák elképesztő eredményt hoztak. Nem ölték meg azonnal azokat, akiket értek, de feltépték a húsukat, és így nagy szenvedést okoztak.... Lementem. Garoval együtt az igazgatói szobába mentünk. Ott volt a szultáni főkönyvelő. Leírtuk a feltételeinket... Négy óra hosszat támadtunk, kilenc órát védekeztünk... 13 órát töltöttünk a bankban. Körülbelül százötven banktisztviselő, többségük európai, reszketett előttünk, mint a nyárfalevél, engedélyünk nélkül egy lépést sem tehetett.”³⁶⁷ A támadók követelésesei megegyeztek az előző évtizedekben megismertekkel, azaz vallásszabadságot, adócsökkentést, általános amnesztiát, külföldi főkormányzó kinevezését, vizsgálóbizottság felállítását stb. kérték a szultántól és a nagyhatalmaktól.³⁶⁸ A tárgyalásokba bekapcsolódott a bank általános igazgatója, Sir Edgar Vincent és az orosz konzulátus dragománja, Makszimov is, így hosszas alkudozás végén elérték, hogy a támadók szabad elvonulás fejében letegyék a fegyvert. A bank épületéből az igazgató jachtjára, majd onnan a Gironde nevű francia hajón Marseilles-be menekülő támadók ugyan a felelősségre vonást elkerülték, de szembe kellett nézniük akciójuk következményeivel. Az országszerte terjedő hírek hatására ismét széles körű összecsapásokra és vérengzésekre került sor, mely során több tízezer örmény és ismeretlen számú török és kurd veszítette életét. Bár a később előkerült bizonyítékok alapján bizonyosnak mondható, hogy a török hatóságok előre tudtak a bank elleni támadásról, annak megakadályozására semmit sem tettek.

Ezt egyértelműen megerősítik magyar forrásaink is. Keszei József, egy Isztambulban dolgozó magyar „szekerész” (bognár) családi körben elmondott beszámolója szerint ugyanis a török hatóságok előre tudtak a szervezkedésről, de megvárták, hogy mi sül ki abból. Amikor

³⁶⁷ Uras, *Armenians*, i. m., 765–768. p.

³⁶⁸ A tamadás olyannyira inspiráló volt az 1893-ban Szalonikiben, főleg bolgár tagokkal megalakult Macedón Forradalmi Szervezet számára (MRO, majd IMRO), hogy 1897-ben felvették a kapcsolatot az örmény forradalmistákkal, akiktől később fegyvereket vettek, és egyfajta „know-how”-ra tettek szert. Az 1900-as években a szervezetek közötti kapcsolat leginkább a szófiai, várnai és plovdivi örmények segítségével lett egyre szorosabb. Ennek is köszönhető, hogy 1903. április 29-én bolgár nacionalisták megtámadták a Szalonikiben lévő Oszmán Bankot, amely olyan súlyosan megsérült, hogy újjá kellett építeni. Az örmény–macedón forradalmi szervezetek közötti részletes kapcsolatokra vonatkozóan lásd: Garabet Moumjian, *Rebels with a Cause: Armenian–Macedonian Relations and their Bulgarian Connection, 1895–1913*. In: *War & Nationalism. The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications*. Eds.: M. Hakan Yavuz–Isa Blumi. Salt Lake City, 2013, 132–175. p.

pedig az örmény felkelők elfoglalták a Nemzeti Bank épületét, akkor kellett volna az örmény forradalomnak kitörnie. Bár Keszei szerint a török hatóságok elővigyázatosságának köszönhetően a bombatámadás során senkinek nem esett komolyabb baja, az ezt követő leszámolások annál véresebbek voltak. *„A büntető expedíció tagjainak lőfegyvert és szuronyt nem volt szabad használniuk. Ezért husángok és fadorongok végére kifűrt vasdarabot erősítettek és ezekkel verték agyon áldozataikat. Minden egyes csapattal lőfogatú szekér is ment. Házról házra jártak. Tudták melyik házban laknak örmények. Oda bementek. A férfiakat agyonverték és a vérző, vonagló embereket feldobták a parasztszekérre. Amikor a szekér megtelt az örmények hullájával, kivitték őket a temetőbe. Ezekben a napokban Konstantinápolyban megdermedt az élet. Senki sem mert az utcára kimenni.”*³⁶⁹ A husángokkal és dorongokkal végrehajtott embervadászatról számtalan más forrás is beszámol. Salih Münir Çorlu, a Porta Párizsba akkreditált követének visszaemlékezései szerint az örményekkel szemben mély gyűlöletet és megvetést érző kurd dokkmunkások és *hamolok* „botokkal, bunkókkal erőszakoskodva súlyos sérüléseket és halált okoztak.”³⁷⁰ Az örményellenes pogromok előkészítettségére, illetve a fővárosi kurdok mészárlásokban betöltött szerepére utal Germanus Gyula beszámolója is, aki szerint „az örmény mészárlást a kilencvenes években Abdul Hamid a kurd csónakosokra bízta, és ezek fajuk harcias kegyetlenségéhez híven teljesítették a titkos parancsot. A háztetőkre menekült örményeket onnan hajigálták le, a lakásokban elrejtőzött családokat bunkóval verték agyon. Ha csónakosomat megkérdezem, miért kapta a mellén díszelgő érmet, szenvtelenül válaszolta: *ermenî kesztim* (örményt öltem).”³⁷¹ Végül hasonló megállapításra jutott Herczeg Ferenc író is, aki szintén ott volt az oszmán fővárosban a véres események során. „Emlékszem, hogy azon az éjszakán igen nyugtalanul aludtam, úgy rémlett nekem, mintha üvöltő szélrohamok ostromolnák szobám falait. De valahányszor fölébredtem, és az éj folyamán gyakran riadtam fel, azt tapasztaltam, hogy mélységes csend van odakünn, szellő sem mozdul. Reggel megtudtam, hogy az éjjel több ezer örményt mészároltak le a városban. Fegyveres kurd bandák cirkáltak, előzetesen megállapított terv szerint sorra vették az utcákat, és végezték szörnyű és gyalázatos munkájukat.” Bár Herczeg szerint az „osztagok” a diplomatákat és

³⁶⁹ Székesfehérvár, 1963. júl. 6. (a levelet íjf. Keszei József jegyezte le édesapja elmondása alapján) Ezúton köszönöm Gayer Veronikának, hogy családi hagyatékából a levelet megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta. A visszaemlékezés annyiban pontatlan, hogy nem időzített bombáról volt szó, hanem a bombákat a merénylők helyezték el az épületben, illetve dobták rá a hatóságok embereire.

³⁷⁰ Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar. Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diplomasi Yazıları ve Hatıraları*. Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu. İstanbul, 2013, 404. p.

³⁷¹ Germanus Gyula, *A félhold fakó fényében*. Budapest, 1963, 40. p.

idegeneket nem bántották, de beszámol arról, hogy „Geramb³⁷² a feleségével valami diplomata estélyen volt, mikor éjjel után hazamentek, apró fekete tócsákat láttak az utcán, azt hitték, az eső esett, a báróné bele is lépett ilyen pocsolóba, otthon látta, hogy a fehér cipője csupa vér. Végezetül kiemelte, hogy „senki sem kételkedett benne, hogy az örménymészárlást Abdul Hamid szultán rendelte el.”³⁷³

Némileg árnyalja a Herczeg által elmondottakat, illetve az események kiterjedtségére utal, hogy a konstantinápolyi követségek közül az osztrák-magyar mellett a francia, angol, görög, olasz, és a királyi svéd–norvég képviselő is hivatalos panasszal élt az oszmán kormány felé, és az állampolgáraikat ért károk anyagi kompenzálását követelték. A leírásokból kirajzolódik, hogy szisztematikus rablás, fosztogatás történt a főleg keresztények lakta Galata negyed boltjaiban, sőt, több nagyhatalom állampolgárai is áldozatul estek a mintegy 48 órán át tomboló erőszaknak. Osztrák-magyar részről J. Thiert, egy Galíciából származó üzletembert a *Küçük Millet hanban* gyilkoltak meg.³⁷⁴ Ami azonban ennél is érdekesebb, a tanúvallomások szerint a fosztogatókat maguk a helyi rendőrök vezették.³⁷⁵ Ezt megerősíti Çorlu visszaemlékezése is, aki szerint az osztrák követ, báró von Calice a szultánnak benyújtott jegyzékében arra panaszkodott, hogy a gyilkosságok elkövetői mellett „softákat, katonákat és egyenruhás rendőröket láttak”.³⁷⁶ Hasonló esetekről számolt be az angol és olasz konzulátus is; az olaszok közül Georges de Angelis kereskedőt Karaköyben a nyílt utcán verték halálra, míg az Brit Királyi Posta isztambuli alkalmazottai közül Yovsēp’ Hanemaeant és Oskean Ĵirideant gyilkolták meg különös kegyetlenséggel rendőri asszisztálás mellett.³⁷⁷ Ez utóbbi esetről az angol posta lepecsételt zsákját, ami Oskeannál volt halála előtt, az eset után két nappal a rendőrség küldte vissza sértetlenül a Brit Posta isztambuli hivatalába, ezzel is megerősítve a tanúk azon állítását, hogy rendőrök jelenlétében történt a gyilkosság. Az Apostoli Szentszék Salvatore Lilli, egy kapucinus szerzetes megölését kérte számon a törökökön, illetve isztambuli delegátusán keresztül felszólította a franciákat a törökök anyagi

---

³⁷² A Geramb család magyar ágára vonatkozóan lásd: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/negyedik-kotet-233E/geramb-csalad-baro-3098/> Letöltve: 2017.11.29.

³⁷³ Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Budapest, 1985, 277. p.

³⁷⁴ A Küçük Millet han egyike volt a Galatában található közel 50 „üzletközpontnak”, lerakatnak. http://www.hanmektoplari.com/html/galata_hans.html Letöltve: 2017.08.04.

³⁷⁵ BOA, HR SYS, 2802/3, 1898. július 30. Az osztrák-magyar követség 648/64. számú diplomáciai jegyzéke az Oszmán Külügyminisztériumnak.

³⁷⁶ Çorlu, *Geçmiş Zamanlar*, i. m., 405. p.

³⁷⁷ Az olaszokat érintő eset részletes tanúvallomásokkal alátámasztott verzióját lásd: BOA, HR SYS, 2802/3; Résumé des dépositions concernant de l’assassinat du sujet italien Georges de Angelis. Sőt, az olaszok utalnak arra is, hogy már az 1895-ös trabzoni és erzurumi zavargások alatt károk érték az ottani olasz kereskedőket. BOA, HR SYS, 2802/3. 1901. október 1. Az olasz követség 819/61. számú diplomáciai jegyzéke az Oszmán Külügyminisztériumnak. Szintén tanúvallomásokkal megerősítve az angol esetet lásd: BOA, HR SYS, 2802/3; 1896. december 5. A brit követség 136. számú diplomáciai jegyzéke az Oszmán Külügyminisztériumnak.

támogatásának beszüntetésére.³⁷⁸ A legnagyobb anyagi kárról a görögök tettek bejelentést (közel 117.000 líra), de majdnem mindegyik követség követelt kisebb-nagyobb kártérítést a kormánytól. Ugyanakkor az erőfeszítések sikertelenségére utal, hogy még 1909-ben is érkezett az üggyel kapcsolatos fizetési felszólítás az oszmánok felé.³⁷⁹

A felfordulás a magyar sajtó figyelmét sem kerülte el. A már korábban idézett Fővárosi Lapok mellett többek között a Vasárnapi Újság is részletesen foglalkozott az augusztusi eseményekkel. Cikkükben kiemelik, hogy a támadók szándékai ellenére nem az örmény lázadás tört ki, hanem a törökök lázadtak fel az örmények ellen, s vakmerőségüktől feldühödve rárontottak az örmény lakosságra, kirabolták az üzleteiket, s több száz örményt gyilkoltak meg. Végül összefoglalóan megjegyezték: „*A csodálatos forradalomnak körülbelül kétezer áldozata lett, mivel a mohamedán lakosság még két napig üldözte és gyilkolta Konstantinápolyban az ott lakó örményeket.*”³⁸⁰ Emellett egy képekkel illusztrált cikkben mutatták be az oszmán Birodalomban élő örmények történetét, ruházatát, lakóhelyeiket, majd kitértek a kurdokkal fennálló konfliktusukra is. A sajtó munkatársai közül külön említést érdemel Bródy Sándor, a Magyar Hírlap, az Erdélyi Képes Újság, az Új Idők és számos más sajtótermék írója és szerkesztője, aki nem sokkal az atrocitások után leszökött Isztambulba.³⁸¹ Az Új Idők című lapban már 1896-ban közvetített az eseményekről, és amellett, hogy a három napos pogrom szerint 9000 örmény áldozatot követelt, akiknek „*felétől sajnálták a fegyvert, és doronggal ütötték agyon mint a kutyát*”, leginkább Európa tehetetlenségét kritizálta. „*És a keresztény Európa, a híres nagyhatalmak nézték, némi ijedséggel, de még több utálattal... A diplomácia úgy cselekedett, mint a török asszonyok: neki adták magukat a semmitgondolás, az ösztönszerű edegelés bölcsességének. A véres várostól távoleső palotáikban, Pherupiában,*”³⁸² és *Bujukdereben, a Boszporusz partján: hámozták a diót, gyártották a jegyzékeket, fenyegették Abdul Hamidot. Azalatt pedig folyt a vér, azoknak a vére, a kik úgy haltak meg, mint a kit álmában ölnek meg: azt sem tudták, hogy miért kell elpusztulniok.*”³⁸³ Bródy a Tolnai Világ-Lapban később ugyanerre reflektálva kifejtette, hogy félve attól, hogy

³⁷⁸ Georges-Henri Ruysen S.J., *La Santa Sede*, i. m., 213. p. A Szentszék nehezményezte a francia konzulátus passzív magatartását a vérengzések alatt. A zavargások miatt kitört tőzsde- és bankpánik miatt komoly esély volt a birodalom teljes anyagi összeomlására is. Mint ismeretes, a birodalom egyik legnagyobb hitelezője Franciaország volt.

³⁷⁹ A felszólítás a görögök részéről érkezett 1909. szept. 14-én. De a többi követség is próbálkozott az 1900-as évek elejéig. Az Monarchia 1905-ben küldött utoljára felszólítást.

³⁸⁰ Vasárnapi Újság, 43. évf., 37. szám. 1896. 610. p.

³⁸¹ „*Mikor pedig az örménymészárlás volt Konstantinápolyban, leszökött családja kétségbeesésére, hogy provokálja a sorsot, kinek van rá szüksége? Az Életnek, vagy a Halálnak?*” Az esetet özv. Festy Árpádné osztotta meg Bródy nekrológiájában a Nyugat 1930. évi 22. számában. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00502/15633.htm> Letöltve: 2015.11.20.

³⁸² Helyesen Tharapia, ma Tarabya. Isztambul egyik kerülete.

³⁸³ Bródy Sándor, A véres Sztambul. In: *Új Idők*, 1896. 2. szám, 247–250. p.

az európai hatalmak a fővárosi áldatlan állapotok láttán beavatkoznak, és esetleg szétlövők Isztambult, sietve utazott el a török fővárosba. A hagyományos pénteki szultáni felvonulást is meglátogató magyar újságíró hozzátette, még egy héttel a mészárlások után is török katonák és civilek csoportjai várják, hátha újabb örmény csoportok bukkannak fel. Végül megjegyezte: „*A keret: a kétnapos csata, a Konstantinápolyban levert örmény forradalom története.*”³⁸⁴

A szörnyű események következtében Vámbéry ismét tollat ragadott, és a korábban általa nagyra tartott II. Abdulhamidot a szükséges reformok végrehajtására alkalmatlannak nevezte, aki csakis az erő politikájából ért. Véleménye szerint a halogatás egyetlen magyarázata, hogy a szultán fél, hogy egyenlő feltételek esetén a görögök és örmények rövid idő alatt átveszik a vezető szerepet a muszlim elittől. Majd pedig idéz egy oszmán vezetőt, aki röviden és tömören megmondta, hogy miért került sor az örményellenes pogromokra: „*Szerbia, Görögország és Románia elvételével Európa levágta a kezünket és a lábunkat, de az oszmán nép nyugodt maradt. De az örménykérdés felemelésével kibebezttek minket, szétépíttek a belsőnk, és ezt már nem viseljük el, meg kell és meg fogjuk magunkat védeni.*”³⁸⁵

Az 1894–1896 közötti incidensek, véres tüntetések, mészárlások során legkevesebb 50–80.000 örmény vesztette életét, de előfordulnak 300.000-es becslések is.³⁸⁶ Európa-szerte mindenki a Gladstone által „nagy gyilkosnak” nevezett II. Abdulhamidot tartotta felelősnek a végrehajtott akciókért, azonban a paranoid szultán mellett a helyi vezetők, katonák és az örmény forradalmi szervezetek türelmetlensége, illetve a nagyhatalmak (sikertelen) intervenciós politikája is legalább annyira okolható a városokban kitört felfordulásokért.³⁸⁷ Bár a szignatárius hatalmak 1896 decemberében újra tanácskozni kezdtek, hogy megoldást találjanak a számukra egyre kellemetlenebb örménykérdésre,³⁸⁸ az 1897 elején kitört krétai lázadáskor már egyértelműen kiálltak a hosszú idő után újra sikeres oszmán katonai beavatkozás mellett. Az oroszok a keleti határaikkal voltak elfoglalva, az angolokat a Nílus menti terjeszkedés kötötte le, így az örménykérdés rövid ideig nyugvópontra jutott, és ismét az oszmán kormányzat belügyévé vált. Ezzel együtt a cári Oroszországban élő örmények helyzete is sokat romlott 1897 után, ugyanis a transzkaukázusi területek kormányzójává Grigorij Golicin herceget nevezték ki, aki 1903-ban végrehajtatta az örmény gregorián egyház

³⁸⁴ Bródy Sándor, A szultán. In: *Tolnai Világ-Lap*. 1904. 4. szám, 349–350. p.

³⁸⁵ FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1896. okt. 10.

³⁸⁶ Lewy, *Disputed*, i. m., 26–29. p. vö. Ruyssen, *La Santa Sede*, i. m., 265. p

³⁸⁷ Állítólag az orosz külügyminiszter, Lobanov herceg – aki korábban bátorította II. Abdulhamidot az angol javaslatok visszautasítására –, 1896-os agyvérzése akkor következett be, amikor megtudta, hogy a szultán több tízezer örményt öletett meg az elmúlt két évben. Dadrian, *The History*, i. m., 74–75. p.

³⁸⁸ Ennek is köszönhető a korábban már említett francia Sárga könyv kiadása, illetve az ehhez elkészült statisztikai táblázat (lásd: 1. Függelék, F.7. táblázat).

teljes vagyonának elkobzását. Ez olyannyira felbőszítette a helyi örményeket, hogy merényletet kíséreltek meg a kormányzó ellen, aki bár túlélte azt, posztjáról kénytelen volt lemondani. Helyét rövidesen Voroncsov–Daskov vette át, s ez már egy egészen új periódus nyitányát jelentette. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború kudarca ugyanis arra sarkallta az 1894-ben megkoronázott II. Miklóst, hogy figyelmét a Távol-Keletről ismét Európa felé fordítsa, esélyt adva ezzel az örményeknek harcuk folytatásához.

Bár 1897 után az örménykérdés a krétai harcok kitörésével némileg háttérbe szorult, amit jelez az is, hogy Vámbéry leveleiben is egyre inkább áttérrelődött a téma az ifjútörök mozgalom angol támogatására, vagy éppen a Monarchia, Anglia, Németország és az Oszmán Birodalom kapcsolatrendszerére, azért jelentéseiből még néhány érdekességet érdemes kiemelni. Vámbéry 1897 májusában írt levelében említést tett Kâzim beyjel, a törökök bukaresti küldöttjével történt beszélgetéséről, aki meglepő módon az egykori angol nagykövetet, Vámbéry korábbi összekötőjét, Currie-t vádolta azzal, hogy nagy szerepe volt az örménykérdés elmergesedésében.³⁸⁹ Ugyan maga Vámbéry nem ért egyet ezzel az állásponttal, de ahogy korábban említettem, az angolok örménypolitikáját ő is élesen bírálta. Ugyanúgy igaz ez II. Abdulhamidra is, akit az 1890-es évek elején még tehetséges, okos és ravasz uralkodóként jellemez, míg 1898-as „Törökország ma és negyven évvel ezelőtt” című pamfletjében már abszolutisztikus és reformellenes szultánnak írja le, akit egyszemélyes felelősség terhel a birodalom katasztrofális állapotáért.³⁹⁰ Sőt, utolsó konstantinápolyi vizitálásáról szóló levelében a szultánról szólva már egyenesen egy paranoiás őrült képét festi az olvasók elé, ami egyrészt utalt az uralkodó egyre rosszabb mentális állapotára, másrészt összefügg a szultán új, németbarát és iszlamista politikájával, aminek negatív hatásait nem győzi kiemelni. II. Vilmos 1898-as konstantinápolyi látogatása, és a Hidzsász, ill. Berlin–Bagdad vasútvonal német szponzorációja valóban egyre inkább németpártivá tette a szultánt. E viszony előzményeként említhető, hogy a hadsereg fejlesztésében már évtizedek óta részt vettek porosz, majd német tisztek. Az erőterek ilyen mérvű elmozdulása lassan Vámbéry helyzetét is meggingatták. A markánsan oroszellenes magyar tudós lassan két tűz közé került,

---

³⁸⁹ „Nem kétséges, hogy ha másik nagykövet lett volna Sir Philip Currie helyén, akkor az örménykérdés nem nőtt volna ilyen naggyá, és az oroszbarátság sem betonozódott volna ennyire be.” FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1898. ápr. 28.

³⁹⁰ Ez egyébként az egyik utolsó olyan levél, amelyikben szó esik az örményüldözésről. Vámbéry így emlékezett II. Abdulhamid angol–török viszonyról elmondott szavaira: „Az örmény problémákra tekintve egyértelmű, hogy Anglia a legfőbb és egyedüli felelőse a vérontásnak, ami ezt a vészhelyzetet követte, és amikor le kellett vernem ezt a becsapott szerencsétlenek által indított felkelést, gyilkosnak bélyegeztek és gyaláztak az egész világ előtt.” FO 800/33 Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1898. ápr. 28.

hiszen az angolok oroszpárti és németellenes politikája, valamint a Monarchia német- és törökpárti, de angolelles politikája miatt feladata ellehetetlenült.³⁹¹

---

³⁹¹ A politikai erőterek mozgására lsd.: Fischer Ferenc, *A német–angol geopolitikai metszéspont: Bréma–Berlin–Bizánc–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi*. (Janus Pannonius Tudományegyetem Kutatási Füzetek, 6.) Pécs, 1999. <http://old.btk.pte.hu/tanszekek/tortenelem/doc/mkor/fischerf/Fischer1.rtf> Letöltve, 2016.09.12. Vámbéry utoljára 1901-ben járt a szultánnál, és ezt követően csak 1907-ben kapott újabb meghívást a török fővárosba, de kissé halogatott elutazása előtt győzött a forradalom, s II. Abdulhamid egyeduralmának vége szakadt.

A birodalom helyzete a 20. század első másfél évtizedében. Ifjútörökök és örmény pártok az átalakuló Oszmán Birodalomban

Az ifjútörökök

II. Abdulhamidnak azonban belföldön is egyre több ellensége lett. A berlini béke pontjai, Ciprus elvesztése (1878), Tunézia francia (1881), Egyiptom angol megszállása (1882), az államadósság külföldi kezelése (1881), illetve az alkotmány „atyjának” tartott Midhat pasa 1885-ös megöletése egyre többeket sodort a szultán ellenzékéhez. Különösen aktívak voltak a frissen létrehozott katonai akadémiák diákjai, így nem véletlen, hogy az első „sejt” a kadiköyi katonai orvosi akadémián alakult. Az Oszmán Egység Társasága (*İttihâd-i Osmanî Cemiyeti*) alapítóinak egyike sem volt török, két kurd, egy albán és egy cserkesz vett részt benne, ami jól mutatja, hogy a birodalom „ostromlott” részeinek muszlimjai milyen fontos szerepet játszottak a török nacionalizmus létrejöttében.³⁹² A szervezkedésnek ugyanakkor további központjai is voltak. Az egykori bursai tankerületi vezető, mezőgazdasági mérnök Ahmet Rıza Párizsban, míg egy ifjú postatiszt, Mehmet Talat néhány társával Edirnében alakított szervezetet. Bár az 1890-es évek közepére már felvették az Egység és Haladás Társaság nevet, ami inkább egy ernyőszervezetet takart, mintsem egy heterogén társulatot, 1896-ban egy puccskísérletre való felkészülés során lelepleződtek, és a fiatal tiszteket – köztük İsmail Envert, Mustafa Kemalt, vagy éppen Mehmet Talatot –, száműzték a birodalom peremvidékeire.³⁹³ Ezért ideiglenesen az ellenállás központja Párizs lett, ahol Ahmet Rıza vezetésével az emigránsok egy kisebb csoportja – a nyugati újságokban csak *ifjútörökök* –, szultánellenes propagandával igyekeztek ügyüknek megnyerni az európai hatalmakat. *Mizan* néven megjelentett újságjukat belföldön, külföldön, illetve titkos csatornákon keresztül a birodalomban is terjesztették. Germanus Gyula, aki az 1900-as évek elején a Keleti Kereskedelmi Akadémia segítségével már Isztambulban tanult, megismerkedett az ellenállásban részt vevőkkel, sőt, egy szaloniki kirándulást követően immunitását kihasználva a *Mizan* terjesztésében is szerepet vállalt.³⁹⁴

---

³⁹² Murat Kaya, Western Interventions and Formation of the Young Turks’ Siege Mentality. In: *Middle East Critique*. 23.2.2014. 130. p. Ugyanez igaz a nacionalizmus elméletét, illetve a turanizmus alapjait lerakó gondolkodókra is, mint pl. İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp.

³⁹³ Többek között Líbiába, aminek az 1911-es olasz intervenció során nagy jelentősége volt.

³⁹⁴ Germanus az összeesküvés egyik központjába, Szalonikibe utazott a későbbi triumvirátus tagjaival, Enver, Talat és Cemal beyekkel, de rajtuk kívül még ott volt Cavit bey, későbbi pénzügyminiszter, Cevat bey, újságíró, illetve Kamil efendi, hivatalnok is. Mindannyian az Egység és Haladás belső körének tagjai. Germanus, *A félhold*, i. m., 47–53. p.

A ifjútörökök párizsi szárnyának vezetésével 1902-ben megrendezték az első Oszmán Liberális Kongresszust is, ahol a szultán ellenzékének különböző irányzatai vitatták meg a birodalom helyzetét. A párizsi tárgyalásokon részt vevő török, arab, görög, kurd, cserkesz, zsidó, albán és örmény delegáltak egyetértésre jutottak abban, hogy az Oszmán Birodalom népeinek legfontosabb óhaja az alkotmány helyreállítása, azonban a megvalósítás, majd az azt követő berendezkedés kérdésében nem jutottak közös nevezőre. Míg az Ahmet Rıza és Mizancı Murat vezette frakció az egységes, centralizált birodalom mellett foglalt állást, addig a szultán unokaöccse, Sabahettin herceg nevével fémjelzett társaság a decentralizált, regionális alapon működő birodalom mellett tette le a voksát. Bár az ellentét, mint később kiderült, kibékíthetetlen volt, 1907-ben újra asztalhoz ültek, hiszen az alkotmány kikiáltása, és a szultán letétele továbbra is összekötötte a két oldalt. A párizsi szárny irányítását egyébiránt 1905-től Bahattin Şakir, a szultáni család egykori pszichológusa vette át.

Ekkorra azonban az erőegyensúly külföldről belföldre kezdett eltolódni, hiszen Szalonikiben megalakult az Oszmán Szabadság Társaság (*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*), amely csatlakozott az ernyőszervezethez. Vezetője az a Talat volt, akit 1896 után száműztek a városba. A kezdetben civilekből álló társasághoz egyre többen csatlakoztak a katonaság soraiból is, így olyan, az alkotmány helyreállításában, a világháborús harcokban, majd a függetlenségi háborúban nevet szerzett személyek, mint Enver, Kâzım [Karabekir], Fethi [Okyar], İsmet [İnönü], vagy Sadık ezredes. Ennek eredményeképpen a szaloniki és manastiri 2. és 3. hadsereg szinte teljes mértékben az alkotmányos forradalom híveinek kezébe került. Ugyanakkor azt is ki kell emelni, hogy a szaloniki társaság, vagy a későbbi párt Központi Bizottsága tagjainak etnikai aránya jelentősen eltért az ifjútörökök első, előző század végi összetételéhez képest. Erik J. Zürcher vizsgálata alapján az ifjútörökök második és harmadik generációs tagjainak profilja a következő volt: 1875–1885 között született, városi, tanult, muszlim férfi, jórészt európai jellegű felsőfokú tanulmányokkal, állami szolgálatban dolgozó szülőkkel, akik szinte kizárólag a Dél-Balkánról, a fővárosból, illetve az Égei-partvidékről származtak. Nemzetiségüket tekintve főleg törökök, kisebb részben dönme zsidók, albánok és kaukázusiak, nagyon kis részben pedig kurdok és arabok.³⁹⁵ Mindez persze magyarázható azzal is, hogy a balkáni területek mindig is a birodalom fejlettebb részei közé tartoztak, ugyanakkor az eredmények előrevetítik az Egység és Haladás Párt későbbi nacionalista

---

³⁹⁵ Erik J. Zürcher, Who Were the Young Turks? In: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and the Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London–New York, 2010. 95–109. p. Dönmeeknek hívták azon zsidó csoportok tagjait, akik látszólag áttértek ugyan az iszlám hitre, titokban azonban megtartották zsidó szokásaikat, identitásukat. A dönme zsidóság kialakulását a 17. századra teszik, és első központjuk Szaloniki volt.

politikáját, hozzátevé, hogy a világháború kitöréséig a kiterjedt arab területekkel rendelkező birodalmat irányító párt politikai szükségszerűségből kénytelen volt szavak szintjén ragaszkodni az abdulhamidi kor részben iszlamista, részben oszmanista irányvonalához.³⁹⁶

Az Oszmán Bank elleni támadást követően jelentős erőeltolódás ment végbe az örmény forradalmi szervezetek között. Míg az évtized elejét látványos tüntetéseivel és akcióival egyértelműen a Hnč'ak uralta, a nyugati beavatkozás megghiúsulása végett vetett egyeduralmának. Ehhez hozzájárult, hogy a szocialista irányt hibásnak gondoló tagok kiszakadtak a párt kereteiből, és létrehozták a nacionalista vonalat követő Reform Hnč'ak Pártot, ami mellett tovább működött a szocialista eszmék mellett kitartó Forradalmi Hnč'ak Párt is. Az átalakulás nyertese így a Dašnjak lett, amely azonban teljesen más úton képzelte el Örményország „felszabadítását”. A szövetség mindig is idegenkedett a nyilvános felvonulásoktól, és inkább a gerilla harcmodort követő *fedaik* pénzelését és felfegyverzését támogatta. A végső cél az általános felkelés elérése volt. Az évszázad fordulóján így több, jól felszerelt banda jelent meg a keleti régió hegyvidékein, amelyek fegyvercsempészettel, valamint gyors rajtaütésekkel, emberrablásokkal, hivatalnokok elleni támadásokkal akarták demoralizálni a vidéki oszmán közigazgatást és hadsereget. Többek között egy ilyen egység vezetésével megbízott Andranik Ozanean, valamint a már korábban említett Murat tehetők felelőssé az 1904-es sasuni felkelésért.³⁹⁷ Mindeközben a szervezet felső vezetése arra is ügyelt, hogy a szultánellenes ifjútörök mozgalommal is felvegye a kapcsolatot, így az 1902-es, illetve 1907-es Oszmán Liberális Kongresszuson is megjelentek az örmények képviselői. A megbeszélések során felbukkant elképzelések közül értelemszerűen a Sabahettin-féle decentralizációt támogatták. Hogy a fővárosi örménység egyes tagjai miként vettek részt az új, török nemzeti ideák terjesztésében, és mennyire támogatták ekkor az ellenzékot, jó példa a Germanus által említett isztambuli örmény könyvkereskedők története. A magyar kutató szerint a *Bâb-i Âli*hoz közeli utcákban – ami a mai napig a könyvesboltok egyik központja – álltak az örmények boltjai. A boltos „*ügyesen ki tudta használni a feltörő, a hazafiasságot a sorok közé csempésző török írók lelkesedését és olcsó pénzen megvásárolta kézírataikat*”, amit aztán sokszorosítva árultak a fogékony közönségnek.³⁹⁸ Emellett a könyvesboltok hátsó szobáiban is rendszeres vendégek voltak a török és örmény forradalmárok.

³⁹⁶ Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997. A megmaradt arab területek miatt a kezdetben hirdetett szekularizmust is visszább kellett fognia a pártnak, és szimbólumok szintjén jobban kellett használniuk a vallást. Ez persze nem jelenti azt, hogy a párt egyes körei, vagy vezetői ne lettek volna török nacionalisták, esetenként sovínisták.

³⁹⁷ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 227. p.

³⁹⁸ Germanus, *A félhold*, i. m., 28–29. p.

Ugyanakkor nem mindenki bízott az írás erejében. Megunva a lassú és bizonytalan folyamatokat, a Dašnak – megtámogatva a radikálisabb szultánellenes török és zsidó csoportokkal – az 1904-ben megrendezett szófiai kongresszusán parancsot adott a szultán likvidálására. Az ún. *Yıldız*-merényletre 1905. július 21-én került sor, amikor is egy lovaskocsiba rejtett pokolgép segítségével kívántak végezni a pénteki imáról hazafelé tartó Abdulhamiddal. A Dašnak-alapító K’ristap’or Mikayēlean személyesen vezette az akció előkészítését, de egy rosszul sikerült próbarobbanásban életét veszítette. Helyét a belga Edward Jorris vette át, és a merényletkez szükséges kocsit darabokban rendelték meg az osztrák Nesseldorfer cégtől, majd a Lloyd hajótársasággal hozatták be a fővárosba.³⁹⁹ A tervekbe azonban hiba csúszott, így a merénylőkön és a szultáni kíséret néhány tagján kívül senkinek nem esett baja. Az uralkodó annak köszönhette életét, hogy az ima után a megszokottnál egy-két perccel tovább beszélgetett a sejhülszlámmal, így a kocsiba rejtett pokolgép túl korán robbant. Bár az akció sikere nem lett volna ellenére az ifjútörökök nyugaton élő képviselőinek, az egyszerű emberek közt népszerű és a szokásjog alapján érinthetetlen szultán elleni merényletkísérlet még inkább az örmények ellen fordította a vidék vallásos muzulmánjait. Még egy örmény író is azt írta később: „*Sikere nem hozott volna hasznát az örmények számára, sikertelensége valószínűleg nagy tragédiától mentette meg népünket.*”⁴⁰⁰ Emellett komoly diplomáciai bonyodalmat okozott a belgák és a törökök között, ám Jorrist végül halálbüntetés helyett börtönre ítélték, és két év múlva szabadon engedték.⁴⁰¹

A támadással összefüggésben bajba került a fővárosban tartózkodó és az ifjútörökökkel jó viszonyt ápoló Germanus is. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az oszmán hatóságok elfogták, kihallgatták, sőt akasztással fenyegették az üggyel kapcsolatosan.⁴⁰² Szerencsés menekülése csak annak volt köszönhető, hogy eltűnését jelentették a Monarchia konzulátusának, akik még idejében kiszabadították őt a börtönből. Mint a történetből is

³⁹⁹ İhsan Burak Birecikli, Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit’e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı. In: *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 67-68-69, XXIII, Mart–Temmuz–Kasım 2007. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/yildiz-suikasti-ermenilerin-abdulhamite-karsi-son-tesebbusleri-bombali-saldiri> Letöltve: 2017.01.04.

⁴⁰⁰ Şimşir, Örmény terrorizmus, 25. p. Az idézett mondat K. S. Papazian *Patriotism Perverted* című, 1934-ben kiadott könyvéből származik.

⁴⁰¹ Engin, Vahdettin, II. Sultan Abdülhamid’e Düzenlenen Yıldız Suikastı ve Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/i-abdulhamide-duzenlenen-yildiz-suikasti-ve-belcika-ile-yasanan-diplomatik-kriz/> Letöltve: 2017.11.12.

⁴⁰² *Beszélj, te kutya – kiáltott rám az egyik vallató –, kivel mentél Szalonikibe. Mit levelezel te Amerikával? Ebbe a szoba belekapaszkodtam, mint a mentőhorgonyba. Amerikában van egy unokanővérem, az néha írt nekem, és a török posta közvetítette a leveleket. De ezekben ártalmatlan dolgok voltak. – Örmény bombamerénylőkkel állsz kapcsolatban, mindegyiket lefoglunk. Már mindegyik lóg, te is lógni fogsz. Ez az állítás kis bátorságot öntött belém. Semmi közöm nem volt az örmény merénylőkhöz, akik Amerikából hozták át a bombát, amellyel a szultánt akarták felrobbantani. Ebben teljesen ártatlan voltam. Talán így megszabadulok. Fejemet ráztam. – Hics vazifem benim, semmi közöm hozzá, engedjenek ki, magyar állampolgár vagyok, a kapitulációk védenek.*”Germanus, *A félhold*, i. m., 57. p.

kitűnik, a szultáni titkosrendőrség mindent behálózó szervezete egyre fojtogatóbbá vált az 1900-as évek elejére. A titkosrendőrök jelentései miatt mindenki gyanakvással fordult az idegenek felé, s számtalan történet keringett a városban a szultán politikai ellenfeleit szállító éjszakai „gyászos menetekről”. Kerekesházy elmesélése szerint az osztrák követ is szemtanúja volt egy ilyen esetnek. Mikor rákérdezett, hogy mit visznek késő éjjel a szekéren, a következő választ kapta: *„Ha most hivatalosan kellene válaszolnom Önnek, azt kellene mondanom: nehéz vasalkatrészeket és fegyvereket. Miután azonban Ön úgyis jól tudja, mit viszünk, nem akarok a szemébe hazudni. Es hidegvérrel bevallotta, hogy a szultán ellenségeit tüntetik el a Boszporusz néma vizébe.”*⁴⁰³ Akár igaz a konkrét történet, akár nem, a korszak kiterjedt kémhálózatáról a magyar beszámolókon kívül nyugati források is gyakran írnak.⁴⁰⁴

A megfigyelés azonban nem csak az országhatáron belülről terjedt ki. Ahogy korábban már említettem, a törökök szorosan nyomon követték a Monarchia, és ezen belül a magyarok örményekre vonatkozó politikai rezdüléseit is, és azonnal jelentették, ha valami új információ birtokába jutottak. Így történt 1902-ben és 1903-ban is. 1902. december 15-én a magyar parlament képviselőházában Zichy Jenő elnökletével P. Quillard, a párizsi Aurore és Pro Armenia szerkesztője, illetve M. Varandean, az örmény komité párizsi képviselőjének előadására került sor.⁴⁰⁵ Az ülésen részt vett többek között Apponyi Albert gróf, Berzeviczy Albert, Dániel Ernő báró, Karátsonyi Aladár gróf és számos előkelőség.⁴⁰⁶ A Budapesti Hírlap vonatkozó beszámolója szerint a felszólalók hosszasan ecsetelték a törökországi örmények sanyarú helyzetét, az 1894–96 közötti eseményeket, illetve felkérték a hallgatóságot, hogy csatlakozzanak ahhoz a nemzetközi mozgalomhoz, aminek célja a berlini béke 61. pontjának betartatása.⁴⁰⁷ Az esemény hírére azonnal reagált az Oszmán Birodalom bécsi követe,

---

⁴⁰³ Kerekesházy, *Enver*, i. m., 20. p.

⁴⁰⁴ A jelentések kutathatóságát lehetetlenné teszi, hogy azok nagy részét a szultán bukása után elégették, hiszen sok kényes információt tartalmaztak a politikai elitre vonatkozóan, másrészt a több tízezerre rúgó besúgók kilétét sem akarták felfedni, hiszen egy részüket tovább alkalmazták.

⁴⁰⁵ Zichy Jenőt két ok miatt is érdekeltette az örmények előadása. Először is 1895-ös, első kaukázusi útja során Csellingerián Jakab személyében örmény származású tolmácsa volt, másrészt a török levéltári források szerint az út előtt szeretett volna beutazási engedélyt kérni az Oszmán Birodalom örmények lakta részeire is, de erről végül lemondott. Az irat szerint a lemondás oka az volt, hogy a törökök szerették volna szemmel tartani az expedíciót (valószínűsíthetően tartva az akkori események politikai következményektől), amit Zichy nem fogadott el. Ugyanakkor a jelentés utal arra is, hogy a kérvényt nagy valószínűséggel egyébként is elutasították volna. Lásd: BOA, Í HUS, 36/80; BEO 607/45459.

⁴⁰⁶ Apponyi Albert a képviselőház elnökeként, Berzeviczy Albert vallás- és közoktatási miniszterként, Dániel Ernő volt kereskedelemügyi miniszter Kiss Ernő aradi vértanú unokájaként örmény származása miatt, ahogy Karátsonyi Aladár Szamosújvár képviselője, és örmény származása miatt volt jelen az eseményen. Érdekeséggel méltatlankodom, hogy a Szongott Kristóf, neves armenista által szerkesztett *Armenia* című folyóirat beszámolt arról, hogy Karátsonyi 1902-es képviselőválasztását követően ellátogatott Szamosújvárra, ahova elkísérte Zichy is. Szongott elmondása alapján Zichy *„Árpád apja: Álmos nevének jelentését az örmény nyelvben keresi.”* Lásd: Szongott Kristóf, Gróf Karátsonyi Aladár látogatása. In: *Armenia*, 16.4.1902. 100. p.

⁴⁰⁷ Budapesti Hírlap (343. szám), 1902. december 15. 4. p.

Mahmud Nedim Bey, aki tüstént Budapestre utazott, és kifejezte a magyar félnek kormánya rosszsallását, továbbá rendkívül barátságtalan lépésnek nevezte, hogy a magyar parlamentben ilyen témájú előadást tarthattak.⁴⁰⁸ Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Hírlap december 17-én már a Magyar Nemzet és a Magyar Távirati Iroda nyilatkozatait közölte, amiben hivatalosan cáfolták azokat a korábbi híreket, hogy a magyar fél csatlakozott volna az örménypárti kezdeményezéshez. Mint írták: „Az idegen vendégek mondanivalóját meghallgattuk, azzal az udvariassággal, melylyel, mint kulturnemzet, minden jelentkező, szót kérő vendégnek szavát fogadjuk. Ennél tovább azonban el nem mehetünk”, majd pedig kifejtették, hogy Magyarország nem kíván a török belügyekbe beavatkozni, és ugyan érdeklődik a keresztény kisebbségek sorsa iránt, de „mindig teljes és erős rokonszenvet érzett és tanusított Törökország felé.”⁴⁰⁹ Az események összehangoltságára utal, hogy hasonló közjátékokra került sor Bécsben is, ahol 1903. január elején a bukovinai és galíciai örmények adtak át petíciót a bécsi parlament képviselőinek, amiben szintén a 61. pont nemzetközi erővel történő betartatását kérték. Az oszmán reakció ez esetben sem késett sokat.⁴¹⁰ Bár a Magyar Hírlap beszámolójából tudjuk, hogy már decemberben titkos tanácskozást tartottak Bécsben az Oszmán Birodalom balkáni népeit képviselő küldöttek, köztük örmények is, de sem ennek, sem a petíciónak nem lett rövidtávon kézzel fogható eredménye.⁴¹¹ A Monarchia érthető módon nem akarta még jobban magára haragítani a törököket, fő célja továbbra is Bosznia stabilitása volt, így a szakadár mozgalmak nem számíthattak nyílt politikai támogatásra.⁴¹² Ugyanakkor a macedón kérdés, valamint az 1903-as mürzstegi találkozó háttéranyagaként elkészíttette az Oszmán Birodalom etnikai térképét, melyben külön kiemelték az örmény kisebbségek számszerű és százalékos arányát is.⁴¹³ Az örmények nemzetközi aktivitása

⁴⁰⁸ BOA, HR SYS 219/33; 219/33; 219/34.

⁴⁰⁹ Budapesti Hírlap (345. szám), 1902. december 17. 3. p

⁴¹⁰ Mahmud Nedim bey ez esetben is azonnal jelentette az „atrocitást”, és Tevfik pasa külügyminiszter is szorosan nyomon követte az események alakulását. BOA, A MKT MHM 547/23.; HR SYS 2744/101.

⁴¹¹ Budapesti Hírlap (343. szám), 1902. december 15. 4. p.

⁴¹² Magyar részről annál is inkább igyekeztek a törökök rokonszenvét megtartani, mert a Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos vezette magyar bujdosók utáni kutatások végső fázisa 1903-ban kezdődött Szádeczky-Kardos Lajos Isztambulba érkezésével. Végül Thallóczy helyszíni tárgyalásai eredményeképpen II. Abdulhamid beleegyezett Rákóczi és kísérete, valamint Thököly Imre és Zrínyi Ilona hamvainak Magyarországra szállításába. További részleteket lásd: Seres István, A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom. In: *Magyar Tudomány*. 12.2006. <http://www.matud.iif.hu/06dec/07.html> Letöltve: 2014.07.12.

⁴¹³ Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA. HHStA) PA XII, Türkei Liasse XXV, Kt. 274. Az adatok szerint a hat keleti tartományban egyenként 12–32% között mozgott az örmények aránya (Diyarbakir: 78.000 – 16.5%, Harput 69.630 – 12%, Bitlis 131.400 – 32%, Van 80.000 – 18%, Sivas 170.400 – 15.7%, Erzurum 89.944 – 23.5%; össz: 619.374), és egyedül Van városában közelítette meg az 50%-ot. Az osztrák-magyar adatok jócskán alatta maradtak az örmény patriarchátus 1882-es és 1912-es statisztikáinak, ahol – mint említettem – először 2.6, majd 2.1 millió körülire becsülték a teljes örmény lakosság számát, akik közül 1.6 és 1 millió fő élt a hat keleti vilajetben (ez utóbbi adat a teljes ottlakó népesség 38.9%-át jelentette). Az oszmán adatok ezzel szemben 1.3 millió körülire tették a birodalom teljes örmény lakosságának számát. Lásd: 1. Függelék, F.8.-F.12. táblázat

nyilvánvalóan összefüggött a korábban már említett 1902-es párizsi kongresszussal, s így az ifjú törökökkel közösen indított szultánellenes mozgalom az 1906–7-es évekre már komoly földalatti szerveződéssé fejlődött. Az ernyőszervezetet ekkor már Haladás és Egység Bizottság nevezték (*Terakki ve İttihâd Cemiyeti*), ami később Egység és Haladás Bizottságra (*İttihâd ve Terakki Cemiyeti*), majd Egység és Haladás Pártra változtatta a nevét.⁴¹⁴

Az ifjú török forradalom és az alkotmány helyreállítása

„Mikor június közepén Konstantinápolyban jártam, csak azért is lecsukták az embert, ha kiejtette ezt a szót: „szabadság”. S mikor két hónap múlva jöttem visszafelé, az azelőtt oly csendes Anatólia már a feje tetején állott”⁴¹⁵

Amikor 1908. június 28-án Ahmet Niyazi, a macedóniai Resna városában állomásozó oszmán csapatok egyik szárnysegédje gyűlést hívott össze, hogy a szultán elleni szervezkedésben résztvevő katonatársait figyelmeztesse a szultán kémeinek jelenlétére, még nem sejtette, hogy cselekedetei olyan erőket lendítenek mozgásba, amelyek nemcsak a rettegett besúgókat, hanem magát a szultánt is maguk alá gyűrik. Niyazi és társai aggodalmában szerepet játszott, hogy VII. Edward és II. Miklós revali titkos találkozásának híre kiszivárgott, amelyről mindenki úgy tudta, ott az Oszmán Birodalom felosztása és Macedónia annektálása kerül majd szóba. Másrészt egyértelművé vált, hogy szultánellenes összeesküvésük kitudódott, így letartóztatásuk elrendelése csak idő kérdése. Veszteni való híján tehát július elején több száz felfegyverzett civil és katona vette be magát a Resna közeli hegyekbe, majd megüzenték a szultáni helytartónak, hogy követelik az alkotmány visszaállítását.⁴¹⁶ Az akciót támogatta a Haladás és Egység Bizottság manastiri sejtje is. A birodalmat átszövő szultánellenes titkos társaságok útján az eseménynek hamar híre ment, így július közepére már az Oszmán Birodalom megmaradt balkáni részeinek nagy részén polgárháborús állapotok uralkodtak. Ennek oka volt, hogy a hadseregben súlyos elégedetlenséget szült a fizetések rendszeres

⁴¹⁴ A jelszó a korszakban divatos eszméket tükrözi, ami többek között a brazil zászlón is olvasható, ott Haladás és Rend alakban.

⁴¹⁵ Németh, *Kóborlások*, i. m., 39–40. p

⁴¹⁶ Hozzá kell azonban tenni, hogy a kiskatonák zöme nem volt tisztában a megmozdulás valódi céljával, úgy tudták, hogy bolgár lázadók elleni katonai akcióban vesznek részt.

késése vagy elmaradása, valamint az a régi gyakorlat, hogy a szolgálati idő lejártával sem engedték haza a besorozott katonákat. Bár mindezekon túl a civil lakosság adóprás miatti elégedetlenségei is hozzájárultak a macedóniai megmozdulás országos méretűvé válásához, ugyanakkor vannak arra mutató információk, hogy az összeesküvők már egy szeptemberi szultánellenes megmozdulás szervezésén munkálkodtak. Így tehát a felkelés gyors és meglepetésszerű kitörését egész egyszerűen a lebukástól való félelemmel, valamint a Revalból jövő baljós hírekkel magyarázhatjuk.⁴¹⁷ A szultán által küldött felügyelők lelövése, valamint a balkáni 2. és 3. oszmán sereg fenyegetésének hatására II. Abdulhamid július 24-én végül belátta, hogy saját túlélése érdekében az egyetlen kiút a lázadók követeléseinek végrehajtása. Ahogy Vámbéry egyik, az alkotmányos változással kapcsolatos levelében gúnyosan fogalmazott: „A Tahsin pasától kapott levelem szerint a szultán elhatározta, hogy megteszi azokat a lépéseket, amiket visszautasított egész életében. Mikor felidézem magamban, hogy milyen elnyomást és gyűlöletet mutatott korábban a liberális intézményrendszer minden egyes fajtájával szemben, és hogyan gúnyolta és nevetett a „parlament” és „alkotmány” szavakon, azt hiszem, nagy nyomás alá került.”⁴¹⁸

A „forradalom” villámcsapás szerű sikere némileg váratlan volt. Bár a szultánellenes mozgalom kiterjedtsége, illetve a török értelmiség, a kisebbségek képviselői, valamint egyes európai körök általi támogatása előrevetítette a siker lehetőségét, az Oszmán Birodalomban tartózkodó magyarok mégis egyöntetűen meglepetésükről adtak számot. A fővárosban 1907-től levéltári kutatásokat folytató Karácson Imre⁴¹⁹ naplójában 1908 nyaráig szinte alig írt politikáról, s ha igen, akkor is leginkább a cenzúráról és vesztegetésről, később azonban folyamatosan beszámolt az aktuálpolitikai fejleményekről. Az örményekkel kapcsolatban 1907-ben írt bejegyzésében azt írta a legfrissebb, idegeneknek szóló mecsetlátogatási tilalommal kapcsolatosan, hogy annak oka az örmény anarchisták Hagia Sophiát, Suleymaniyét és más mecseteket érintő bombafenyegetése volt.⁴²⁰ Közvetlenül az alkotmány

⁴¹⁷ Macfie, *The end*, i. m., 21–26. p.

⁴¹⁸ FO 800/33 Vámbéry levele Charles Hardingnak. 1908. szeptember 11.

⁴¹⁹ Karácson Imre (1863–1911), római katolikus pap, történész. Thallóczy Lajos megbízásából 1907–1911 között kutatta a török levéltárak magyar vonatkozású anyagait. Tragikus halála ellenére a törökországi levéltári kutatások úttörője volt. Életére és kutatására vonatkozó további részleteket lásd: Bene István, *Karácson Imre élete és művei (1863-1911)*. Győr, 1936., ill. Fodor Pál, Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján.) In: *Keletkutatás*, 1989 tavasz, 109–114. p.

⁴²⁰ Karácson Imre, *Konstantinápolyi tartózkodásom fő eseményei*. OSZKK Quart. Hung. 2651. 15. p. (a következőkben a napló nyomtatott, átírt verziójának oldalszámait adom meg) A bombafenyegetés valódiságát a *Yıldız*-merénylet mellett az is alátámasztja, hogy szultán még a számára „kötelező” programokra sem szívesen hagyta el a palotát. Ahogy Karácson egy visszautasított kutatási kérvény kapcsán írja: „Naum pasa külügyi államtitkár okul azt adta, hogy a topkapui régi levéltár olyan helyen van, ahol a próféta köpönyegét őrzik s oda a szultánnak évenként el kell menni. A szultán pedig fél a merényletektől, hogy esetleg valaki ott bombát vagy pokolgépet helyez el.” Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 20. p. Karácson török forradalomról írt

kihirdetése után, július 21-én is csodálkozását fejezte ki, amiért a törökök passzívan szemlélték az eseményeket, ám másnap már ő is elismerte, hogy „*ma végre felébredt a török nép, s az alkotmányos szabadság második napján olyan tüntetést rendezett a Portán, a Szeraszkeriatban, mely valóban meglepő. A zászlókkal, zeneszóval felvonuló óriási tömegből sűrűn hangzott a hürriet, vatan szó. Meglepő! Ez aluszékony nép mily hirtelen átváltozott.*”⁴²¹ A lelkesedés egészen az év októberéig kitartott. Folyamatosak voltak a tüntetések, az új vezetés a szultáni kincstár egy részére is rátette a kezét, és az előző rezsim gyűlölt embereit fokozatosan eltávolították pozícióikból. Az örmény *millett*ben is megindultak a változások, hiszen – ahogy a magyar tudós írta –, „*az ortodox örmények is megmozdultak, letették pátriárkájukat, a renegát Ormániant.*”⁴²² Erről a jörükök utáni kutatáson Nyugat-Törökországban járó Németh Gyula is megemlékezett, aki szerint júniusban még a szabadság szó kiejtése is következményekkel járt, két hónappal később viszont már minden megváltozott, „*s a konstantinápolyi rikkancsok így árulgatták az örmény pátriárcha szökését ábrázoló gúnyképeket: „Az örmény pátriárcha! Itt van vele az örmények hazája is; és a kettő együtt most csak tíz para.*”⁴²³ Karácson ekkor még az Egység és Haladás mozgalommal kapcsolatban is optimista volt, így a Magyar Hírlap hasábjain 1908-ban megjelent írása szerint az ifjútörökök szervezete behálózta az országot, és bár nincs forradalmi jellege, nyugalomra inti a népet, kibékíti a muszlimokat és keresztényeket, fenntartja a rendet, örködik az alkotmány felett, tesz a korrupció és a visszaélések ellen és ellenőrzi a közigazgatást.⁴²⁴

A birodalom lakosaiból vegyes érzelmeket kiváltó alkotmányos változás kezdetben azonban kevés kézzelfogható eredménnyel járt. Bár sor került munkásmegmozdulásokra, tüntetésekre, a sajtó kissé szabadabbá vált, megszüntették a gyűlölt titkosrendőrséget és különböző reformokat vezettek be, az 1913 januárjáig tartó rövid, alkotmányos időszak sem hozta el a várva várt egyenlőséget. 1908 nyarának eufórikus pillanataiban még a reménykedése és az összefogásé volt a főszerep, azonban ez nem tartott sokáig. Enver a diadalittas napokban ugyan kijelentette, hogy „*Mindenekelőtt mi mind testvérek vagyunk. Nincsenek bolgárok, görögök, románok, zsidók és muszlimok. A kék ég alatt mi mind egyenlők vagyunk, dicsőséges oszmánok*”,⁴²⁵ ugyanakkor ez az üzenet nem mindenkihez ért el.

---

naplóbejegyzéseiből és cikkeiből kiváló cikket írt Csorba György a *Keletkutatás* hasábjain, ezért én a következőkben inkább az örményekre vonatkozó megállapításait, illetve legfontosabb meglátásait emelem ki. A cikket lásd: Csorba György, *Történész a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről*. In: *Keletkutatás*, 2012. tavasz, 87–101. p.

⁴²¹ Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 53. p.

⁴²² Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 54. p. Helyét Mateos Izmirlian foglalta el.

⁴²³ Németh *Köborlások*, i. m., 39–40. p.

⁴²⁴ Csorba, *Történész*, i. m., 92. p.

⁴²⁵ Macfie, *The End*, i. m., 29. p.

Karácson beszámolója szerint már augusztusban azt írta az *İkdâm* című lap, hogy a kormány ulemákat küld vidékre azért, hogy elmagyarázzák a helyieknek az alkotmányos reformokat, valamint a muszlimok és keresztények közötti jogegyenlőséget.⁴²⁶ Az ötlet azonban képtelen volt. Németh beszámolója szerint még az alapvetően békésebb nyugat-törökországi részeken is kaotikussá vált a helyzet a forradalom után, ahonnan török barátai tanácsára végül elmenekült. Bár korábban kiemelte, hogy az Aydın körüli részeken az örmények és a törökök együtt ülnek a kávézóban, hiszen ott nem érezhető a fővárosi gyűlölködés törökök és örmények között, de az egyenjogúság kihirdetését hallva keserűen jegyezte meg, hogy: „*Boldog Isten! Azt szeretném én látni, hogy nyújtja a sztambuli török hordár testvéri csókra és ölelésre karját annak az örmény boltosnak, aki mindennap lemarházza s akit a pár év előtti üldözések alkalmával is csak az Isten különös kegyelme mentett meg attól, hogy egy hatalmas hordárököl egy csapással a másvilágra nem segített.*”⁴²⁷

Az egyetlen érzékelhető változást a választások kiírása jelentette, amelynek legnagyobb esélyese az országos hálózattal egyedülként rendelkező Egység és Haladás Mozgalom volt. A Szalonikiből irányított és nem sokkal később párttá alakult szervezetet vidéken nagyrészt muszlim értelmiségiek, kereskedők, földtulajdonosok képviselték, ám ezek az emberek inkább az alkotmányos változással és nem magával a mozgalommal rokonszenveztek.⁴²⁸ Ezzel is magyarázható, hogy az Egység és Haladás Párt egészen az 1913-as hatalomátvételig csupán a háttérből, indirekt módon irányította az eseményeket, annak ellenére, hogy a választásokon rendre a legtöbb parlamenti helyet szerezte meg.⁴²⁹ Így történt ez az első, 1908 telén lezajlott választáson is, ahol elsőprő többséget szereztek a Sabahettin herceg vezette Oszmán Liberális Párttal (*Osmanlı Ahrar Fırkası*) szemben. A kisebbségekkel a kezdetektől együttműködő Egység és Haladás a támogatásért cserébe 53 arab, 27 albán, 22 görög, 14 örmény, 10 szláv és 4 zsidó képviselőt juttatott be a 281 fős parlamentbe.⁴³⁰

---

⁴²⁶ Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 58. p.

⁴²⁷ Németh, *Kóborlások*, i. m., 11. és 41. p.

⁴²⁸ Zürcher, *Turkey*, i. m., 99. p.

⁴²⁹ Emellett sokan azzal is magyarázzák a háttérben maradásukat, hogy a szokásjog szerint az idős, tapasztalt törököknek kellett az országot vezetni, így a főleg fiatal tisztekből és értelmiségiekből álló Egység és Haladás Párt vezérkara nem érezte magát elég érettnak a hatalomátvételhez. Végül ezt csak a területveszteségek és háborúk demoralizáló hatása miatt tették meg.

⁴³⁰ Shaw, *From Empire*, i. m., 43. p. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a kisebbségi képviselők sokszor csak lazán kötődtek az Egység és Haladás Párthoz, sokan közülük inkább gazdasági érdekeik, illetve az alkotmányosságba vetett hitük miatt vettek részt a politikában. Azonban 1909 elejére az összes albán, illetve jó néhány görög és örmény küldött állt át a liberálisokhoz, érzékelve a növekvő nacionalizmust. Lásd: Paul Farkas, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey (March–April 1909)*. Translated and introduced by Kenneth Kronenburg. Istanbul, 2005, 19. p. Az eredeti könyvet lásd: Paul Farkas, *Staatsstreich und Gegenrevolution in der Türkei*. Berlin, 1909.

Az alkotmányos változásokért ugyanakkor nagy árat kellett fizetnie a birodalomnak, hiszen 1908 októberében Bulgária kikiáltotta függetlenségét, és annektálta Kelet-Ruméliát, a krétai felkelők a sziget függetlenségét, majd Görögországhoz való csatlakozását hirdették ki, míg az Osztrák–Magyar Monarchia bekebelezte a régóta az ellenőrzése alatt álló Boszniát. A Monarchiát érintő nehézségekről Horthy Miklós, az Isztambulban állomásozó Taurus állomáshajó kapitánya így számolt be (43. kép): *„Néhány héttel megérkezésem után máris kitört az „ifjútörök” forradalom és Enver bej július 23-án Szalonikiben kikiáltotta az 1876-i alkotmány visszaállítását, melyet Abdul Hamid trónralépte után hamarosan hatályon kívül helyezett. Amikor Enver és Niázim bej csapataikkal fellázadtak, a szultán elrendelte felakasztásukat, de a nagyvezér felvilágosította, hogy ez nem áll már hatalmában. Választásokat írtak ki. Ez a Monarchiát nehéz elhatározás elé állította. Nehogy a törökök a választásokat Bosznia–Hercegovinában is megejthessék –, ez országok ugyan okkupációjuk óta Ausztria–Magyarország kormányzata alatt éltek, de névleg még az ozmán birodalomhoz tartoztak, – a monarchia 1908. október 5-én ezt a két tartományt „corpus separatum” alakjában bekebelezte, viszont a novibazári szandzsákot visszaadta Törökországnak.”* Horthy szerint az annexiót rosszul készítették elő, ezért Anglia, Szerbia és Montenegró is háborúval fenyegetett, illetve a törökök bojkottot hirdettek a Monarchia áruira. Ez komoly gondot okozott, hiszen Ausztria–Magyarország nemcsak a birodalom egyik legnagyobb beszállítója, de vásárlója is volt, s miután a teherhajókat be- és kirakodni sem tudták, a kereskedelemben érdekelt cégek egy része bezárt, míg mások a török kikötőket elkerülve folytatták tevékenységüket.⁴³¹ A bojkott nemcsak a gazdasági érdekeltségeket, de a Monarchia alattvalóit is veszélybe sodorta. Erről Karácson írt az év októberében egy Bayezit dzsámibeli prédikáció után, ahol a helyi vallási vezető arról beszélt, hogy a választások során a muszlimoknak közösen kell cselekedniük, ellenkező esetben sok keresztény jut majd be a parlamentbe, és az örmények autonómiát fognak követelni „Örményországnak”. Ausztriára áterve a prédikátor azt javasolta, folytassák a megkezdett gazdasági hadviselést, ezért Karácson egy török ismerőse azt javasolta neki, hogy a napokban ne menjen a mecsetbe, ellenkező esetben inzultusok érhetik.⁴³² A bojkott és a nagyhatalmak ellenállása végül a németek Monarchia melletti egyértelmű kiállásával ért véget.⁴³³

⁴³¹ Horthy, *Emlékirataim*, i. m., 44–45. p.

⁴³² Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 63. p.

⁴³³ Bosznia megszállását követően a Habsburgok jelentős erőket mozgósítottak a terület gazdasági lehetőségeinek kiaknázására, ahogy tette ezt Magyarország is. Ezzel függ össze az iszlám elfogadása először az osztrák, majd a magyar parlamentben, illetve a magyar imámszerző akció is. Lásd: Fodor Pál, A budapesti imám. Kísérlet a bosznia muszlimok integrációjára (1909–1911). In: *Történelmi Szemle*. 2.2017. 315–324. p.

Az alkotmányos berendezkedés okozta alapvető problémákat talán Vámbéry fogalmazta meg legjobban már említett összefoglalójában. A magyar tudós szerint az olyan nagyvárosokban, mint Isztambul, İzmir, Erzurum, Aleppó vagy éppen Damaszkus az alkotmányos gondolat könnyen gyökeret ereszthet, de a félnomád kurd, beduin, jörük és egyéb néprétegek nem fogják ezt megérteni és elfogadni, hiszen ezt életkörülményeik sem teszik lehetővé. Azonban még inkább kérdéses, hogy a vidéki ortodox mollák miként fognak viszonyulni a sejhülszlám által kihirdetett liberális gondolatokhoz. Majd kiemelte, hogy még a *Tanzimat*-reformok meghatározó alakjai sem tudták megtörni a fanatikus tömegeket, így a sokkal bizonytalanabb helyzetben levő ifjútörököknek ez szinte lehetetlen vállalkozás. Emellett a keresztény kisebbségek sem fogják egyhamar elfelejteni a korábbi évszázadok alávetettségét. Végül az örményekkel kapcsolatban azt írta: „*Minthogy az örmények sehol sincsenek többségben a muszlim lakossághoz képest, jobban félnek Oroszországtól, mint a törököktől, és nyugodtak maradnak, ha erős és jó közigazgatás fogja őket megszabadítani a kurdok és beduinok (sic) pusztító szokásaitól.*”⁴³⁴

A Vámbéry által előre jelzett problémák hamar a felszínre törtek. Már 1909 elején sor került a Bizottsággal nem szimpatizáló Kâmil pasa nagyvezír elmozdítására, aki helyett Hüseyin Hilmit nevezték ki. Az ekkor megindult ellenzéki sajtóhadjáratot csak tovább tetézte, hogy az Egység és Haladás egyik önkéntese agyon lőtte a *Serbestî* nevű ellenzéki lap főszerkesztőjét, Hasan Fehmit, akinek temetése tömegtüntetéssé alakult.⁴³⁵ A területi veszteségektől elkeseredett és a változásokban csalódott erők – némileg váratlanul –, végül 1909. április 13-án⁴³⁶ lendültek mozgásba, mikor a szent vallástörvény (*şeriat*) visszaállítását követelő isztambuli katonák és muszlim teológiát hallgató diákok a belvárosba vonultak, és többek között az elbocsátott vezetők visszavételét, valamint az Egység és Haladás Párt feloszlátását követelték. Bár az elmúlt évtizedek történetírása a szultánt tette felelőssé az események kirobbanásáért, és egyértelműen vallási színezetű megmozdulásról beszéltek, a legújabb kutatások inkább a Liberális Unió, illetve annak hivatalos újságja, az *Ahrar* (Szabad) felbujtó, és a Mohamedán Unió (*İttifâk-i Muhammedî*) végrehajtó szerepét hangsúlyozzák.⁴³⁷

⁴³⁴ FO 800/33 Vámbéry levele Charles Hardingnak. 1908. szeptember 11. Vámbéryt ekkoriban a Monarchia külügyminisztere, von Aehrenthal is megkönyékezte, hogy segítsen tompítani a törökök Monarchia ellenes álláspontját, de a magyar tudós végül nemet mondott az ajánlatra.

⁴³⁵ Erik J. Zürcher, *The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?* In: Zürcher, *Young Turk*, i. m., 76. p.

⁴³⁶ A rumi naptár szerint március 31-én, ezért nevezik az eseményt 31 Mart vakâsinak.

⁴³⁷ Zürcher, *The Ides*, i. m., 77–78. p. A Mohamedán Unió a naksibendi rend és azok szimpatizánsaiból álló reakcionista, mai szóval iszlamista szövetség volt, amely szembehelyezkedett az alkotmányos változás szinte minden újításával. Rajtuk kívül azonban majdnem minden réteg elégedetlen volt, hiszen a katonáktól a közhivatalnokokig, a vallásos rétegektől a konzervatív értelmiségiekig mindenki kifejezte nemtetszését az új rendszert illetően.

Mindezt teljes mértékben megerősítik Farkas Pál (Paul Wolfner) Isztambulban tartózkodó magyar könyvkiadó, szociológus beszámolóí, aki emellett hozzátette, hogy az „ellenforradalom” kitörésekor „a görögök és az örmények nem kockáztatták, hogy kilépjenek az utcára, inkább templomaikba húzódtak vissza.”⁴³⁸ A lassan reagáló Hüseyin Hilmi pasa nagyvezír habozása miatt az „ellenforradalom” hamar szétterjedt Isztambul utcáin. Természetesen ezek a változások nem voltak a szultán ellenére, ezért is nevezte ki a liberálisok vezetőjét, Tevfik pasát nagyvezírné, majd bízta meg a restauráció végrehajtásával, azonban mindezekon kívül rendkívül óvatosan lavírozott a két oldal között. A Bizottsággal szimpatizáló tisztek szisztematikus kivégzése, az elharapózó erőszak, illetve a fanatikus muszlim rétegek tombolása ugyanakkor a liberálisok szimpatizánsait – köztük a keresztény kisebbségeket – is hamar elrettentették a visszarendeződéstől. A közrendet végül csak az Envert és Mustafa Kemalt (a későbbi Atatürk) is soraiban tudó Akcióhadsereg (*Hareket Ordusu*) másfél héttel későbbi bevonulása tudta helyreállítani. A közbiztonság stabilizálását követően többeket kivégeztek, megindultak a később általánossá váló politikai háttérű házkutatások és letartóztatások, végül pedig sor került a felkelések megszervezésével vádolt II. Abdulhamid detronizálására. A sejhülszlám jóváhagyását maga mögött tudó delegáció április 27-én tudatta a hírt szultánnal, majd helyére testvérét, Mehmet Reşatot (V. Mehmet) ültették.

Az „ellenforradalom”, majd a *Hareket Ordusu* bevonulása alatt is a városban tartózkodott Magyarország későbbi kormányzója, Horthy Miklós. Naplóbejegyzése megerősíti a fent leírtakat. Az egyik délelőttön Horthy és vendégei lövöldözésre ébredtek, a boltok bezártak és az utcákon fegyveres katonák jelentek meg. Egyes tiszteket saját legénységük tartóztatott le, egy részüket megölték, míg a többieket a laktanyába zárták. A lázadók a parlament elé vonultak, és a kormány lemondását követelték. Bár a katonaság vezetése lövetni akart a tüntetőkre, és ehhez a szultán engedélyét kérték, választ nem kaptak. Sőt, miután a felkelők az igazságügyi és a tengerészeti minisztert agyonlőtték, a biztonsági erők egyenesen könyörögtek a szultánnak, hogy tüzet nyithassanak, de a szultán megtiltotta, hogy a kormányhoz hű csapatok fegyverüket használják.⁴³⁹ A válaszcsepás azonban nem sokáig váratott magára. A felkelés hírére Mahmut Şefket pasa, Szaloniki hadtestparancsnoka csapatai élén a város felmentésére sietett. Először a falakon kívül táboroztak, és Horthy

---

⁴³⁸ Farkas, *Palace Revolution*, i. m., 30. p. Ez annál is inkább érthető volt, mert a felfordulás kezdetén azonnal agyonlőtték több isztambuli görögöt is, köztük egy papot. Farkas családjáé volt a korszak egyik legnagyobb budapesti nyomdája, a Singer & Wolfner, és többek között ők adták ki a Herceg Ferenc kapcsán korábban már idézett *Új Idők* nevű újságot is. A Farkasra vonatkozó további részleteket lásd: Farkas, *Palace Revolution*, i. m., 8–9. p.

⁴³⁹ Horthy, i. m., 47. p.

szerint kiváráásra játszva el akarták kerülni a vérontást. Végül a támadás ágyúdörgéssel megindult és kora délutánra már el is dőlt a küzdelem.⁴⁴⁰ Horthy végül röviden azt is leírta, hogy miként került sor a 33 éve uralkodó II. Abdulhamid trónfosztására. Szerinte ez a kényes feladat Hüseyin Hüsnü tábornoknak jutott, aki elhitette a szultánnal, hogy élete megmentésére érkezett, és a szultáni különvonattal Szalonikibe menekíti őt. A szultán végül 33 háremhölgyével együtt elhagyta a Yıldız-kioskot, ezzel véget vetve három évtizedes hatalmának, s utódját, Mehmet Reşatot V. Mehmet néven a parlament 1909. április 27-én kiáltotta ki.⁴⁴¹ Ezt követően ideiglenes nyugalom szállt a török fővárosra. Végül Horthy az oszmán politika következő éveket meghatározó orientációjára nézve is fontos megállapítást tett „Az általános katonai szolgálati kötelezettség bevezetésével egy időben von der Goltz német tábornok kapott megbízást a török hadsereg újjászervezésére.”⁴⁴²

Az adanai incidens

„Ha hatalmuk volna az újtörököknek
Európával szemben, épp oly kegyetlen hódítást
végeznének, mint 400 évvel ezelőtt”⁴⁴³

Az isztambuli ellenforradalommal egy időben kitört adanai zavargásokat sokan sokféleképpen magyarázták, ám az összezapások valódi okait, a vérengzések hirtelen megszakadását, majd újrakezdését, az abban résztvevők motivációit nem ismerjük teljes körűen. A korabeli beszámolók szerint a konfliktus kipattanását egy hölgy körül kitört vita idézte elő, melyben

---

⁴⁴⁰ Horthy a támadás megindulása kapcsán azt is írta: „Azonnal a nagykövetségre mentem, s itt Pallavicini őrköztől hallottam, hogy az ágya felett puskagolyó csapódott be a falba, majd visszapatant és kezére hullott.” Horthy, i. m., 47. p.

⁴⁴¹ Az idős szultánnal először egy külön küldöttség közölte a nap reggelén, hogy megfosztották trónjától, de ekkor még nem közölték vele, hogy a fővárost is el kell hagynia. Érdekesség, hogy a küldöttség tagja volt Aram efendi örmény katolikus képviselő is, az Erdészeti Főiskola elődjének számító *Orman Heyet-i Fenniyesi* vezetője. A szultánnal a szaloniki száműzetést közlő második küldöttséget valóban Hüseyin Hüsnü vezette. A teljes történetet részletesen lásd: *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı. 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909*. Kitap koordinátor: Tamer Erdoğan. İstanbul, 2018, 380–383. p.

⁴⁴² Horthy, i. m., 48. p.

⁴⁴³ Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 39. p.

egy örmény lelőtt egy köztisztviselőben álló helyi muszlimot.⁴⁴⁴ Az első összecsapások több napon keresztül zajlottak, ám ekkor még a helyi örmények meg tudták védeni magukat, s mire a helyi közösségek vezetőinek, valamint a kiérkező katonaság egységeinek köszönhetően sikerült megfékezni az indulatokat, közel egyenlő számú halott feküdt a muszlim és nem muszlim oldalon. A közel tíz napos békét követően április 25-én ismeretlenek újabb lövéseket adtak le a város szélén állomásozó katonai sátrakra. A városban azt pletykálták, hogy a templom tetejéről az örmények lőttek rá a katonákra, így a feldühödött helyi muszlimokkal kiegészült katonai alakulatok rárontottak a civil lakosságra (44. kép). A Kilikia teljes területére kiterjedő zavargásoknak Cemal bey adanai kormányzó szerint 17.000 örmény és 1850 muzulmán áldozata lett.⁴⁴⁵ Bár az okok nem tisztáztak, a felfordulás kirobbanásában minden valószínűség szerint komoly szerepet játszottak az isztambuli ellenforradalomról érkező hírek, továbbá a helyi konzervatív, valamint a háborúk elől odamenekült muszlimok örmények iránt érzett gyűlölete. A muzulmán lakosság körében több okból is népszerűtlene voltak az örmények: egyrészt az új, vallási előírásokkal szakító isztambuli reformpolitika helyi letéteményeseit látták bennük, másrészt irigyelték gazdagságukat, és nem nézték jó szemmel, hogy az alkotmányos viszonyok közt még szélesebb jogokat kapnak, harmadrészt olyan pletykák keringtek, hogy Kilikiát a nagyhatalmak segítségével ki akarják szakítani a birodalmi keretből. Végül azt is mindenképpen ki kell emelni, hogy az 1894–96-os események során Adanában nem került sor vérengzésekre, így a feszültség már jó ideje robbanás közeli állapotban volt, amit leginkább a már korábban ecsetelt földkérdés megoldatlansága szült.⁴⁴⁶ Az eseményeket kiváltó okok tehát részben lokális jellegűek voltak, amit alátámaszt, hogy a zavargások nem terjedtek túl a kilíki örmények által sűrűn lakott részekén, ugyanakkor megmutatták, hogy ha az új hatalom helyi képviselői nem állnak ki egyértelműen az alkotmányos vívmányok, valamint a helyi keresztény közösségek mellett, akkor a régi reflexek pillanatok alatt mozgásba tudnak lendülni.

A fővárosban a hatalmat újra megkaparintó Egység és Haladás Párt a parlamenti képviselők egyhangú döntése nyomán vizsgálóbizottságot állított fel az adanai vérengzések kivizsgálására, aminek eredményeképpen több tucat embert végeztek ki, míg sokan súlyos

---

⁴⁴⁴ Az Egyesült Államokba és a Londonba akkreditált oszmán követet is arról értesítették, hogy egy nő körül robbant ki a vita. Ld. Güçlü, *Armenians*, i. m., 41–42. p. Emellett a Monarchia sajtójában is arról írtak, hogy egy gyilkosság indította el a vérengzéseket; http://mult-kor.hu/20090519_ormeny_nepirtas_az_osztrakmagyar_sajtoban?pIdx=1 Letöltve: 2011.03.12.

⁴⁴⁵ Güçlü, *Armenians*, i. m., 48–49. p. A kb. 20.000 örmény halottat más források is megerősítik.

⁴⁴⁶ 1909 *Adana Katliamı: Üç Rapor*. Hazırlayan: Ari Şekeryan. İstanbul, 2015, 7–21. p.

börtönbüntetést kaptak. Az elítéltek és kivégzettek nagy része muzulmán volt.⁴⁴⁷ Emellett a párt kezdeményezésére jelentős mennyiségű pénzt gyűjtöttek össze a károsultak javára, majd az év második felében együttműködési megállapodást kötöttek az eddig is szövetségesnek számító Daşnak Bizottsággal. Bár vannak arra utaló jelek, hogy az örmény szervezetet csak a nyugati politikusok megnyugtatására tolták előtérbe, hiszen az adanai események alatt számos ország küldött hadihajókat a kilíki partok közelébe,⁴⁴⁸ ugyanakkor az 1913-as katonai hatalomátvételig több kormányzati pozíciót is átengedtek nekik, továbbá annak ellenére sem csökkentették az örmény parlamenti képviselőknek fenntartott 14 helyet, hogy az Egység és Haladás Párt jelentősen veszített népszerűségéből.⁴⁴⁹

Több okból is egyértelmű, hogy a kezdeti politikai lelkesedés és lendület 1909–10-re nagyot csökkent. Egyrészt az 1909-es „ellenforradalom” óriási traumát okozott az Egység és Haladás Központi Bizottságában, ezért megkezdtek a politikai szabadságjogok nagyarányú szűkítését. A sajtóról, a sztrájkokról, a gyülekezésekről, vagy éppen a csavargókról és gyanús személyekről szóló törvénnyel (*Serseri ve Mazanna-i Sû Olan Eshâs Hakkında Kânûn*) az állam – vélt vagy valós – ellenségeit akarták megfélemezni.⁴⁵⁰ Bár az ifjútürökök által követett etatista, militarista ideológia arra engedne következtetni, hogy az új kormánynak elsődleges feladata az abdulhamidi közigazgatási rendszer hibáinak kijavítása volt, a miniszterek gyakori cseréje és az állandósuló politikai felfordulás nem ezt sugallja, illetve Karácson beszámolóiból sem ez a kép rajzolódik ki. Ő már 1909 nyarán azt jegyezte fel naplójába, hogy az „*újtürökök*” műveltsége felszínes, és valójában éppen olyan fanatikus muszlimok, mint a turbános mollák. Emellett már voltak jelei annak, hogy ez a kormány sohasem fogja elfogadni a keresztények egyenjogúságát, és ha lehetőségük lenne, ugyanolyan hódításra törekedne Európában, mint az oszmán szultánok.⁴⁵¹ Ezek a „jelek” hamarosan konkrét esetekben öltöttek testet. „*A mai török lapok ismét gyalázatos büntényről hoznak hírt.*

---

⁴⁴⁷ Az események feltárása azonban nem volt feszültségektől mentes. A kormány csak az ellenzék nyomására változtatott kezdeti, örményeket kárhoztató magatartásán, és több vizsgálóbizottság és katonai törvényszék felállítására is szükség volt ahhoz, hogy az objektív okok felszínre törjenek. A függetlennek mondható vizsgálatok megállapításait fentebb összefoglaltam. Az adanai incidensről szóló három örmény beszámolót és vizsgálati eredményt lásd: *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*, i. m., 25–131. p.

⁴⁴⁸ Pontosan hét ország: Anglia, Franciaország, Oroszország, az Egyesült Államok, Olaszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország. A beavatkozástól azonban egy széles körű háború kirobbanásának lehetősége visszatartotta a nagyhatalmakat, ugyanakkor a cirkáló megjelenése magyarázhatja az összecsapások első körének hirtelen félbeszakadását. Ld. Güçlü, *Armenians*, i. m., 49. p.

⁴⁴⁹ Emellett közös bizottságot állítottak fel a keleti régióban felbukkanó termőföldelkobzások és hivatalnoki visszaélések felderítésére, valamint támogatták a Daşnak fegyveres akcióit az oroszországi örményeket elnyomó cári kormányzat ellen. Ld. Akçam, *Shameful*, i. m., 70. p.

⁴⁵⁰ M. Şükrü Hanioglu, *The Second Constitutional Period, 1908–1919*. In: *The Cambridge History*, i. m., 71. p. A törvény szerint a két hónapja munkanélküli, egyedülálló férfiakat közmunkára kötelezhették vagy visszaküldhették a szülővárosába.

⁴⁵¹ Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 89. p.

Két török rendőr a Yedikule városrészben erőszakkal behatolt egy örmény házába, mikor az apa nem volt otthon és fegyverüket kivonva az anyát fenyegették, míg a leányon az anya előtt erőszakot tettek. A büntetés igen enyhe lesz, mert keresztényen követték el az erőszakot.” – írta ugyanazon év decemberében,⁴⁵² de a hasonló atrocitások kiterjedtségére utal 1910. szeptember 22-i bejegyzése is: “A keresztény lakosság mindenütt panaszkodik a muzulmán fanatizmus és a rossz kormányzás miatt. Minden a régi állapotban van, sehol javulás nincs. Az egyenlőség a keresztény és muzulmán között csak a papiroson van meg. Különösen panaszkodnak az örmények, akik azelőtt is a legtöbbet szenvedtek. Eszkisehirben a Brüssza hotel tulajdonosa, Meliksetián beszélte, hogy alig 10 nappal előbb egy örmény család leányát a muzulmánok elrabolták s egy török hárembe vitték. Az atya érte ment és a városi hatóságokhoz fordult panaszával, honnan durván elutasították. Az örmény pap is érte ment, de hasonló sorsban részesült. A leányt erővel muzulmánna teszik... Régi korhadt közigazgatás mindenütt. A keresztény lakosság megváltásnak tartaná, ha az európai hatalmak végre felosztanák Törökországot.”⁴⁵³ Bár a paptanár kétségtelenül kissé elfogultan szemlélte az eseményeket, a birodalom kisebbségeinek romló, de legalábbis stagnáló helyzete komoly hatással bírt a következő időszak oszmán politikájára.

A líbiai partraszállás és a Balkán-háborúk

A belpolitikai zavarok mellett az Oszmán Birodalom külpolitikai helyzete is még rosszabbra kezdett fordulni. Az oszmánok balkáni területein elégedetlenségi hullám söpört végig, ami inkább a kormányzat központisító törekvéseinek volt köszönhető. Az igazi veszélyt a balkáni szláv államok, valamint Olaszország jelentették. Az olaszok régóta fenték a fogukat a törökök által gyengén kézben tartott Líbia területére, hiszen a nagyhatalmi státuszt, a franciákhoz és angolokhoz hasonlóan, ők is afrikai gyarmatosítással akarták elérni. Az európai vezetők beleegyezését megszerző olasz kormány 1911. szeptember 28-án ultimátumot intézett a török kormányzathoz, követelve, hogy a törökök engedélyezzék a terület megszállását.⁴⁵⁴ A nemleges választ követően Olaszország hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, és megkezdte a terület katonai megszállását (*Trablusgarp savaşı*). A törökök bevethető erő és ütőképes

⁴⁵² Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 108. p.

⁴⁵³ Karácson, *Konstantinápolyi*, i. m., 138. p.

⁴⁵⁴ Zürcher, *Turkey*, i. m., 110. p.

tengerészet híján csak szórványos ellenállásra voltak képesek, így a nagyobb városokat, mint például Tripoli és Bengázi, hamarosan elvesztették. Oszmán részről az egyetlen valamire való katonai akciót a kormány tétlenségét meglegelő Enver pasa és Mustafa Kemal vezette *fedaik* hajtották végre, akik a helyi beduinokkal kiegészülve sikeres gerillaakciókkal zavarták az olasz megszállók szárazföldi egységeit.⁴⁵⁵ A közel egy éves háborúskodásnak az 1912 őszén megkötött török–olasz egyezmény vetett véget, amelyben az olaszok Tripolitánián túl az időközben megszállt Dodekanézosz-szigeteket is megszerezték.⁴⁵⁶ A törökök kompromisszumkészsége a Balkánról jövő, sokkal súlyosabb fenyegetésnek volt köszönhető.

A 19. század folyamán létrejött balkáni ortodox államok 1911-től kezdtek szövetségre lépni egymással. Az egymás felé is területi követelésekkel fellépő államalakulatok kezdetben védelmi szerződéseket kötöttek, azonban ezek célja már egyértelműen a még oszmán kézen maradt Macedónia és Albánia megszerzése volt. A Bulgáriát, Görögországot, Szerbiát és Montenegrót tömörítő balkáni szövetség, látva a török haderő líbiai vesszőfutását, 1912 októberében támadást indított az Oszmán Birodalom európai területei ellen. A kevés katonát a frontra vezénylő török hadvezetés néhány hét alatt katasztrofális vereséget könyvelhetett el, így az év végére a bolgár csapatok már Isztambultól néhány tíz kilométerre vertek tábort. A fegyverszüneti tárgyalások megkezdődtek ugyan, de az Edirnet is feláldozni kész kormányzat ellen az Enver és Talat vezette politikai rohamosztag 1913. január 23-án puccsot követett el (*Bâb-i Âli puccs*). A hadügyminisztert lelövő és a nagyvezírt lemondásra kényszerítő Egység és Haladás párti puccsisták Mahmut Şevket pasát neveztették ki nagyvezírnek, azonban jelentős eredményeket ő sem tudott elérni. Edirnet az év tavaszán elfoglalták a bolgár csapatok, aminek következtében az oszmánok letették a fegyvert. A békétárgyalásokra Londonban került sor, ahol május 30-án írták alá a győztesek által megszerkesztett diktátumot. Ennek nyomán az Oszmán Birodalom kénytelen volt lemondani Krétáról és megmaradt balkáni területeiről, amelyek közül Albánia független lett, míg Macedóniát egy szerb–bolgár egyezség következtében jórészt Bulgária kebelezte volna be, de a területen szerb és görög csapatok állomásoztak.⁴⁵⁷ Ez utóbbi döntés vezetett el a második Balkán-háborúhoz, melyben a korábbi szövetségesek, kiegészülve Romániával, megtámadták és térdre

---

⁴⁵⁵ A gerilla harcmodort az abdulhamidi időszak balkáni felkelései során a szláv, illetve az örmény szabadsapatoktól tanulták el, és sikeresen alkalmazták később a világháború, majd a Mustafa Kemal vezette függetlenségi háború alatt is.

⁴⁵⁶ Az olaszokat a többi nagyhatalom is a megegyezés felé ösztökölte. Érdekesség, hogy a Lausanne-ban aláírt békét követő években az olasz–oszmán politikai és gazdasági kapcsolatok jelentősen erősödtek. R. J. Bosworth, *Ítalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. Editör: Marian Kent. İstanbul, 2013, 108–110. p.

⁴⁵⁷ Demeter Gábor, *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Debrecen, 2007, 159–208. p.

kényszerítették az első háború nagy nyertesét, Bulgáriát. A háborúba bekapcsolódó törökök végül 1913. szeptember 29-én szerezték vissza Edirnet, s azt a kelet-anatóliai örmény részek megtámadásával fenyegető cári kormányzat ellenében is sikerült megtartaniuk, igaz, balkáni területeik nagy részéről végleg le kellett mondaniuk.⁴⁵⁸

A súlyos katonai vereségek nemcsak a politikai életben keltettek viharokat, de a birodalom lakosságát is megviselték. A stratégiai és érzelmileg is fontos balkáni részek elvesztése nagy keserűséget okozott a lakosság körében, nem beszélve a háborúk elől menekülő több százezer földönfutóról. A balkáni háború kitörésekor Isztambult ellepték a menekültek, akiket ideiglenesen megpróbáltak ugyan dzsámikban és iskolákban elhelyezni, de hosszú távon ez nem jelentett megoldást. A menekülteket a kormányzat – más megoldás híján – igyekezett a keleti, ritkábban lakott részekre letelepíteni. Ez ugyan időlegesen enyhítette a nyugati részekre élőkre háruló terheket, de súlyos társadalmi feszültségeket okoztak a keleti, vegyes lakosságú tartományokban.⁴⁵⁹

A világháború előtti örmény politika

A törökországi örményeket képviselő szervezetek⁴⁶⁰ kezdetben pozitívan álltak az alkotmányos Oszmán Birodalomhoz, hiszen azt remélték, hogy a szultán centralista berendezkedése helyett az új kormányzat alatt egyfajta föderatív elképzelés valósulhat meg. A Sabahettin herceg által képviselt program lehetőséget biztosított volna számukra, hogy a vidéki közigazgatás függetlenségének növelése révén nagyobb beleszólásuk legyen a közösséget érintő ügyekbe, amit a függetlenség kivívása felé vezető út első lépésének tartottak. Annak ellenére, hogy 1908-at követően a kormányban nem kapott helyet a

---

⁴⁵⁸ Uo. 340–344. p. Az Enos-Midia vonal mögé visszavonulni nem akaró törököket a cári Oroszország keleti beavatkozással fenyegette meg. Ennek ellensúlyozására a németek a Monarchia esetleges balkáni beavatkozásával vágtak vissza, ami pathelyzetet teremtett, így az orosz fenyegetés beváltatlan maradt.

⁴⁵⁹ A birodalom nem muszlim lakosainak aránya fokozatosan csökkent, s a világháború kezdetére csupán a görög, örmény és zsidó kisebbség maradt meg nagy számban a birodalom határain belül. Zürher, *The Young*, i. m., 69. p.

⁴⁶⁰ Az örményeket képviselő szervezetek között a legfontosabbak: Dašnjak Bizottság, Szocialista Forradalmi Hnč'ak (1909-től Szociáldemokrata Hnč'ak), Reform Hnč'ak, az Alkotmányos Rəmgawar Párt, illetve a Patriarchátus. A szervezetek közül a világháború kitöréséig a Dašnjak, a Szociáldemokrata Hnč'ak, illetve a Patriarchátus voltak a jelentős szereplők. A Dašnjakot általánosságban az örmény értelmiségiek, haladók pártjaként írhatjuk le. A Szociáldemokrata Hnč'ak a vidéki parasztság és a kétkezi munkások képviselőit látta el, míg a Patriarchátus a fővárosi és vidéki nagypolgárságot, az *amirakat* és a *sarrafokat* képviselte.

decentralizációt képviselő vonal, 1909-ig a Dašnak és más örmény szervezetek is együttműködtek az Egység és Haladás Párttal. Az alkotmányos vívmányokhoz ragaszkodó örmények az adanai incidenst is úgy propagálták, hogy az ott elesett örmények az alkotmány védelmében ragadtak fegyvert.⁴⁶¹ Mindezt a kormányzat a fentebb már említett lépésekkel hálálta meg. Ugyanakkor az örmény Patriarchátus korábbi jogosítványainak elvesztése miatt sokszor szembehelyezkedett az alkotmányos eszmékkel, s különösen az örmények parlamenti képviseletét ellátó Dašnakkal.⁴⁶² Bár a Szociáldemokrata Hnč'ak vidéki egységei folytatták az örmény lakosság felfegyverzését, propagandaanyagok terjesztését, valamint továbbra is szoros kapcsolatot tartottak fenn az orosz részen élő honfitársaikkal, a Dašnak 1912-ig folyamatosan szabadult meg a *fedaik* által felhalmozott fegyverkészletektől, ami egyértelműen jelezte a török politikai partner iránti elkötelezettséget.⁴⁶³ Sőt, 1912-ben Gabriël Nuradunlean kinevezésével örmény származású külügyminisztere lett az birodalomnak. Az Egység és Haladással folytatott együttműködés megingását leginkább a vidéki földkérdés, illetve annak megoldatlansága okozta. A korábban orosz földre menekült örmények visszatelepítésével, illetve az elkobzott földek visszaszerzésével elfoglalt örmény pártok 1912-re látták be, hogy a török kormánynak nem érdeke a számukra kedvező abdulhamidi népeségpolitika megváltoztatása, az időközben a helyi kurd agák és muszlim menekültek által rekvirált földek örményeknek történő visszaszolgáltatása. Az örmény képviselők által már 1909-ben összeállított jelentése szerint 35 szandzsákban közel 7000 esetben történtek földbitorlások, összesen 741.000 hektárt érintve.⁴⁶⁴ Bár a Hnč'ak – sohasem bízva igazán az Egység és Haladásban –, már korábban a formálódó ellenzékkel kötött szövetséget, a Dašnak még az 1912-es választásokon is a legerősebb török pártot segítette, de az ígért reformok elmaradása, valamint az örmény képviselők számának csökkentése után bizalmuk végképp megingott.⁴⁶⁵ Emellett 1912 nyarán vértelen puccsal a Szabadság és Egység Pártja, egy ellenzéki összefogásként megalakult politikai formáció került kormányra, így a Dašnak még meglévő politikai hatalmát is elvesztette. A bekövetkezett szakadás nyomán a fővárosi és vidéki örmények egyaránt támogatták a nagyhatalmakkal történő ismételt

---

⁴⁶¹ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 231. p.

⁴⁶² Jó példa a fővárosi gazdag örmény kereskedők nacionalizmussal kapcsolatos hozzáállására, hogy a világháború után túlnyomó többségüknek nem állt szándékában az újonnan megalakult Örményországba költözni. Lásd: Feroz Ahmad, *Young Turk–Armenian Reactions During the Second Constitutional Period, 1908–1914*. In: Ahmad, *From Empire Vol. 2.*, i. m., 183. p.

⁴⁶³ Arsen Avagyan–Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki. İşbirliğinden Çatışmaya*. Ankara, 2013, 85–87. p. 1913-tól ugyanakkor a Dašnak is megkezdte az újboli fegyverkezést.

⁴⁶⁴ Astourian, *The Silence of the Land*, i. m., 65. p.

⁴⁶⁵ A képviselők számát 9-re csökkentették volna, illetve a kiválasztásukat is az Egység és Haladás Párt akarta kézbe venni. Avagyan–Minassian, *Ermeniler*, i. m., 99. p.

kapcsolatfelvételt.⁴⁶⁶ Az orosz politikai irányváltás⁴⁶⁷ következtében a cári kormányzat újult erővel segítette az örmény követeléseket, így meleg fogadtatásban részesítették a balkáni harcok alatt Szentpétervárra látogató Gëworg Surenean *katholikoszt*. A vallási vezető azt kérte, hogy az oroszok ismételten vegyék napirendre az örménykérdést, és segítsék az oszmán részekén élő örmények reformtörekvéseit. A cár segítséget ígért, ugyanakkor óva intette őket, hogy a Londonban ülésező békekonferencián előhozakodjanak régóta hangoztatott követeléseikkel.

A cári kormányzat rögtön ki is használta a látogatást, és M. N. de Giers isztambuli konzulon keresztül tudatták azt az oszmán kormánnyal. Emellett Európa-szerte sikeresen lobbiztak az örménykérdés ismételt megnyitása mellett, így 1913 nyarára már a francia és az angol követek is egyetértettek a reformkérdés újratárgyalásának szükségességében.⁴⁶⁸ A gyors sikert a német és az osztrák követek ellenkezése hiúsította meg, végül azonban ők is belementek egy hathatalmi⁴⁶⁹ értekezlet megtartásába. A találkozókra az osztrák nagykövetség nyári rezidenciáján került sor.⁴⁷⁰ Az isztambuli pátriárka és a Dašnjak is örömmel vették tudomásul a döntést, ugyanakkor, tanulva a múlt hibáiból, visszafogottak maradtak a tárgyalások időtartamára. Az orosz konzulnál vizitáló Dašnjak követ, egy bizonyos Zawarean például felhívta a figyelmet, hogy *„az európaiak szemében az örményeknek az elnyomó török közigazgatás áldozataiként kell feltűnniük... el kell kerülni a törökök provokálását és a lázadás látszatát is.”*⁴⁷¹ Ugyanakkor átadott egy örmény követeléseket tartalmazó listát, amelyben nagyrészt az 1895. májusi reformtervben foglaltak szerepeltek. Ezzel egy időben az oroszok megbízták követségük keleti tolmácsát, A. Mandelstamot, hogy dolgozzon ki új javaslatot az addig felvázolt elképzelések alapján. A jogi végzettséggel is bíró nagyköveti alkalmazott – a korszak meghatározó örmény politikusával, Grigor Zohrabbal

⁴⁶⁶ Bár a Balkán-háború előtti Dašnjak-kongresszuson kritikát fogalmaztak meg a kormánnyal szemben, egyértelműen kiálltak az oszmán kormányzat mellett. Ugyanakkor a Dašnjak vidéki szárnya által támogatott gerillavezér, Andranik Odanean a Balkán-háború kitörésekor csapatával átszökött a nyugati határon, és a bolgárok mellett harcolt a török haderővel szemben.

⁴⁶⁷ Ennek két oka volt: az 1907-ben megkötött angol–orosz antant szerződés, amelyben az oroszok érdekkörébe kerültek az örmények lakta részek, valamint a német–oszmán közeledés és a németek által épített Berlin–Bagdad vonal megállítása.

⁴⁶⁸ Az azonnali cselekvésre azért volt szükség, mert a törökországi örmény területeket még azelőtt szerették volna annektálni, mielőtt a balkáni menekülteket letelepíti ott az oszmán kormány.

⁴⁶⁹ Angol, orosz, francia, német, osztrák–magyar és olasz.

⁴⁷⁰ Jenikőj Palota (Palais Yeniköy), a jelenlegi Osztrák Főkonzulátus és Kultúrfórum épülete, az Osztrák–Magyar Monarchia követségének nyári rezidenciája. Az épületet 1882. szeptember 28-án ajándékozta II. Abdulhamid szultán I. Ferenc József császárnak. Az épületet eredetileg egy gazdag örmény kereskedő kezdte építtetni, de az építkezés az 1860-as években félbe maradt. Az első világháborút követően a rezidenciát még egy darabig közösen használta Ausztria és Magyarország, majd a pekingi nagykövetségi épületért cserébe a magyar fél lemondott róla. 1938-ban német, majd 1947-től osztrák tulajdonba került.

<https://www.bmeia.gv.at/tr/istanbul-avusturya-kueltuer-ofisi/hakkimizda/tarihce/> Letöltés: 2017. május 26.

⁴⁷¹ Uras, *Armenians*, i. m., 636. p.

közösen⁴⁷² –, egy 22 pontból álló tervet tett le az asztalra, melyből a fontosabb paragrafusok a következők voltak: A hat keleti, örmények lakta vilayet egyesítése (kizárva a periféria egyes részeit); a vilayet élére oszmán keresztény vagy európai kormányzó kinevezése; a közigazgatási tanácsba és megyei közgyűlésbe egyenlő számú muszlim és keresztény tag jelölése; török szolgálatban lévő európai parancsnok alatt egy vegyes tagokból álló rendőrség felállítása; a *Hamidiye* csapatok feloszlata; a hivatalos döntések török, örmény és kurd nyelven való közzététele, valamint ezen nyelvek elfogadása a hivatalos eljárásokban; választójog kiterjesztése a letelepült lakosságra; minden közösségnek legyen joga saját iskolák felállítására, valamint fenntartásukra különleges adó beszedésére; különleges bizottság felállítása, amely az örményektől elkobzott vagyon után kárpótlást rendel el; a betelepült muszlim menekültek (*muhâcir*) kitelepítése a megyéből; hasonló reformok bevezetése az örmények lakta részeken, főleg Kilíkiában; a reformok bevezetésének nemzetközi felügyelete.⁴⁷³ A nyár közepére elkészült javaslaton közel fél éven keresztül vitatkoztak a felek, hiszen a törökök hallani sem akartak ilyen lépésekről, és a már jól bevált, az egész birodalomra kiterjedő reformokat ígértek.⁴⁷⁴ Ezt azonban az antanthatalmak nem fogadták el, így a tárgyalások tovább folytatódtak. A több módosításon átesett reformtörvényt végül 1914. február 8-án szentesítették, azonban jelentőségét erősen aláásta, hogy a nagyhatalmak képviselői nem, csupán a török külügyminiszter (egyben nagyvezír), Sait Halim, valamint az isztambuli orosz ügyvivő, K. N. Gulkevics írta alá. A Madelstam-féle programhoz képest jelentős változást jelentett, hogy nem egy, hanem két tartományba olvasztották be a hat keleti vilayetet, ugyanakkor hozzátették hetedikként Trabzont is. Ezt az oroszok és az örmények azért akarták elkerülni, mert bár sok örmény élt ott, a lakosság túlnyomó többsége muzulmán volt. Az Erzurum, Trabzon, Sivas vilayetek összeolvadása révén létrejövő kerület élére Nicolas Hoff őrnagyot, a norvég hadügyminisztérium főtitkárát jelölték, míg a Van, Bitlis, Mamüret-ül-Aziz (Harput) és Diyarbakır tartományokból álló rész élére Louis Westenket, a

---

⁴⁷² Grigor Zohrabot 1908-ban az oszmán parlament isztambuli képviselőjévé választották. Az örménykérdésről alkotott véleményét – ami az általa is segített reformtervezetben öltött leginkább testet –, könyv formában is megjelentette. Lásd: Marcel Léart (Krikor Zohrab), *Belgelerin İşığında Ermeni Meselesi*. İstanbul, 2015. Eredeti címe: *La Questionne Arménienne à la lumière des documents*.

⁴⁷³ Hovannisian, *The Armenian Question*, i. m., 236. p. vö. Uras, *Armenians*, i. m., 638–647. p.

⁴⁷⁴ Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy érzékelve a fokozódó elégedetlenséget, 1913 elejére a kormányzó párt már kidolgozott egy átfogó javaslatot a vidéki közigazgatás, illetve az évtizedek óta megoldatlan és elképesztő indulatokat gerjesztő földkérdés, önkényes földfoglalások megoldására. A reform főleg decentralizációt jelentett volna, amiben nagyobb pénzügyi szabadságot akartak adni a vidéki kormányzóknak, hogy a helyi ipart és mezőgazdaságot megerősítsék. Politikai okokból a párt vezetői egyre kevésbé bíztak az isztambuli elitben. A reformok kidolgozása tehát megelőzte a nagyhatalmak részéről megjelenő nyomásgyakorlást. Lásd: Feroz Ahmad, *Unionist Relations With the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908–1914*. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1. İstanbul, 2014, 129–130. p.

Holland Kelet-Indiai Társaság egykori képviselőjét tették meg.⁴⁷⁵ Bár 1914 nyarán Hoff már Vanban, Westenenk pedig Isztambulban tartózkodott, az örmények őszinte örömeire szolgáló megállapodás sohasem léphetett életbe, hiszen a Monarchia által annektált Boszniában lelőtt Ferenc Ferdinánd halála vérzivatarra zúdított egész Európára.

A világháború előtti török politika

Az örményekéhez hasonló, ám ellentétes előjelű utat járt be az Oszmán Birodalom kormányzata mögött álló Egység és Haladás Párt. A demokrácia szabályai közt járatlan, a közvetlen kormányzás felelősségét 1913-ig a kipróbált hivatalnokokra hagyó párt kezdetben szorosan együttműködött a birodalomban élő kisebbségekkel. A szultáni önkény elleni összefogásuk vagy az alkotmány kihirdetését követő eufórikus hetek alatt tett nyilatkozataik is ezt támasztják alá. A politikai szükségszerűségeken túl ennek az is az oka volt, hogy a párt meghatározó személyiségei mind keresztények között nőttek fel, irigyelték és elérendő célként tűzték ki azok gazdagságát, újításokra való hajlandóságát. Ezért is értékelték a tudományok és az oktatás jelentőségét.⁴⁷⁶ Ennek az ifjútörök hivatalnokrétegnek a mibenlétét talán Mészáros ragadta meg a legjobban, midőn ezt írta: *„Piros fezes emberkéek sétálnak amodébb egymásba kapaszkodva. Nem tudni miről beszélnek, de élénken folyik a társalgás, persze franciául. Fiatal, modern törökök. Feljöttek Perára sétálgatni és megnézni a földetlen arcú idegen asszonyokat. Nyilvános helyen jobbra ők is franciául beszélnek. Ők már európai könyveket is olvasnak, főképp pedig francia pikantériákat. A próféta imádságait nem igen tudják, de azért moszlimánok. Szidják a hodzsákat, mert a hodzsák buták és fanatikusok. Szeretnek társalogni az európaiakkal, megisszák a bort és megeszik a sonkát. A chantante-okban mulatnak, és udvarolnak az énekesnőknek. Szidják a kormányt suttyomban, amikor senki sem hallja, máskülönben pedig ők is csak úgy gazdálkodnak az állami prédával, akár a többi.”*⁴⁷⁷

A párt vezetése kezdetben a *Tanzimat*-reformok szellemiségét továbbvivő *oszmanizmus* mellett tette le a voksát, és bíztak a békés asszimiláció beérésében. Ahogy korábban már említettem, a nagyszámú muszlim–arab alattvaló okán ez egyfajta kényszerpálya is volt. A változások kezdetét az 1909-es „ellenforradalom” hozta el, hiszen a

⁴⁷⁵ Hikmet Özdemir–Kemal Çiçek–Ömer Turan–Ramazan Çalık–Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: sürgün ve göç*. Ankara, 2005, 53. p.

⁴⁷⁶ Zürcher, The Young Türk Mindset. In: *The Young Turk*, i. m., 110–111. p.

⁴⁷⁷ Mészáros, *A Boszporusz*, i. m., 27. p.

hatalom visszaszerzését követően katonai törvénykezést vezettek be, ami az alkotmányos szabadságjogok brutális szűkítésével járt. Bár a felkelés leverésében a kisebbségek részéről megnyilvánuló segítséget⁴⁷⁸ igyekeztek meghálálni, ugyanakkor egyre inkább eluralkodott az a nézet, hogy a társadalmi csoportok egysége helyett az állam egységét kell szem előtt tartani. Ez már csak azért sem meglepő, mert a párt szorosan vett irányítói közül mindenki állami alkalmazott volt, s háromnegyedük katonai karrierrel is büszkélkedhetett.⁴⁷⁹ A centralizációról szóló elképzeléseiket a keresztény közösségek azonban nem támogatták. Ennek két oka volt. Egyrészt az autonóm közigazgatás elérése a birodalom megmaradt részein élő kisebbségek elsődleges célja volt, másrészt a *millet*-rendszer meglévő előnyeit csak decentralizált államban élvezhették tovább.⁴⁸⁰ Bár sokan úgy állítják be, hogy az Egység és Haladás a kezdetektől sovinizta, keresztényellenes mentalitást képviselt, ennek ellentmond, hogy 1912-ig szorosan együttműködtek a kisebbségi képviselőkkel.⁴⁸¹ Az azonban kétségtelen, hogy ez nem jelentette a keresztények egyenrangú félként történő elismerését. Az kezdettől fogva világos volt, hogy a párt nem fogadja el a birodalom további feldarabolását, és a birodalmon belül élő nem muszlim elemeket csupán addig tekintik partnerüknek, míg azok hűségesek maradnak az államhoz. A párt radikalizálódása tehát inkább a háborús vereségekre, a kisebbségek függetlenedési törekvéseinek megerősödésére, valamint a további veszteségek elkerülésére vezethető vissza. A *pántürkista*, *turanista* vonal, ami kétségtelenül jelen volt a mozgalom megalakulása óta, így csak a világháború előtti időkben kezdett teret nyerni az *oszmanista*, *pániszlámista* vonallal szemben. Ennek legfőbb oka az 1911-ben bekövetkezett pártszakadás volt, aminek nyomán első ízben veszítették el a választásokat a Liberális Unióval szemben. Bár elérték, hogy új választásokat írjanak ki, azon csak erőszak alkalmazásával voltak képesek nyerni. Az ún. *sopali seçim* (botos szavazás) végeredményét a mértékadó körök nem

---

⁴⁷⁸ A *Hareket Ordusuban* például sok Dašnak-tag vett részt a főváros visszaszerzéséért indított harcokban.

⁴⁷⁹ Ezért is tartották példaértékűnek Japánt, illetve a Japán reformokat követő oroszok elleni sikeres háborút. Halide Elip, neves török költő is gyermekének japán nevet adott (Hasan Hikmetullah Togo). Kaya, *Western Intervention*, i. m., 133. p.

⁴⁸⁰ Értem ezen az adózás, a sorozás, az oktatás vagy éppen a nyelvhasználat területén meglévő kedvezményeiket. Ezt olyannyira komolyan vették, hogy az 1910-es albán lázadás például a török nyelvoktatás kötelezővé és egységessé tétele miatt robbant ki. Az albán mozgalmak történetét részletesebben lásd: Csaplár-Degovics Krisztián, *Az albán nemzetné válás kezdetei, 1878–1913 – A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010, 245–306. p.

⁴⁸¹ A birodalom zsidó közösségével való együttműködés pedig végig szoros maradt, hiszen nekik (még) nem volt egységes, nemzeti mozgalmuk. A szaloniki gyökerű pártban a város dönme zsidó közösségéből sokan vállaltak szerepet, így a kortársak sokszor zsidó pártnak csúfolták az Egység és Haladást. Az együttműködésre vonatkozó részleteket lásd: Feroz Ahmad, *The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908–1918*. In: Ahmad, *From Empire, Vol.2.*, i. m., 149–175. p.

fogadták el, így a korábban több kormánytagot⁴⁸² is adó Egység és Haladás kezdett teljesen elszigetelődni muszlim és nem muszlim politikai partnereitől.

A népszerűségét és politikai hatalmát 1912-re elvesztő Egység és Haladásnak tehát több szempontból is jól jött az első Balkán-háború kitörése, amelynek során teljes mértékben támogatták az oszmán katonai mozdulatokat. A kijózanító vereségek hatására azonban lépésre szánták el magukat, hiszen a nagyvezírről, Kâmil pasáról köztudott volt, hogy ellenszenvvel viseltetik az Egység és Haladás Párt irányába. A látszólag az Edirne feladása miatt kirobbantott 1913 januári *Bâb-i Âli* államcsíny valódi oka tehát Kâmil pasa eltávolítása és a párttal jobb viszonyban lévő Mahmut Şevket kinevezése volt.⁴⁸³ Az újonnan felálló kormányban ugyan kisebbségbe kerültek, de a Liberális Unióhoz hasonlóan már ők is érezték, hogy azonnali, radikális változásra van szükség a további katonai vereségek elkerüléséhez. Bár maguk is tervezték, hogy a nagyvezír ellen merényletet hajtanak végre, Mahmut Şevket megölését végül a liberálisok emberei hajtották végre. Az 1913. június 15-i gyilkosságot kihasználva az Egység és Haladás rendkívüli állapotot vezetett be, házkutatások és letartóztatások sokaságával pedig szabályos embervadászatot indított az ellenzéki képviselők felkutatására. Sabahettin és Kâmil pasa elmenekült az országból. A teljes hatalmat megszerző párt helyzetét megszilárdította, hogy a második Balkán-háborúba az ő nyomásukra belépő birodalom szeptember végére visszaszerezte Edirne városát. A folyamat zárásaként a Mohamed Ali ükunokája, a bábként a nagyvezíri székbe ültetett Sait Halim vezette kormány 1913 végén hivatalossá tette hatalmát, és ellenfél nélkül indulva megnyerte a választásokat. Ezt követően került Enver a hadügyminiszteri, Talat a belügyminiszteri, Cemal pedig először a munkaügyi, majd később a tengerészeti miniszteri pozícióba.⁴⁸⁴

Ideológia, gazdaság és hadsereg

Az oszmán kormányzatot irányító párttal kapcsolatosan három faktort mindenképpen érdemesnek tartok kiemelni, amelyek jelentős hatással bírtak az ország világháború alatti politikájára, illetve kiváltó okai lehettek az örménymészárlásoknak.

Ahogy korábban már többször utaltam rá, a párt ideológiája kezdetben igen vegyes képet mutatott, ám az 1910-es évektől egyre inkább a nacionalizmus felé tolódott. Ennek

---

⁴⁸² Az 1909 júniusában megalakult kormányban Cavit a pénzügyek, Talat pedig a belügyek irányítója lett.

⁴⁸³ Zürcher, *Turkey*, i. m., 112. p.

⁴⁸⁴ Shaw, *From Empire*, i. m., 54. p.

egyértelmű jele volt, hogy a párt 1911-es kongresszusán a szűkkörű Végrehajtó Bizottságba bekerültek olyan nevek, mint Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı, vagy Yusuf Akçura, akik a modern török nacionalizmus és turanizmus meghatározó ideológusai voltak.⁴⁸⁵ Ekkor kezdődött meg a *Türk Ocağı* nevű nacionalista ernyőszervezet országos hálózatának felállítása is, illetve ezzel együtt az anatóliai török parasztok egyfajta ideállá emelése (*Halka Doğru Cemiyeti*), és Anatólia, mint a törökség utolsó és egyetlen menedékének kijelölése.⁴⁸⁶ Értelemszerűen mindez összefüggött a folyamatos területi veszteségekkel. Az elszenvedett kudarcok okán az ifjútörök vezetésben kialakult egyfajta ostromlottság tudat, amit a nagyhatalmak állandó felosztási kísérletei, illetve a kisebbségek önállósulás felé vezető próbálkozásai csak fokoztak. További negatív hatással járt a török nacionalizmus nagyfokú megkésettisége, ami leginkább az iszlámra, a soknemzetiségű birodalomra, illetve annak fenntartására, a törökség tudat ebből fakadó elfojtására, illetve a török, mint kifejezés, pejoratív jelentésére volt visszavezethető.⁴⁸⁷ Ez további frusztrációt szült, ami a reformok és programok erőltetett menetben történő megvalósítását, illetve részben irreális és túlzott célok kitűzését eredményezte.⁴⁸⁸

Az 1913-tól bekövetkező teljes hatalomkoncentráció, illetve a folyamatos háborús nyomás, üldözöttség tudat rányomta a bélyegét a párt egyéb szakpolitikájára is. Miután a gyenge államban, illetve a nemzetközi szerződések és kapitulációk fenntartásában érdekelt örmény, görög és levantei nemzetközi kereskedők nem hiteleztek tovább az államnak, a

⁴⁸⁵ Mindhárom személyiség rendkívül fontos szerepet játszott a pántörök, pánturanista eszmék megfogalmazásában, a gazdasági nacionalizmus terjesztésében, az anatóliai törökség felé fordulásban. Eszmerendszerük egy valamiben különbözött jelentősen: Yusuf Akçura volt közülük az egyetlen, aki a Kis- és Nagy Turán fogalmak megalkotásával elképzelhetőnek tartotta a magyarok részvételét a turanista mozgalomban, a többiek a magyarok nem muszlim volta miatt zárták ki ezt a lehetőséget. A turanizmusra, ill. az abban betöltött szerepükre további részleteket lásd magyarul: Oláh Péter, *A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében*. 2011. Szakdolgozat, ELTE BTK Török Filológiai Tanszék. Kiadatlan. Továbbá idegen nyelven: Landau, *Pan-Turkism*, i.m., ill. Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, 1876–1924. Leiden, 1985.

⁴⁸⁶ Ez már a Balkán-háborúk szoros következménye volt. Zürcher, *The Young Turk Mindset*, i. m., 120. p. Bár a *Türk Ocağı* névleg a kormánytól független szervezetként jött létre, vezető testületében hárman is az Egység és Haladás Párt végrehajtó bizottságának tagjai voltak (Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali és Ahmet Ağaoğlu). A szervezetnek egy év alatt közel 2000 fős tagságot sikerült kiépítenie, és egészen 1931-es beolvasztásáig képviselte a pántürkizmus eszméjét. Oláh, *A turanizmus*, i. m., 28–29. p. További jelentős szervezetek voltak a *Türk Bilgi Derneği*, a *Türk Yurdu* és a *Türk Gücü*. A *Halka Doğru Cemiyeti* létrehozása pedig egyenes következménye volt a párt mezőgazdasági területen elkönyvelt kudarcainak, hiszen a kezdetben még földosztással kecsegtető Egység és Haladás kénytelen volt kiegyezni a vidéki földesurakkal, így az örmény mellett a török parasztok által is remélt változás nem következett be. Ezért felgyorsultak a telekelkobzások, ezzel együtt pedig a fizetni nem tudó parasztok elszökése, a banditizmus terjedése. Feroz Ahmad, *The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908–1918*. In: Ahmad, *From Empire to Republic*, Vol.2., i. m., 63–88. p.

⁴⁸⁷ Taner Akçam, *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London–New York, 2004, 63–67. p. Akçam ötödik összetevőként kiemeli még a török nacionalizmus rasszista jellegét is, de ez véleményem szerint nem annyira kiváló oka, mint inkább következménye az eszme megkésettiségének.

⁴⁸⁸ Irreális célként utalnék elsősorban a pántürkista eszmékre, túlzott célként pedig az azonnali nemzeti ipar, kereskedelem, oktatás stb. megvalósítására, amiről a továbbiakban részletesen is szó lesz.

külföldi hitelért pedig a nemzeti önrendelkezésről kellett volna lemondani, a kormányzat nemzeti, patrióta elit „feltőkésítésével” remélte a helyzet hosszú távú megoldását.⁴⁸⁹ A Cavit pénzügyminiszter által célként kijelölt nemzeti gazdaság (*Millî İktisad*) modelljét leginkább a pártvezetésre nagy hatást gyakorló, a tárgyalt időszakban Isztambulban élő Alexander Parvus-féle nemzeti ipar elméletre alapozták.⁴⁹⁰ Ez a gyakorlatban a kapitulációk eltörlését, a nyugati koncessziók felmondását, a védővámok emelését, az idegenek megadóztatását, illetve egy hazai burzsoázia kinevelését jelentette. Ehhez azonban hiányzott a nemzeti, tehát muszlim és/vagy török, tőkeerős vállalkozóréteg, ami részben persze a török gazdaságot szoros kontroll alatt tartó Államadósságkezelő munkájának volt köszönhető. Bár a program csak a kapitulációk eltörlésével vett igazi lendületet, 1913-tól sok vidéki török *esnaf*-tag csatlakozott a párthoz, remélve, hogy az állami pénzekből ők is részesedhetnek. Így tehát a régi garnitúra vagyonos pasái mellett az új vállalkozói réteg leginkább majd az Egység és Haladás párttagjai, illetve pártszimpatizánsai közül került ki. Ezt megkönnyítendő, 1913-tól bojkottot hirdettek a keresztények áruira, s már 1913–1914 között közel 150.000–200.000 görögöt utasítottak ki a birodalom területéről, akik nagy része a kereskedelembe volt érdekelt.⁴⁹¹ Emellett a háborúk gazdaságra és munkaerőre gyakorolt negatív hatásai, a nagyhatalmak és környékbeli országok ellenséges fellépése, valamint a belföldi humán erőforrás felé fordulás miatt került sor egyebek mellett az ún. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti* felállítására, aminek alapvető célja az emberek mobilizálása, nemzeti érzésük feltüzelése, és a haza szolgálatára való felkészítése volt.⁴⁹² Amellett, hogy a Nemzetvédelmi Bizottság a hadra fogható emberek számának növelésére szolgált, a világháború alatt monopolizálta a fő élelmiszerek isztambuli kereskedését, s az ebből befolyó hatalmas összegeket az új török kereskedőréteg helyzetbe hozására fordította.⁴⁹³

---

⁴⁸⁹ Feroz Ahmad, *Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908–1918*. In: Ahmad, *From Empire, Vol. I.*, i. m., 30. p.

⁴⁹⁰ Israel Lazarevic Helphand, alias Alexander Lvovic Parvus (1867–1924) a mai Belorusszia területén született marxista gazdaságfilozófus. Svájcban és Németországban élt, jelentős szerepe volt a bolsevista forradalom gazdaságpolitikai alapjainak letételében. Parvus volt az egyetlen, aki érdemi elemzést készített az Államadósságkezelő törökországi tevékenységéről, valamint a *Türk Yurdu* nevű újság írójaként cikkek sorozatát jelentette meg 1913-ban, amiben javasolta a liberális gazdaságpolitika elhagyását, a nemzeti gazdaság létrehozását és az erőltetett iparosítást. Tanai nagy hatással voltak a török nacionalizmus fő ideológusaira, valamint a párt jelentős személyiségeire is. Kaya, *Western Interventions*. i. m., 139. p.; vö. Üngör–Polat, *Confiscation*, i. m., 28–30. p. A közel egy évszázaddal korábban élt Friedrich List német közgazdász erőltetett iparosítás, vasútfejlesztés és a nemzeti gazdaságra vonatkozó elmélete is jelentőssel hatással bírt a pártra. Bloxham, *Great Game*, i. m., 64. p.

⁴⁹¹ Ioannis K. Hassiotis, *The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915–23)* In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Ed.: Richard G. Hovannisian, London, 1992. 136. p.

⁴⁹² Ahmad, *Vanguard*, i. m., 39–41. p.

⁴⁹³ A módszer a párton belül is súlyos ellentéteket szült. *Uo.*, 44–45. p.

Hogy az örmények elleni világháborús akciókban mennyire jelentős szerepe volt a gazdasági megfontolásoknak, egyebek mellett Germanus Gyula visszaemlékezései is rávilágítanak. Az ifjútörökökkel fenntartott kiváló kapcsolatának köszönhetően bensőséges beszélgetésekben is részt vevő magyar kutató Talat pasánál vendégeskedett, ahol sok mindenről beszélgettek, de végül a szó az örményekre terelődött. *„Talaat pasa kreolbőrű arca elkomorodott. – Mi nem gyűlöljük a keresztényeket – mondta –, az iszlám vallás teljes lelkiismereti szabadságot biztosít a kinyilatkoztatott vallások híveinek. De az örmények egy része most nyíltan ellenünk szegült, ezért önvédelemre szorultunk. Ha a háborúnak vége lesz – folytatta –, meg kell tisztítani az országunkat az örményektől. De nem gyűlöletből, hanem önvédelemből. ... – Mi, törökök – fejtegette –, földműves, hivatalnok és katona nép vagyunk ősidőktől fogva. Iparunk csak kezdetleges háziipar. A kereskedelem, a bank, az üzleti vállalkozás az örmények kezében van. A mi népiünk türelmes és átengedi a legtöbbet jövedelmező kereseti ágakat idegeneknek, görögöknek, örményeknek. Ameddig ezek az országunkban laknak, a török sohasem lesz kereskedő, bankár, vállalkozó...– Nekiünk légiűres teret kell létrehozni. Az idegeneket ki kell küszöbölni. Nem lesz iparos, gyáros, kereskedő, bankár, üzleti vállalkozó, és a törökök kénytelenek lesznek ebbe a légiűres térbe benyomulni és üzletet nyitni, kereskedni, pénzt váltani és meggazdagodni.”*⁴⁹⁴ A törökök kárára meggazdagodó, az országot eláruló, illetve az önálló állam gondolatát szövögető örményekről, a nemzeti gazdaság kialakításának szükségességéről Talat mellett egyebek között a párt ideológiai bázisának pillérei közé számító Ziya Gökalp szociológus, Yusuf Akçura történész, Ömer Seyfeddin író és Munis Tekinalp újságíró is nyíltan beszéltek és írtak.⁴⁹⁵

A gazdasági elképzelések végrehajtásához azonban elsődlegesen katonai, karhatalmi erőre volt szükség, hogy egyrészt elejét vegyék a belföldi elégedetlenségnek, másrészt ellen tudjanak állni a nagyhatalmak esetleges katonai nyomásgyakorlásának. A katonai múlttal,

⁴⁹⁴ Germanus, *A félhold*, i. m., 118–119. p.

⁴⁹⁵ Morgenthau naplója szerint Talat 1915-ben azt mondta: *„Az örményekkel szembeni ellenérzésünk három okból táplálkozik: először is, ők a törökök rovására gazdagodtak meg. Másodsor, elhatározták, hogy önálló államot hoznak létre, ahol uralkodhatnak rajtunk. Harmadszor pedig nyíltan támogatták ellenségeinket.”* Henry Morgenthau, *Ambassador's Morgenthau's Story*. Princeton, 2000, 224–225. p. Yusuf Akçura az 1910-es évek elején ezt írta: *„A török nemzeti újjászületés alapja lehet a török burzsoáziának az Oszmán Államban...Ha a törökök ... nem lesznek képesek egy kapitalista burzsoá osztály kinevelésére, akkor közhivatalnokokként és parasztként lehetetlenné válik egy modern állam kialakítása.”* Ömer Seyfeddin szerint: *„Borzasztó drámák zajlottak az alkotmányos uralom címszava alatt... A görögök, bolgárok, szerbek, örmények és albánok megeremtettké a nemzeti ideájukat, nemzeti irodalmukat, nemzeti nyelvüket, nemzeti céljaikat, és nemzeti szervezeteiket. Mi hűséges oszmánok vagyunk – mondták, hogy megtévesszék a törököket...”* Munis Tekinalp pedig azt írta: *„Másrésről a birodalom keresztény lakossága folyamatosan fejlődött, részben a nekik garantált előnyök miatt, részben a saját erejükből, és fokozatosan kitűrték az ország eredeti tulajdonosát az örökségéből...Az örmények, az angolokkal fenntartott baráti viszonynak köszönhetően rendkívül meggazdagodtak...”* Az idézeteket lásd: Üngör–Polatel, *Confiscation*, i. m., 30–37. p.

militarista, a hazáért mindent feláldozni kész szemlélettel bíró Egység és Haladás Párt legfelsőbb vezetéséből Dr. Nâzım, Bahattin Şakir, Atıf Kamçıl, Aziz bey rendőrfőnök, illetve Enver és Talat pasa a német mintájú hadseregreform mellett 1913–1914 fordulóján létrehozta a Különleges Alakulatot (*Teşkilât-ı Mahsûsa*),⁴⁹⁶ amit a párt öklének is nevezhetünk. A mai napig rejtélyek övezte szervezet leginkább a balkáni harcokban az albán, macedón és montenegrói lázadóktól eltanult, Líbiában már sikeresen alkalmazott *fedaî, komitacı*, vagyis gerilla harcmodort képviselte. Az effajta irreguláris egységek létrejötte természetesen szorosan összefüggött az állandó pénztelenséggel, a haderő elégtelenségével, illetve a vidéki közbiztonság teljes hiányával,⁴⁹⁷ emellett egyfajta amatőr hírszerző szolgálatként is tekinthetünk rá. A szervezet tagjairól mindösszesen annyit tudunk, hogy felülprezentáltak voltak köztük a Törökországba menekült cserkeszek.⁴⁹⁸ A szervezetnek létezett belföldi és külföldi ága is, ez utóbbi feladata a pánturanizmus eszméjének megfelelően az idegen birodalmak alatt élő muszlim–török kisebbségek fellázítása, gerillaegységek szervezése volt. Bár e tekintetben nagy sikereket nem ért el, a belföldi egységeinek politikai gyilkosságokban, valamint az örménymészárlásokban betöltött szerepe a kutatók többsége szerint megkérdőjelezhetetlen.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁶ Más források szerint hivatalosan 1914. augusztus elején alapították. Lásd: Akçam, *Shameful*, i. m. 94–95. p. A szervezet történetére vonatkozóan nincs igazán jó mű, törökül ebben a tárgyban két könyv elérhető: Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir. İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya. Bir Türk Jakobeni*. İstanbul, 2004.; ill Arif Cemil, *Birinci Dünya Şavaşında Teşkilat-ı Mahsusa*. İstanbul, 2006.

⁴⁹⁷ Yücel Yiğit, *The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I*. In: *Middle East Critique*, i. m., 159–163. p. A szerző azt is megkockáztatja, hogy a birodalom ekkorra kvázi egy bukott állammá vált, ahol a vidéki közigazgatás és közbiztonság gyakorlatilag összeomlott.

⁴⁹⁸ Mint pl. Kuşçubaşızade Eşref, Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil, İzmitli Mümtaz, Çerkes Reşit, akiknek háttéréről vajmi keveset tudunk. Zürcher, *Who Were*, i. m., 102. p.

⁴⁹⁹ Guenter Lewy szerint a *Teşkilât-ı Mahsûsa* örménymészárlásokban betöltött szerepe kétséges, hiszen a túlélők a török *çete, komitacı* stb. szavakkal írták le a rájuk támadó irreguláris alakulatokat, ami azonban bármilyen rabló, bandita csapattal megfeleltethető. Bár van igazság az érvelésben, az egységek közvetlen Enver pasa alá történő beosztása, Enver örménykérdésre vonatkozó nézetei, illetve a sok helyen azonos módon végrehajtott mészárlás miatt mégis több, mint valószínű, hogy az egységek részt vettek az örmények elleni akciókban. Lewy érvelését lásd: Lewy, *Disputed*, i. m., 82–88. p.

Az Oszmán Birodalom az első világháborúban: az örménymészárlások magyar tanúi

Belépés a világháborúba

Az Oszmán Birodalom 1914 októberében lépett be a világháborúba a központi hatalmak oldalán, ám ez a döntés távolról sem volt olyan egyértelmű, mint ahogy azt ma gondolnánk. A közel egy évszázados porosz, majd német–török kapcsolatok a janicsárság feloszlását követően kezdődtek, amikor az újonnan felálló sereghez porosz kiképzőtisztek érkeztek. Ekkortól alakult ki az oszmán sereg tisztjeinek körében a poroszos hadszervezés iránti csodálat, amely kitartott egészen az első világháborúig. A kapcsolat újabb lépéseként 1882-ben Otto Köhler tábornok és Baron Colmar von der Goltz alezredes vezetésével érkező tisztek már Németország képviseletében kezdték meg II. Abdulhamid seregének kiképzését, amelynek kézzelfogható eredménye az 1897-es, görögök felett aratott diadal volt.⁵⁰⁰ Emellett II. Vilmos is többször ellátogatott Isztambulba.⁵⁰¹ A két ország közeledése a gazdaság területén is megmutatkozott, hiszen a 19. század végén az óriási méreteket öltő angol és francia pénzbeáramlás mellett egyre növekvő német jelenlét is tetten érhető. A befektetések területén a németek részesedése két évtized alatt 1%-ról 25%-ra növekedett,⁵⁰² aminek legszembetűnőbb példája a német pénzen épülő Berlin–Bagdad vasút volt.⁵⁰³ Az alkotmányos fordulatot követően ez a jó viszony tovább folytatódott, így Enver pasa 1908-ban már nem Londonba, hanem Berlinbe ment tárgyalni a szükséges lépésekről. A világháború előtti német–török közeledést Otto Liman von Sanders ezredes 1913-as érkezése zárta, akinek az 1. oszmán sereg élére történő kinevezését erős orosz tiltakozás kísérte.⁵⁰⁴

A látszat ellenére a két ország kapcsolatai mégsem mondhatók teljesen felhőtlennek. A Bosznia, Tripolitánia és az Égei-szigetek annexióját támogató Németország nem volt olyan népszerű a törökök körében, ugyanakkor kevésbé volt ellenszenves, mint a birodalom több

---

⁵⁰⁰ Christopher J. Walker, *World War I and the Armenian Genocide*. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Richard G. Hovannisian. New York, 1997, 240. p.

⁵⁰¹ 1898-as, második isztambuli látogatása során hangzottak el híres szavai: „Én mindig a 300 millió mohamedán barátja maradok...” Fischer Ferenc, *A német–angol geopolitikai*, i. m., <http://old.btk.pte.hu/tanszek/tortenelem/doc/mkor/fischerf/Fischer1.rtf>

⁵⁰² Zürcher, *Turkey*, i. m., 89. p.

⁵⁰³ A két ország kapcsolataira vonatkozóan részletes információkat lásd: Sean McMeekin, *The Berlin–Bagdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898–1918*. London, 2011.

⁵⁰⁴ Az oroszok úgy érezték, hogy a vesztes balkáni háborúk miatt hívott német tisztek kinevezése egyet jelent a szorosok német ellenőrzésével. Végül von Sanderst nem a sereg vezetőjének, csupán felügyelőjének nevezték ki.

részét is megszállva tartó Franciaország, Anglia vagy Olaszország. Másfelől a háborúra készülő németek sem voltak elragadtatva a török féltől, legfőképpen annak gyenge hadereje miatt, így számukra a Monarchia hadbalépéséhez egy semleges Románia, ehhez pedig bolgár–török közös szövetség számított katonailag kívánatosnak.⁵⁰⁵ Illetőleg a német hadvezetés leginkább a szultán által esetlegesen kihirdetett dzsihádj miatt tartotta fontosnak a török szövetséget, hiszen azt remélték, hogy mindez nagy nyomást fog helyezni mind az angol, mind pedig az orosz birodalomra.⁵⁰⁶ Ennek ellenére egészen 1914 nyaráig a németek meg voltak arról győződve, hogy az oszmánok végül az antant oldalán lépnek be egy esetleges háborúba.⁵⁰⁷

Az 1904-ben és 1907-ben aláírt angol–francia és angol–orosz szerződések sok tízéves háborúskodásnak vetettek véget a felek között, és létrehozták a világháború alatt antanthatalmakként ismert tömb alapjait. A három nagyhatalom egyike sem örvendett túl nagy népszerűségnek az oszmán kormányzatban, különösen azután, hogy a régóta követelt alkotmány kihirdetését követően akadályozták a reformok véghezvitelét.⁵⁰⁸ Ebben élen jártak a törökökkel egyébként jó viszonyt ápoló angolok, akik féltek attól, hogy egyiptomi és indiai alattvalóik is követelik majd az oszmánokéhoz hasonló alkotmány bevezetését. Mindezek ellenére az Egység és Haladás Párt vezette kormány 1914 nyaráig nem döntött arról, hogy melyik szövetségi rendszerbe tagozódjon be. A németek kezdeti hüvös magatartása miatt Talat az orosz, míg Cemal a francia vezetőkkel folytatott tárgyalásokat egy esetleges szövetség kialakításáról, ám tapogatózásait mereven elutasították. Emellett Anglia a háborús helyzetre hivatkozva rekvirálta a török közadakozásból brit földön építtetett *Sultan Osman* és *Reşadiye* nevű hadihajókat, ami nagy megbotránkozást keltett az Oszmán Birodalom lakosainak körében. Ezért aztán a török vezetés kapva kapott a németek ajánlatán, akik II. Vilmos elhatározása alapján július végén jelezték, hogy mégis készek az

---

⁵⁰⁵ A németek inkább görög és román szövetségben gondolkodtak, a Monarchia, pontosabban annak magyar fele azonban erősen bolgár párti volt, így a németek kénytelenek voltak belemenni a bolgár szövetségbe.

⁵⁰⁶ McMeekin, *The Berlin–Bagdad*, i. m., 85–99. p. Bosznia megszállása miatt jelentős esemény volt ez a Monarchiában is. Lásd: Csorba György, A dzsihádj kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején. In: *Aetas*. 32.1.2017. 68–80. p.

⁵⁰⁷ Az égei-tengeri szigetekért folytatott kötélhúzás miatt 1914-re háború közeli állapotba sodródott az Oszmán Birodalom a Venizelosz vezette görögökkel. Miután a görög uralkodó II. Vilmos császár rokona volt, illetve a Habsburg Monarchia is kiállt a Dodekanézosz-szigeteket megszálló olaszok mellett, így a török szövetség még 1914 nyarán sem tűnt reálisnak. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008, 46–47. p.

⁵⁰⁸ Itt visszautalnék Mészáros szavaira, miszerint az ifjútörök tisztek nagy része franciául beszélt, illetve egészen 1914-ig az iskolák többségében is a francia történelmet oktatták hangsúlyosan, míg a sztyepei török és oszmán történelemről alig esett szó. Ennek is köszönhető, hogy az oszmán vezetés az utolsó utáni pillanatig vacillált a lehetséges szövetségesek kiválasztásával.

együttműködésre. Az események felgyorsulását jelzi, hogy a titkos oszmán–német paktumot pár napra rá, augusztus 2-án meg is kötötték.⁵⁰⁹

Az európai hatalmak közt augusztusban lezajló kölcsönös hadüzeneteket követően az oszmán kormányzat kivárássra játszott, s bár augusztus 3-án elrendelték az általános mozgósítást, valamint szeptember elején egyoldalúan eltörölték a gyűlölt kapitulációs szerződéseket,⁵¹⁰ a harcokba egészen október végéig nem kapcsolódtak be. Az antant megkeresései elől, miáltal a birodalom semlegességét akarták elérni, óvatosan kitértek, de ugyanúgy a németek akaratának sem engedelmeskedtek, akik a háborúba való azonnali belépést sürgették. A döntések okait a háttérben zajló események közt kell keresni. Bár a kormányzatból Enver pasa a kezdetektől azt az álláspontot képviselte, hogy a hadiállapotot azonnal ki kell hirdetni, a vezetők nagy része a bolgár és a román fél pozíciójától tette függővé a további lépéseket. A németek, hogy bizonyítsák jó szándékukat és meggyorsítsák a döntést, két cirkálót, a *Goebent* és a *Breslaut* küldték a törököknek az angolok által elkobzott hajókért cserébe. A Souchon admirálissal a fedélzetén a törökök hozzájárulásával a Boszporuszra behatoló hadihajók megsértették ugyan a szorosokra vonatkozó szabályokat,⁵¹¹ az oszmán semlegességet elérni kívánó angolok ezt mégsem akarták *casus belliként* felhasználni. Bár a lakosság körében a *Goeben* és a *Breslau* megérkezése népszerűvé tette a németeket, a kormány további pénzügyi garanciákat kívánt. Az 5 millió lírás hitelkérelmet a német fél végül elfogadta, de első részletben csak 2 millió lírát juttattak el vízi úton a török fővárosba, míg a maradék 3 milliót a török hadba lépést követően ígérték.⁵¹² Így tehát az utolsó akadály is elhárult a kormány háborút támogató erői elől,⁵¹³ és Enver pasa kiadta a parancsot Souchon admirálisnak, hogy a megfelelő időpontban intézzon támadást az oroszok

---

⁵⁰⁹ A szerződés fontosabb pontjai: 1. A két szerződő hatalom szigorú semlegességet tanúsít Ausztria–Magyarország és Szerbia jelenlegi konfliktusában. 2. Abban az esetben, ha Oroszország aktív katonai lépésre szánja el magát, az Németország számára *casus foederis* lenne Ausztria–Magyarország irányába, ez a *casus foederis* Törökországra is érvényes. 3. Háború esetén Németország katonai misszióját Törökország rendelkezésére bocsátja. Törökország a maga részéről biztosítja az említett katonai misszió tényleges befolyását a hadsereg vezényletében, a hadügyminiszter öngyméltósága és a katonai misszió vezetőjének öngyméltósága közötti közvetlen megállapodásnak megfelelően. 4. Németország kötelezi magát, hogy szükség esetén fegyverrel védi meg Törökország területét, amennyiben azt fenyegetés érné stb. Részletesebben lásd: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Szerk. Lugosi Győző. Budapest, 2006, 21. p.

⁵¹⁰ *Dokumentumok*, 23–24. p.

⁵¹¹ Ezek értelmében békeidőben idegen ország hadihajói nem kelhettek volna át a szorosokon. A törökök azzal magyarázták a lépést, hogy a hajókat megvásárolták a németektől, így azok oszmán hadihajóknak minősülnek, ugyanakkor mindenki tisztában volt vele, hogy a hajók német felségjelzés alatt német legénységgel futottak be Isztambulba. Másrészt viszont a németek részéről a hajók elküldése kényszerhelyzetbe hozta az oszmán vezetést, akik több napon keresztül várták a hajókat, kockáztatva ezzel azt, hogy az angol cirkálók megtalálják azokat. Végül az engedély megadásával egy lépéssel közelebb kerültek a háborúba történő belépéshez. A részletek tekintetében lásd: McMeekin, *The Berlin-Bagdad*, i. m., 112–115. p.

⁵¹² Macfie, *The End*, i. m., 125–126. p.

⁵¹³ Több kormánytag, köztük a pénzügyekért felelős Cavit az utolsó pillanatokig ellenezte a háborúba való belépést.

ellen. Erre végül október 29-én került sor, amikor az oszmán hadihajókkal kiegészült *Goeben* és *Breslau* támadást indított Odessza és Szevasztopol városa ellen.

Örmények az első világháborúban

A törökországi örmények vezetői, érzékelve a háborús készülődést, a nyár folyamán két fontos gyűlést is tartottak. Az Egyesült Örmény Nemzeti Kongresszuson és az Erzurumban tartott Dašnjak-kongresszuson is abban állapodtak meg, hogy egyelőre lojálisak maradnak az Oszmán Birodalomhoz, ugyanakkor az Egység és Haladás ajánlatát is visszautasították, miszerint segítsenek lázadást kirobbantani az oroszok által uralt kaukázusi részekben.⁵¹⁴ Ezzel azonban mind az oszmán, mind az orosz vezetést magukra haragították. Ugyanakkor a Dašnjak és a Hnč'ak kaukázusi szárnya, valamint az ėjmiacini *katholikosz* is egyértelműen állást foglalt az oroszok mellett, és már a háborúban követendő taktikáról is megbeszéléseket folytattak. A végső elhatározásra az Oroszország és az Oszmán Birodalom közt beállt hadi állapotot követően került sor, mikor is a Dašnjak *Horizon* című újságjában a következő felhívás jelent meg: „*Ma eljött a napja, hogy véget vessünk a törökországi örmény mártírok véres történetének. A változó körülmények közt az örményeknek joguk lesz a saját közigazgatáshoz, és saját erőikkel fognak harcolni a saját földjükért. Nyilvánvaló, hogy az örményeknek választaniuk kellett a két fél között. Végül az antanthatalmakat választották, és minden hadra fogható emberüket az oroszoknak ajánlották fel. Ez a döntés nemcsak azért született, mert úgy gondolják, hogy problémáikat csakis az antanthatalmak, főleg Oroszország orvosolhatja, hanem mert meggyőződésük, hogy háborúban ezek az országok állnak az igazság oldalán.*”⁵¹⁵ Ezzel egy időben az örmény szervezetek vezetői újabb tárgyalásokat folytattak, melyek során megállapodtak az örmény fegyveres önkéntesek orosz csapatokhoz történő csatlakozásáról. Ugyanakkor az is igaz, hogy bár az örmények egyes helyeken nem tettek eleget az oszmán hadsereg behívó parancsának, sokan közülük teljesítették a kötelességüket, bevonultak, és amíg lehetőségük volt rá, hősiesen ellátták feladatukat.⁵¹⁶ Emellett az is tény, hogy több tízezer örmény szökött át az orosz határon – köztük Garegin

⁵¹⁴ Avagyan–Minassian, *Ermeniler*, i. m., 204. p. A Dašnjak erzurumi kongresszusán maga Bahattin Şakir, és a párt szóvivője, Naci bey jelent meg a fenti ajánlattal. Az elutasítás után Talat kijelentette, hogy „*Törökország mostantól azt tesz, amit akar*”.

⁵¹⁵ Uras, *Armenians*, i. m., 853. p.

⁵¹⁶ Példa erre a bevezetésben már említett T'orosean, a Gallipoli-félszigeten szolgálatot teljesítő katonarvos, Avedis Cebeciyán, vagy éppen Kalusd Sürmenyan hadnagy története. Lásd: Avedis Cebeciyán, *Bir Ermeni Subayın Çanakale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914–1918*. İstanbul, 2015.; ill. Kalusd Sürmenyan, *Harbiyeli bir Osmanlı Ermenisi. Mülâzım-ı Sâni Sürmenyan'ın Savaş ve Tehcir Anıları*. İstanbul, 2015.

Pastirmaĵean parlamenti képviselő –, hogy felajánlják szolgálataikat az orosz csapatoknak, míg Zeytunban a behívók kézbesítését követően a helyiek kollektívan felvonultak a hegyekbe, ahonnan szabotázsakciókat hajtottak végre az oszmán sereg utánpótlási vonalai ellen.⁵¹⁷

Az örmények ingadozó álláspontja egészen addig nem vont maga után komolyabb következményeket, amíg az oszmán seregek előretörték a Kaukázus térségében. A helyzet alapvetően akkor változott meg, mikor 1915. január 4-én a téli hadviselésre teljesen felkészületlen oszmán seregek katasztrofális vereséget szenvedtek Sarikamışnál, majd a túlélők közül sokan halálra fagytak a kegyetlen hidegben; becslések szerint 60–90.000 katonavesztett oda.⁵¹⁸ A súlyos kudarc után a török vezetés, félve a legrosszabbtól, már a főváros kiürítésére is felkészült. A török seregeknek az egyiptomi, az iráni és a kaukázusi fronton történt megállítása miatt, valamint az antant várható alexandrettai (İskenderun) partraszállásáról keringő pletykák hatására azonnal megkezdődtek a találgatások az örmények vereségben játszott szerepéről. A kudarcok utáni szokásos bűnbakkeresés ezúttal könnyebb feladat volt, hiszen valóban segítették örmények is a kaukázusi orosz csapatokat, valamint a kilíkiei örmények *egy része* régóta el akarta érni a nagyhatalmak fegyveres beavatkozását. Bár az antant támadására végül az Isztambulhoz közelebb eső Dardanellák térségében került sor, 1915 februárjától megtették az első lépéseket az örményellenes szankciók bevezetésére. Ennek során az oszmán hadseregben szolgálatot teljesítő örmény származású katonákat lefegyverezték és munkaszolgálatra kötelezték, az otthon maradt örményektől pedig megkezdték a náluk lévő fegyverek begyűjtését.⁵¹⁹

Nem tudni pontosan mikor, de nagyjából 1915. február végén, március elején kezdődhettek meg a fentebb említett kormányzati félelmek okán a kilíkiei partok mentén élő örmények elleni első akciók. Az időközben egyre elkeseredettebb harcoknak köszönhetően ezek a lépések kezdtek egyre nagyobb méreteket ölteni, míg végül sor került az isztambuli örmény vezetők április 24-i letartóztatására.⁵²⁰ A kb. 230 személy letartóztatása, majd vonaton történő deportálása nagyjából egybeesett az antanthatalmak Gallipolinál meginduló, addigi legnagyobb szabású támadásával, valamint a Van városában lakó örmények

---

⁵¹⁷ Az orosz levéltári források a háború első 12 hónapjában kb. 200.000 orosz területre menekülő örményről adtak hírt, akik közül nagyjából 50.000 lehetett az, aki a megszárlások előtt a besorozás elől, vagy az orosz és kaukázusi örmény csapatokhoz történő átállás miatt menekült el az Oszmán Birodalomból. Emellett orosz részről komoly mennyiségben szállítottak fegyvert a határmenti örmény szabadcsapatoknak. Lásd: Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. İstanbul, 2012, 175–210. p. Érdekesség, hogy az oroszok a kurd törzsfőeknek is szállítottak fegyvereket 1914 augusztusában, hiszen kurd–örmény összefogással akartak válaszolni a török kormány kaukázusi területeket célzó területi igényeire. Lásd: Aksakal, *Ottoman Road*, i. m., 88–89. p.

⁵¹⁸ Akçam, *Shameful*, i. m., 125. p.; vö. Zürcher, *Turkey*, i. m., 119. p.

⁵¹⁹ Walker, *World War I*, i. m., 245–246. p.

⁵²⁰ Ezért tartják az örmények minden év április 24-én az áldozatok emléknapját.

hatóságokkal történő összezsapásával.⁵²¹ Ezt követően május 2-án Enver pasa fogalmazta meg a Vanban lakó teljes örmény népesség „kitelepítésének” gondolatát, ezt azonban a közelgő orosz csapatok megghiúsították. Végül Van eleste előtt egy nappal, május 26-án került sor az intézkedésekkel kapcsolatos hivatalos döntés véglegesítésére, így Talat pasa a következő táviratot juttatta el Sait Halim nagyvezírnek: *„Miután a fronthoz közel lakó örmények közül egyesek szabotálták a birodalmi oszmán seregek akcióit, amelyek az ellenséggel szemben a határok védelmét szolgálták... és összejátszottak az ellenséggel, ... bizonyos lépések megtételére kényszerülve elrendeltetett, hogy a Van, Bitlis és Erzurum vilájetben, az Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livában, kivéve Adana, Sis és Mersin városát, Maraş szandzsákban, kivéve magát a várost és az Aleppói vilájetben lévő Iskenderum, Beylan, Cisir-i Şugur és Antakya kazákban, kivéve a közigazgatási központokat, élő örményeket telepítsék ki. Továbbá kihirdettetett, hogy az örmények a következő helyeken lesznek letelepítve: Mosul vilájetben, kivéve a Vani vilájettel határos északi részeket, Zori szandzsákban, Urfa déli részén, kivéve magát a várost, az Aleppói vilájet keleti és déli részén, valamint a szíriai vilájet keleti részén.”*⁵²² A határozatot május 27-én „Ideiglenes törvény a háborús időben a katonai hatóságok részéről a kormányzati intézkedéseket akadályozók ellen szükségesnek vélt lépésekről” című törvény formájában tették hivatalossá, amelyet a parlament végül szeptember 15-én ratifikált.⁵²³ Elméletileg azonban nem mindenkre vonatkoztak ezek a parancsok. Isztambul és İzmir lakosai (kivéve a terrorista és nacionalista csoportok tagjai), az örmény katolikus és a protestáns *millet* tagjai, az oszmán hadsereg örmény tagjai, valamint azok családtagjai, végül pedig az állami közintézményeknél dolgozók mentességet kaptak (mint ahogy a fentebb említett szandzsákközpontok némelyikének lakói is).⁵²⁴ A hónap végén a Miniszterelnöki Hivatal további rendeleteket bocsátott ki arra vonatkozóan, hogy miként

⁵²¹ A vani „láadás” az egyik kulcsmozzanata az örménymészárlások körüli kutatásoknak. A törökök szerint a vani örmények fellázadtak a török hatóságok ellen, és elősegítették Van orosz megszállását, ezért kezdődtek meg az országos méretű kitelepítések. A másik felfogás szerint a helyi örmények török hatóságok elleni fellépése már az országosan meginduló mészárlásokra adott elkeseredett válasz volt, az orosz megszállás ennek nem egyenes következménye. Az igazság valahol a két narratíva között lehet, de a hangsúlyok is lényegesek. A helyi örmények valóban nagyon szoros kapcsolatot tartottak az oroszországi örményekkel, illetve a helyi orosz konzulátuson keresztül magukkal az oroszokkal is, amit számtalan forrás bizonyít. Ugyanakkor a helyi oszmán kormányzat provokatív és elnyomó tevékenysége, valamint a kurd és egyéb rablók elleni tehetetlensége is nagyban hozzájárulhatott a helyzet kiélezéséhez. Ráadásul a láadás jó két héttel megelőzte a gallipoli offenzívát. Emellett az oszmánok örmény falvak elleni támadásaival egy időben az előrenyomuló orosz csapatok a helyi muszlimok között rendeztek mészárlást, míg a kaukázusi részokról több ezer muszlimot deportáltak a Kaszpi-tenger közelébe. Lásd: Anahide Ter Minassian, Van 1915. In: *Armenian Van*, i. m., 209–244. p.; vö. McMeekin, *Rusya'nın Rolü*, i. m., 195–203. p.

⁵²² Kemal Çiçek, *Ermenilerin zorunlu göçü 1915–1917*. Ankara, 2005, 43–44. p.

⁵²³ Eredti címe: *Vakt-ı Seferde İcraat Hükmümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat*. Lásd: Salâhaddin Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metrûke Mevzuatı*. Ankara, 2008. A parlamenti elfogadás hiánya okozta, hogy ideiglenes törvényként hirdették ki.

⁵²⁴ Shaw, *From Empire*, i. m., 58. p. Később látni fogjuk, hogy ez csak papíron volt így.

kell bánni a kitelepítésre szánt emberekkel és azok vagyontárgyaival. Ez a következőket tartalmazta: ügyelni kell az emberek biztonságára, élelemmel kell őket ellátni, a megérkezésüket követően szállást és művelhető földet kell a rendelkezésükre bocsátani, az otthon hagyott vagyontárgyaikat pedig leltárba kell venni.⁵²⁵ Ezen utasítások nagy része azonban üres ígélet maradt, amit a halott örmények százezrei mellett bizonyít, hogy a „kitelepítettek” testi épségének megvédését előíró rendelkezéseket újra és újra elküldték a birodalom minden részéről érkező panaszok hatására. Bár hivatalos oszmán – és a később bemutatott magyar –, iratok bizonyítják, hogy sok örmény megérkezett a kijelölt helyekre, ahol kezdetben alapszintű ellátást, valamint szállást is kaptak, a háborús viszonyok romlásával az itt sínylődő örmények tízezreinek sorsa is kilátástalanná vált, habár ők a „szerencsésebbek” közé tartoztak. Ezt követően, november 25-én a deportálásokat a téli időjárásra való hivatkozással felfüggesztették, de egészen 1917-ig újabb és újabb hullámok érték el a birodalom keresztény lakosait, így az apostoli felekezetű örményeken kívül többek között a Rómával egyesült maronitákat is. (46. kép)

Miután a nemzetközi szakirodalomban az 1915–1916-os örménymészárlásokat már aprólékosan bemutatták,⁵²⁶ így az események részletes taglalásától ezúttal eltekintek. A közel 600–800.000 ember halálát okozó kormányzati döntésekre vonatkozó nemzetközi levéltári források nagy része fel lett tárva, így fontosabb munkák születtek az amerikai, osztrák, francia, vatikáni, német, angol, orosz és oszmán levéltárak anyagaiból.⁵²⁷ Legújabban pedig az Isztambult a világháború alatt elhagyni kényszerült örmény patriarchátus Jeruzsálemben menekített levéltárából jelentek meg fontos kiadványok.⁵²⁸ Ugyanakkor szeretnék részletesen kitérni azokra a magyar nyelvű forrásokra, amelyeket az Oszmán Birodalomban tartózkodó

⁵²⁵ Halaçoğlu, *Facts*, i. m., 73. p.

⁵²⁶ Legrészletesebben lásd: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, i. m., 289–624. p.

⁵²⁷ Többek között: Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915–1917*. Glendale, 2004.; Rouben Paul Adalian, *Guide to the Armenian Genocide in the U.S. Archives*. Alexandria, 1994.; Artem Ohandjanian, *Österreich–Ungarn und Armenien 1872–1936, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Vol. I–XII*. Vienna, 1995.; Raymond H. Kévorkian–Yves Ternon, *Mémorial du Génocide des Arméniens*. Paris, 2014.; Georges-Henri Ruysen, *La Question Arménienne. I documenti della Santa Sede (1894–1896, 1908–1925) Vol. I–VII*. Vaticano, 2015.; *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*. Ed.: Wolfgang Gust. Springe, 2005.; Michelle Tusan, *The British Empire and the Armenian Genocide*. London–New York, 2017.; Prof. Dr. Mihail Bashanov, *Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*. Ankara, 2013. Továbbá orosz forrásokat használ Sean McMeekin már említett két könyve is. *Arşiv belgelerine göre Ermeni Faaliyetleri 1914–1918. Vol. I–II*. Ankara, 2005.; *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni–Fransız İlişkileri. Vol. I–III*. Ankara, 2002.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni–İngiliz İlişkileri. Vol. I–IV*. Ankara, 2004–2005.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Rus İlişkileri. Vol. I–III*. Ankara, 2006. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Amerikan İlişkileri. Vol. I–II*. Ankara, 2007. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskân (1878–1920)*. Ankara, 2007.

⁵²⁸ Dadrian–Akçam, *Judgement*, i. m., ill. visszautalnék a bevezetőben említett iratra, amelyet Taner Akçam Bahattin Şakirnak tulajdonít.

honfitársaink rögzítettek, és amik eleddig ismeretlenek voltak a nemzetközi és a magyar szakirodalom számára.

Magyar papok, katonák, tudósok a világháborús Oszmán Birodalomban

„Ha tehát diplomáciánk ezt a gyászos ügyet bolygatná, anélkül, hogy célt érne, csakis rontaná szövetséges jó viszonyunkat, amelyre pedig a jelen pillanatban jobban rászorulunk, mint valaha.”⁵²⁹

A legjelentősebb magyar forrásokat a magyar kultúr- és vallásdiplomáciának köszönhetjük. A magyarországi turanizmus megerősödésének hatására, illetve az erős kormányzati kapcsolatokkal rendelkező Turáni Társaság óhajának megfelelően, a magyar kormánykörök nagy ívű terveket dolgoztak ki a keleti kulturális és gazdasági behatolás megvalósítására, ugyanakkor az eredmények – köszönhetően részben a háborús helyzetnek –, meglehetősen szerények voltak.⁵³⁰ Három jelentős eseményre mégis csak sor került a század tízes éveinek közepén: a Thallóczy Lajos által kiválasztott, és 1914-ben Isztambulba küldött Mosony Lipót feladata a Karácson által megkezdett levéltári kutatások folytatása volt, az elárvult keleti katolikus missziók megsegítésére, illetve egy-egy jeruzsálemi és isztambuli magyar zarándokház és tudományos intézet felállításának az előkészítése Kmoskó Mihály és T. Schrotty Pál világi papok feladata lett 1915-ben, míg 1916. év végén Klebersberg Kunó bábáskodásával a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet alakult meg. Negyedik elemként, de már teljesen más megfontolások mentén, 1915 őszén megérkeztek az első osztrák-magyar tüzeiregységek is az Oszmán Birodalom területére.

---

⁵²⁹ *Jelentés a syriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915/1916 tanév második felében végzett tanulmányutja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár.* ÖStA. HHStA, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. Az egész jelentés lábjegyzetelt változatát lásd: Ormos István, *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály. 1876–1931.* Budapest, 2017, 253–329. p.

⁵³⁰ Bár a Keleti Kultúrközpont (ti. Turáni Társaság) oktatót küldött mind a bolgár, mind az oszmán fővárosba, ill. történtek kísérletek a bosnyák, bolgár és török gazdasági behatolás feltérképezésére is, a kísérletek nagy része a pénztelenség, előkészítetlenség és dilettantizmus, illetve a háborús viszonyok miatt hamar kifulladt. Lásd: Ablonczy Balázs, *Keletre Magyar! – A magyar turanizmus története.* Debrecen, 2016.

Mosony Lipót⁵³¹ neve még az orientalisztikai kutatásokat ismerők között is jórészt ismeretlen, pedig az örménykérdésre vonatkozó beszámolóit a legértékesebb ilyen jellegű magyar források között vannak. Mosony 1914-es megérkezése után azonnal felvette a kapcsolatot a hivatalos török körökkel, így többek között szoros kapcsolatot ápolt az *İkdam* c. napilap⁵³² szerkesztőivel, illetve részt vett a fentebb már bemutatott *Türk Ocağı* több isztambuli gyűlésén is.⁵³³ Az itt szerzett információit leginkább a katolikus Alkotmány, illetve a Katholikus Szemle hasábjain jelentette meg. Ezen írások külön érdekessége, hogy a *Türk Ocağı* előadásainak fellépői között többségében az Egység és Haladás Párt háttérembereit találjuk, így a paptanár a saját megfigyelésein túl betekintést engedett a török kormánypárt ideológiájába is. Ráadásul mindez a világháborús cenzúra ellenére is megtalálta az utat a magyar olvasókhoz.⁵³⁴

Az első, örményekre is vonatkozó cikke az Alkotmány 1915. augusztus 22-i számában jelent meg, ahol Mosony egy *Türk Ocağı* megbeszélés részleteit tárta az olvasók elé. Az előadó ezúttal Hamdullah Suphi⁵³⁵ volt, aki amellet, hogy szólt a törökök katonák hősie kiállásáról, beismerte, hogy az arabok mellett a törökök a görög és örmény lakossággal sem olvadtak össze, s bár a görögök viszonylag nyugodtak maradtak, „az örmények, ellenkezőleg,

---

⁵³¹ Született Dangelmayer Lipót (1886-1940), 1907-ben diplomázott a Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Karán, 1909-ben a jeruzsálemi osztrák-magyar zarándokház vicerektora, majd igazgatója. Arab nyelvtudása és keleti helyismerete miatt esett rá Thallóczy választása. 1914-1916 között tartózkodott az oszmán fővárosban, majd 1919 után Amerikába menekült. Derby városában halt meg. Életére vonatkozóan lásd: Csorba György-Fodor Gábor, *Mosony Lipót – Történeti kutatás és kultúrdiplomácia Konstantinápolyban 1914–1916. Századok. Megjelenés alatt.*

⁵³² Mind a II. Abdulhamid fémjelezte korszak, mind a későbbi Egység és Haladás Párt kormányzatának legjelentősebb ellenzéki sajtóterméke, ami 1896-tól 1964-ig működött. Az 1910-es években a legolvasottabb újságok közé tartozott, közel 40.000 példányban nyomtatták. A többször száműzetésbe kényszerített Ahmet Cevdet mellett olyan jelentős személyiségek írtak a lapba, mint Ali Kemal, İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit vagy Mahmut Sadık.

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=220024&idno2=c220011#1> Letöltve: 2017. május 27.

⁵³³ Itt találkozott Mehmet Eminnel és Yusuf Akçurával, s bár saját bevallása szerint is „a türk odzsagi működését erős nemzeti érzés járja át” volt alkalom, hogy „egyszer egy örmény pap, mint kiváló énekes és zenész, török népénekeket adott elő riadó tapsok kíséretében.” Alkotmány, 1915. augusztus 15. 222. szám, 10. p. Az esetet, illetve Mosony jelenlétét igazolja Dobay István, a Budapesti Hirlap haditudósítója, aki ezt írta: „A műsor következő pontján egy örmény pap szerepelt, a ki szavalt, majd zongorakiséret mellett régi örmény pásztordalokat énekelt.” Dobay István, *Törökök*. Budapest, 1917, 37. p. Emellet Mosony a cikkében kiemelte, hogy az isztambuli magyarok közül is többen látogatják az előadásokat, mint pl. Germanus Gyula, ami megerősíti, hogy utóbbi jó kapcsolatot ápolt az ifjútörök vezetéssel.

⁵³⁴ Az erdélyi világháborús sajtó elemzésekor pl. fény derült arra, hogy 1918-ig még a jó örmény kapcsolatokkal rendelkező erdélyi magyarság sem értesült a folyamatban lévő mészárlásokról, ami még inkább értékesebb teszi Mosony írásait. Az erdélyi sajtóra vonatkozó értekezést lásd: Poósz Lóránd, Az örmény népiártásról és erdélyi visszhangjáról. In: *Látó*. 19.4.2008. oldalszám nélkül, <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00059/947.htm> Letöltve, 2016.03.10.

⁵³⁵ Hamdullah Suphi [Tanrıöver] (1885–1966): Költő, politikus, 19 éven keresztül a Türk Ocağı elnöke, a köztársaság időszakában többször parlamenti képviselő, illetve bukaresti nagykövet. Apja és nagyapja is miniszteri posztokat töltött be a szultánatus időszakában, a *Tanzimat*-reformok ideje alatt. Fontos szerepe volt a mai török himnusz pályázat útján történő kiválasztásában. <https://www.turkedebiyati.org/yazarlar/hamdullah-suphi-tanrioever.html> Letöltve: 2017.12.21.

a törökországi szigorú hadiállapot mellett is erős tevékenységbe kezdtek. Miként a Kaukázusban sok örmény beállott önkéntesnek az oroszok seregébe, úgy sokan mentek Törökországból is Erzurum és Van vidékéről orosz katonának. Konstantinápolyban egy örmény összeesküvésnek jöttek nyomára. Ez alkalomból kivégeztek néhányat.” Mindezek következményeként „tavasszal elszedték a keresztény katonák kezéből a fegyvert. Csak munkásokként alkalmazták őket az utak, árkok készítésénél...”⁵³⁶ Az örmények Van városában nyílt forradalomba mentek át, a török őrseget legyilkolták és kormányt alakítottak. De nem tudták magukat soká tartani. Szörnyű vérfürdő között a várost újra visszavették a törökök.” Az erzurumi eseményekre vonatkozóan Mosony azt írta: „A város örményeit távozásra szólították fel, a távozóknak pedig elállották útját és legyilkolták őket. A férfiakat megölték, az asszonyokat és gyermekeket sok esetben halálos ijesztések között az izlám felvételére kényszerítették – mindez a mai világban szinte hihetetlenül hangzik.”⁵³⁷ A vérengzésekre vonatkozó megjegyzések nagy valószínűséggel Mosony saját gondolatait tükrözik, de Suphi szerint a keresztényekkel történő szétválás jót tett a török hadsereg moráljának, hiszen a Balkán-háborúk idején a keresztények besorozásával a széthúzás lett úrrá a seregben. A világháború utáni török tervek pedig arról szóltak, hogy a remélt győzelem után „lefogják” majd a görögöket és örményeket, amit a kapitulációk eltörlésével és a nagyhatalmi befolyás visszavetésével könnyebb lesz elérni. Majd a bevezetni kívánt iskolareform által az új generációkat a török nyelvhez és kultúrához fogják kötni. A probléma csupán az volt, hogy a görögök és az örmények is ragaszkodnak nyelvükhöz és kultúrájukhoz, és a szónok szerint egyre kevésbé beszélnek törökül, ami a nemzetiségi iskolák munkájának tudható be. Végezetül szólt még a keresztények gazdasági fölényéről, illetve a török falvak elmaradottságáról, ami miatt először a törököknek kell magukra találniuk, majd később a keresztény kisebbségekkel kell összhangot kialakítaniuk.⁵³⁸ Ennek első lépéseként mindenhol bevezették a kötelező török nyelvoktatást, illetve a nagyhatalmak által fenntartott iskolákat bezáratták, és ezek helyén saját tanintézményeket nyitottak.

⁵³⁶ Törökül *Amele taburları* vagy *İnşaat taburları*. Kerekesházy szerint: „Talaat pasa és Enver pasa az oroszbarát örményeket inzaat taburi-ra, út- és sáncmunkára fogja be. Egy-egy útszakaszt megcsináltak ezek a „büntető”-osztatok, azután bevezényelték őket az útszéli erdőbe és sortüzet adtak rájuk. Ez nem túlzás, betűszerint így volt, ezer és ezer esetben.” Kerekesházy, *Enver pasa*, i. m., 185. p.

⁵³⁷ Az erzurumi vilayet közel feküdt az orosz határhoz, illetve a 3. hadsereg központja volt, így kiemelt jelentőséggel bírt a török vezetés számára. Az erzurumi mészárlások közvetlenül az 1915. januári vereségek után indultak meg 70 örmény vezető letartóztatásával. Az erzurumi vérengzések részletes leírását lásd: Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 289–318. p.

⁵³⁸ Mosony Lipót, Háborús előadások Konstantinápolyban. In: *Alkotmány*, 1915. augusztus 22. 233. szám, 12–13. p.

Mosony örményekre vonatkozó legrészletesebb írása *Az örmények helyzete a világháborúban* címmel jelent meg az Alkotmány 1915. szeptember 19-i számában. Az örmények történetét, illetve az örménykérdés evolúcióját is bemutató jegyzetében Mosony nagy tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, amikor is taglalja a berlini békétől az adanai vérengzésekig zajló folyamatokat, rávilágítva a nagyhatalmak, illetve az örmény forradalmi szervezetek szerepére is. Bemutatja Hoff és Vestenenk kormányzó utolsó pillanatban megíúsult küldetését is, és a korábban leírtakkal összhangban részletezi a török kormánypárt, valamint az orosz kormány örményeknek szánt ajánlatát a világháborús együttműködésre.⁵³⁹ Ennél sokkal érdekesebb Mosony beszámolójának azon része, ahol arról ír, hogy a Hnč'ak együttműködésre lépett a francia szövetséget támogató száműzött törökök vezetőjével, Şerif pasával,⁵⁴⁰ aki „a franciák ügyéhez akarta fűzni Törökország sorsát és ugyancsak ezek segítségével a hatalmat magához ragadni Konstantinápolyban és nagyvezír, vagyis miniszterelnökké lenne.” A szervezkedés azonban kiderült, és az örmény vezetőket kivégezték. Az esemény után rejtélyes tűzvész ütött ki Cihangir városrészben, amit a közbeszéd az örmények bosszújának tulajdonított, rávilágítva ezzel arra, hogy a háború során érezhetően örményellenes hangulat uralkodott a fővárosban. Mosony beszámol arról a török fél által gyakran hangoztatott vádról is, hogy 1915 tavaszán a Dašnjak „az általa titkosan szervezett örmény népet nyílt forradalomba akarta vinni arra az időre, mikor az angol–francia hajóraj a Dardanellák és az orosz hajóhad a Fekete-tenger és Boszporusz felől intézett általános támadást”. Itt már egyértelműen a kilíki örmények elleni első, márciusi intézkedésekre utal, de ennek fővárosi visszhangjára vonatkozóan megjegyzi, hogy „egy éjszaka alatt összefogták a vezető embereket, úgy négyszázat.”⁵⁴¹ Sajnos közte az örmény értelmiség java: ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, írók, gazdag kereskedők. Ezeket mind elvitték Kisázsia különböző városaiba és haditörvényszék elé állították őket. Ügyük eleddig

⁵³⁹ „A világháború táborainak kialakulásakor az örmények felé is fordultak több oldalról hívogató pillantások. Meg akarták őket nyerni a törökök...A törökök azt remélték, hogy az örmények önkéntes csapatokkal fogják erősíteni a kaukázusi sereget, Kaukázusba való benyomulásukkor az ottani örményeket számukra, mint szabadítóknak meg fogják nyerni...Az oroszok ugyanezt várták az ő kaukázusi örményeiktől, hogy ezek beállanak önkéntesnek az orosz seregbe, benyomulva a török területre az ott lakó örményeket is magukhoz édesítik.” Mosony Lipót, *Az örmények helyzete a világháborúban*. In: *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 261. szám, 11. p.

⁵⁴⁰ Itt minden bizonnyal Mehmet Şerif pasáról van szó. A kurd származású, ám Európa felé nyitott hivatalonok először Abdulhamid szultán mellett dolgozott a Yıldız-palotában, de rokonszenvezett az ifjú török mozgalommal is. 1909-ben azonban szakított az Egység és Haladással, Párizsba költözött, ellenzéki lapokat és egy pártot alapított. Valószínűleg a fent említett összeesküvés miatt 1914-ben párizsi házában megpróbálták megölni. A háború után egy független Kurdisztán emirjeként is felmerült a neve, de végül ezt a lehetőséget a nagyhatalmak nem támogatták. Életére vonatkozó további adatokat lásd: Rohat Alakom, *Şerif Paşa. Bir Kürt Diplomatinin Fırtınalı Yılları (1865–1951)*. İstanbul, 2016.

⁵⁴¹ Pontosabban 230–240 közötti értelmiségi örmény letartóztatásáról tudunk.

még nem fejeződött be”. Mosony ekkor még nem tudhatta, hogy a letartóztatott vezetők nagy része már útközben életét veszítette.

A vani eseményekkel összefüggésben megjegyezte, hogy az leginkább a keresztényeket érintő fegyverelkobzások miatt tört ki, és a városban dúló harcok mindkét oldalon áldozatokat követeltek. Az isztambuli újságok Van elestével összefüggésben több tízezer áldozatról írtak, s bár ez nyilvánvalóan a háborús propaganda része volt, a muszlim áldozatok relatíve magas számáról más, főleg orosz források is írtak.⁵⁴² Mosony látta a fővárosban a Van felmentésére küldött oszmán csapatok átvonulását, akiknek végül nem tudott ellenállni az orosz–örmény sereg, így kénytelenek voltak visszavonulni. *„A küzdelem áterjedt a népre is s törökök, kurdok, örmények egymást gyilkolták és pusztították. Az iszonyatos kegyetlenkedések láttára és hallatára egész Van tartományának örmény lakossága, családostul megmentett vagyonukkal együtt, több mint 200.000-en elmenekültek az orosz Kaukázusba.”*⁵⁴³ Az ezt követő szörnyűségekről Mosony is értesült. *„Amelyik községre ráhozta a végzet a veszedelmet, azt örmény léte miatt, akár bűnös, akár ártatlan, felgyújtották és teljes lakosságát legyilkolták, lemészárolták. Legborzasztóbban dühüngött a mészárlás Sebbin Karahisszár (= Şebın Karahisar) városában és vidékén (Szivasz vilajetje). A városban 1200 örmény család lakott. A városbeli törökök felgyújtották az örmény negyedet, erre az örmények viszont a török negyedet, aztán megkezdődött a lángokban álló városban a kölcsönös gyilkolás. A mészárlás közben kényszerítették a megmaradtakat, hogy legyenek mohamedánokká. A szörnyű vérfürdőben elveszett a városnak majdnem egész örmény lakossága. Erre felkerekedtek a törökök és kurdok a környéken és feldultak így egy örmény falut.”*⁵⁴⁴ Hasonló atrocitásokról számolt be Mardin város környékén is, de kiemeli, hogy ez esetben katolikus örmények voltak az áldozatok, akikre a környékbeli kurdok a helyi muszlimokkal kiegészülve támadtak rá, aminek 700 áldozata volt. A katolikus örmények immunitása tehát már 1915-ben is sérült annak ellenére, hogy Terzean pátriárcha kérte Pallavicini őrgrófot, hogy a Portánál járjon el a katolikus felekezetek érdekében. Mosony ekkor még azt írta, hogy a törökök ennek a kérésnek eleget tettek. Emellett a Monarchia követének jelentéseiből tudjuk, hogy 1915 nyarán Burián István külügyminiszternek jelezte többek között a trabzoni és bursai örmény katolikusok nehéz helyzetét, és Talat pasával is beszélt, de a török vezető a kérdés végleges lezárását és a jogállamiság megvédését látta az

⁵⁴² Lásd a 517. jegyzetben már hivatkozott McMeekin könyvet.

⁵⁴³ *Alkotmány*, 1915. szeptember 19., i. m., 12. p. A 200.000-es becslés megfelel a mai szakirodalomban olvasható számoknak is.

⁵⁴⁴ A városban a mészárlások hatására 1915. június 15-én vették be magukat az örmények a helyi várba. Ugyan pár hétig tartották magukat, az élelem és utánpótláshiány miatt végül kénytelenek voltak feladni azt. A túlélőket vagy kitelepítették, vagy megölték. Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 455–459. p.

intézkedések mögött.⁵⁴⁵ Sőt, Mordtmann német követ 1915. augusztus 24-i jegyzete szerint az a szóbeszéd járta, hogy Ferenc József beavatkozása nyomán a katolikusok végleges mentességet kapnak,⁵⁴⁶ de mint később látni fogjuk, ez az intervenció sikertelen maradt, és a fellélegzés csak ideiglenes volt. Mindezek után Mosony rátér az ún. „kilakoltatásokra”, ami szerinte azért történik, hogy a kormány elszakítsa az örményeket az oroszoktól, és megakadályozza a keleti részek fejlődését és függetlenedését. Isztambulra vonatkozóan megjegyezte, hogy az ottani örménységhez nem nyúltak, de a hivatalokból elbocsátották őket, kivéve a katolikusokat. Ami azonban ennél is fontosabb, a paptanár szerint a hadi rekvirálások során elszedték az örmény kereskedők áruját, az egyébként is nevetségesen alacsonyan megállapított kárpótlást sem fizették meg, és az árut pedig átadták a muszlim kereskedőknek, akik azt busás profittal adták el.⁵⁴⁷ Vidéken ugyanakkor az örményeknek el kell hagyniuk a házaikat, földjüket és „Babilóniába” kell vándorolniuk, ahol a pusztában töltik a téli hónapokat, és valószínűleg nem is térhetnek majd onnan vissza. *„Egy szerencsétlen nemzet bűnhődése.”* – fejezte be a gondolatmenetét Mosony. Bár a mészárlásokról ekkor még kevés részletet tudhatott, azt azért megemlítette, hogy az úttalan utakon és ellenséges vidéken nagyon veszélyes az átkelés, s hogy Erzurum környékén a katolikus érsek rokonságának nyoma veszett, míg Trabzon közelében több százan tértek át az iszlámra az óhitű örmények közül. Végezetül a magyar pap így zárta sorait: *„Most egy újabb szörnyű babiloni fogságba vándorol az örmény nép. Türelmetlenségért és tulzásaiért bűnhődik. De adja Isten, hogy a fogság keserveiben megtalálja érvényesülésének helyes útját, melyen ő és a vele együtt élő nemzetek békés fejlődésben előre jutnak.”*⁵⁴⁸

Mosony Lipót a fent említett cikkekbe foglaltakon kívül még az Oszmán Birodalomban található, leginkább a franciák és olaszok által „uralt” katolikus missziók nehéz sorsáról írt, s az Alkotmány mellett⁵⁴⁹ a Katholikus Szemlébe is küldött e témában cikket. A *Konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban* c. írásában ugyan az örményekről alig esik szó, de azt azért megjegyezte, hogy *„a világháborúban az örmény nemzet*

---

⁵⁴⁵ Johann von Pallavicini levele Burián István közös külügyminiszterhez, 1915. június 17. ÖStA. HHStA, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 209, Konstantinopel, No. 49/P-E., ill. Johann von Pallavicini levele Burián István közös külügyminiszterhez, 1915. augusztus 31. ÖStA. HHStA, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. XII 209, Konstantinopel, No. 71/P-B.

⁵⁴⁶ Gust (ed.), *Evidence from the German Foreign Office Archives*, i. m., 326. p. Ez egyben azt is jelenti, hogy Ferenc József uralkodónak is tudnia kellett a tavasszal megkezdett örményellenes akciókról.

⁵⁴⁷ Itt visszaautálnék a *Müddâfaa-i Milliye Cemiyeti* gazdasági tevékenységére, illetve az Egység és Haladáshoz közel álló kereskedők „feltőkésítésére”.

⁵⁴⁸ *Alkotmány*, 1915. szeptember 19., i. m. 12. p.

⁵⁴⁹ Mosony Lipót, Keleti missziók a világháborúban I. In: *Alkotmány*, 1915. december 7., 340. szám, 1-2.p.; Keleti missziók a világháborúban II. *Alkotmány*, 1915. december 11., 344. szám, 2-3.p.; Keleti missziók a világháborúban III., *Alkotmány*, 1915. december 19., 352. szám, 2-3.p

elhirtelenkedve felkelt a török kormány ellen és elbukott.”⁵⁵⁰ Mosony, illetve a magyar egyházi vezetők keleti katolikus missziók iránti érdeklődése azonban nem a véletlen műve volt.

1915. november 25-én ugyanis a magyar és a német katolikus kar titkos tanácskozást tartott, ahol a katolikus missziók keleti behatolásának lehetőségét tekintették át. Az egy nappal korábban Bécsben, később pedig Münchenben lezajlott hasonló témájú találkozók légyege röviden így foglalható össze: miután az antant erőikkel szemben álló Oszmán Birodalomból a kapitulációk eltörlésével kiutasították az olasz és francia nemzetiségű egyházi személyeket, az egyházi iskolák többségét pedig államosították, az osztrák-magyar és német katolikusoknak kell átvenniük a megüresedett helyeket, és biztosítani az „elárvult” keleti keresztények pasztorációját. A budapesti Szent István Társulat dísztermében Csernoch János hercegprímás elnökle, és Várady L. Árpád kalocsai érsek levezető elnöklésével lefolytatott tárgyaláson részt vett többek között Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebersberg Kunó a VKM államtitkára, Esterházy Miklós herceg,⁵⁵¹ Orosdy Fülöp báró,⁵⁵² valamint számos parlamenti képviselő és egyházi személyiség. Német részről dr. Joseph Schmidlin münsteri egyetemi tanár, missziológus tartott nagyobb lélegzetű előadást a keleti keresztények helyzetéről. Felszólalásában kiemelte: *„Amit a katolikusok évszázadok alatt létesítettek Törökországban, most egyszerre veszendőbe megy. A világtörténelem előtt nagy felelősséget vesznek magukra a német, osztrák és magyar katolikusok, ha minden erővel meg nem mentik, ami még menthető. Jajkiáltás hallatszik a keletről, mint a keresztes háborúk idején.*”⁵⁵³ Rajta kívül Matthias Erzberger német Centrum-párti parlamenti képviselő szólalt föl német részről, míg a magyarok közül Várady mellett Mosony beszélt a hallgatósághoz.

⁵⁵⁰ Mosony Lipót, A Konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban. In: *Katolikus Szemle*, 1916. 4. szám., 353. p. Bár a cikk 1916-ban jelent meg, annak végén a szerző megjegyzi, hogy a benne megfogalmazódott gondolatok még az 1915-ös évi körülmények közt fogantak.

⁵⁵¹ Császári és királyi kamarás, a főrendiház tagja, a Magyar Katolikus Kör és a Szent István Társulat korábbi elnöke, társelnöke. <http://lexikon.katolikus.hu/E/Esterh%C3%A1zy.html> Letöltve: 2017.12.31.

⁵⁵² Török érdekeltsége családi hátterével magyarázható: Orosdy Fülöp báró (1863. Konstantinápoly–1930. november 18.) Apja, Orosdy Adolf, 1848-as emigránsként Vidinben Kossuth Lajos titkára volt, majd letelepedett az Oszmán Birodalomban, ahol a később nemzetközivé váló Orosdi–Back kereskedőház alapítója volt. Fülöp Törökországból települt haza. 1906–1918 között országgyűlési képviselő, illetve 1911-től főrendiházi tag. Csorba György, *Az 1848–49-es, i. m.*, 383. p.; Uri M. Kupferschmidt, *European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi–Back Saga*. Istanbul, 2007.; 1906–1910. évi országgyűlés. *A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai*. Szerk.: Vásárhelyi Ferenc. Budapest, 1910, 246. p.; *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915*. Szerk.: Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. Budapest, 1910. 376–377. p.; *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai, XXI. kötet*. Budapest, 1916, 267. p.; Fia, Orosdy Raoul 1916-ban hősi halált hal a fronton. *Országgyűlési Almanach az 1931–36. évi országgyűlésről*. Szerk.: Haeffler István. Budapest, 1931, 223. p.

⁵⁵³ *Jegyzőkönyv felvétel 1915. november 26-án Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott bizalmas értekezleten a keleti katolikus missziók ügyében*. ÖStA. HHStA, Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. Az iratsoportha a figyelmemet Ormos István hívta fel. Ezúton köszönöm Ormos István és Oross András levéltári delegátus szíves segítségét.

Mosony röviden bemutatta az Oszmán Birodalomban élő keresztények helyzetét, kiemelve, hogy a kapitulációk eltörlésével a római katolikusok patrónus nélkül maradtak, jogi helyzetük bizonytalan, hiszen míg a keleti keresztény egyházak vezetői török állampolgárok, s így a szultán fermánja biztosítja számukra az autonómia egy fajtáját,⁵⁵⁴ addig a latin pátriárkát csak a kapitulációkban részletezett előjogok miatt volt kénytelen elfogadni a Fényes Porta. Végül kiemelte, hogy a társaság célja, hogy a konstaninápolyi latin pátriárka székébe egy magyar vagy német püspököt nevezzenek ki.⁵⁵⁵ A résztvevők egyöntetű véleménye szerint a megüresedett helyek átvétele mellett cél volt a jeruzsálemi orosz befolyás, valamint az általános német protestáns benyomulás visszaszorítása is.

A tanácskozásról történő tudósításában Csernoch hercegprímás az örménymészárlásokkal kapcsolatosan kijelentette, hogy *„az örmény keresztények között – úgy látszik – sikerült az orosz befolyásnak nyugtalanságot szítania, ami maga után vonta az örmény hitközségek elpusztítását”*, ezért azt javasolta, hogy a német és az osztrák-magyar egyházi kar minden csatornán próbáljon kapcsolatba lépni a szíriai és libanoni keresztényekkel, hogy *„a török állam iránt feltétlen lojalitást tanúsítsanak ... Így elejét vennők a civilizációt beszennyező mészárlásoknak, és néhány bűnös miatt sok ártatlan ember pusztulásának.”*⁵⁵⁶ A megbeszélés végén az ügyek koordinálására egy szűkebb és egy bővebb bizottság felállítását határozták el a küldöttek, ahol Mosony a bővebb bizottságban kapott helyet.⁵⁵⁷

A fentebb már részletezett keleti kultúrmisszió ügyében Mosony többször is tevékenykedett mind Csernoch hercegprímás, mind pedig a kultuszminisztérium felkérésére. Többek között segédkezett T. Schrotty Pál ferences rendi teológiai tanár, katonalelkész

⁵⁵⁴ Ez a korábbiakban már kifejtett *millet*-rendszer.

⁵⁵⁵ *Jegyzőkönyv...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

⁵⁵⁶ Csernoch János hercegprímás levele Burián István közös külügyminiszterhez. 1916. november 27. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. Csernoch ebben a levelében az előző napi, németekkel közösen tartott titkos megbeszélést foglalta össze. Az örményekre vonatkozó adatokat Matthias Erzberger és dr. Joseph Schmidlin felszólalása alapján írta meg.

⁵⁵⁷ *Jegyzőkönyv...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. A bővebb bizottság elnöke Várady L. Árpád kalocsai érsek lett (ahogy a szűkebbé is), és tagja volt többek között gróf Apponyi Albert volt kultuszminiszter, báró Forster Gyula a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Simony-Semadam Sándor országgyűlési képviselő, gróf Zichy Aladár képviselő, főrendiházi tag, a második Wekerle-kormány király személye körüli minisztere és gróf Zichy János képviselő, egykori kultuszminiszter, Bendes Valér korábbi ferences rendfőnök, illetve római rendi kormányfőtanácsos, Concha Győző, a Jog- és Államtudományi Kar dékánja, Csárszky István esztergomi kanonok, pápai prelátus és a Pázmáneum igazgatója, Csiszárík János veszprémi kanonok, pápai prelátus, Dunarich Károly domonkos házfőnök, Ernst Sándor a Katolikus népszövetség egyik alapítója és vezetője, Keblovsky Lajos Tisza István miniszterelnök személyi titkára, Mihályfi Ákos István, a Budapesti Egyetem Hittudományi karának dékánja, a lelkipásztorkodástan tanára, Nagy Emil, Esterházy Miklós herceg ügyvédje, Olsovsky Mansvét ferences tartományi főnök, Semmer Imre karmelita főnök, de kevésbé ismert jezsuitákat és kapucinusokat is találunk közöttük, vagyis jól érzékelhetően magában foglalta a korabeli katolikus vezetői, illetve kultúrpolitikai elitet. A bizottság összesen 30 tagból állt.

kiválasztásában, aki az isztambuli magyarok és az Oszmán Birodalomban harcoló magyar katonák lelkipázkodásáért felelt.⁵⁵⁸ Schrottyt tulajdonképpen Csernoch hercegprímás és a Vallás- és Közköztartási Minisztérium küldte a török fővárosba azzal a megbízatással, hogy a tervezett magyar zarándokház létrehozása ügyében tájékozódjon, és tegye meg a szükséges lépéseket, ha lehetőség nyílik a rekvirált katolikus vagyron átvételére. Várady L. Árpád kalocsai érsek Burián István közös külügyminiszterhez írt 1916. március 14-i levelében kifejtette, hogy Mosony igyekezett Schrottyt céljai elérésében segíteni, így „*Mosony Lipót úr kibérelte a kath. örménypatriarcha palotáját, havi 100 márkáért.*” Később Várady megjegyezte, hogy ha az épület beteljesíti az elvárásokat, és mint katonaothont jól működik, a háború után azt legényegyletté alakíthatnák Schrotty vezetésével.⁵⁵⁹ Bár a Mosony által bérelt épülettel kapcsolatos terveket néhány hónap múlva ejtették,⁵⁶⁰ 1917 elejére Schrottynak sikerült a követség, a Külügyminisztérium és a hadvezetés egyetértésével és segítségével, a vincés nővérek vezetése alatt álló katonaothont létesítenie.⁵⁶¹ Mindezekon kívül segített Kmoskó Mihálynak is, aki a közoktatásügyi minisztérium megbízásából Isztambulon át Jeruzsálembé utazott az ottani hospicium és tudományos intézet felállítása céljából.⁵⁶²

A Mosony által felvázolt elképzelésekről, Schrotty és Kmoskó kiküldetéséről és a magyar katolikus kar által megtett lépésekről Csernoch már nyíltan beszélt 1916. március 23-án, a Szent István Társulat éves közgyűlésén.⁵⁶³ A magyar, a német és az osztrák katolikusok ez irányú tevékenysége természetesen nem került el az oszmán hatóságok figyelmét sem, így Csernoch egész beszédének leírata már március végén a török hatóságok asztalán volt.⁵⁶⁴

Az események több okból is jelentősek számunkra. Egyrészt Mosony, mint a mozgalom egyik helyi bástyája, részletes leírásokat adott az Oszmán Birodalom keresztényeiről, így az óhitű és katolikus örmények helyzetéről is. Kmoskó és Schrotty

⁵⁵⁸ Schrotty Pál (1886–1960) 1911-ben szentelték pappá, az első világháborúban tábori lelkesz Konstantinápolyban, kórházlelkész, az anatóliai magyar katonák papja. Később Hágában telepedett le, majd visszatérve Magyarországra Budán, majd Rómában teljesített szolgálatot. 1940-ben tartományfőnök, 1950-ben tagja a kormánnyal tárgyaló katolikus delegációnak. Részletesebben lásd: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Schrotty.html> Letöltve: 2017.01.21.

⁵⁵⁹ Várady L. Árpád levele Burián István közös külügyminiszterhez, 1906. március 14. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

⁵⁶⁰ „A konstantinápolyi katonai otthont illető terv pedig másszerű vállalkozással meg lett előzve” Várady L. Árpád levele Burián István közös külügyminiszterhez, 1916. április 10. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. „Az osztrák-magyar katonaothont megvalósítását a katonai vezetőség egyelőre felfüggesztette.” Mosony Lipót levele Csernoch János főhercegprímáshoz, 1916. április 17. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (Továbbiakban: KFL) I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457.

⁵⁶¹ Ormos, *Egy életút*, i. m., 66. p. 205-ös számú jegyzet.

⁵⁶² OSZKK Analekta 10.144. Kmoskó további tevékenységére vonatkozóan lásd Ormos, *Egy életút*, i. m.

⁵⁶³ Főmagasságú és főméltóságú Csernoch János dr. esztergomi érsek, Magyarország bíboros hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent-István-Társulat LXII-ik közgyűlésén, 1916. március 23-án. In: *Katholikus Szemle*, 1916. 30. szám, 329–339. p.

⁵⁶⁴ BOA, HR SYS 2419/13.

kiküldetésének segítségével pedig újabb hiteles magyar szemtanúk beszámolóira támaszkodhatunk.

Ám mielőtt a két egyházi személyre rátérnénk, mindenképpen szólni kell Mosony Csernochnak tett titkos jelentéséről, amelyben már a lehető legőszintébben, a háborús cenzúrától sem tartva írhatott az örménymészárlásokról. Az 1916 áprilisában, vagyis közel egy évvel a szörnyű események megindulása után papírra vetett sorait azzal kezdte, hogy *„még tavaly ősszel eldeportálták az örményeket Éjszaktörökországból, Kisázsziából, Mezopotámiából, dél felé az arab sivatagba, vagy pedig a török falvakba, száz lakosra 5 örményt számítva.”*⁵⁶⁵ Majd így folytatta: *„Valóságban pedig addig terelék őket tovább, míg a rablók, a betegség és éhség által majdnem mind elpusztultak. Szemfényvesztésnek a német és osztrák magyar követtel való megegyezés alapján*⁵⁶⁶ *Konstantinápolyba, Brüsszában, Angorában, Konjában, Aleppóban ezen legfőbb városokban meghagyták egy nagy nagyobb részüket, a katolikusokat vagy ahogy jött. Konstantinápolyból elhurcoltak minden gazdag és tanult örményt. Így egymillió örmény: felnőtt és gyermek, férfi és nő vegyesen életét veszttette, másik megmaradt félmillió vagyonát és hozzátartozóit. A világtörténelem egyik legborzasztóbb emberpusztítása!”* A múltbeli események után rátért a jelen legnagyobb problémájára, miszerint *„ezen napokban pedig újra erélyesebben megkezdtek a csekély maradéknak irtását. Azonkívül a libanoni maronita katolikusok ellen is foganatosításba vették a tavál óta tervezett deportálást, ezen több, mint fél millió tiszta katolikus a pusztulás szélén áll. Százezer ártatlan gyermek, védtelen nő és férfi siránkozik tehetetlenül segítségért.”*⁵⁶⁷ Kéri Csernoch közbenjárását, hogy az oszmán hadszíntéren harcoló tüzérekre hivatkozva a Monarchia azonnal állíttassa le az újabb szörnyűségeket, hiszen mint katolikus nagyhatalom ez a kötelessége. Ezen kívül megjegyezte, hogy ha a birodalom legszorgalmasabb elemeit kiirtják, akkor éhínség és járvány üti majd fel a fejét, ami végső soron a muszlim lakosságot is megtizedeli majd.⁵⁶⁸ Mosony szerint követelni kell, hogy „a

---

⁵⁶⁵ Mosony levele Csernoch János főhercegprimásnak (gépelt másolatban). 1916. ápr. 17. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457. Mosony ezzel arra utal, hogy az örmények gazdasági súlya mellett a népesedéspolitika, és az etnikai arányok megváltoztatása is a török kormány egyértelmű célja volt. Ugyanezen levelében később ezt írja: *„A török újságok pedig egy erőteljes népesedési politikát sürgetnek, hogy Oroszországból áttelepítendő török-tatárokkal biztosítsák Törökországban a török-mohamedánok túlsúlyát. Ennek biztosabb és gyökeresebb megvalósítására kiirtják előbb a keresztényeket.”*

⁵⁶⁶ Itt érdemes visszautalni Mosony korábban idézett cikkére, amelyben azt írta, hogy Terzian katolikus örmény pátriárka Pallavicini őrgrof segítségét kérte a katolikus örmények védelmében. Lásd: 539.számú jegyzet.

⁵⁶⁷ Mosony szerint *„a törökök azt mondják az áldozatoknak, hogy a német császár kívánja az összes keleti keresztények legyilkoltatását”.*

⁵⁶⁸ Ezen megállapítását a háború végi statisztikák is megerősítik, hiszen a feltételezések szerint több mint 1 millió muzulmán halt meg a polgári lakosság soraiból, főként az éhínség és a betegségek következtében. Ahogy Kerekesházy lírai módon írja: *„A műveletlenül maradt földeken éhínség tört ki, ami pedig hiányzott, azt elvégezték a száz és száz kilométereken fekvő, temetetlen, pestises hullák. Másfélmillió mohamedán, kurdok és*

törökök szüntessék be a keresztények deportálását vagyis irtását, és a még életben maradottakat engedjék vissza esetleg megmaradt otthonaikba vagy azok romjaihoz. Az a jelenleg a keleti missiók első és legfőbb ügye.” Végül még egyszer kéri a főhercegprímást, hogy feltétlenül cselekedjen a végveszélyben lévő örmények és maroniták megmentése érdekében.⁵⁶⁹

Csernoch a kezébe került információkat már április 30-án megosztotta Várady L. Árpád kalocsai érsekkel, vallásügyi titkos belső tanácsossal. Mosony levelével kapcsolatban megjegyezte, hogy *„nem áll módomban, hogy Mosony értesítésének hitelességét ellenőrizsem, de alighanem megfelel a valóságnak, mert előre lehetett látni, hogy a libanoni katolikusok, akiknek franciabarát érzelmeit a törökök ismerik, előbb-utóbb az örmények sorsára jutnak”*.⁵⁷⁰ Várady május 2-i válaszából azt is megtudjuk, hogy a miniszterelnököt is értesítették a helyzetről. Emellett még ugyanaznap levelet küldött Burián István közös külügyminiszternek is, amelyben megismétli, hogy nincs alkalma a jelentés hitelességét ellenőrizni, de nincs oka kételkedni annak igazságtartalmában.⁵⁷¹ Emellett kifejtette, hogy a maroniták hű fiai a katolikus egyháznak, akik nem szorulnak idegen papokra, és politikai szempontból sem lehetnek veszedelmesek Törökországra. Végül az érsek kéri Buriánt, hogy hasson oda, hogy *„ezen reánk nézve politikai szempontból is rendkívül kellemetlen keresztény üldözés valóban véget érjen, s úgy az örmények, miként a maroniták vallásuk szabad gyakorlásában a eddigi birtokaik, illetve jogaik élvezetében meghagyassanak.”*⁵⁷²

A történet azonban innentől kalandos fordulatot vett. A jeruzsálemi kiküldetésének tapasztalatait összegző Kmoskó említést tett egy *„izgága ellenzéki honatyáról”*, aki 1916 nyarán interpellálni akart a magyar parlamentben az örménykérdés ügyében, és akinek

---

törökök egész légiója pusztult el. Ez volt az üldözöttek és megöltek bosszúja.” Kerekesházy, *Enver pasa*, i. m., 185–186. p. Bár nem állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai adatok, Justin McCarthy szerint 1914–1922 között, tehát a függetlenségi háborút is beleértve, 3–5 millió anatóliai muszlim halhatott meg, míg Zürcher szerint a világháborús török katonai veszteségek kb. 1 millió fő körül alakulhattak. Lásd: McCarthy, *Muslims and Minorities*, i. m., 139. p.; ill. Erik J. Zürcher, *Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I*. In: *Turcica*, 28.1996. 256–257. p.

⁵⁶⁹ Mosony, Csernochhoz hasonlóan, örmény deportálásokra vonatkozó információi jórészt a német, esetleg az osztrák jelentéseken alapulhattak. Ezt a feltételezést erősíti, hogy levelében azt írja: *„A keleti katolikusok és keresztények ezen újabb szorongatását föltétlen biztonsággal tudom a németektől”*. Másrészt Mosony jelentése előtt egy hónappal Matthias Erzberger is hasonló témájú levelet küldött a német külügyminisztérium számára. M. Erzberger képviselő levele a német külügyminisztérium követségi tanácsosához. Kiadva: Gust (ed.), *Evidence from the German Foreign Office Archives*, i. m., 561–564. p. Továbbá Várady L. Árpád kalocsai érsek levele Burián István közös külügyminiszterhez, 1916. március 14. ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. Ebben Várady is Erzberger jelentésére alapozva írt az örmények *„irtóztatós mészárlásáról”*.

⁵⁷⁰ Csernoch János főhercegprímás levele Dr. Várady L. Árpád kalocsai érseknek. 1916. ápr. 30. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2269.

⁵⁷¹ Dr. Várady L. Árpád kalocsai érsek levele Burián István közös külügyminiszterhez. 1916. máj. 11. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457.

⁵⁷² *Uo.*

„ostoba nagyképűsködését” nem győzte elítélni. Kmoskó szerint: *Szándékáról – úgy mondják – az itteni török konzul útján tudomást szerzett a bécsi török nagykövet is, és minden befolyását vetette latba, hogy ez az ódiózus interpelláció elmaradjon. Mindenki elismeri, hogy a törökök örménypolitikája vétek a józan ész s az erkölcsi törvény ellen, de ha valaki egy ügynek használni nem tud, és ha beavatkozik, saját érdekeinek árt, akkor az istenért, maradjon veszteg, és ne csináljon ostobaságokat.*”⁵⁷³ A kisebb diplomáciai botránynak, amint a török levéltár anyagából kirajzolódik, nagy valószínűséggel köze van Mosony jelentéséhez.

A török források szerint ugyanis a keleti hittársak sanyarú sorsáról értesülő Csernoch akcióba kezdett azért, hogy bizonyítékokat szerezzen a török kormány ellen. Ezért megbízta Vákár Péter Arthur gyergyószentmiklósi hírlapírót,⁵⁷⁴ hogy utazzon Isztambulba, és ott gyűjtsön információkat a helyi vallási vezetőktől. Vákár maga is örmény származású volt, és mechtárista kapcsolatain keresztül érintkezésbe lépett az isztambuli katolikus örmény közösségekkel. Ezért az újságíró, felhasználva a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum hamis referencialevelét, vízumért folyamodott a török hatóságokhoz, és titokban elutazott az oszmán fővárosba az év júniusában.⁵⁷⁵ Az oszmán belügyi szervek jelentései szerint Vákár a Pera Palasban⁵⁷⁶ töltött el két éjszakát (47. kép), majd a Pangalti *mahalle* Poyraz utca 60. szám alá költözött, ahol találkozott a mechtárista iskola több tagjával, illetve egy Poskovesi(?) nevű páterrel, valamint anatóliai apostoli felekezetű örményekkel is.⁵⁷⁷ Ezt követően a Balkán-expresszrel Bécsbe távozott.

A történet azonban itt nem ért véget, hiszen a budapesti török nagykövet mindent megtett azért, hogy az említett parlamenti interpelláció elmaradjon. Először Tisza István kormányfőnél vizitált, ahol szomorúan konstataálta, hogy szövetséges parlamentben ilyen interpellációra sor kerülhet. Tisza elmondta, hogy egy ellenzéki indítvánnyal kapcsolatosan a kormány nem sok mindent tehet, de szerinte Csernoch semmiképpen sem érintett az

⁵⁷³ *Jelentés....* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

⁵⁷⁴ Vákár Péter Arthur (más alakban Atrúr) (1879–1958), Gyergyószentmiklósi hírlapíró, a Székely Nemzeti Tanács tagja, 1923-tól magyar királyi kormánytanácsos. Életrajzában több helyen is szerepel, hogy az egyetlen magyar képviselő, aki az Országházban szólalt fel az örménymészárlások ellen 1916-ban, ám sem a parlamenti felszólalásnak, sem annak nem leltem nyomát, hogy Vákár képviselő lett volna az adott időszakban. <http://lexikon.katolikus.hu/V/V%C3%A1k%C3%A1r.html> Letöltve: 2018.01.01. A török források is tiszteletbeli jegyzőként (*fahri noter*) említik. Ha volt is előadás, valószínűsíthetően zártkörű vagy nem hivatalos eseményről lehetett szó.

⁵⁷⁵ BOA, DH EUM 2. ŞB 25/4/7. Vákár 1916. május 8/21-i dátummal 76/186 számmal kapott vízumot. A hamis referencialevelet 6154/196 számmal a következő szöveggel állították ki: „A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara folyó évi május hó 4-én kelt ajánló levele és dr. Pándor László kir. államrendőrségi tanácsosnak folyó évi május hó 20-án kelt igazolványa alapján tanusítom, hogy dr. Vákár Péter Arthur gyergyószentmiklósi földbirtokos úr közgazdasági tanulmányok czéljából szándékozik Konstantinápolyba utazni. Budapest, 1916. május 21. Dr. Kovats m. kir. udvari tanácsos, igazgató”. BOA, HR SYS 2883/21/38.

⁵⁷⁶ Isztambul Pera/Galata városrészének egyik luxus szállodája.

⁵⁷⁷ BOA, DH EUM 2. ŞB 25/4/7.

ügyben.⁵⁷⁸ Minthogy a Tisza-kormány elleni támadás az ellenzéki Nemzeti Párt berkein belülről indult, ezért a követ kérte Huszár Károly későbbi miniszterelnököt, illetve Szmrecsányi György későbbi főispánt, a Nemzeti Párt két képviselőjét, hogy ezt a kellemetlen kérdést párton belül simítsák el. Ígéretet kapott arra, hogy az interpellációt visszavonják és majd a háború után térnek vissza erre a kérdésre.⁵⁷⁹ A jelentések szerint az interpelláció mögött a törökök az Apponyi Albert, Zichy Aladár és Andrássy Zsolt fémjelezte kört sejtették, Huszár ezért Andrássyval személyesen beszélt a Nemzeti Clubban.⁵⁸⁰ Végezetül Tisza kérte Csernochot, hogy tisztázza magát az ügyben, így a főhercegprímás kissé erőltetett és iskolás hangvételű válaszában cáfolta a török vádakát. Azt írta, hogy sem levélben, sem személyesen nem panaszkodott neki egyetlen örmény sem, és nem emlékszik, hogy a kormánynál bármikor is panaszt tett volna. Emellett elítélte az effajta cselekedeteket, és kijelentette, hogy a Néppárttal ebben az ügyben nem létesített kapcsolatot. Végül tagadta és szóbeszédnek nevezte, hogy bármi köze lenne Vákár ügyéhez, és kifejezte reményét, hogy továbbra is a török és a magyar kormány közötti kapcsolatok erősítésén dolgozhat.⁵⁸¹

A kerek történetben azonban vannak kérdőjelek. Nem teljesen világos, hogy miért küldte volna Csernoch Vákárt Isztambulba adatokat gyűjteni, amikor Mosony, Schrotty és Kmoskó is közvetlenül neki jelentett. Ugyanakkor az időzítés mégis kételyeket ébreszthet: 1916. április 17-én Mosony megírta a keleti keresztények pusztulását, Csernoch április végén továbbította ezt Váradynak és Tiszának, míg Várady Buriánnak írt ez ügyben május elején.⁵⁸² Vákár pedig májusban vízumot kért, és júniusban Isztambulba utazott, ahonnan visszatérve egészen az Országgyűlésig gyűrűzött tovább az ügy. Emellett Csernoch nyilvánvalóan nem mondott igazat a Tiszának küldött levelében, amivel a magyar miniszterelnök is tisztában lehetett, így logikusan az következik ebből, hogy a levél pusztán a török szövetségesek

---

⁵⁷⁸ BOA, HR SYS 2883/21/36.

⁵⁷⁹ BOA, HR SYS 2883/21/40.

⁵⁸⁰ BOA, HR SYS 2883/21/42.

⁵⁸¹ HR SYS 2106/11 A levelet csak oszmán-török változatban találtam meg, így elképzelhető, hogy az eredetinek csak kivonatos verziója, bár az összefoglalt részek idézőjelbe vannak téve.

⁵⁸² Emellett Kmoskó első, rövid jelentését is májusban nyújtotta be. A jelentést Ormos tanár úr hosszas kutatómunka árán sem találta meg, így egyelőre csak Kmoskó hosszabb, 1916. októberi jelentését ismerjük. Ugyanakkor szinte biztosra vehető, hogy az első verzióban is szó esett az örmények helyzetről. Ez egyrészt a második változatban leírtakból is következik („A deportációk módoszatairól már régebben referáltam”) másrészt konstantinápolyi megérkezését követően első levelében is azt írta: „Jóllehet püspökeik utasításának megfelelően ortodox néptársaiktól eltérően nem vettek részt a nemzeti függetlenséget célzó törekvésekben, a katolikus örmények mégis belesodródtak a szerencsétlenségbe, amely ortodox honfitársaikra zúdult. ... A sors, amely – anélkül, hogy bünt követek volna el – a katolikus örményeket érte, amiképpen egyébként a katolikus szírek egy részét és a káldokat is, gyilkolás és deportálás volt, miközben azonban meg kell említeni, hogy valamennyi következményével együtt a deportálás nem sokban különbözik a gyilkolástól. A deportáltak és legyilkoltak javai a likvidációs törvény hatálya alá esnek, ami teljességgel megfosztja otthonuktól a szerencsétleneket, amennyiben mindenütt alkalmazásra kerül.” Ormos, *Egy életút*, i. m., 74. p. Kmosó értesülései ekkor még főként német rendtársai beszámolóin alapultak.

megnyugtatóra és az ügy lezárására szolgált.⁵⁸³ Bár tudomásom szerint a téma ezt követően nem vetődött fel újra a török és a magyar fél között, Magyarországon egy utolsó hullámot még vetett.

A bevezetőben említett Orbók Attila író, újságíró⁵⁸⁴ minden bizonnyal az itt részletezett „botrány” indította arra, hogy megírja a törököket támogató pamfletjét.⁵⁸⁵ Bár arra vonatkozó adatot nem találtam, hogy magyar vagy török részről bárki kapacitálta volna a Magyarország című újság munkatársát a kiadvány megírására, teljesen ezt sem zárnam ki. Mindenesetre Orbók azt elismerte egy, a törököknek küldött német nyelvű levelében, hogy munkája megírására az ellenzék által tervezett parlamenti ülés, illetve egy oroszul megjelent örmény propaganda-anyag,⁵⁸⁶ és a török külügyminisztérium által kiadott ún. Szürke könyv sarkallta.⁵⁸⁷ Az oszmán, angol, német és francia nyelven kiadott,⁵⁸⁸ képekkel gazdagon illusztrált könyv a török kormány válasza volt az antant által németellenes propagandacélból is elkészített Kék könyvre, amely első ízben mutatta be az első világháborús örményüldözéseket a nyugati közvéleménynek.⁵⁸⁹ Orbók mindezekre reflektálva a török–magyar barátságra, a magyarok tájékoztatására és a szerinte törökellenes katolikus körök ellensúlyozására hivatkozva adta ki művét, amiben értelemszerűen teljes mértékben a török álláspontot hangsúlyozta. Sőt, feltűnő, hogy a mű egészében a „Császári kormányzat” szemszögéből mutatja be az örménykérdés alakulását a berlini békétől egészen a világháborús eseményekig. Az oroszokat, a nyugati nagyhatalmakat és a „hálátlan” örményeket hibáztató

---

⁵⁸³ Ahogy korábban említettem, a német egyházi körök is megmozdultak ekkoriban. Miután a Vákár-afférra vonatkozóan további adatokat nem találtam, feltételezhetően az ügynek nem volt folytatása.

⁵⁸⁴ Orbók Attila (1887–1964), Pozsonyban született, a Sorbonne-on végzett, majd a Magyarország c. újság párizsi tudósítója lett. 1918-ban a berni követség sajtóattaséja. 1920–22 között a nemzetgyűlés párton kívüli tagja. Később is több újságnál dolgozott, valamint színdarabot, forgatókönyvet és kabarétréfákat írt. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11371/11458.htm> Letöltve: 2017.10.21.

⁵⁸⁵ Orbók, *Az igazság az örmények*, i. m.

⁵⁸⁶ Az Erzurumban és Vanban szolgált Majevszki tábornok katonapolitikai pamfletjéről van szó, amit a század elején adtak ki az oroszok az örmények nemzeti mozgalmáról *Van és Bitlis katonai statisztikája* címmel. Ennek oszmán fordítása 1914-ben készült el, és kezdték el azt terjeszteni a törökök az örmény mozgalmak orosz támogatását alátámasztandó.

⁵⁸⁷ BOA, DH EUM 2. ŞB, 26/13/6-7. Ugyanez oszmán fordításban DH EUM 2. ŞB, 26/13/8-10. A német nyelvű levél továbbá megtalálható: BOA, HR SYS, 2883/22. Orbók művéről angol nyelvű cikk is született Yücel Namaltól, de a szerzőnek nem sikerült a mű keletkezésének körülményeit feltárnia, és a török forrásokat sem tudta értelmezni a korszak magyar belpolitikai folyamatainak tükrében. Így a művet egy mindentől független, a török álláspontot alátámasztó írásként mutatta be az olvasóknak. Lásd: Yücel Namal, *A Booklet Regarding the Armenian Question in Hungary*. In: *Review of Armenian Studies*. 22. 2011. 203–229. p.; ill. Yücel Namal, Attila Orbók and Armenians. In: *Review of Armenian Studies*. 30.2014. 101–112. p.

⁵⁸⁸ Eredeti címe: Ermeni Amâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi Tesâvir ve Vesâik/Ziele und Tate armenischer revolutionäre/The Armenians Aspirations and Revolutionary Movements./Aspirations et mouvements révolutionnaire arméniens.

⁵⁸⁹ Arnold J. Toynbee–Lord Bryce, *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*. London–New York–Toronto, 1915.

pamfletért a török fél olyan hálás volt, hogy a pesti török követ a Mecidiye rend ötödik fokozatának odaítélését javasolta a magyar írónak.⁵⁹⁰

A következő jelentős magyar forrás a Kmoskó által 1916 őszén leadott (második/hosszú) jelentés, amit Jankovics Béla vallás- és közoktatási miniszter október 5-én továbbított a közös külügyminiszternek. Az anyag leginkább a szíriai missziók helyzetével foglalkozott, de kiemelendő belőle egy rész, amelyet a magyar egyházi személy teljes mértékben az örménymészárlásoknak szentelt. Az események gyújtópontjának számító vani eseményekről Kmoskó azt írta, hogy a gallipoli harcokkal egy időben az örmény forradalmi szervezetek felkelésre hívták a népet, ezért a török hatóságok elrendelték a fegyverek begyűjtését. A fegyver nélkül védtelenül maradó örmények ezt megtagadták, ezért kitört a lázadás. Kmoskó elismerte, hogy „*az örmények gyilkolni kezdték az igazhívőket, és legkevesebb 4.000 törököt küldtek a másvilágra. (Ennyit engednek meg maguk az örmények is.) Török források szerint e lázadás áldozatainak száma több volt 30.000-nél*”,⁵⁹¹ ugyanakkor szerinte a kitelepítést a németek kezdeményezték: „*Minthogy a vani vilajet a hadi zónába esett, egy magasrangú német tiszt a hadi operációk színhelyét képező területek örmény lakosságának kitelepítését hozta javaslatba. A törökök állítólag Wangenheim véleményét is kérték e merész tervet illetően, a tapasztalt diplomata azonban kitűnő válasszal hárította el magától a felelősséget.*”⁵⁹²

Kmoskó ezt követően feltette a kérdést, hogy jogos volt-e annyi ártatlan ember életét kioltani néhány bűnös miatt. A költői kérdésre két Talat pasa idézettel válaszolt: az egyik szerint a törököknek történeti és politikai okokból kellett az örményekkel elbánniuk, mert a ma ártatlanjai a jövőben bűnösök lehetnek, és ezt mindenképpen meg kell előzni. A másik magyarázat szerint a törökök önvédelemből irtották ki az örményeket, hogy a háború során meghalt nagyszámú török katona miatt ne kerüljenek a katonáskodás alól felmentett örmények.⁵⁹³ Az elméleti fejtegetés után rátért a legújabb információkra, miszerint

---

⁵⁹⁰ BOA, HR SYS, 2883/21/42. A kitüntetéssel kapcsolatosan további információkat nem találtam.

⁵⁹¹ Az adatok megfelelnek a szakirodalom vonatkozó becsléseivel.

⁵⁹² *Jelentés...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. ill., Ormos, *Egy életút*, i. m., 286. p. Figyelemre méltó, hogy a magyarok jelentéseiben mennyire nyíltan beszéltek a németek örménymészárlásokban betöltött szerepéről. Bár a szakirodalomban sokáig tartotta magát ez a tézis, legfőképpen a Mortgenthau-naplóban leírtak miatt, de az utóbbi 10-20 év örménykérdéssel foglalkozó munkáiban már nagyon kevés utalás történik a németek ilyen mérvű felelősségére. A németek bűnösségét leginkább Vahakn N. Dadrian emeli ki. Többek között lásd: Dadrian, *The History*, i. m., 252–290. p. Akár igaz a németek közvetlen érintettsége, akár nem, az teljesen egyértelmű, hogy vezetőik tudtak a mészárlásokról, de a háborús érdekekre tekintettel nem avatkoztak be, és azt a Monarchiának sem engedték.

⁵⁹³ A demográfiai kérdés – ahogy Mosony is utalt már rá –, szintén jelentős tényezője volt az örmények elleni akcióknak, ami már a megelőző évtizedekben is megmutatkozott. Utalnék itt a balkáni és kaukázusi menekültek keleti letelepítésére, a földelkobzásokra stb. Az ideológiai és gazdasági okok mellett a demográfiai motivációk is jelentős szerepet játszhattak a párt vezetésének döntéseiben, s több kutató szerint 10%-os küszöböt határoztak

a nyáron ismét megindult az örmények deportálása.⁵⁹⁴ A legújabb terrorhullámról Köppel, a Berlin–Bagdad vasút főmérnöke mesélt neki egy közös utazásuk alatt. Köppel szerint „a tavasz végén a törökök 4.000 örmény vasúti munkását vitték el, minek következtében a munkálatok két hétig szüneteltek, míg végre az eltávolítottak helyét a Kút al-Amárában foglyul ejtett angolok foglalták el. Mert, mondá bosszúsan, a törökök sokkal fontosabb feladatnak tartják néhány ezer örményt a másvilágra küldeni, mint egy végtelenül fontos stratégiai útvonal kellő időben való felépítését biztosítani.”⁵⁹⁵ Kmoskó ezt azzal egészítette ki, hogy saját szemével látta, ahogy a fővárosban is 20–30 fős csoportokat terelgettek a rendőrök.⁵⁹⁶

A Jelentésben részletesen szó esik az ankarai keresztény örmények sorsáról is, amit Kmoskó – elmondása szerint –, személyesen az örmény püspöktől hallott, akivel a damaszkuszi melikita pátriárkahelyettesnél találkozott. A történet szerint az ankarai katolikus örmények deportációja 1915. augusztus 27-én kezdődött, amikor hajnalban a törökök hamis indokkal összehozták őket a kormányzó palotájában, s a laikus tagok elvitele után sor került a püspök és papjainak letartóztatására is. Pár nappal később a kettesével összekötözött egyházi személyeket szekerre rakták, majd 18 óra kocsikázás után Karakedik faluba vitték őket.⁵⁹⁷ Innen aztán gyalog kellett folytatniuk az utat, Kırşehir és Kayseri érintésével Tarsusig gyalogoltak: ráadásul útközben a hatósági élelmezésért borsos árat kellett fizetniük, s egy hivatalnok külön pénzt követelt azért, hogy biztonsággal átjuttassa őket a „*Bulgar Dag*h”⁵⁹⁸ veszélyes hágóján. Tarsusból végül 50 napi veszteglés után jutottak el Aleppóba, ahol a püspök súlyosan megbetegedett, majd felgyógyulását követően Damaszkuszba kellett utaznia, ahol azóta is nagy nélkülözésben él. Ugyanakkor „a karaván 850 tagja közül útközben 200

---

meg, amely felett nem maradhatott egy-egy régióban a kisebbségek aránya. Lásd többek között: Akçam, *Shameful*, i. m., 178. p.

⁵⁹⁴ Ez megegyezik Mosony állításával.

⁵⁹⁵ Adana és Tarsus környékén közel 20.000 örmény kitelepített dolgozott a vasútépítéseken, amíg 1916 júniusában meg nem kezdődött a „leváltásuk” az indiai és angol hadifoglyokra. Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 687–689. p. Kmoskó beszámolóját több oldalról is megerősítik más források. Lásd: McMeekin, *The Berlin–Bagdad*, i. m., 254–256 p.; Ormos, *Egy életút*, i. m., 337. p., különösen az oldal alján lévő 15. számú lábjegyzet. Sőt, az örmény munkások halálos ítéletét Böttlich alezredes, a török vezérkarban a vasúti közlekedésért felős vezető írta alá azzal, hogy engedélyezte elszállításukat. Mindez annyira felzaklatta Franz J. Günther helyettes igazgatót, hogy közvetlenül Berlinbe írt az ügyben. Bár Gottfried von Jagow külügyminiszter kérte Erich von Falkenhayn vezérkari főnököt, hogy vonja felelősségre Böttlich alezredest, az ügyben érdemi lépés nem történt. Fleisch, *Örmények, törökök, kurdok*, i. m., 189–190. p.

⁵⁹⁶ *Jelentés...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. ill., Ormos, *Egy életút*, i. m., 287. p.

⁵⁹⁷ Karagedik falu. Ankarától déli irányban 50 km-re található.

⁵⁹⁸ Bolkar dağı, Mersintől Északra.

pusztult el.” – írta Kmoskó.⁵⁹⁹ A magyar pap leírásának minden mozzanatát megerősítik a más forrásból, illetve a túlélőktől származó információk.⁶⁰⁰

Végül Kmoskó tolmácsolta a magyar egyházi vezetők számára a püspök kéréseit, miszerint:

„1. Szorult anyagi helyzetük olyan, hogy nem egy anya kénytelen volt gyermekeit egy-két medzsídiért eladni, hogy őket és magát az éhhaláltól megmentse. Minden legkisebb adományt hálás köszönettel fogadnak el, mert magukra hagyatva nyomorultan elpusztulnak.

2. Az elhagyott gyermekek száma rengeteg. Ha e szerencsétlen árvákat a katolikus világ elhagyja, vagy muszlimekké, vagy protestánsokká lesznek. Égető szükség volna tehát örmény árvaházakra, amelyek e szegény porontyokat a kereszténység számára megmentenék.

3. Damaszkuszban vagy 30 örmény-katolikus család tengődik. Kormányunk részéről emberséges cselekedet volna, ha valahogy szerét ejthetné, hogy ezeket a nyomorultakat Konja vidékén lehetne letelepíteni.”

Bár Kmoskó végül beleírta a fenti sorokat a jelentésébe, Mosonyival ellentétben nem hitt abban, hogy annak bármi foganatja lenne, hiszen szerinté ebbe a kérdésbe a törökök senkit sem engednek beleavatkozni, és az ügy további feszegetése a szövetséges viszony romlását vonná maga után, amire a Monarchia, és azon belül Magyarország, minden eddiginél jobban rá van szorulva.⁶⁰¹

A két magyar egyházi személynek abban igaza volt, hogy a háborús megfontolások felülírták az emberi szempontokat, így sem a német, sem az osztrák-magyar kormányzat nem tett határozott lépéseket a mészárlások megállítására. Ugyanakkor az sem igaz, hogy ne küldtek volna jelzéseket a török kormányzat felé. Az oszmán levéltár egyik fondjában egy rendkívül érdekes diplomáciai levélváltást követhetünk nyomon a német és osztrák-magyar kirendeltségek, illetve az oszmán kormány között. Ezek alapján mindkét szövetséges már 1915 szeptemberében figyelmeztette a törököket, hogy bár az örmények kitelepítését belügynek tekintik, sőt, tekintettel az orosz fenyegetésre, a németek egyet is értenek azzal, de felhívják a figyelmet, hogy a kitelepítések során *„erőszakos akciók, mészárlások és rablások”* történtek, illetve az ártatlanok büntetése nem elfogadható.⁶⁰² De a diplomáciai jegyzékek legfontosabb üzenete, hogy a kitelepített vagy megölt örmény lakosság vagyonának

⁵⁹⁹ *Jelentés...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. ill., ill., Ormos, *Egy életút*, i. m., 287–288. p.

⁶⁰⁰ Lásd: Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 497–498. p. A katolikus közösség túlélését nagy valószínűséggel Pallavicini követ és Angelo Maria Dolci pápai nuncius Talat pasához intézett kérvényei biztosították.

⁶⁰¹ *Jelentés...*, ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. ill., Ormos, *Egy életút*, i. m., 289. p.

⁶⁰² BOA, HR SYS 2873/5/124. A német követség memoranduma.

kiárúsítása rendkívül hátrányosan érinti a német és az osztrák-magyar gazdasági érdekeket, hiszen a jórészt nemzetközi kereskedelembe érdekelt örmények súlyos összegekkel tartoznak a két ország különböző gazdasági társaságainak, bankjainak. Így az osztrák-magyar képviselő 4.697.211 frank értékben állt elő követelésekkel,⁶⁰³ míg a Német Bank konstantinápolyi fiókjának összesen 216.857,69 török líra kintlevősége volt örményektől, amiből „17.983,85 líra olyan, a városunkból való (ti. Isztambul) örményeknek került kiutalásra, akiket deportáltak, és akik jelentéseink szerint azóta elhunytak.”⁶⁰⁴ Bár a török fél folyamatosan visszautasította a két szövetséges kéréseit és állításait, az elkobzott örmény vagyon kiárúsítása megszakítás nélkül folytatódott, amit jelez, hogy a Monarchia még 1917 tavaszán is fenntartotta másfél évvel korábbi követeléseit.⁶⁰⁵

A magyar egyházi beszámolók sorát Schrotty jelentései, cikkei és levelei zárják, aki amellet, hogy az isztambuli és nyugat-törökországi katolikus missziókról és iskolákról gyűjtött anyagot, a magyar honvédek gyóntatójaként is bejárta a birodalmat Izmirtől Palesztináig.⁶⁰⁶ Ezek egyike során jutott el először Aleppóba,⁶⁰⁷ majd Ras-ul Ain után Urfa és Diyarbakır érintésével „a kaukázusi fronttól nem messze, Örményországnak egy kies völgyébe.” Bár Schrotty érzékelhetően igyekezett általánosságban beszélni, az ott tapasztaltak egyértelműen az örménymészárlásokra utalnak. „Azonban sok lesújtó és szomorú történetnek is voltam tanúja. Törökországnak épp ebben a részében. Mintha a megfagyott emberi szív errefelé irgalmat, szeretetet, jogot és igazságot embertársaival szemben már nem

⁶⁰³ BOA, HR SYS 2873/5/44-46. Osztrák-magyar vállalati követelések az Oszmán Birodalom örmény kereskedőitől.

⁶⁰⁴ BOA, HR SYS 2873/5/120. Kivonat a Német Bank konstantinápolyi fiókjának augusztus 28-i jelentéséből. 1 Török líra 3.75 Amerikai dollárt, 18.45 Német márkát és 17 Svájci frankot ért. Emellett 1 Török líra 6.615 gr. aranyat felelt meg. <http://tarihvemedeniyet.org/2009/08/osmanli-turkiyesinde-enflasyon.html> Letöltve: 2018.01.01. Ez utóbbi kintlevőség tehát durván 119 kg arany értékével bírt, ami mai árfolyamon 1.3 milliárd Forintnak felel meg.

⁶⁰⁵ BOA, HR SYS 2873/5/3. Az osztrák-magyar követség 887/80 számú jegyzéke. 1917. március 12. A mozdítható javak kiárúsítása legtöbbször árverés keretében valósult meg, illetve az ingatlanokat, termelési eszközöket a balkáni és a kaukázusi török menekülteknek adták át. A feltételeket hivatalosan az 1915. szeptember 26-i Hátrahagyott javak (*Emvâl-i Metrûke*) törvénye szabályozta, amelynek végrehajtási utasítása november 8-án jelent meg. Ugyanakkor több jel utal arra is, hogy a hivatalos törvényeken kívül nem hivatalos parancsok is érkeztek a kormányzókhöz és más helyi vezetőkhez, amelyekben a javak menekültek és török kereskedők számára történő mielőbbi átjuttatását kérték. Az örmények ingó és ingatlan vagyonának kiárúsítása is arra utal, hogy visszatérésükkel nem számolt a török kormányzat. E tárgyban a két legfontosabb munkát lásd: Üngör-Polatel, *Confiscation*, i. m. ill. Hilmar Kaiser, 1915–1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları. In: *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma*. Ed.: Erik-Jan Zürcher, İstanbul, 2007.

⁶⁰⁶ Az iskolareformra vonatkozó cikkét lásd: P. Schrotty Pál, A török iskolakérdés. In: *Katholikus Szemle*, 1916. 30. évf. 7. szám, 687–701. p. A magyar honvédek lelki gondozására vonatkozóan lásd: P. Schrotty Pál, Kisázsia szívében. In: *Katholikus Szemle*, 1917.31. évf. 7. szám, 599–614.; A török Riviérán. In: *Katholikus Szemle*, 1918. 32. évf. 4. szám, 334–350. p. Emellett Schrotty rövid regényeket is írt, amelyekbe beleszötte a missziókkal kapcsolatos gondolatait, és láthatóan hatással voltak rájuk törökországi utazásai. Lásd: P. Schrotty Pál, *A kis József szeme (Konstantinápolyi mozaik)*. Budapest, é. n.; ill. *A kis József szíve. A kisázsiai partok mentén*. Budapest, é. n.

⁶⁰⁷ „250.000 lelket számláló lakóinak egyharmada moszlim, 25.000 közülük örmény, 15.000 zsidó, a többi szyr keresztény és levántinus.” In: P. Schrotty Pál, *Kisázsia szívében*, i. m., 605. p.

ismerne...Felébred pokoli szenvedélye és kivetkőzve emberi mivoltából, megfélekezve arról, hogy az igazságos Isten él és borzasztó felelősségre fogja vonni majd egykoron.” – írta.⁶⁰⁸

A fenti sorokra is alapozva erős a gyanú, hogy Schrottynak is voltak részletes jelentései az örménymészárlásokról, ám ezek egy része eltűnt vagy még kallódik valahol. Mindenesetre a Csernochnak küldött jelentéseiből leszűrhető, hogy ő is tisztában volt a Törökországban zajló folyamatokkal. A 1916. november 4-i keltezésű levelében arról írt, hogy a fővárosi görög, zsidó és örmény pénzemberek folyamatosan a törökök ellen dolgoznak, és reménykednek az ellenség győzelmében, ugyanakkor elismerte, hogy török kormány által hozott törvényeket nem tudják érvényesíteni, hiszen azoknak semmi értéke nincs a fővároson kívül, és Isztambulban is csak a becsületesebb rendőrök hajtják azokat végre.⁶⁰⁹ Azt is megemlítette, hogy rengeteg írni való témája lenne, de ezek „90%-ról nem lehet”, és az a 9–10 cikk, amit hazaküldött, nem érkezett meg a szerkesztőkhöz, „biztosan elkallódott valahol.”⁶¹⁰ Bár a levél többi részében leginkább az osztrák katolikusokkal folytatott vitélkedésről, a magyar katonák lelki gondozásáról, illetve más magyar vonatkozású hírekről írt,⁶¹¹ a következő évi beszámolójában már érintette az örménykérdést is. A 31 oldalas jelentésben leginkább a keleti missziók történetét, annak muszlimokkal szembeni eredménytelenségének okait fejtegette, de kitért a birodalom keresztény lakosaira is. Fogyatkózó lélekszámuk okaira utalva elsőként megemlíti az abdulhamidi időszakot, amikor a szultán tudtával vagy közvetlen irányításával hajtották végre a tömeggyilkosságokat. Másodsorban utalt egy vérnélküli módszerre, vagyis, hogy „deportáltak tömegesen különösen az örményeket.” Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy „ki valaha beutazta Törökországnak kaukázusi vidékét, Syria keleti részét és Mezopotámiát, az tudja, hogy ilyen deportálás száz halálnál kegyetlenebb.” (48–49. kép) Harmadrészt pedig az iszlamizálást, az áttérítéseket emelte ki, hiszen szerinte a mostani háborúban is fordultak elő „kitérések”.⁶¹² Különös véletlen, hogy a jelentés – lábjegyzetekkel ellátva – megjelent a Katholikus Szemle 1918-as évfolyamában, ám a keresztény közösségek lélekszámának csökkenésére adott fenti magyarázatai helyett a cikkben csupán annyi szerepel: „Ki az utóbbi évtizedeknek történelmét

---

⁶⁰⁸ Uo., 609–610. p.

⁶⁰⁹ P. Schrotty Pál levele Csernoch János hercegprímáshoz (gévelt másolatban). 1916.11.04. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901-1918. A levél érdekessége, hogy azt Dr. Lobmeyer Géza törzsorvos, a Konstantinápolyi Magyar Vöröskereszt igazgató főorvosa vitte haza cenzúra nélkül.

⁶¹⁰ Ez is magyarázhatja a Schrotty-féle jelentések „hiányát”.

⁶¹¹ Megemlíti, hogy Mészáros elnyerte a magyarok számára fenntartott lektori tisztséget az egyetemen, illetve, hogy Vámbéry Rúsztom zártkörű előadást tartott az Egység és Haladás Párt vezetésének a gróf Andrássy Gyula vezetése alatt megálmodott Katonai Liga gondolatának propagálására.

⁶¹² P. Schrotty Pál levele Csernoch János hercegprímáshoz (gévelt másolatban). 1918.12.22. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918.

ismeri, erre könnyen adhat feleletet. E kérdésnek bővebb tárgyalása azonban értekezésünk szűk határait nagyon kiszélesítené.”⁶¹³

Mosony és Schrotty kapcsán is felmerültek már az oszmán hadszíntérre érkező, részben magyar legénységgel bíró tüzéregységek, akik először 1915 novemberének végén a Dardanelláknál segítették a törököket, és egészen az antant csapatok visszavonulásáig ott is maradtak.⁶¹⁴ Ezt követően a csapatok jó részét keletre, a Palesztin front közelébe rendelték. Miután az örménymészárlások, illetve a „kitelepitések” végső állomásaiként kijelölt szíriai táborok közelében haladtak el,⁶¹⁵ értékes helyszíni beszámolókat hagytak ránk. Köztük volt Vidéky Emil gépészmérnök is,⁶¹⁶ akit isztambuli kiküldetése után végül Aleppón keresztül Moszulba vezényeltek. A környékről viszonylag nagyszámú beszámolónk maradt hátra a német és amerikai konzulátusok, egyéb missziós tevékenységet folytató szervezetek tagjaitól, illetve a harcokban részt vett katonáktól, magyar nyelvűre eddig csak egyre bukkantam, bár nem kizárt, hogy továbbiak is léteznek.⁶¹⁷ Vidéky Aleppóba érkezése után meglátogatta a vonaton megismert Soror Walburga nevű német apácát, aki a Borromeus nővérek aleppói kolostorában szolgált.⁶¹⁸ A kívülről pompázatos épület belső részében azonban szomorú kép fogadta: „Soror Walburga egy kisebb udvarra vezet, ott egy csomó apróság, kislányok, fiúk játszadoznak. Ezek árvák, titokban rejtve tartják a nővérek őket, csupa örmény árva, akinek szüleit a törökök agyonverték. Rémeset beszéltek a nővérek az aleppói örmény öldöklésről. Egy napon, váratlanul, megbeszélt jelszóra, az utcán a törökök karonfogták ismerős

⁶¹³ P. Schrotty Pál, Vallási kérdések Törökországban. In: *Katholikus Szemle*, 1918. 32. évf. 7. szám, 605. p.

⁶¹⁴ Az osztrák-magyar szerepvállalásra vonatkozóan lásd: Tosun Saral–Emre Saral: *Çanakkale ve Sina-Filistin Cephesleri'nde Avusturya–Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları*. Ankara, 2012.; ill. magyar nyelven egy remek összefoglaló: http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/28/osztrak_magyar_tuzeregysegek_tevekenysege_a_gallipoli-felszigeten Letöltve: 2017.10.08.

⁶¹⁵ A legnagyobb táborok Arabpınar, Ras ul-Ain, illetve az ún. Eufrátesz-vonalat követve Dar ez-Zorig tartottak, illetve Bitlis, Diyarbakır és Van környékén voltak. Őket aztán egészen Moszulig meneteltették. Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 655–679. p.

⁶¹⁶ Vidéky Emil, (1879–1960), a műszaki tudományok doktora, a fogaskerék-számítás- és gyártás magyar úttörője. A háború kitörésekor önként jelentkezett katonának, végül autójavítással és alkatrészpótlási ügyekkel bízták meg először Budapesten, majd Törökországban. A keleti szolgálat után a Fekete-tengerhez rendelték. 1918-ban részt vett a Lénárd-expedícióban, amelyről később még részletesen szólok. Életrajzi adatait lásd: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16764.htm> Letöltve: 2017.10.02.

⁶¹⁷ Osztrák-magyar katonaként vonult be Antoine Köpe, egy egykori magyar menekült unokája is, aki Konstantinápolyban élt. Köpe is eljutott a palesztin frontra. Háborús élményeit több ezer oldalra rúgó visszaemlékezéseiben írta meg, amelynek feldolgozása jelenleg is folyik a Koç Egyetem Anatóliai Civilizációk Kutatóintézetének vezetésével.

⁶¹⁸ A Borromeus nővérek aleppói kolostoráról sok egyéb forrásunk is van, így többek között Kmoskó azt írja: „Jelenleg a katolikus nőnevelést már csak a német Borromeus-apácák aleppói, bejrúti, haifai és jeruzsálemi intézetei képviselik.” Az aleppói katolikus missziók leírásánál pedig megjegyzi, hogy ott a Borromeus-apácák óvodát és elemi iskolát működtetnek. *Jelentés...* ÖStA. HHStA. Ministerium des Außern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41. ill., Ormos, *Egy életút*, i. m., 303. p. Emellett a német források is utalnak rájuk. Az aleppói német konzul, Rössler az örményekkel való bánásmóddal kapcsolatosan jelentette, hogy „Két német Borromeus nővér látta, ahogy egy teljesen kimerült nőt a rendőrök a hajánál fogva húznak.” Gust (ed.), *Evidence from the German Foreign Office Archives*, i. m., 29. p.

örményeiket és séta közben fogva tartották, hogy ne menekülhessenek a mellékutakból kiömlő fakalapácsos törököktől, akik ott valamennyit agyonverték. Behatolva a lakásokba asszonyt, gyereket rakásra öltek, talán 40.000 embert egy délután. A hullákat hegyekbe rakták, oltatlan mésszel öntötték le, a vér hetekig maradt az utakon! Ezt a pár szegény árvát a Boromeus nővérek titokban behozták a kolostorba, nem szabad tudni róluk töröknek, agyonvernék őket. Szegény árvák, kis matracaik egy teremben egymás mellett a földön, arcukon koravén szomorúság, mi lesz velük?”⁶¹⁹ Bár Vidéky ekkor megfogadta, hogy egy árvát magával visz a háború végén, erre aztán nem volt lehetősége. Végül összefoglalóan megjegyezte, hogy „sok helyütt hallottam a nagy örmény mészárlásokról. Keresztül mentem teljesen elhagyott falukon; szép üres házak, azokban mind örmények voltak, akik nem élnek már. Mesélik, hogy az Euphrat egy hétig vörös volt végig az örmény vértől.”⁶²⁰

A csapat Moszulba érve a parancsnokságot egy olyan épületben rendezte be, amelyik „valami agyonvert örmény kereskedő üresen maradt háza lehetett, melyet a török hatóságok e célra nekünk adtak.” – írta Vidéky.⁶²¹ Emellett kiemelném, hogy a magyar mérnök egységével tartott egy Edward Hanessean nevű oszmán–örmény katona is, ami megerősíti, hogy szolgáltak örmény származású katonák az osztrák-magyar és török csapatoknál. A moszuli örményekkel kapcsolatosan még annyit jegyez meg Vidéky, hogy Hanessean egyszer segített vevőt találni egy vagyonos menekült örmény nő teáskészletére, akinek az egész családját kiirtották a törökök, amivel megmentette az életét. Következtetésként pedig azt írta, hogy az örmények mind összetartanak, így Hanesseannak azonnal megvoltak az összeköttetései a városban rejtőzőkkel.⁶²² A moszuli örmények sorsa 1917-ben az angolok előrenyomulásáig egyre romlott, közülük leginkább a német vagy az osztrák alkalmazottként dolgozók éltek túl az első világháborút.

A magyar katonák török fronton töltött szolgálatával kapcsolatosan röviden ki kell térni a magyar katonai tudósítók munkájára is. Természetesen az átaluk hazaküldött írások nem tartalmaztak, nem tartalmazhattak utalást az örmények tragikus sorsára vonatkozóan, de jó lehetőséget kínálnak arra, hogy megismerjük az ezzel kapcsolatos hivatalos, a nyilvánosság előtt vállalt kormányzati álláspontot. Jelenlegi ismereteink szerint a çanakkalei fronton két magyar újságíró járt, akik közül most a korábban már említett Dobay Istvánra szeretnék

⁶¹⁹ Vidéky Emil, *Törökországi kalandok a világháborúban*. Budapest, 1933, 39. p.

⁶²⁰ *Uo.*, 39–40. p.

⁶²¹ *Uo.*, 47. p.

⁶²² *Uo.*, 75. p. Érdekességként kiemelem, hogy Vidéky Moszulban rendszeresen összejárt Tahy Lászlóval, Magyarország első hivatalos törökországi nagykövetével. Tahyra vonatkozóan lásd: Oláh Péter, A török-magyar kapcsolatok alakulása egy diplomata szemével – Tahy László ankarai követ munkássága (1924–1933). In: *Keletkutatás*, 2015. tavasz. 93–103. p.

részletesebben kitérni.⁶²³ A Vörös Félhold frissen megalakult segélyszervezet tevékenységét, illetve a Dardanelláknál folyó harcokat megörökíteni igyekvő Dobay azért érdekes számunkra, mert a háborús cenzúrán átment írásaiban az örménymészárlások kiindulópontjával kapcsolatosan a magyar egyházi személyek jelentéseinek és cikkeinek szöges ellentétét találjuk. Dobay szerint ugyanis egy éjjel – utalva itt minden bizonnyal április 24-ére – háromezer örményt (köztük hatszáz előkelő urat) fogdostak össze Isztambul utcáin, akiknél bombákat és egyéb veszélyes anyagokat találtak, és akik ezzel akarták elérni, hogy a Dardanellák felől az angol–francia, vagy a Fekete-tenger irányából az orosz csapatok bevegyék a török fővárost. A magyar újságíró szerint az örmények bombatámadásokra készültek, amiket az utolsó pillanatban hiúsított meg a török titkosrendőrség. Végül hozzátette: *„Nem tudtam, vajjon ez a hírlapokban nem szellőztetett hír hazafelé utaztában elbirja-e a cenzúrát s így a dolog részleteiről bővebben ma sem merek beszélni, annyi azonban bizonyos, hogy ha azt az örmény társaságot nem fogdosta volna össze a derék török policia, sok szép török épület pusztult volna el s alatta jó néhány ezer ember lelhetne volna halálát.”*⁶²⁴ Hozzá kell tenni, hogy ezzel közel egy időben az *Est* című újságban „Örménylázadás Kisásziában – az első mohamedán-üldözés Törökországban” címmel jelent meg cikk, és a Németországtól Romániáig érő háborús cenzúra hatása miatt egészen 1918-ig hasonló szellemben írtak a magyar újságok az örménymészárlásokkal kapcsolatosan.⁶²⁵ Ugyan az erdélyi sajtó is nagyrészt hallgatott az eseményekről, azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy az erdélyi és pétervárad-i örmény katolikus plébániák egyházi és személyes vonalakon keresztül értesültek a mészárlásokról, ahogy a Szentszék közvetítésével tudtak minderről a Monarchia területén fekvő további örmény közösségek is: a bécsi mechitaristák, a lemergi és stanislawói katolikus örmények, illetve közvetlen üldözött hittársaikon keresztül a bukovinai Csernovic apostoli örményei.⁶²⁶

A bevezetésben említett magyar források közül az 1916. év végén megalakult Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet is ki kell emelni. A Corvina- és Rákóczi-kutatások megkezdése óta tervezett intézetalakítás az intézményesített magyar kulturális

---

⁶²³ A másik Landauer Béla volt, aki Glória című könyvében jelentette meg a gallipoli harcokról készült leírását. Lásd: Landauer Béla, *Glória*. Budapest, 1916, 133–218. p.

⁶²⁴ Dobay, *Törökök*, i. m., 24–25. p.

⁶²⁵ A budapesti és örmény újságok cikkeire vonatkozó elemzést lásd: Poósz Lóránd, Az örmény népirtás visszhangja az erdélyi magyar sajtóban. In: *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*, i. m. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag/nemzetisegek/ormenyek/tanulmanyok_az_ormeny_nepirtas_temakorebol/pages/015_Az_Ormeny_nepirtas_visszhangja.htm Letöltve: 2018.01.21.

⁶²⁶ Sőt, József Teofil Teodorowicz lemergi örmény katolikus érsek (1901–1938) tevőlegesen is igyekezett segíteni hittársaainak. Lásd: Gregorio Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686–1954)*. (Studia Ecclesiastica 17.; Historia, 10.). Roma, 1988, 342–349.; 362–369. p.

diplomácia számára is az első lépést jelentette. Az ügy érdekében nagy jövés-menés volt Isztambulban, így többek között Bánffy Miklós és Teleki Pál is tiszteletét tette, és részt vettek a Török–Magyar Baráti Társaság megalapításában.⁶²⁷ Az 1917 januárjában megnyílt intézet olyan jelentős magyar szakembereket tudhatott a soraiban, mind Hekler Antal művészettörténész, Kós Károly építész, író vagy Zsinka Ferenc történész, az Országos Széchényi Könyvtár egykori megbízott igazgatója. Bár a KMTI történetének részletes feldolgozása még várat magára,⁶²⁸ a magyar és a török levéltárakban elérhető hivatalos és személyes feljegyzéseket átolvasva arra a kissé váratlan megállapításra jutottam, hogy azokban egyetlen egy szó sem esik az örménykérdésről. A két év alatt az egyetlen örmény vonatkozású hír, hogy az intézetben az Oszmán Uralkodói Múzeum (*Müze-i Humâyûn*) egyik örmény munkatársa, Armenag Saskirean is tartott előadást.⁶²⁹ Ugyanakkor ez a feltűnő adatnélküliség is tanulságos: a korábban is jórészt érintetlenül hagyott, ugyanakkor állasaiból elbocsátott isztambuli örménységet 1917–18 között sem érte olyan megrendítő erejű ütés, mint keleten élő hittársaikat. Ezt bizonyítják a fentebb már idézett beszámolók, illetve az a tény is, hogy Vidéky isztambuli időszakából (1916) is aktív örmény kereskedőket említ.⁶³⁰

Kis-Ázsia északnyugati részének még életben maradt örményeiről Györffy István, a Lénárd-expedícióval kevésbé a világháború lezárása előtt Bithyniába érkező kiváló néprajzkutató is beszámolt. A Teleki Pál kérése nyomán a magyar gazdasági behatolás felmérésére küldött, és a Lénárd Jenő tartalékos százados által vezetett vállalkozásban a Balkán-félszigetet már közelről ismerő Györffy mellett részt vett többek között a már idézett Vidéky is.⁶³¹ A nehéz sorsú, és részben sikertelen expedíció során Györffy elsőként készítette

---

⁶²⁷ A két ország további közeledésének címszavakban a következő lépései voltak: 1909 – Abdullatif magyarországi imám kinevezése, 1910 – A Turáni Társaság megalapítása, 1910–13 – Paiker és Milleker-expedíciói Törökországba, 1912 – Mészáros Gyula törökországi expedíciója, 1913 – A Turán című folyóirat első számának kiadása, 1915 – a Kiskörút Mehmet szultán útjára történő átnevezése, 1916 – Török–Magyar Baráti Társaság megalapítása, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megalapítása, az iszlám vallás magyarországi recepciója, 1917 – Magyar–Török Baráti Társaság megalapítása, a Gül baba türbe felújítása.

⁶²⁸ A kevés elérhető irodalom a következő: Sas Péter, A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Budapest, 1987, 219–226. p.; Tóth Gábor, Az első külföldi magyar tudományos intézet. In: *Századok*, 129.6.1995. 1380–1395. p.; Arbanász Ildikó–Csorba György, Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2005, 7–46. p.; Nagy Norbert, *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. Balkán Füzetek No. 7. Pécs, 2010.

⁶²⁹ Róla csupán annyit sikerült megtudnom, hogy később Franciaországba költözött, ahol művészettörténészként dolgozott.

⁶³⁰ „Már a legközelebbi napokban átmentem a Galatahídon Sztambulba és megkerestem a bazárt. Gyakran jöttem ide ezentúl, egyelőre csak nézni és már kiismertem a rengeteg boltost: örményt, görögöt, kurdot, perzsát, akik itt az áruikat kirakják a szinte véghetetlen kiterjedésű boltozott folyosókon.” Vidéky, *Törökországi*, i. m., 32–33. p.

⁶³¹ További részletek lásd: *Kőrösi Csoma Archivum. I. kötet. 1921–1925*. Szerk.: Németh Gyula. 310–322. p. ill. Klinghammer István, Tudomány–Politika–Térkép. Györffy István balkáni és törökországi néprajzi térképezése. In: *Külügyi Szemle*, 2015. tél. 141–147. p.

el Kis-Ázsia északnyugati részének etnikai térképét, ahol Bursa, illetve a Sapanca-tó északkeleti szomszédságában több helyen jelölt nagyobb számú örmény közösségeket. (50. kép) Bár arról nem értesülünk, hogy a térképen sötétkék színnel megjelölt örmények melyik vallási felekezethez tartoztak, itt jó eséllyel inkább katolikus és protestáns örményeket sejthetjük. Az útról írt könyvében Györffy az örményekkel és más kisebbségekkel kapcsolatban maga is kiemelte, hogy Törökországnak egyetlen haszna származott területi veszteségeiből, mégpedig, hogy megszabadult nemzetiségeitől. Ezeket ugyanis a múlt századtól kezdve folyamatosan függetlenségi ígéretekkel bűjtogatták a nagyhatalmak, aminek az örmények és a görögök elleni mészárlások lettek a következményei.⁶³²

A világháború végével, Isztambul angol megszállásával, illetve a török honmentő háború megindulásával összhangban átmenetileg elhalkulnak magyar forrásaink is. A Lénárd-expedíció tagjai, illetve a magyar intézet még kint lévő tagja, Oroszlán Zoltán titkár is csak nagy nehézségek árán tudta elhagyni a mudroszi fegyverszünetet 1918 októberében aláíró Oszmán Birodalmat. Hekler igazgató 1918 decemberében még arról írt, hogy valószínűleg Franciaországba fogják internálni a kint rekedteket, ugyanakkor 1919 februárjában végül mindkét csapat egy Triesztbe tartó hajóval, épségben hazaért.⁶³³ Az expedíció anyagát, valamint az intézet kb. 1000 kötetből álló könyvtárát az Apostoli Szentszék konstantinápolyi nunciatúráján található templom alkápolnijában helyezték biztonságba.⁶³⁴

---

⁶³² Györffy István *Írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiáival*. Budapest, 2001, 61. p. Mint látható, Györffy itt már gyakorlatilag tényként közli az örménymészárlások megtörténtét

⁶³³ MNL MOL K 73. 19. cs. A Vallási és Közoktatási Minisztérium 293/919 sz. levele; A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet 296/1918. számú levele; A Magyar Népköztársaság Közoktatási Minisztériumának 39850/919. számú levele

⁶³⁴ Az expedíció anyagának csak egy kis részét sikerült megmenteni, míg a könyvtárát szinte veszteség nélkül lehetett 1926-ban átadni a Német Archeológiai Intézetnek. MNL MOL K 653, 17. csomag, 8. tétel. Protokoll aufgenommen in Konstantinopel am 16. Juni 1926. A szerződés szövege magyar nyelven megtalálható az MNL MOL K 828 2. csomagjában is. Jegyzőkönyv felvétel 1926. június 16-án Konstantinápolyban.

A világháború után: a Török Köztársaság és a megmaradt örmény közösségek

Török bel- és külpolitika

Bár a törökök egyik fő ellenségének számító cári Oroszország a szocialista forradalmat követően a háborúból kiszállt, az angol csapatok 1917-től tartó szíriai és mezopotámiai előrenyomulása, illetve a balkáni front összeomlása következtében az Oszmán Birodalom 1918 őszére katonailag ellehetetlenült. A nyáron VI. Mehmet (Vahdettin) trónra lépésével és az Egység és Haladás kormány lemondásával átalakuló belpolitikai helyzet következményeként október közepén Ahmet İzzet pasa vezetésével átmeneti kormány alakult. Ennek képviselőjében írta alá Rauf [Orbay] hadügyminiszter a mudroszi fegyverszüneti megállapodást az angol Calthorpe admirális jelenlétében. A 25 cikkelyes egyezmény lehetőséget biztosított az antant számára, hogy megszállja a szorosokat, leszerelje a harcoló török egységeket, illetve megszálljon olyan részeket – köztük a 24. pontban külön megnevezett örmények lakta területeket –, ahol a rend fenntartása nem garantált.⁶³⁵ Bár az egyezmény ideiglenesen befagyasztotta a hadmozdulatokat, az angolok két héttel későbbi moszuli bevonulása jelezte, hogy az ideiglenes határokat nem lehet komolyan venni.⁶³⁶

A katonai és politikai összeomlás következtében az Egység és Haladás kormányt vezető triumvirátus, illetve az örménymészárlásokban részt vevő Bahattin Şakir, Dr. Nazım és néhány további képviselő egy német hajó fedélzetén Odessza felé titokban elhagyta a birodalmat. Enver kivételével, aki a pántörök álmokat kergetve 1922-ben Belső-Ázsiában halt meg, a többiekkel jórészt örmény merénylők végeztek.⁶³⁷ Bár az elmenekült képviselőknek a birodalom ügyeibe többé nem volt beleszólásuk, az összeomlás előtt elrendelt fegyverkészletezések, gerillaegységek, illetve a párt érdekeit és vezetőit megvédeni hivatott

---

⁶³⁵ Zürcher, *Turkey*, i. m., 133. p.

⁶³⁶ Bár a Moszul-kérdést – Teleki Pál szakmai hozzájárulásával – 1926-ban hivatalosan rendezték, a téma napjainkban is része a török politikai diskurzusnak. A további részleteket lásd: Nyári Gábor, Nemzetiségi és vallási jogok kontra gazdasági és politikai érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925. In: *International Relations Quarterly*, 7.1.2016. 1–12. p.; illetve a Magyar Nemzeti Levéltárban is kutatható egy Teleki-féle Moszul-dosszié MNL MOL K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941) 1. csomó a) dosszié jelzettel.

⁶³⁷ A *Nemesis*-hadműveletként ismert hajtóvadászat során Sait Halim pasa nagyvezírt Rómában, Cemal pasát Tbilisizben, míg Talat pasát, Bahattin Şakirt és Cemal Azmi trabzoni kormányzót Berlinben lőtték le örmény merénylők. Dr. Nazımot az 1926-os Atatürk-ellenes merénylet előkészítésében találták bűnösnek, és sok más ellenzékivel egyetemben kivégezték. A megölt ellenzékiek közül fél tucatnyian valamilyen módon érintettek voltak az örménymészárlásokban. A *Nemesis*-hadműveletre vonatkozóan lásd: Eric Bogosian, *Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide*. Boston, 2015., ill. magyarul röviden: http://hvg.hu/tudomany/20120424_ormeny_nepirtas_nemeszisz Letöltve: 2013.02.12.

fegyveres csoportok felállítása jelentős szerepet játszottak az ataturki függetlenségi háború sikerében.

A háború utolsó éve, illetve az azt követő időszak bonyolult török bel- és külpolitikai eseményei közül most elsősorban az örményekkel kapcsolatos fejleményekre koncentrálok. Először is ki kell emelni, hogy az orosz kivonulást és a breszt-litovszki békét követően a török csapatok keleti előrenyomulása következtében a kaukázusi egységek, soraikban rengeteg örménnyel, kénytelenek voltak kiüríteni Kars, Ardahan, Van, Erzurum és Erzincan térségét, és hamarosan Batumi is kicsúszott a kezükből. A kényszer szülte helyzetre válaszul a grúz, örmény és muszlim képviselőkből álló bizottság először kikiáltotta a Transzkaukázusi Föderatív Köztársaságot, amely azonban a további katonai kudarcok nyomán egy hónappal később három részre szakadt. A grúz és az azeri kiválás után az örmény delegáció 1918. május 30-án (május 28-i határidővel) kikiáltotta az örmény függetlenséget, és a már Jereván határánál táborozó oszmán csapatokkal június 4-én Batumiban béke és barátsági szerződést kötött.⁶³⁸ Bár az év őszén a török csapatokat visszavonták, így az örmények némi levegőhöz jutottak, a kaukázusi államok között megkezdődött a harc a kevert lakosságú területekért. Mindezt tetézte az örmények közötti belpolitikai küzdelem is, így minden reményük a nagyhatalmak korábbi ígéreteiben rejtett.

Az 1919-től megkezdett párizsi béketárgyalásokon az Örmény Köztársaságot Avetis Aharonian író, parlamenti képviselő, és Pōlos Nubar pasa, a nyugati örmények meghatározó alakja képviselte, de a függetlenségi harcok megindulásával a török kérdés lezárása késedelmet szenvedett. Bár Wilson elnök vezetésével egy Trabzont és a kelet-anatóliai területeket is magában foglaló Nagy-Örményország terve került az asztalra (51. kép), kihirdetésekor a sèvres-i béke pontjait már senki sem tudta betartatni. Sőt, 1920 szeptemberére, mire a wilsoni térképvázlat elkészült, ismét megindultak a török csapatok a frissen megalakult Örményország felé, és december 2-án az alexandropoli (gümrüi) béke értelmében az örmény területek a Jereván és Szeván-tó körüli kb. 30.000 km²-re zsugorodtak. Igaz, hogy a szerződést az ugyanazon a napon bekövetkezett örményországi bolsevik hatalomátvétel miatt a szovjetek végül semmisnek tekintették, de a török–orosz kölcsönös egymásrautaltság miatt 1921 márciusában, Moszkvában, míg ugyanezen év októberében

---

⁶³⁸ Richard G. Hovanissian, *Genocide and Independence, 1914-1921*. In: *The Armenians*. Ed: Herzig–Kurkchian, i. m., 95–98. p. A föderáció felbomlása leginkább a grúz küldöttek előremenekülésének volt köszönhető, akik nyersanyagban gazdag területeiket a németek védelmébe helyezték, hogy így vegyék elejét a további török előrenyomulásnak. Bár a németek igyekeztek a törökökre nyomást helyezni a határok betartása érdekében, keleti szövetségeseik az egész Kaukázus és Észak-Írán bekebelezését akarta elérni.

Karsban megkötött szerződésekben lényegében lemondtak Törökország javára a további örmény területi követelésekről.⁶³⁹

Az örményekre vonatkozó másik jelentős esemény volt, hogy az antant és szövetségesei által kötött titkos egyezményekre⁶⁴⁰ hivatkozva Franciaország 1919-ben bevonult Hatayba, illetve a kilíkiiai régióba. A bevonuló Keleti hadtest (*Légion d'Orient*) kötelékében egy Örmény légió alakult, amelyben a Musa dag-ról francia cirkálók által megmenekített örmény túlélőkön kívül a szíriai menekülttáborok felszabadítása után katonai szolgálatra jelentkezők harcoltak.⁶⁴¹ Bár az Adana, Ískenderun, Sivas által határolt részeket illetően Raymond Poincaré francia köztársasági elnök örmény önrendelkezést ígért, és közel 150.000 örmény menekült tért oda vissza, a felálló közigazgatás 1920 őszéig François Brémond ezredes irányításával és francia lobogók alatt működött. Az állapotot a sèvres-i béke is megerősítette, miután a területet francia érdekszférába sorolta.⁶⁴² A közigazgatás és a rendfentartó erők megszervezésében ugyanakkor részt vettek az örmények is, sőt, a helyi muszlimokkal történő összecsapásokra vonatkozóan is vannak adataink.⁶⁴³ (52. kép) Ugyanakkor hosszabb távon sem a franciák, sem az örmények nem tudtak ellenállni a török függetlenségi erők katonai fölényének, így 1921 októberében Henry Franklin-Bouillon a franciák képviselőjében Ankarában egyezményt kötött Mustafa Kemallal arról, hogy a területet – Hatay régió kivételével – kiürítik.⁶⁴⁴ A szerződés egyben az első olyan dokumentum, amelyet egy nyugati nagyhatalom a még formálódó atatürki erőkkkel kötött. Végül 1922-ben az örmények nagy része kénytelen volt (újra) elhagyni a kilíkiiai régiót.

A harmadik jelentős folyamat keretében 1918 novemberétől megkezdődött az újonnan felálló, moderált Egység és Haladás tagokból és a Liberális Párt képviselőiből álló parlament intézkedéssorozata a mérsárlásokban részt vett hivatalnokok bíróság elé állítására. Az ún. Mazhar Vizsgálóbizottság a katonai törvényszéki eljárásokat megelőzően bizonyítékokat,

⁶³⁹ Hovannisian, *Genocide and Independence*, i. m., 109–111. p.

⁶⁴⁰ Mint például az isztambuli szerződést, a londoni szerződést, a Hussein–McMahon megállapodást, a Sykes–Picot egyezményt, a Saint Jean de Maurienne szerződést, a Balfour deklarációt stb. A Sykes–Picot és a Saint Jean de Maurienne szerződés francia érdekszférába sorolta Szíriát, Libanont és Kilíkiát. Az előbbit lásd: *Dokumentumok a Közel-Kelet történetéhez*, i. m., 35–38. p., az utóbbit pedig: Akçam, *Shameful*, i. m., 210. p.

⁶⁴¹ Les Arméniens au service de la France. http://www.ambafrance-am.org/IMG/pdf/Armeniens_au_service_de_la_France.pdf Letöltve: 2013.04.24.

⁶⁴² Güçlü, *Armenians*, i. m., 104–118. p. A franciák éppen ezért nem nézték jó szemmel a Trabzontól Adanáig húzódó Nagy-Örményország tervét, de amerikai garanciával hajlandók voltak abba beleegyezni.

⁶⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Fransız ilişkileri III. (1920–1922)*. i. m., 10–17; 48–54. p. Majdnem minden nagyobb város helyi muszlim lakossága tiltakozott a francia–örmény csapatok erőszakoskodása ellen.

⁶⁴⁴ Hatay a török–francia tárgyalások következtében 1938-ban vált független állammá, majd 1939-ben önként csatlakozott Törökországhoz. A hivatalos szír térképek a mai napig Szíria részeként jelölik. A régió „visszacsatolásakor” különleges jogot kapott az a hét örmény többségű falu, ami a Musa dag lábánál feküdt. A hét faluból ma már csak Vakıflı az, amelynek lakossága többségében örmény, ezért Törökország egyetlen örmény falujának nevezik. (53. kép)

beszámolókat gyűjtött az örménymészárlások elkövetőivel szemben.⁶⁴⁵ A Mehmet szultán által is támogatott bizottság munkájával összhangban 1919 februárjában 120 hivatalnok és katona őrizetbe vételét rendelték el, akik között ott volt Ziya Gökalp vagy a 3. sereg parancsnoka, Mehmet Kâmil is. Ezt követően kezdődhetett meg a katonai törvényszék munkája, amit három kategóriába sorolhatunk: területi alapú – közép és alacsony rangú vezetők elleni (Yozgat, Trabzon, Harput, Bayburt, Erzincan), államtitkárok és képviselők elleni (30 vádlott), illetve az Egység és Haladás vezetői és a kormánytagok elleni perek. Ez utóbbi során Enver, Talat és Cemal pasát, valamint Dr. Nazımot bűnösnek találták az örmények elleni tömeggyilkosságokban, és távollétükben halálra ítélték őket. A többi vezető 15 év körüli börtönbüntetést kapott.⁶⁴⁶ Emellett a közép és alsó szintű tettesek közül többeket kivégeztek, ami nagy megbotránkozást keltett a török publikum, de leginkább a vallási előljárók körében. Bár a büntetés példás volt, az időközben az angolok által Máltára hurcolt háborús bűnösök nagy része elkerülte a felelősségre vonást. Ugyanis – ahogy a bevezetőben már említettem –, a háború alatt, illetve a függetlenségi csapatok által kézre kerített angol civil és katonai túszoért cserébe szabadon engedték őket, és az 1923-as atatürki amnesztiarendelet értelmében mentesültek a büntetés alól.⁶⁴⁷ Igaz, 1926-ban egy részükkel leszámoltak egy Mustafa Kemal elleni összeesküvésre hivatkozva.

A perek megrendezése és döntései kétségkívül annak a török politikának a részei voltak, ami el kívánta határolni mind az új kormányzatot, mind magát az országot a háború alatt történt szörnyűségektől. A frissen kinevezett vezetők, illetve a szultán azt remélték, hogy így a béketárgyalásokon jobb elbírálás alá eshetnek, és elkerülhetik az antant által kilátásba helyezett súlyos következményeket. Ugyanakkor Isztambul antant megszállása,⁶⁴⁸ a sèvres-i

---

⁶⁴⁵ Dadrian–Akçam, *Judgement*, i. m., 59. p. Vezetője, Hasan Mazhar korábbi macedóniai váli, izmiri rendőrkapitány volt, aki már a háború alatt is részt vett egy örmény ügyeket vizsgáló bizottságban, de ennek munkáját értelemszerűen nagyban nehezítették a háborús körülmények.

⁶⁴⁶ Dadrian–Akçam, *Judgement*, i. m., 108–121. p. A perek részleteit, az ítéleteket, illetve a török sajtóviasszhangot a *Takvim-i Vekâyi* című hivatalos oszmán újság Jeruzsálemi Örmény Patriarchátusban őrzött számai alapján rekonstruálta a két szerző.

⁶⁴⁷ Mustafa Kemal a nemzetközi fórumokon elítélte a világháborús örménymészárlásokat. Szégyenteljes cselekedetnek (*fazahat*), mészárlásnak (*kıtal*) nevezte azokat, az elkövetőket pedig akasztással fenyegette. Ugyanakkor belföldön, különösen az 1919–20-as években, többször kitalációnak nevezte a rémtetteket. A nemzetiségi mozgalmat ugyanakkor igyekezett a lehetőségek szerint leválasztani az Egység és Haladásról, de a győzelem érdekében engedményekre kényszerült a még megmaradt háterszág biztosítására. Ennek bizonyítéka az amnesztia vagy az elkobzott örmény javak szétosztása (erről később még szólok), de az 1926-os leszámolás már politikai hatalmának megszilárdulását jelzi. Dadrian–Akçam, *Judgement*, i. m., 104–107. p. vö. Mango, *Atatürk*, i. m., 377–453. p.

⁶⁴⁸ „Az ember alig hinné, hogy Konstantinápoly még a török birodalom fővárosa. Perában a törökök szinte eltűnnek az Entente-katonaság, s a görög, örmény és zsidó lakosság tömegében.” MNL MOL 63 32. A szófiai követtség 1922/27. pol. számú, 1922. március 16-i jelentése gróf Bánffy Miklós magyar királyi külügyminiszternek. 1923-ig a magyar királyi külügyminisztérium a környékbeli országokból jelentett Törökország viszonylatában.

béke súlyos rendelkezései, illetve a nemzeti mozgalom későbbi sikerei a perek eredményeit mindörökre a köztársaság kikiáltása előtti szerencsétlen, nyugati nyomásra bekövetkezett eseményei közé sodorta. Sőt, a trieszti magyar követség jelentése szerint a helyzet tovább romlott, hiszen bár „az örmények nagy része még a háború alatti mészárlásoknak esett áldozatul” de legújabban „a még megmaradt töredékeket valamint a görög lakosságot a kemalisták üldözik és kiirtják.”⁶⁴⁹ Ennek egyik legszembetűnőbb eredménye a nyugat-törökországi harcok, illetve az İzmir felgyújtása után Görögországba és a Balkánra menekült további közel 100.000 örmény volt.⁶⁵⁰ Végül – szöges ellentétben a sèvres-i béke örményeknek kedvező döntéseivel –, az 1923. július 24-én megkötött lausanne-i szerződésben már sem Örményországról, sem magukról az örményekről nem esett több szó, cserébe európai példákra alapuló, általános kisebbségi rendszer felállításában egyeztek meg a felek.⁶⁵¹

Örmények és örmény nyomok a Török Köztársaságban: a magyar források

„Egy hatalmas, elárvult, kihalt birodalomban
jártunk.”⁶⁵²

A Török Köztársaság 1923. október 29-i kikiáltásával, majd a kalifátus megszüntetésével radikális reformsorozat vette kezdetét, ami együtt járt a laikus állam kialakításának igénye nyomán az iszlám vallás visszaszorításával is. A még megmaradt törökországi kisebbségek

⁶⁴⁹ MNL MOL, 63/32 23.pol. számú jelentés, Trieszt. A trieszti követség 1922. március 11-i jelentése gróf Bánffy Miklós magyar királyi külügyminiszternek. 1922-ben a Turán magazin is azt jelentette török sajtóhírekre alapozva, hogy a Párizsban tárgyaló Yusuf Kemal bey külügyminiszter az elsők között szögezte le, hogy „az örmény kérdésbe idegen beavatkozást nem tűr Törökország.” Lásd: Turán. A Turáni Társaság Folyóirata. Szerk.: Bán Aladár – Pröhle Vilmos. Budapest, 1922, 63. p.

⁶⁵⁰ Birkás Anna, A menekültlét arcai. Örmény menekültek és a menekültügy kialakítása. In: *Korall*. 12.46.2011. 51. p. A trieszti magyar konzulátus jelentése szerint: „Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik tehették elmenekültek, az ottmaradtak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatólia belsejébe állítólak a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a törökök részére oly veszélyes volt, radikális megoldást nyert.” Lásd: Kránitz Péter, Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig. A humanitárius politika korlátai a két világháború között, különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra. In: *Századok*. 1.152.2018. 81. p.

⁶⁵¹ A szerződésben a *nem muszlim* kifejezést használták összefoglalóan, bár Lord Curzon szeretne volna elérni, hogy legyen utalás az „örmény nemzeti otthonra”, illetve a keresztény kisebbségekre. További részleteket lásd: Oláh Péter, *A törökországi vallási kisebbségek helyzete a lausanne-i békeszerződés tükrében*. Iszlám 100: tudományos konferencia az iszlám magyarországi elismerésének 100. évfordulója. Budapest, 2016. március 30. Köszönöm Oláh Péternek, hogy elérhetővé tette számomra az előadás szövegét.

⁶⁵² Fehértájt Tibor, *A rejtelmes Anatóliában*, Budapest, 1942, 81. p

számára elméletileg előnyös változások azonban a gyakorlati életben nem feltétlenül jelentettek megkönnyebbülést, hiszen az állam igyekezett minél nagyobb befolyást szerezni a keresztény egyházak belügyeiben is.

A világháború során megölt és elűldözött óhitű örménység eltűnésével,⁶⁵³ valamint a görög–török lakosságcsere nyomán kialakult további népességmozgással többé-kevésbé homogén török társadalom alakult ki.⁶⁵⁴ Ennek köszönhetően nagyobb nyomás alá kerültek azok az egyházak – például az örmény katolikusok –, akiket korábban nem övezett akkora figyelem. Így nem csoda, hogy a svájci alapokon nyugvó polgári törvénykönyv 1926-os bevezetése körül éles viták alakultak ki a török kormány és az örmény katolikus egyház képviselői között, hiszen örmény vélemények szerint a lausanne-i szerződésben meghatározott kisebbségi jogok, és különösen a törökországi keresztény kisebbségek autonómiájára vonatkozó 37–45. cikkely végrehajtása, csorbát szenvedett. Éppen ezért a következő két évben több memorandumot juttattak el a Népszövetséghez, amiben többek között tiltakoztak az új törvény alapján felállított ún. világi tanácsok ellen, amelyeken keresztül a kormány igyekezett beavatkozni az egyházak belügyeibe. Erre vonatkozóan Tahy követ is részletes jelentést tett a külügyminiszternek. A bevezetésben megemlíti, hogy az egyházak *millet*-rendszerben meglévő közigazgatási, adminisztratív szerepüket elvesztették, ráadásul most a kemalista kormány igyekszik befolyást szerezni azokban a világi tanácsokon keresztül, amik az egyházközösségekben autonóm jogokkal rendelkeznek az iskolai és egyházi vagyon kezelésében. A görög–ortodox patriarkátus hatalomvesztésének bemutatása után a magyar diplomata rátért az örmény katolikusok helyzetére. Tahy szerint „*a háború folyamán az ujtörökök örménymészárlásainak legalább 1.000.000 örmény esett áldozatul*”, akik közül 25.000 volt katolikus. Ezért Terzean örmény katolikus pátriárka 1915-ben Rómába menekült, de hatalmáról nem volt hajlandó lemondani, ezért pozícióját egykori helyettese, a volt trabzoni püspök Mgr. Nazlian effendi, mint patriarchai vikárius vette át. Bár a háború előtt még 12 örmény katolikus püspök volt Kis-Ázsiában, a mészárlások alatt közülük nyolc

---

⁶⁵³ A nyugat felé menekült, illetve a frissen felálló Örményországba kivándorolni akaró örmények regisztrációja, valamint az orosz politikai menekültek miatt alakult meg a nemzetközi menekültügy. A Népszövetség első menekültügyi főbiztosa, Fridtjof Nansen diplomata után Nansen-útleveleknek hívott papírokat azon örmény személy kaphatta meg, aki „*korábban az Oszmán Birodalom alattvalója volt, aki nem élvezi vagy többé nem élvezheti a Török Köztársaság kormányának védelmét, és még nem szerzett más állampolgárságot*”. A Balkánon mintegy 70.000, míg a Közel-Keleten közel 320.000 ilyen örmény menekült lehetett, akiknek csak kis része tért vissza Örményországba, a nagyobb részük Európába és az Egyesült Államokba vándorolt ki. Birkás, *A menekültlét*, i. m., 51–53. p. A mészárlások előtt menekülő örmények egy kis csoportja (kb. 200 fő) Magyarországon lelt menedéket, és az Erdélyből a fővárosba költöző örményekkel egyetemben főleg a szőnyegiparban talált megélhetést. Kránitz Péter Pál, *Az örmény népirtás menekültjei Magyarországon*. <http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon> Letöltve: 2016.04.12.

⁶⁵⁴ 1922-re kb. 140.000 örmény maradt Törökországban, akiknek fele lakott Isztambulban. Lásd: McCarthy, *Muslims*, i. m., 121–123. p.

életét veszítette, ezért 1927-ben már csak Adanában volt aktív katolikus püspök. Az aktuális eseményekre rátérve részletesen kifejti az új polgári törvénykönyv bevezetése körüli vitákat. Ezek szerint bár a békeszerződés 37–45. pontja rendelkezett a kisebbségek védelméről, de a magyarok tudják a legjobban, hogy a határozatok népszövetségi betartatása meglehetősen gyenge lábakon áll. Bár az új törvénykönyv sértette a 42. pontot, ami ellen a görög kormány tiltakozott is, *„maguk a törökországi minoritások azonban brutális kormány nyomás folytán egymásután fordultak a Népszövetséghez beadványokkal, melyekben a 42 §-ban részükre biztosított jogokról lemondanak.”* Emellett a 38. pontban megfogalmazott szabad költözés és kivándorlás kapcsán Tahy hozzátette, hogy a görögök és örmények számára az tiltott, kizárólag elhagyni tudják Kis-Ázsiát, görög vagy örmény beutazási engedélyt nem kap, ezért a kiöregedő örmény katolikus papság helyettesítése megoldatlan. Az utazási korlátozások miatt a gazdasági életben sem tudnak többé érvényesülni, így csoportosan vándorolnak ki az Egyesült Államokba, s a hátramaradók is folyamatos elnyomás alatt élnek a hatóságok és a helyi lakosok zaklatásai miatt. Végezetül a világi tanácsokra vonatkozóan a magyar diplomata kiemelte, hogy a török kormány igyekezett a keresztény kisebbségek belügyeibe beavatkozni, és azokba *„széthúzó és rohasztó”* elemet beépíteni. Ez történt az örmény katolikusoknál is, ahol a világi tanács mandátumának lejártakor egy ügyvédekből és orvosokból álló, és a kormánnyal szoros gazdasági kapcsolatot fenntartó klikk próbált meg puccsszerűen a hatalomhoz jutni, ami ugyan sikerült nekik, de a 11.000 tagot számláló isztambuli közösség nem fogadta el őket, sőt, Mgr. Rotta apostoli delegátus egyenesen egyházi átokkal fenyegetett. Ennek ellenére az új tanács igyekezett rátenni a kezét az egyházközösség vagyontárgyaira és bevételeire, de végül ezt bírósági úton akadályozták meg, és az isztambuli váli is ellenük fordult. Végző gyanánt Tahy hozzátette, hogy *„az örménykatolikusokról rajzolt fenti vigasztalan kép többé kevésbé ráillik az összes törökországi keresztény közösségekre is, melyeknek mihamarabb csak Konstantinápolyban fognak képviselői és hívői maradni.”*⁶⁵⁵

Az események hatására végül az örmény katolikusok 1928. július 2-án Pro Memoria címen összefoglaló dossziét nyújtottak be a Népszövetséghez, ami tartalmazta a korábbi évek panaszait, és javaslatokat tett a helyzet orvoslására. Ebben többek között követelték, hogy a török törvények, rendeletek legyenek összhangban a Lausanne-ban aláírt pontokkal, az egyházi hatóságok által kiállított dokumentumokat (házassági, halotti anyakönyvi kivonat) ismerjék el hivatalos dokumentumként, az örmény katolikus zsinat által megválasztott vezető

---

⁶⁵⁵ MNL MOL, K63 1927-32/3 28/pol. jelzetű irat, Konstantinápoly. Tahy László 1927. július 13-i bizalmas jelentése Walkó Lajos külügyminiszterhez.

kizárólagosan feleljen a vallási és jótékonyági szervezetekért és a bevételek kezeléséért, a pátriárka jogköreibe ne avatkozzanak be, minden örmény katolikus számára legyen biztosított a szabad mozgás, a szabad költözés lehetősége, az Elhagyott javak törvénye kerüljön visszavonásra,⁶⁵⁶ ezzel együtt az örmény katolikusok elkobzott vagyona adassék vissza, végül az egyházi oktatásba ne avatkozzanak bele a török hatóságok.⁶⁵⁷ A Szentszék melletti királyi magyar követség jelentése szerint a római II. örmény zsinat keretében tartott megbeszéléseken a beadvány mellett a résztvevők döntöttek arról is, hogy miután „*az örmény egyházban az üldözések és emigrációk következtében szakadások állottak be, s XIII. Terzian Péter Pál ciliciani patriarcha elvesztette tekintélyét és befolyását a többi püspök felett, úgy, hogy a Szentszék Nazlian trapezunti püspököt tette meg a patriarchatus visitorává, s ugyancsak őt bízta meg a zsinat előkészítésével.*”⁶⁵⁸ A jelentés ezen kívül megemlíti, hogy a köztársasági eszméket magáévá tevő hívek kezdenek elszéledni, de egy részük magához ragadta az egyházi javak feletti rendelkezést, és laikus patriarchát nevezett ki.⁶⁵⁹ Ezeken felül a papok közül 200-at kivégeztek a törökök, így a kb. 200.000 hívőre mindösszesen 100 pap jut, és őket is a legújabb „*rationalista*” szellemben nevelték. Mindezekért Terzean patriarcha hatalmát továbbra is elismerve, a kilíki patriarchátus székhelyét Bejrútba helyezték át, illetve hierarchiai reformot vezettek be, aminek keretében Isztambul önálló érseki székké emelkedett érseki tartomány nélkül. Emellett további lépések megtételét helyezték kilátásba az észak- és délkelet-törökországi püspökök egyházmegyéinek rekonstruálására. Végül kifejezték reményüket, hogy az intézkedéssorozat nemcsak az örmény katolikusok számára lesz

---

⁶⁵⁶ Az 1915-ös, a kitelepítettek vagyonának eladására vonatkozó törvényt (*Tasfiye kânunu*) az 1920-as években többször módosították, és csak 1988-ban helyezték hatályon kívül. Az 1920-as évek végére gyakorlatilag mindent elárvereztek a még megmaradt örmény vagyonból, a föld- és ingatlan tulajdoni lapokat megsemmisítették vagy a használókat segítő törvényeket hoztak, így a visszaszolgáltatásra kísérlet sem történt. Sőt, az 1926. május 31-i 882. számú törvény 12 olyan személy családjának garantált 20–20.000 lírás jóvátételt, akikkel örmény merénylők végeztek (pl. Talat és Cemal pasa), amit szintén az elkobzott örmény javak eladásából fedeztek. Ezek a döntések a török burzsoázia helyzetbe hozását segítették a gazdaságilag és társadalmilag is romokban heverő országban. Lásd: Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920–1930). Emvâl-i Metrâkenin Tasfiyesi* – 2. İstanbul, 2013. Mindezekre reagálva a Népszövetség konzultációs dokumentumot adott ki Gilbert Gidel, Albert de Lapradelle és Louis Le Fur, a Párizsi Egyetem nemzetközi jogászai, valamint André N. Mandelstam, a Szentpétervári Egyetem nemzetközi jogászának segítségével, ami az elkobzott örmény javak helyzetével foglalkozott. Lásd: MNL MOL, K63/32/4 Confiscation des Biens des Réfugiés Arméniens par le Gouvernement Turc. Paris, 1929.

⁶⁵⁷ MNL MOL, K63 1929–32/4 Pro Memoria, 10–11. p. A kérvényt a török külügyminiszter, Mehmet Rüştü [Aras] megalapozatlannak nevezve visszautasította, és kiemelte, hogy egyrészt ezt török belügynek tekintik, másrészt a török kormány mindent megtesz a kisebbségek és azok jogainak védelmében.

⁶⁵⁸ MNL MOL, K63 1928–32/3 59. pol. számú irat, Róma. A Magyar Királyi Követség a Szentszék mellett 1929. július 6-i keltezésű levele dr. Walkó Lajos külügyminiszternek. Ez összhangban van azzal, amit Tahy írt egy évvel korábban, csak hivatalosítása a zsinat keretében valósult meg.

⁶⁵⁹ Itt nyilván a világi tanácsba puccsszerűen bejutókra céloz.

üdvözítő, de „az egész örmény nemzet politikai és gazdasági megszilárdulására és kihatással lesz.”⁶⁶⁰

Hogy a remélt változás nem következett be, arra jó példa, hogy már a következő évben újabb levelet jutattak el az örmény képviselők a nemzetközi szervezethez azután, hogy ismeretlenek 1929. április 10. vagy 11-én Diyarbakırban meggyilkolták Yovsēp' Ėmirxanean örmény katolikus papot. A Terzean pátriárcha által már Bejrútból küldött levélben emellett ismételten kérték a Népszövetség főtítkárárt, hogy tegyen lépéseket a törökországi kisebbségi jogok biztosítása ügyében.⁶⁶¹ Érdeemi változás azonban nem történt. A törökországi magyar követség 1930-as évek közepén, Isztambulból küldött levele szerint bár a nagyvárosokban nem érzékelhető közvetlenül, vidéken tombolt az idegengyűlölet. A rodostói életképeket bemutató levélben szó esik arról, hogy „miután a törökök a háború alatt és után a több ezerre menő görög lakosságot elűzték s utóbbiak számát megközelítő örményeket pedig kiirtották”,⁶⁶² most a városban maradt francia és olasz állampolgárokat próbálják válogatott módszerrel elkergetni. Rodostóban a görög és örmény temetőnek már nyomát sem lehet látni, csak a francia–olasz működik, azonban a legutóbbi temetés után a helyiek megrökönyödve tapasztalták, hogy a frissen hantolt sírra egy szamarat tettek a négy lábával felfelé, amit a helyi hatóságok egy hétig nem hagytak eltávolítani. Emellett az időközben a magyar állam által megvásárolt Rákóczi-ház felügyelőjeként ismert Artur Aslan rádióját is elkobozták, mert átjártak hallgatni azt a szomszédban lakó olaszok.⁶⁶³ Bár egy látszólag elszigetelt esetről van szó, az általános idegenellenességet más magyar források is kiemelik. A kalandos életű Nagyiványi Zoltán író⁶⁶⁴ törökországi vonatos utazása során szemtanúja volt egy ilyen esetnek. „A velem szemben lévő sarokban egy új utas, ovális arcú, fekete ember ül, az arcózsákon a tudóvész minden közismert jellegzetességével. Mellette két hely üres. A két üres hely gazdája a folyosón tárgyal egymással és a kurd hozzám lép. Nem sokat teketóriázik.

⁶⁶⁰ MNL MOL, K63 1928-32/3 59. pol. számú irat, Róma.

⁶⁶¹ MNL MOL, K63 1929-32/4. XIII. Terzian 1929. június 2-i levele a Népszövetség főtítkárához.

⁶⁶² MNL K63 1935-32/1. II. 45/pol. számú irat, Sztambul. A Magyar Királyi Követség Törökországban 1935. április 10-i jelentése Kánya Kálmán külügyminiszternek.

⁶⁶³ Uo., A Rákóczi-ház megvásárlására lásd: Fodor Gábor–Kovács Gergő–Oláh Péter, A rodostói Rákóczi-ház megvásárlásának körülményei. Adalékok a török-magyar kapcsolatok 20. századi történetéhez. In: *Építés – Építészettudomány*. 46.1–2.2017. A korábban a helyi zsidóságot érő diszkrimináció során is az Aslanok igyekeztek gesztusokat tenni a kisemmizettek irányába. MNL K63 1934–32/1 II. 79/biz. számú irat, Sztambul. A Magyar Királyi Követség Törökországban 1934. szeptember 29-i jelentése Kánya Kálmán külügyminiszternek.

⁶⁶⁴ Nagyiványi Zoltán (1879–1951), író, forgatókönyvíró. Jogot végzett, majd Franciarszágból tanult. A világháborúban az idegenlégióban és a Monarchia hadseregében is szolgált. Orosz hadifogságból 1918-ban tér vissza, ezután Franchet d'Esperey tábornok mellett összekötő, teljhatalmú fegyverszüneti megbízott volt a román főhadiszálláson, majd Kijevben az ukrán nemzeti kormányánál működött, utána a moszkvai szovjetkormányánál hadifoglyok kicseréléséről tárgyalt. Később Teheránban, Moszkvában és Bakuban is dolgozott, végül 1932-ben visszatért Magyarországra. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/n-ny-76F7D/nagyivanyi-zoltan-7705E/> Letöltve: 2017.11.05.

*Újjal rámutat a néma fekete emberre, aki a velem szemben lévő sarokban didereg, a jól fűtött meleg dacára és egészen hangosan mondja nekem, még mindig az új emberre mutatva, „ermení” – örmény. – Ahogy ezt mondotta! Meg kellett döbbernem. Tehát ez egy a megmaradtak közül, az a didergő, nehéz beteg ember. És, hogy „ermení”. Ez a jóvátehetetlen bűne. A két hely sem a tüdőbaj miatt üres. Sem az urfai tanító, sem a másik mellette ült török katona nem a tüdőbaj miatt keltek fel a helyükről. Nem ülnek egy ermeni mellett. Nem bántják, de nem ülnek melléje. Egy kimondottan kultúrfajnak a gyermeke, aki mellé nem ülnek azok, akik engemet, az idegent, minden érdek nélkül azonnal a családjukba fogadtak. Micsoda történelem előzte meg a padról való felkelést és micsoda program vár erre a fajtára a jövőben. Az örmény hallgat. Kétezer év óta megtanult hallgatni. A kereszttel a kezében és a kereszttel a testén.”*⁶⁶⁵ A folytatódó idegenellenességgel kapcsolatban korszakhatárunkon túli példák közül érdemes kiemelni az 1942-es, kizárólag nem muszlimokat sújtó vagyonadót, az 1955-ös isztambuli görög- és (kis részben) örményellenes pogromot, vagy a ciprusi válság kapcsán az 1964-ben kiutasított görögök ügyét, amik fokozatosan vezettek el a Török Köztársaság megmaradt keresztény közösségeinek szinte teljes eltűnéséhez.

A még megmaradt egyházközségeket érintő nehézségek mellett ugyanakkor érdemes felidézni a köztársaság kikiáltása után Törökországba utazó magyarjaink visszaemlékezéseit is, amelyek jól szemléltetik, hogy a korábban részletesen tárgyalt mészárlások nyomán mi maradt az Oszmán Birodalom egykor virágzó örmény településeiből.

A török–magyar diplomáciai kapcsolatok hivatalosan 1924-re álltak helyre Tahy László nagykövet kinevezésével, de 1922. év végén a Bánffy vezette külügy Ruszkay Jenő személyében már katonai szakelőadót küldött Törökországba.⁶⁶⁶ Ruszkay missziója az 1923 decemberében aláírt török–magyar barátsági és megneemtámadási szerződésben teljesedett ki.⁶⁶⁷ Emellett a gazdasági nehézségekkel és elszigeteltséggel küzdő Magyarországról

⁶⁶⁵ Nagyiványi Zoltán, *Idegenlégiótól a Szovjetunióig*. Budapest, 1935, 87. p. Nagyiványi könyvében ezen kívül részletesen leírja az örménymészárlásokat, az ahhoz vezető folyamatokat. Emiatt a mű ismert a hazai örmények körében. Ugyanakkor ez lehet az oka annak, hogy Nagyiványi könyvét a Török Belügyminisztérium 1936.10.27-i 1651 számú rendelete értelmében, annak „káros tartalmára” tekintettel betiltották a Török Köztársaságban, és elrendelték a már meglévő példányok begyűjtését. A betiltás elrendelését lásd: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 69–86–14

⁶⁶⁶ A két ország két világháború közötti kapcsolataira vonatkozóan lásd: Emre Saral, *Türkiye–Macaristan İlişkileri (1920–1945)*. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara, 2016.

⁶⁶⁷ Emre Saral, *Türkiye Macaristan Barış Antlaşması (18 Aralık 1923)* http://www.academia.edu/5466197/T%C3%9CRK%C4%B0YE_-_MACAR%C4%B0STAN_DOSTLUK_ANTLA%C5%9EMASI_18_ARALIK_1923 Letöltés: 2017.10.19.

szakemberek százai kerestek munkát és jobb megélhetést Törökországban.⁶⁶⁸ A politikai és gazdasági megfontolásokból érkezők közül elsőképpen Németh Imre katonai attasé 1932-es, bizalmas jelentését emelném ki. Az Isztambul–Ankara–Kayseri–Sivas–Tokat–Amasya–Samsun útvonalat vasúton és autóval megtevő magyar katonaember első ízben Amasyával kapcsolatban emelte ki az egykori örmény lakosság sorsát. *„Lakossága kb. 50000 főleg mezőgazdaságból, gyümölcstermelésből és állattenyésztésből élnek. Fanatikus mohamedánok, az ott lakott volt örményeket kiirtották, ezért a városban sok üres, romlásnak indult ház.”*⁶⁶⁹ Az amasyai szandzsákban kb. 31.000 örmény élt a világháború előtt, akiknek közel fele lakott a városban. Az örmények leginkább a helyi szövőiparban voltak érdekeltek. Ennek köszönhetően a közigazgatási központban a Miasszonyunk örmény apostoli katedrális mellett további protestáns és katolikus templomok, kórház, a Part’ewean apostoli felekezetű, illetve egy jezsuita középiskola is állt.⁶⁷⁰

Némethet Samsunban is hasonló kép várta, de itt már részleteket is megtudott az 1915-ös eseményekről: *„Feltünő, hogy sok ház egy kb. 30 cm. átmérőjű körrel van megjelölve. Azt a magyarázatot kaptam, hogy ezeket a házakat a forradalom idején a görögök és örmények jelölték meg, azzal a célzattal, hogy a benne lakó törököket adott jelre lemészárolják. Kételkedve fogadom e magyarázatot, inkább az ellenkezőjét vagyok hajlandó elhinni, de a benszülöttek ugyanazt a magyarázatot adják. A kocka fordult és a városban lakó görögöket és örményeket mészárolták le. Itt is sok üres omladozó ház, görögök és örmények volt lakóházai. Állítólag most görög és örmény egyáltalán nincs a városban. A görög templomot színházzá alakították át az örmény templomban pedig hamálok tanyáznak.”*⁶⁷¹ Amellett, hogy a samsuni örményeket 1915. május–júniusban elérték a hatóságok intézkedései, a házak megjelölésének módszere ismert volt más helyről is, és megismétlődött az 1955-ös isztambuli pogrom idején is.

Nagyon hasonló tapasztalatokról számolt be Fehértájt Tibor is, aki az 1930-as évek közepén járta végig a Németh által nem részletezett Kayseri és Maraş vidékét.⁶⁷² A

⁶⁶⁸ A témára vonatkozóan összefoglalóan lásd: Seyfi Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar. In: *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 8.15.2012. 121–150. p.

⁶⁶⁹ Németh Imre, *Jelentés a katonai attaché által 1932. évben Anatóliában végrehajtott tanulmányútról*. Hadtörténeti Levéltár, HL Personalia, 112 d. 35–36. p.

⁶⁷⁰ Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 450–451 p. A városban már március idusán sor került a helyi örmény politikai vezetők letartóztatására és kivégzésére. Ezt a tavaszi és a kora nyári hónapok során további szórványos letartóztatások kísérték, mígnem július elején a teljes lakosság „kitelepítésre” került. A kevés túlélő őszre érte el a szíriai táborokat.

⁶⁷¹ *Jelentés a katonai attaché, i. m., 41–42. p.*

⁶⁷² Született Fehrentheil-Gruppenberg Tibor (1889–1942), mérnök, hírlapíró. Harcolt az első világháborúban, ahonnan hadnagyként szerelt le, majd mérnöki tanulmányokat folytatott. Munkalehetőség híján külföldön próbált

vasútvonalak kijelöléséért felelős mérnökként apró falvakba is eljutó Fehértájy először egy Tomarze nevű településen járt. Az elhagyott, több emeletes házak és egy templom⁶⁷³ láttán csodálkozását kifejező mérnök minenholt a rombolás nyomait találta. „Aztán egy bazár üzletsorai kerültek oldalunkba. Sötét üzletek, bezárt ajtók, üres ablakok. Majd városrészek jöttek: földig rombolt házak. Ahány ház, annyi kőhalom. Kerítésoszlopok, lépcsőfokok, boltívzárókövek, cifrára faragott pártázatdarabok, díszes monolitikapuk, ereszcsonnák oroszlánok vízköpi töméntelen sokaságban és töméntelen változatosságban heverték szerteszét.”⁶⁷⁴ A kihalt faluban egyedül a nahiye irányításáért felelős igazgató és néhány török család lakott. Fehértájy szerint azonban: „a világháború kitörésekor még négyezer lakosa volt Tomárzének.”⁶⁷⁵ Hatalmas forgalmú, élénk, nyüzsgő kis városnak ismerték, némelyek szerint Kájzerit is túlszárnyalta. Földmívelők, iparosok és kereskedők laktak benne. Főként kereskedők. A bazárnak kis fülkéiből megtalálták az összeköttetést nemcsak Kájzeriig, de Isztambulig is, sőt talán Londonig, Newyorkig, Batáviáig, Hongkongig. Mert hát Tomárze lakosai egytől-egyig örmények voltak!” Fehértájy felteszi a kérdést, hogy mi történhetett a közel 4000 fős lakossággal, amire szerinte a válasz az, hogy a házaikban vagy a környéken egyszerűen lemészárolták őket, de a véres eseményeknek mára már nem maradt szemtanúja.⁶⁷⁶ A fentebb már említett Surb Petros ew Pōlos (Szent Péter és Pál) templomot is romokban találták: „Bementünk a templomba is. Csodálatos, hogy ez ilyen épen megmaradt. Belülről azonban nagytakarítást végeztek benne. Letéptek, letörtek, lehasogattak mindent, a keresztény vallás minden jelvényét, az orthodox rítus minden kápráztató, pompázó cifraságát. Csak a főoltárnak hatalmas kőépítménye maradt a helyén. Itt-ott falfestmények, csipkés pártázatok, kandelábercsonkok, fejetlen, kartalan szobortorzók sejtették az egykori szépséget. A templom padlózatán magas halmokban hevert az árpa.”⁶⁷⁷ A város legjelentősebb örmény

---

szerencsét, végül hét évig dolgozott Törökországban vasútépítő mérnökként. Hazatérve a nemzeti szocialista mozgalomhoz csatlakozott, dolgozott a Magyarország és az Új Nemzedék c. újságoknál. A háború kitörésekor főhadnaggyá léptették elé és haditudósító lett. 1942-ben futárszolgálat közben autóbalesetben vesztette életét. Hitler élete c. könyvét 1945-ben a Magyar Nemzeti Kormány 530/1945 M. E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről c. rendelet értelmében betiltották.

⁶⁷³ Ez minden bizonnyal a Surb Petros ew Pōlos (Szent Pál és Péter) templom volt, amit 1570-ben alapítottak, de 1837-ben teljesen újjáépítették, és ami a négy mahalléből álló városka közepén helyezkedett el. Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 230–231. p.

⁶⁷⁴ Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 41.p. A forrás ismert a hazai örmény közösség körében, már több helyen megjelent. Többek között lásd: *Erdélyi örmény gyökerek*. 13. évf. 144. szám, 2009. február. 20., 25. p. Azonban jegyzetekkel ellátott, egyéb forrásokkal összevetett megjelentetésére nem találtam példát.

⁶⁷⁵ Az adat helytálló, az örmény patriarchátus világháború előtti népszámlálási adatai szerint a városkának 4388 örmény lakosa volt. Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 230. p.

⁶⁷⁶ Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 43. p.

⁶⁷⁷ *Uo.*, 45. p. Az épület még az 1990-es években is önkormányzati raktár volt. A négyszögletes alapterületű, freskókkal gazdagon díszített templom egykori állapotáról fényképek és metszetek is rendelkezésünkre állnak. Ezek megerősítik Fehértájy leírását a freskók, szobrok és a magas főoltár meglétéről. Lásd: <http://virtualani.org/tomarza/index.htm> Letöltve: 2017.03.12. Lásd: 54. kép.

egyházi épülete a Surb Astwacacin (Szent Istenszülő) monostor volt, amit a 12. században alapítottak. A monostor híres volt a régi, örmény kézírásos kódexek másolását végző ún. *scriptoria*-járól. „Ennek a különös dolina-völgynek északi oldalán egy nagyméretű épületnek romjai heverték... Hatalmas palota állhatott itt valamikor, mely a völgyből négy-öt emelet magasan emelkedett ki a fensík fölé. Félig beomlott épületszárnyak mellett épen maradt oszlopos folyosót találtunk. Apró cellák nyíltak innen, az ajtónyílásokból kő- és vakolattörmelék fehérlett ki, fölöttük a falba vésett kereszték és aranyozott feliratok örmény betűi épen maradtak. Egy nagy teremnek több emeletnyi magas falai még szilárdan állottak. A padlót vastagon burkoló törmelékek közül facsonkok, papirosnak, könyvtábláknak foszlányai látszottak ki. Egy könyvtár romjai. A nyugati végen pedig impozáns templomnak maradványai néztek le a romokra, két szomszédos fal még épen meredt az ég felé. Egy örmény kolostornak romjai közt jártunk.”⁶⁷⁸ Végezetül Fehértáj még említett egy régi épületet, amely nagy valószínűséggel a Bizánci Birodalom korai keresztény időszakában alapított Boldogasszony (Panaghia)-templom lehetett.⁶⁷⁹

A magyar mérnök hasonlókat tapasztalt az egykor döntően örmény lakossággal bíró olyan településeken is, mint Taulusun/Tavlasun, Zeytin/Zeytun (ma Süleymanlı), Firniz/Furnuz (ma Fırnız) vagy éppen Maraş (ma Kahramanmaraş). A 100 örmény család otthonául szolgáló Tauluszun/Tavlaszun házaival kapcsolatban kiemelte, hogy azok mind kőből épültek, két- és háromemeletesek voltak, némelyikük szinte palotának hatott, azonban Tomarzahez hasonlóan itt is minden elhagyatottan állt. „Tauluszun örmény város. A templomtorony árulta el, hogy az volt valamikor.”⁶⁸⁰ Kayseritől délkeleti irányban találta meg

⁶⁷⁸ Fehértáj, *Rejtelmes*, i. m., 46–47. p. Az épületegyüttest és a várost bejárta és lefényképezte a neves angol politikai megbízott, utazó, író, régész Gertrude Bell is. Ebből tudjuk, hogy a monostorban a freskókkal gazdagon díszített főtemplomon kívül állt még a Surb Karapet (Keresztelő Szent János) és a Surb Xač' (Szent Kereszt) kápolna, valamint a kétemeletes főépület és annak melléképületei. A freskók meglétét megerősíti Fehértáj is, aki azt írta: „A kapu fölött egy festőművészeti remek: egy épen maradt freskó tekintett le ránk. Valamelyik örmény szentet ábrázolhatta, talán a szerzetesrend alapítóját, ki tudja? Nagy, fekete szakállú férfikép volt, aranyglóriával a fel körül. Tekintetemet nem tudtam levenni arról a képről. Az a kép élt, mozgott, lélegzett, oly művésziesen volt megfestve.” Bár a monostor nagy része mára teljesen eltűnt, egyes szekciói megfigyelhetők a helyi dzsámi épületébe integrálva. Lásd: <http://virtualani.org/tomarza/index.htm> Letöltve: 2017.03.12. Gertrude Bell naplójának 1909 júniusára vonatkozó bejegyzéseit online lásd: <http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries.php?year=1909&month=6> Letöltve: 2016.12.02.

⁶⁷⁹ „Délnyugatra kiinn a város szélén vérvörös épületet fedeztünk fel. A homlokzaton négy csodás porfiroszlop, dór oszlopfejekkel egy monolit timpanont tartott. A timpanon közepén az idő már csaknem teljesen lemosta a latin betűket. A quader-kövekből épült templom azonban csaknem egész épen kiállta az idő vaskezét. Egy csodálatosan épen maradt kis római templom állott ott, ki tudja hány száz és ezer esztendő óta. A zöld gyepen a vörös porfirépület, mint egy valószínűtlen csoda, magasan emelkedett, ágaskodott felfelé.” Fehértáj, *Rejtelmes*, i. m., 45–46. p. Az elnevezést egy bizonyos Hans Rott nevű német régésztől tudjuk, aki 1906-ban járt a városban, emellett lefényképezte azt Gertrude Bell is. Az épület már nem áll. Lásd: <http://virtualani.org/tomarza/index.htm> Letöltve: 2017.03.12.

⁶⁸⁰ Fehértáj, *Rejtelmes*, i. m., 67–68. p. Valószínűsíthetően itt a Surp Toros-templomról beszél a magyar mérnök. Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 225. p. Lásd: 55–58. kép.

az egykori Zeytunt, ami 15.000 fős lakosságával az 1860-as és 1890-es évek örmény felkeléseinek gócpontja volt. *„A híres Zejtin, amely odafenn a hegyoldalban ennek az egész kis világnak központja volt. Messze földön híres szellemi centruma a déli örmény településeknek. A városka az örmény mészárlások óta a föld színével egyenlő. A legtöbb falunak pedig ma már nyoma sincs.”*⁶⁸¹ Fehértájy Maraş felé közeledve meglátogatta Firniz falu romjait is, ahol feltűnő volt számára a fejlett vízvezetékrendszer, ami egykor minden házat friss vízzel látott el. A szinte teljesen megsemmisített körülbelül száz helyi házból álló település romjai között egy templomot is felismerni vélt. *„Egyedül egy fekete épületcsont emelkedett magasan a terras szélén. Keskeny oromfal, masszív, faragott kövekből emelve, a felső oromrészén egy keskeny, keresztalakú ablaknyílásban az ablakszárnyak üszkös roncsai között egy pár fecske vert magának fészket. A felgyújtott templomból ennyi maradt meg.”*⁶⁸² Végül Fehértájy eljutott Maraşba is, ami egykor jelentős örmény lakossággal bírt. *„Egy másik dombtetőn meg csonkatornyú templom állott, tornyának egyik sarka összeépült egy jókora, masszív, emeletes házzal, az egészet pedig szélesen magas kőfal vette körül. Ez az örmény templom és zárda is a multról mesélt, amikor még a város lakóinak egyharmadát örmények alkották. Azok a terjedelmes kertek, zömök épületek, emeletes lakóházak a város északkeleti negyedében kérdés nélkül is elárulták, hol laktak az örmények.”*⁶⁸³

Az egykori települések leírásán túl mindenképpen kiemelendő, hogy a magyar mérnök beszámolóiból az örmény kisiparra és gazdaságra vonatkozóan is bizonyos információkat kapunk. A Karagöz-patak mellett Fehértájy egy egykori vashámort,⁶⁸⁴ míg Firniz közelében egy fűrészmalmost talált.⁶⁸⁵ A beszámolók legtanulságosabb része azonban kétségtelenül a

⁶⁸¹ Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 78. p. Túlélők beszámolói szerint 1918-ban megkezdődött a zeytuni menekültek visszatérése, azonban a franciák visszahúzóódásával sorsuk egyre kilátástalanabb lett, így 1922-ben ők is végleg elhagyták Törökországot.. Lásd: Donald E. Miller–Lorna Touryan Miller, *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley–Los Angeles–London, 1999, 140–141. p.

⁶⁸² Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 81–82. p. Firnizből és környékéről csak a Surb Karapet monostorról vannak írásos emlékeink, ami a középkorban jelentős vallási központ volt. Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 316. p. Firniz örmény múltjáról jelentetett meg cikket a *Paros* című török magazin 2013-ban, amit ezen a linken lehet elérni: <http://bretzeldensimitlere.over-blog.com/article-f-rn-z-ermeni-koklerimin-kayna-116807875.html> Letöltve: 2016.06.01.

⁶⁸³ Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 88. p. Az épület a Ferences-kolostor és a hozzá tartozó templom volt. Kévorkian–Paboudjian, 1915, i. m., 312. p.

⁶⁸⁴ „Röviddel azután, a következő mellékvölgy torkolatánál már messziről szemembe ötlött egy különös romhalmaz. A földet mindenütt szénsalak borította, a hegyoldalba pedig garmadával állott a salakgúla. Alattuk fantasztikus kőfalak rogyadoztak a földre. Amott meg a mellékvölgy oldalában kivájt sziklaoldalak szikráztak a napon. Alig akartam hinni szememnek: egy vashámort találtam ott elárvultan, összeomlva, gazzal benőve. A Karagöz partján valamikor egy kis vashámor állott ott. A szomszédos szénbányának termékét leleményes örmények felhasználták a vasérc kiolvasztásához.” Fehértájy, *Rejtelmes*, i. m., 80. p.

⁶⁸⁵ „Hiszár volt, így nevezik a környék ismerői ezt a vízi fűrészmalmost. Odabenn egy öreg, sánta török dolgozott a legényével. A deszkátakolmányon át folyóból odavezetett víznek ereje vígan hajtotta a fűrészpengéket, melyek a fenyőfarönköket úgy szeltek fel vékony deszkaszeletekre, mint kés a répát. Milyen leleményes ember volt, aki primitív szerszámokkal, egyszerű módon összeeszkábálta ezt az egész malmost. Hát persze, ez is örmény volt. Ott

régió korábbi és 1930-as évekbeli állapotának összehasonlítása kapcsán tárul elénk. Az örmény és a görög iparosok-kereskedők eltűnésével helyüket a balkáni menekülteknek adták át, a tulajdonjogokat pedig a kormányhoz közel álló vagyonos törökök vásárolták meg. *„Egy hatalmas, elárvult, kihalt birodalomban jártunk. És ennek a birodalomnak Hám-di bej volt az ura. Mikor a török állam a kiirtott örmény területeket évekkel ezelőtt árverésen eladta, ezt az egész kis világot, ezt az óriási területet a Tekir mentén (ti. Tekir deresi) egy marasi ügyvéd, Hám-di bej vette meg összesen 1000 líráért. Négyezer pengő tizenhat falu határáért!”*⁶⁸⁶ Ugyanakkor a terület új tulajdonosai jórészt nem tudtak mit kezdeni az ölükbe hulló örökséggel, és a „mohádzsírok” tucat számra szöktek meg a számukra kijelölt helyekről. *„A föld színével egyenlővé tett falvak, melyeknek helyén egy-két rozzant agyagkalyiba állott. A megdöbbenő ellentét a romokból, a pusztulást is hangosan kiáltó mult és a sivár jelen között.”*⁶⁸⁷ Mindez azonban már a világháború idején is egyértelmű volt. Grigoris Balak’ean örmény pap beszámolója szerint *„a törökök kezdték megérteni, hogy az ország áldása és bősége velük együtt (ti. örmények) ment el... A tomarzai mezők, amiket egykor búzakarászok borítottak, és a környék földjei, amik örmények kezében voltak, mind elhagyatottan és pusztán állnak. Nem volt eke, nem volt, aki az ekét kezelje, és nem volt bivaly a hámba.”*⁶⁸⁸ Ez a számok nyelvén annyit jelentett, hogy a birodalom 1913-as egy főre jutó nettó jövedelme 40%-ot esett 1923-ig, és az egy főre jutó GDP is csak az 1930-as évekre érte el a háború előtti szintet, így a vagyonok török kézbe történő átjátszása sem hozta meg rövidtávon a várt eredményt.⁶⁸⁹

Mindez Ankarában is kézzel fogható volt, hiszen az új fővárosban még nem álltak rendelkezésre olyan ingatlanok, amelyek akár az állami, akár a diplomáciai képviseleteknek megfelelő elhelyezést biztosíthattak volna. Erről írt Vajta Ferenc, a második világháborús magyar kormány megbízásából Ankarába utazó titkosszolga is.⁶⁹⁰ *„Az első utam a magyar*

---

van a sírja, egy gyepel benőtt, horpadt földhalom, az ösvény mentén, a malomtól hús lépésre. Nem cipelték messzire, mikor agyonverték, hadd hallja odalenn, hogy azért csak tovább is zúg a malom!” Fehértáj, *Rejtelmes*, i. m., 84–85. p.

⁶⁸⁶ *Uo.*, 84. p. Mindez megerősíti a korábban már leírt, örmény javak licitáláson történő kiárulásával kapcsolatos beszámolókat. A kayseri-i szandzsák, illetve a maraşi mutasszarifság örmény lakosságának sorsát lásd: Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 513–522; 591–592. p.

⁶⁸⁷ Fehértáj, *Rejtelmes*, i. m., 83. p.

⁶⁸⁸ Üngör–Polatel, *Confiscation*, i. m., 94. p.

⁶⁸⁹ Şevket Pamuk, *Economic change in the twentieth-century Turkey: is the glass more than half full?* In: *Cambridge History of Turkey*, i. m., 266–276. p.

⁶⁹⁰ Vajta Ferenc 1914-ben, Debrecenben született. A Sorbonne-on és Genfben tanult, majd az Új Magyarország újságírójaként Rómában dolgozott. A magyaroknak és a németeknek is kémkedett, Berlinben kulturális attasé volt, majd Isztambulban is megfordult. Később Szálasiék bécsi főkonzulja lett. Előbb a franciák, majd 1947-ban az olaszok tartóztatták le, de bár körözték, nem adták ki, maga Alcide de Gasperi kereszténydemokrata kormányfő védte meg. Vajta utóbb az amerikaiak számára kémkedett spanyol földön, majd ő is vöröskeresztes papírokkal került Kolumbiába, s lett Bogotában egyetemi tanár. A Vajtával kapcsolatosan nyilvánosságra hozott

*követségre vezetett. Ott áll kint Csankajában, a külföldi követségek villanegyedében a mi követségünk is. Tizennyolc esztendővel ezelőtt építették és ilyenformán Ankara egyik legrégebbi követségi palotájának számít. Csak az amerikaiak és a németek előztek meg bennünket, a többi hatalom külképviselete azonban még esztendőkön át kénytelen volt meghúzni magát azokban a régi, szűk házakban, amelyeket valamikor a gazdag örmény kereskedők építettek maguknak.”*⁶⁹¹ Ehhez kapcsolódva végezetül hadd emeljem ki a legutóbbi időkig Köztársasági elnöki palotának, manapság pedig Miniszterelnöki palotának használt Çankaya köşkü jelképértékű történetét. Az egykori tehetős örmény család, a Łasapeanok tulajdonában álló villát a világháborút követően Kemal Atatürk vásároltatta meg, majd építtetett azon új épületet. Az eredeti villát azonban az osztrák építész, Clemens Holzmeister⁶⁹² javaslatára meghagyták. Ahogy Holzmeister memoárjában kissé gúnyosan megjegyezte: „Egy másik feladat, ami az összes közül a legszórakoztatóbb volt, a Çankaya dombra építendő Atatürk villa volt. Atatürk ott fent lakva, kezében a pálcájával irányítja az ország ügyeit. Egy öreg, elhagyott örmény házban...”⁶⁹³

CIA dokumentumokat lásd: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/VAJTA.%20FERENC_0021.pdf
 Letöltve: 2016.12.02. – Az Isztambul kulisszái mögött c. könyvét 1945-ben a Magyar Nemzeti Kormány 530/1945 M. E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről c. rendelet értelmében betiltották.

⁶⁹¹ Vajta Ferenc, *Isztambul kulisszái mögött*. Budapest, 1942, 108. p.

⁶⁹² Clemens Holzmeister Ankara egyik legjelentősebb építésze, a Köztársasági palota mellett a Nagy Török Nemzetgyűlés, a Katonai Parancsnoki Központ, minisztériumok, bírósági épületek és egyéb fontos középületek tervezője. Életére vonatkozó legfontosabb adatokat lásd: <http://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/arc/hol/trindex.htm> Letöltve: 2017.11.05.

⁶⁹³ <http://blog.saltonline.org/post/158773807964/ar%C5%9Fivden-%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1-tbmm-yap%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1n-mimar%C4%B1-holzmeister> Letöltve: 2017.05.21. A napló török fordítását a Salt internetes oldala jelentette meg.

Befejezés

Az Oszmán Birodalomban élő örmények közül a legóvatosabb becslések szerint is legalább 600–800.000 fő lelte halálát az első világháborús mészárlások, deportálások, erőltetett gyaloglások, éhínség és betegségek következtében.⁶⁹⁴ A későbbi években a megmaradt közösség nagy része is elhagyta az újonnan megalakuló Török Köztársaságot, így az egykor virágzó örmény kultúra nyomai lassan feledésbe merültek Kis-Ázsiában. Az okokat sokan és sokféleképpen magyarázták: nacionalizmus, rasszizmus, barbárság, árulás, gazdasági és társadalmi okok stb. Az igazságot a magyar (és nemzetközi) beszámolók alapján ezek keverékében kell keresnünk.

Mint láthattuk, a 19. század végére az örménység maradt a legnépesebb, önálló állam nélküli kisebbség az Oszmán Birodalomban, akiknek megkésett nacionalizmusa kibékíthetetlen ellentétbe került a szintén későn előbúvó török nacionalizmussal. Bár ideig-óráig a két oldal egymásra talált az abdulhamidi rendszer lebontásában, de rövid időn belül kiderült, hogy a politikai vezetők merőben más elképzelésekkel bírnak a török és az örmény nép jövőjét illetően. Bár az örménykérdés politikai és társadalmi vetülete sokszor merőben eltérő képet mutatott – helyi szinten megjelenő folyamatos harc a túlélésért, politikai szintű együttműködés a két fél között –, 1915 fordulópontot jelentett az addig felbukkanó, foltszerű összezsapások sorában. 1915-ben politikustól a parasztig, írótól a pásztorig, nemzetközi kereskedőtől a cipészig minden örmény egy oldalon találta magát: az állam ellenségeként. Ennek okait a fent idézett magyar beszámolók tükrében elsősorban a török nacionalizmus, pontosabban a nacionalista társadalom- és gazdaságelmélet hatásaival magyarázhatjuk. Az éremnek ugyanakkor két oldala van. A nemzetközi nagyhatalmak gazdasági és politikai szorításában vergődő Oszmán Birodalomnak esélye sem volt egy békés és fokozatos átmenet levezénylésére. Sem a *Tanzimat*-reformok, sem az alkotmányos monarchia nem elégítette ki a gazdasági előnyöket kereső nyugati országok vezetőit. Ebben az egyenlőtlen küzdelemben pedig a birodalom örményei a két fél között találták magukat, és vezetőik képtelen voltak biztosítani legalább egy nagyhatalom konkrét támogatását.⁶⁹⁵ Az örménykérdés minden

---

⁶⁹⁴ McCarthy 600.000 főre, Akcam török forrásokra hivatkozva 800.000 főre teszi az örmény áldozatok számát, Dadrian is 800.000 halotról beszél, de szerinte ebben nincs benne az a több tízezer besorozott örmény katona, akiket megöltek a munkaszolgálat alatt, míg Kévorkian 800.000 főre teszi azok számát, akiket 1915-ben gyilkoltak meg, de szerinte 880.000 fő ekkor már a szírai sivatagban volt. Lásd: McCarthy, *Muslims*, i. m., 130. p.; Akcam, *Shameful*, i. m., 183. p.; Dadrian, *The History*, i. m., 225. p.; ill. Kévorkian, *The Armenian*, i. m., 631. p.

⁶⁹⁵ Ennek persze vallási, politikai és földrajzi okai is voltak.

ország számára addig volt csak fontos, amíg azzal sarokba szoríthatta és további engedményekre kényszeríthette az oszmán-török vezetést, de az előnyökért az örményeknek kellett fizetni. Ahogy Grigor Zohrab, az 1915 nyarán Urfa közelében meggyilkolt örmény politikus reménykedve, de már talán valamit sejtve írta a világháború előtt: „Az örmény nép a megsemmisülés felé menő Törökország és az őt cserbenhagyó Európa ellenére minden eddiginél eltökéltebb a fennmaradásban. Annyi vért vesztett már, hogy jogában áll követelni: politika spekulációk miatt a továbbiakban ne kelljen magára maradnia egy véres és gyilkos rezsimmel szemben. Az az igazság, hogy innen győztesen senki sem kerülhet ki.”⁶⁹⁶ Annyiban igaza lett, hogy sem a birodalom, sem a birodalom örményei nem éltek túl a nagy háborút.

A fentebb feltárt magyar források leginkább afelé mutatnak, hogy a török kormány gazdasági és népesedési megfontolások vezették a világháborús örményellenes lépések megtételekor. A túlélésért folytatott harcként felfogott intézkedésekre vonatkozóan Mithat Şükrü Bleda, az Egység és Haladás főtitkára azt írta: „Vagy az örmények irtják ki a törököket, és veszik birtokba az országot, vagy a törökök teszik meg mindezt.”⁶⁹⁷ A kormánypolitika mellett ugyanakkor helyi szinten nyilvánvalóan megjelentek a személyes indítékok is: az irigység, a vallási fanatizmus, a kurd-örmény és török-örmény ellentétek, a közbiztonság hiánya, a korrupt közigazgatás, valamint az egyenlőtlen viszonyok és lehetőségek. A gyorsan változó politikai mozgásokat a társadalom nem tudta követni, így a helyi együttélést sokkal jobban meghatározták a régi beidegződések, mint a kormányok által hangoztatott reformok. Mindehhez pedig a szórványos örmény ellenállás és örmény függetlenségi törekvések csak további muníciót szolgáltatottak.⁶⁹⁸ Ugyanakkor továbbra sem látom bizonyítottnak azt a feltevést, hogy a török állam előre és részletesen eltervezte volna az örmények szisztematikus kiirtását. Ezt az eltérő végrehajtás, a különböző külső és belső faktorok (nagy hatalmak, helyi

⁶⁹⁶ Marcel Léart (Krikor Zohrab), *Belgelerin*, i. m., 73–74. p.

⁶⁹⁷ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul, 1979, 58. p. Bleda visszaemlékezésében természetesen igyekezett az örménymészárlások felelősségét pártjáról levenni, és azt egyes emberek helytelen, de mindenképpen hazaszeretetből elkövetett cselekményeként beállítani. Így az örménymészárlásokat Diyarbakır valija, Reşit bey elbeszélésén keresztül mutatja be, akit állítása szerint a párt visszahívott az örmények elleni kegyetlen fellépése okán. Valójában a párt éppen hogy azon kormányzókat hívta vissza, akik szerintük túlságosan elnézők voltak az örményekkel. Mindenesetre a korabeli hozzáállást jól tükrözik a Reşit bey szájába adott mondatok: az örmények elméjét a nyugati hatalmak megmérgezték, a tőlük kapott segélyekből jól éltek, elárulták az országot, ha a törökök nem lépnek, az örmények irtották volna ki őket, minden csakis a nemzet megmentéséért történt.

⁶⁹⁸ A világháború után Talat pasa írt egy összefoglalót az örménymészárlásokról, amit halála után jelentett meg részleteiben egy török újság. Nem meglepő módon a deportálásokat megpróbálta jogosnak beállítani, illetve Bledához hasonlóan a párt felelősségét elkenni; az ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a gyilkosságok és fosztogatások elkövetőit két csoportra osztotta: a személyes okokból beavatkozókra, illetve a vélt közjót szolgálókra. Ez utóbbi csoporttal kapcsolatban azt írta, hogy „rövidlátók, fanatikusak, és a hitükben eltökéltek” voltak, akiket nem mertek megbüntetni, hiszen a társadalom széles rétege támogatta őket. Ha bármilyen ellenlépésre szánták volna el magukat, akkor „Anatóliában kitört volna az anarchia”, és a társadalom a kívánt egység helyett két részre szakadt volna. Lásd: Miller–Miller, *Survivors*, i. m., 90–91. p.

kormányzók, idegen és helyi katonaság stb.), valamint a török közigazgatás akkori állapota sem tette volna lehetővé.⁶⁹⁹ Az ugyanakkor valószínű, hogy a világháborús viszonyokat egyfajta lehetőségnek látta a kormányzat, és különösebb előkészítés nélkül, katonai szövetségeseivel a háta mögött nekilátott a népesedési arányok radikális megváltoztatásának, ezzel elejét véve a további területveszteségeknek, illetve a gazdasági hatalom átvételének a későbbi túlélés érdekében, mindezt anélkül, hogy a nagyhatalmak beavatkozását kockáztatták volna. Az otthonaik elhagyására kényszerítettek sorsának sokszor eltérő és véletlenszerű alakulása, a mészárlásokban részt vettek eltérő motivációi és társadalmi háttere, valamint a túlélők számának vegyes eloszlása is a felé mutat, hogy inkább az örmények elkergetése, vagyonuk átvétele volt az elsődleges cél.⁷⁰⁰

Ugyanakkor akár mennyi okot is soroljunk fel, a felelősség kérdése nem lehet vita tárgya. Abban a pillanatban, hogy akár gazdasági, akár politikai, akár népesedésügyi megfontolások mentén, de a világháborús körülmények között elrendelték az örménység „kitelepítését”, és az örményeket otthonaik elhagyására kényszerítették, a törvényt elrendelő kormányzat vált felelőssé a szabad mozgásuktól megfosztott állampolgárok testi épségéért. Ennek elmulasztása mindenképpen az akkori török kormányzatot teszi felelőssé az örmények haláláért, akár akarva, akár akaratlanul történt az. A népirtás, mint jogi kategória 1948-as megalkotása csupán ezen felelősség magasabb szintre emelésére szolgálhat, de magát a felelősség tényét nem befolyásolhatja. A jogi kategóriák közötti különbségek eldöntése azonban a jogászok feladata, így történészként erre a terepre nem szeretnék tévedni.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁹ Amellett, hogy a fentebb idézett cikkben Talat pasa az elkövetőkre jellemző tagadást választotta, a vidéki társadalomra vonatkozó korlátozott kormányzati kontroll tekintetében mégis elgondolkodtatók a szavai, különösen, ha visszautalunk Schrotty e témában írt soraira („a török kormány hatalma csak Konstantinápolyig terjed”. Lásd: P. Schrotty Pál levele Csernoch János hercegprímáshoz (gévelt másolatban). 1916.11.04. KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901-1918.). Mindez a felelősség kérdését nem, de a széleskörű előkészítettség kérdését mindenképpen árnyalja.

⁷⁰⁰ Természetesen ezzel nem azt akarom mondani, hogy ne lettek volna riasztók a halálozási statisztikák. Ugyanakkor ezek nagy szórást mutattak a különböző régiókban. Míg a legkeletebbi vilayetek örményei közül volt, hogy szinte kivétel nélkül mindenkit lemészároltak, a Nyugat- és Közép-Anatóliából „kitelepített” örmények közül voltak olyan menetek, amelyek erőszakos cselekmények nélkül érték el Szíriát. A táborok felállítása, valamint az alapszintű, ám még legtöbbször így sem elégséges ellátás is annak a nyoma, hogy nem a teljes leszámolás volt a cél. Bár Kévorkian is elismeri, hogy a „kitelepítésre” ítélt fele megérkezett Szíriába, szerinte az oda érkezők nagy részével leszámoltak 1916-ban. Ugyanakkor a teljes veszteségre vonatkozó több mint 1.5 milliós szám nagyon eltúlozottnak tűnik a többi adat ismeretében. McCarthy statisztikái szerint az anatóliai örmények 40%-a veszett oda a háború alatt, a túlélők nagy része a környező országokba vagy nyugatra menekült. Az összehasonlítás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy 1914-1923 között az anatóliai törökség 20%-a pusztult el, míg az orosz részek örményei között 25%-os volt a halálozási arány a világháború alatt. Lásd: McCarthy, *Muslims*, i. m., 118–130. p.

⁷⁰¹ Szintén a történelmi és jogi rétegek szétválasztása mellett foglal állást az alábbi politikatudományi munka: Nikolaus Schrod, *Modern Turkey and the Armenian Genocide. An Argument about the Meaning of the Past*. Vienna, 2014. Schrod szerint hiába a legjobb jogi érvelés, ha a törökök egyébként emocionálisan közelítenek a témához, ami teljesen reménytelenné teszi a konszenzust. Ezért is szükséges kettéválasztani a jogi és a történelmi rétegeket, és igyekezni kell a történelmi rétegen belül meggyőző bizonyítékokkal előállni.

A fentiekben igyekeztem bemutatni minden olyan magyar nyelvű forrást, amelyik érdemi információkat nyújt az Oszmán Birodalom örmény lakosaira nézve. Az 1848-as forradalom és szabadságharc magyar menekültjeitől a második világháborús diplomatákig, majdnem minden magyar forrásközlő tudott érdemről mondani az örmények társadalmi, politikai, vallási és kulturális életével kapcsolatosan. Az információk megerősítették a nemzetközi szakirodalom által eddig feltárt eredményeket, illetve reményem szerint hozzá is tettek ahhoz. Különösen az 1894–96-os, Vámbéry által papírra vetett beszámolók, az 1915–1917-es évek magyar elbeszélői, valamint a háború utáni leírások szolgáltak olyan plusz információkkal, amelyek elsődleges és feltáratlan forrásai voltak az örménymészárlásoknak. Ezen kívül sikerült elhelyezni a kor politikai mozgásai között azon oszmán-török iratokat is, amelyek a török–magyar kapcsolatok örménykérdésre vonatkozó részével foglalkoztak, és amik értelmezése eddig megoldhatatlan feladat elé állította a török kutatókat.

Végezetül kijelenthetjük, hogy a Török Köztársaság is rengeteget veszített az örménység eltűnésével, bár a felszín alatt azok épített és kulturális örökségének egy része mind a mai napig fellelhető. A mészárlások alatt befogadott vagy elrabolt, majd iszlamizált örmény gyermekek révén egyes becslések szerint jelenleg több millió örmény származású török és kurd él Törökországban, akik nagy része nincs tisztában örmény származásával.⁷⁰² Sőt, az elmúlt évek egyik szenzációja volt, hogy az egyik fő felelősnek tartott Cemal pasa unokája, Hasan Cemal olyan könyvet jelentetett meg, amelyben népirtásnak nevezte az első világháborús eseményeket.⁷⁰³ A megölt örmény újságíró, Hrant Dink szavaival élve az „1915 méter mély kútból” előtörő történetek még sokáig napirenden lesznek Törökországgal kapcsolatban, ahogy napirenden voltak az elmúlt száz év folyamán is. Hiszen, ahogy Nagyiványi összefoglalóan megjegyezte: *„Az örménykérdés kisebb, földrengésszerű társadalmi tektonikus rétegmozdulás a török nemzet elhelyezkedési mozgásvilágában.”*⁷⁰⁴

---

⁷⁰² Az erre vonatkozó kutatásokat lásd: Ayşe Gül Altınay–Fethiye Çetin, *Torunlar*. İstanbul, 2009. Az elmúlt években magam is több olyan személlyel találkoztam, akik török nevük és muszlim vallásuk mellett bevallották, hogy örmény származásúak.

⁷⁰³ Hasan Cemal, *1915: Ermeni Soykırımı*. İstanbul, 2012.

⁷⁰⁴ Nagyiványi, *Idegenlégiótól*, i. m., 88. p.

Bibliográfia

Források:

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

MNL MOL, K63 1934-32/1 II. 79/biz.

MNL MOL, K63 1935-32/1. II. 45/pol.

MNL MOL, 63 32.

MNL MOL, K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924-1941) 1. csomó a) dosszié.

MNL MOL, K 653, 17. csomag, 8. tétel.

MNL MOL, K 73. 19. cs.

MNL MOL, K 828 2.cs.

MNL MOL, 63/32 23.pol.

MNL MOL, K63 1927-32/3 28/pol.

MNL MOL, K63 1928-32/3 59. pol.

MNL MOL, K63 1928-32/3 59. pol.

MNL MOL, K63 1929-32/4.

MNL MOL, K63 1929-32/4.

MNL MOL, K63/32/4.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)

KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. 2457.

KFL I. 1.a 132.ND Missio 1901-1918. 2269.

Hadtörténeti Levéltár (HL)

HL Personalia, 112 d.

Az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltára, külügyminisztériumi iratok (FO)

FO 800/32.

Osztrák Császári és Királyi Levéltár (ÖStA HHStA)

ÖStA. HHStA. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv P.A. I 762. Generalia X/41.

ÖStA. HHStA. PA XII, Türkei Liasse XXV, Kt. 274.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKKt)

OSZKK Analekta 10.144.

OSZKK Fond 224/12 Frivaldszky Imre törökországi naplója. 1870.

OSZKK Quart. Hung. 2340. Ács Gedeon, *Bostoni jegyzetek*.
OSZKK Quart. Hung. 2651. Karácson Imre, *Konstantinápolyi tartózkodásom fő eseményei*.

ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára

Kéziratok és Régi Nyomtatványok Osztálya, G 691.
Kéziratok és Régi Nyomtatványok Osztálya, G342/1.

Személyes hagyaték

Keszei Ferenc, Székesfehérvár, 1963. júl. 6.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A MKT MHM 547/23.
BOA, BEO 607/45459.
BOA, DH EUM 2. ŞB, 25/4/7, 26/13/6-7, 26/13/8-10.
BOA, DH MKT 2534/61, 2535/61, 2561/21.
BOA, DH ŞFR 270/16.
BOA, HR SYS 176/4, 176/5, 176/8; 176/9; 176/10; 176/13; 176/27; 176/34; 176/41, 216/37, 216/38, 217/30, 219/33, 219/33, 219/34, 2106/11, 2106/11, 2744/101, 2802/3, 2802/3, 2873/5/3, 2873/5/44-46, 2873/5/120, 2873/5/124, 2883/21/36, 2883/21/38, 2883/21/40, 2883/21/42.
BOA, HR TH 190/101.
BOA, HR TH 408.
BOA, İ HUS, 36/80.
BOA, İ TAL 256/25.
BOA, Y.PRK.DH., 14/26.
BOA, Y.PRK.EŞA 12/26, 12/42.
BOA, Y.PRK.ZB 1177/5.
BOA, YPRK.ŞH 4/52.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 69-86-14.

Kiadott források:

Vásárhelyi Ferenc (ed), *1906–1910. évi országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai*. Budapest, 1910.

Adalian, Rouben Paul, *Guide to the Armenian Genocide in the U.S. Archives*. Alexandria, 1994.

Arşiv belgelerleriyle Ermeni Faalizetleri 1914-1918. Vol. I-II. Ankara, 2005.

Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane. (République de Turquie, Direction Générale des Archives d'État du Premier Ministère. Publication de la Direction du Département des Archives Ottomanes, No: 51.) Ankara, 2001.

Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai, XXI. kötet. Budapest, 1916.

Bashanov Prof. Dr., Mihail, *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri).* Ankara, 2013.

Ermeni Amal Ve Harekat-i İhtilaliyyesi Tesavir Ve Vesaik/Ziele und Tate Armenischer Revolutionare/The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements/Aspirations et Mouvements Révolutionnaire Arméniens. h. és é. n.

Ermeni komiteleri 1891–1895. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No: 48.) Ankara, 2001.

Gust, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts.* Springe, 2005.

Kardeş, Salahaddin, *Tehcir ve Emvâl-i Metrûke Mevzuâtı.* Ankara, 2008.

Kévorkian, Raymond H. – TERNON, Yves, *Mémorial du Génocide des Arméniens.* Paris, 2014.

Kuneralp, Sinan (ed.), *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II and his Reign (1889-1909).* Istanbul, 2013.

Lugosi Győző (ed), *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* Budapest, 2006.

Ministère des Affaires Étrangères, *Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes, 1895-1896.* Párizs, 1897.

National Congress of Turkey, *The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View.* Constantinople. 1919.

Ohandjanian, Artem, *Österreich–Ungarn und Armenien 1872-1936, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Vol. I-XII.* Vienna, 1995.

Haefler István (ed.), *Országgyűlési Almanach az 1931–36. évi országgyűlésről.* Budapest, 1931.

Országgyűlési Napló, 506. országos ülés. 1895. november 16.

Országgyűlési Napló, 510. országos ülés. 1895. szeptember 21.

Országgyűlési Napló, 510. országos ülés. 1895. szeptember 21.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni–İngiliz İlişkileri. Vol. I-IV. Ankara, 2004-2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Amerikan İlişkileri. Vol. I-II. Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı. (1878-1920). Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Rus İlişkileri. Vol. I-III. Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni–Fransız İlişkileri. Vol. I-III. Ankara, 2002.

Ruyssen, Georges-Henri, *La questione armena. I documenti della Santa Sede (1894-1896, 1908-1925) Vol. I-VII.* Vatikán, 2015.

Sarafian, Ara, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917.* Glendale, 2004.

Şimşir, Bilal N. (ed.), *British Documents on Ottoman Armenians. Vol. II. (1880-1890).* Ankara, 1989.

Şimşir, Bilal N. (ed.), *Documents diplomatiques Ottomanes. Affaires arméniennes. Vol. III-IV.* Ankara, 1999.

Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Ed.: Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Budapest, 1910.

Szögi László – Zsidi Vilmos, *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből (1892-1919).* Budapest, 2007.

Interneten kiadott források:

<http://blog.saltonline.org/post/158773807964/ar%C5%9Fivden-%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1-tbmm-yap%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1n-mimar%C4%B1-holzmeister>

<http://bretzeldensimitlere.over-blog.com/article-f-rn-z-ermeni-koklerimin-kayna-116807875.html>

<http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries.php?year=1909&month=6>

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/VAJTA,%20FERENC_0021.pdf

Újságcikkek:

Alkotmány, 1915. augusztus 15. 222. szám.

Budapesti Hírlap (343. szám), 1902. december 15.

Budapesti Hírlap (345. szám), 1902. december 17.

Erdélyi örmény gyökerek. 13. évf. 144. szám, 2009. február.

Hon, 3. (1865) 25. sz., január 31., 2–3.; 26. sz., február 1. 2–3.; 27. sz., február 2. 2–3.; 29. sz., február 5. 2–3.; 31. sz., február 8. 2–3.; 32. sz., február 9. 3.; 33. sz., február 10. 2–3.; 36. sz., február 14. 2–3.; 37. sz., február 15. 2–3.; 38. sz., február 16. 2–3.; 42. sz., február 21. 3.; 46. sz., február 25. 2–3.; 51. sz., március 3. 3.; 52. sz., március 4. 2–3.; 54. sz., március 7. 2–3.; 58. sz., március 11. 3.; 62. sz., március 16. 3.; 95. sz., április 26. 3.

Magyar Hírlap 1895. október 27

Magyar Hírlap, 1895. december 9.

Magyar Hírlap, 1895. október 30.

Magyar Hírlap, 1895. október 6.

Magyar Hírlap, 1895. október 8.

Rubicon, 5–6.2015.

Turán. A Turáni Társaság Folyóirata. Szerk.: Bán Aladár – Pröhle Vilmos. Budapest, 1922.

Vasárnapi Újság, 43. évf., 37. szám. 1896.

Bródy Sándor, A szultán. In: *Tolnai Világ-Lap*. 1904. 4. szám.

Bródy Sándor, A véres Sztambul. In: *Új Idők*, 1896. 2. szám.

Csernoch János, Főmagasságú és főméltóságú Csernoch János dr. esztergomi érsek, Magyarország bíboros hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent-István-Társulat LXII-ik közgyűlésén, 1916. március 23-án. In: *Katholikus Szemle*, 1916. 30. szám.

Mosony Lipót, Háborús előadások Konstantinápolyban. In: *Alkotmány*, 1915. augusztus 22. 233. szám.

Mosony Lipót, Az örmények helyzete a világháborúban. In: *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 261. szám.

Mosony Lipót, Keleti missziók a világháborúban I. In: *Alkotmány*, 1915. december 7., 340. szám

Mosony Lipót, Keleti missziók a világháborúban II. *Alkotmány*, 1915. december 11., 344. szám.

Mosony Lipót, Keleti missziók a világháborúban III., *Alkotmány*, 1915. december 19., 352. szám.

Mosony Lipót, A Konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban. In: *Katholikus Szemle*, 1916. 4. szám.

P. Schrotty Pál, A török iskolakérdés. In: *Katholikus Szemle*, 1916. 30. évf. 7. szám.

P. Schrotty Pál, Kisázsia szívében. In: *Katholikus Szemle*, 1917. 31. évf. 7. szám.

P. Schrotty Pál, A török riviérán. In: *Katholikus Szemle*, 1918. 32. évf. 4. szám.

P. Schrotty Pál, Vallási kérdések Törökországban. In: *Katholikus Szemle*, 1918. 32. évf. 7. szám.

Könyvek, cikkek, gyűjteményes kötetek:

Ablonczy Balázs, *Keletre Magyar! – A magyar turanizmus története*. Debrecen, 2016.

Adalian, Rouben Paul, The Ramification in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University. In.: *Revue de Monde Arménien Modern et Contemporain*. 3.1997.

Ahmad, Feroz, The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2. Istanbul, 2014.

Ahmad, Feroz, The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908-1918. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2. Istanbul, 2014.

Ahmad, Feroz, The State and Intervention in Turkey. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2. Istanbul, 2014.

Ahmad, Feroz, *Turkey. The Quest for Identity*. Oxford, 2003.

Ahmad, Feroz, Unionist Relations With the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1. Istanbul, 2014.

Ahmad, Feroz, Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1. Istanbul, 2014.

Ahmad, Feroz, Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period, 1908-1914. In: Feroz Ahmad, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2. Istanbul, 2014.

Ahmad, Kamal Mazhar, Les Kurds et le génocide des arméniens. In.: *Revue de Monde Arménien Moderne et Contemporain*. 4.1998.

Akçam, Taner, *A Shameful Act*. New York, 2006

Akçam, Taner, *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London – New York, 2004.

Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008.

Alakom, Rohat, *Şerif Paşa. Bir Kürt Diplomatinin Fırtınalı Yılları (1865-1951)*. İstanbul, 2016

Alder, Lory – Dalby, Richard: *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambery*. London, 1979.

Altınay, Ayşe Gül – Çetin, Fethiye, *Torunlar*. İstanbul, 2009.

Arbanász Ildikó – Ayan, Dursun – Csorba György – Hermann Róbert – Hóvári János, *Magyar honvédtábornokok oszmán szolgálatban. Guyon Richárd és Kmety György – Hursid és Ismail pasa*. Budapest, 2013.

Arbanász Ildikó – Csorba György, Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2005

Arkun, Aram, Into the modern age, 1800-1913. In.: *The Armenians*. Ed.: Edmund Herzig – Marina Kurkchian. London – New York, 2015.

Arslan, Antonia, *Pacsirtavár*. Marosvásárhely, 2008.

Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863. A Study of its Historical Development*. Istanbul, [1988].

Astourian, Stephan H., The Silence of the Land. Agrarian Relations, Ethnicity, and Power. In: *A Question of Genocide*. Eds.: Grigor Suny – Fatma Muga Göcek – Norman M Naimark. Oxford, 2011.

Attarian, Varoujan, *Le Génocide des Arméniens devant l'ONU*. Edition Complexe, 1997.

Auron, Yair, *The Banality of Denial. Israel and the Armenian Genocide*. Transaction, 2003.

Avagyan, Arsen – Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki. İşbirliğinden Çatışmaya*. Ankara, 2013.

Avanesian Alex – Dr. Szám László, Az örmény egyház története. h. és é. n.,

Bailey, Frank Edgar, Palmerston ve Osmanlı reformu (1834-1839). In: *Tanzimat. Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Eds.: Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara, 2008.

Bais, Marco, *Albania caucasica: ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene*. Roma – Milano, 2001.

Bardakjian, Kevork B., The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Vol. 1. The Central Lands*. Eds.: Benjamin Braude – Bernard Lewis. New York – London, 1982.

Bátorfi Lajos, *Konstantinápolyig és vissza*. Uti rajz Bátorfi Lajostól. Nagykanizsa, 1873.

Bene István, *Karácson Imre élete és művei (1863-1911)*. Győr, 1936.

Bérci László, A rodostói Rákóczi-ház ebédlője, avagy egy eredetinek készített másolat restaurálása (1981-1982). In: *Magyar Műemlékvédelem*. 14.2007.

Bihari Péter, 1914. *A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Kalligram, 2014.

Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. London – New York, 2010.

Birecikli, İhsan Burak, Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı. In: *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 67-68-69, XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007.

Birkás Anna, A menekültlét arcai. Örmény menekültek és a menekültügy kialakítása. In: *Korall*. 12.46.2011.

Bloxham, Donald – Göçek, Fatma Müge, The Armenian Genocide. In.: Dan Stone, *The Historiography of Genocide*. Hampshire – New York, 2008.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, 2005.

Bodurián János, *Vörös Hold*. Szépvíz, 1931.

Bogosian, Eric, *Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide*. Boston, 2015.

Boogert, Maurits H. van Den, Legal Reflections on the 'Jurisprudential Shift Hypothesis'. In: *Turcica*. 41.2009.

Bosworth R. J., Itália ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu. In: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. Ed.: Marian Kent. İstanbul, 2013.

Braude, Benjamin, Foundation Myths of the Millet System. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Vol. 1. The Central Lands*. Eds.: Benjamin Braude – Bernard Lewis. New York – London, 1982.

Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (eds.), *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófája*. Budapest, 2010.

Č'amč'eanc', Mik'ayēl, *Patmut'iwn Hayoc' i skzbanē ašxarhi menč'ew c'amn 1784* [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784. évig], Hator I–III, Venetik, 1786

Cağalı-Güven, Gül, *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşaların Anıları. Polemikleri. Belgelerle Mısır, Ermeni–Kürt, Doğu–Rumeli Meseleleri*. İstanbul, 1991.

Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul, 1953.

Cebeciyan, Avedis, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*. İstanbul, 2015.

Cemal, Hasan, *1915: Ermeni Soykırımı*. İstanbul, 2012.

Cemil, Arif, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilât-i Mahsûsa*. İstanbul, 2006.

Cezar, Yavuz, The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Century. In: *Frontiers of Ottoman Studies. State, Province and the West. Vol. I*. Eds.: Colin Imber–Keiko Kiyotaki. London–New York, 2005.

Chriszto Miklós, *Konstantinápolyi emlékeim*. Gyula, 1893.

Çiçek, Hikmet, Dr. Bahattin Şakir. *İttihat ve Terakki'den Teşkilât-i Mahsûsa'ya. Bir Türk Jakobeni*. İstanbul, 2004.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin zorunlu göçü 1915–1917*. Ankara, 2005.

Çorlu, Salih Münih, *Geçmiş Zamanlar. Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefîr-i Kebirinin Diplomasi Yazıları ve Hatıraları*. Hazırlayan.: İsmail Dervişoğlu. İstanbul, 2013

Csaplár-Degovics Krisztián, *Az albán nemzetté válás kezdetei, 1878–1913 – A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010.

Cséby Géza, A magyar egyetemi ifjúság konstantinápolyi küldöttségére. In: *Honismeret*. 5.1986.

Csirkés Ferenc – Fodor Gábor, Vámbéry as a public figure. In: *Archivum Ottomanicum*. 31. 2014.

Csirkés Ferenc, Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question. In: *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk.: Ittész Gábor – Kiséry András. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. (Pázmány Papers in English and American Studies 2).

Csorba György – Fodor Gábor, *Mosony Lipót – Történeti kutatás és kultúrdiplomácia Konstantinápolyban 1914-1916*. Századok. megjelenés alatt.

Csorba György, A dzsihád kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején. In: *Aetas*. 32.1.2017.

Csorba György, Az 1848-49-es törökországi magyar emigráció története. In: *Hadtörténeti Közlemények* 1999.

Csorba György, Történész a történelem viharában: Karácson Imre a z 1908-1911 közötti törökországi eseményekről. In: *Keletkutatás*. 2012. tavasz.

Dabağyan, Levon Panos, *Geçmişten günümüze Millet-i Sadıka-i Osmanlı Ermenileri. Amiralar, Devlet Adamları, Mimarlar, Hekimler, İlim adamları*. İstanbul, 2010.

Dadrian, Vahakn N.– Taner Akçam, *Judgement at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*. New York – Oxford, 2011.

Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford – London, 2008.

Dadrian, Vahakn N., The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide. In: *Journal of Middle East Studies*. 18.1986.

Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014.

Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014.

Demeter Gábor, Adalékok Szaloniki kereskedelmi szerepéhez 1854–1851 között Ch. Blunt konzul jelentései alapján. In: *Történeti tanulmányok*. 12.2004.

Demeter Gábor, *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Debrecen, 2007.

Demeter Gábor, The Economic Background of Ottoman Reforms: Tracing the Effects on Grain Prosperity Based on Commercial Registers. In: Demeter Gábor, *Essays on Ottoman Modernization. Industrialization, Welfare, Military Reforms*. Sofia, 2017.

Demirel, Muammer, Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi. In: *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*. Eds: İdris Bal – Mustafa Çufalı. Ankara, 2006.

Diószegi István, *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998.

Dobay István, *Törökök*. Budapest, 1917.

Dobrovits Mihály, Örmények az Oszmán Birodalomban. In: *Örményország kincsei. Titkok az Ararátról*. Szerk.: Kocsis Péter Csaba – Vasváry Viktor. Budapest, 2002.

Egressy Gábor, *Egressy Gábor törökországi naplója 1849-1850*. Pest, 1851.

Erdélyi Melinda, Az európai színház kezdetei Törökországban. In: *Keletkutatás*. 2015. tavasz

Erdoğan, Tamer (Kitap koordinátora), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı. 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909*. İstanbul, 2018.

Erődi Béla, *Csok Jasa! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve*. Budapest, 2001.

Erődi Béla, *Török mozaik*. Budapest, é.n.

Ethem, Eldem, *135-Year-Old Treasure. Glimpses from the Past in the Ottoman Bank Archives*. İstanbul, 1997.

Fadlallah el Hedad Mihály, *Utazásom Mesopotámiában és Irak-Arábiában*. Budapest, 1904.

Farkas, Paul, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey (March-April 1909)*. Translated and introduced by Kenneth Kronenburg. İstanbul, 2005.

Fehértájt Tibor, *A rejtelmes Anatóliában*. Budapest, 1942

Findley, Carter Vaughn, The Tanzimat. In: *The Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World*. Ed.: Reşat Kasaba. Cambridge, 2008.

Fischer Ferenc, *A német–angol geopolitikai metszéspont: Bréma–Berlin–Bizánc–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi*. (Janus Pannonius Tudományegyetem Kutatási Füzetek, 6.) Pécs, 1999.

Flesch István, *Örmények, kurdok, törökök. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország*. Budapest, 2013.

Fodor Gábor – Kovács Gergő – Oláh Péter, A rodostói Rákóczi-ház megvásárlásának körülményei. Adalékok a török-magyar kapcsolatok 20. századi történetéhez. In: *Építés – Építészettudomány*. 46.1–2.2017.

Fodor Gábor, Az első világháború alatti örmény-török kapcsolatok a török történetírásban, 1920-2010. In: *Keletkutatás*. 2011. ősz.

Fodor Gábor, Törökország és az örménykérdés – 1915 megítélése Törökországban és a világban. In: *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete évkönyve 2013-2014*. Szerk.: Kis Anna Flóra, Piliscsaba, 2015.

Fodor Pál, A budapesti imám. Kísérlet a bosznia muszlimok integrációjára (1909-1911). In: *Történelmi Szemle*. 2.2017.

Fodor Pál, Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: *Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország*. Szerk.: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988.

Fodor Pál, Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján.) In: *Keletkutatás*. 1989. tavasz.

Fodor Pál, Magyarország Kelet és Nyugat között: a török hagyaték. In: *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013.

Fortna, Benjaïm C., The reign of Abdülhamid.II. In: *Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World*. Ed: Reşat Kasaba. Cambridge, 2008.

Ganser, Daniele, *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London – New York, 2005.

Garabet Moumjian, Rebels with a Cause: Armenian–Macedonian Relations and their Bulgarian Connection, 1895–1913. In: *War & Nationalism. The Balkan Wars, 1912–1913, and their Sociopolitical Implications*. Eds.: M. Hakan Yavuz–İsa Blumi. Salt Lake City, 2013.

Garsoïan, Nina: *L'Église Arménienne et Le Grande Schisme d'Orient*.(Corpus Scriptorum Christianum Orientalium, Vol. 574.; Subsidia Tomus, 100.) Lovanii, 1999.

Geis, Imanuel (ed.), *Der Berliner Kongress 1878. Protokole und Materialien*. Boppard am Rhein, 1978

Germanus Gyula, *A félhold fakó fényében*. Budapest, 1963.

Gladstone, W. E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. New York – Montreal. 1876.

Göçek, Fatma Müge, Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915. In.: *A Question of Genocide*. Eds.: Ronald Grigor Suny – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark. Oxford, 2011.

Gutman, David, Ottoman Historiography and the End of the Genocide Taboo: Writing the Armenian Genocide into Late Ottoman History. In: *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2.1.2015.

Güçlü, Yücel, *Armenians and the Allies in Cilicia, 1914-1923*. Salt Lake City, 2010.

Györffy István *írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiáival*. Budapest, 2001.

Halaçoğlu Ahmet, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'daki Ermeni Terörü (Diyarbakır, Arabgîr, Harput, Merzifon, Havza, Amasya ve Malatya'da Meydana Gelen Ermeni Ayaklanmaları Hakkında Bir Lâyiha). In: *Belgeler*. 28.32.2007.

Halaçoğlu, Ahmet, 1895 Trabzon olayları ve Ermenilerin yargılanması. İstanbul, 2005.

Halaçoğlu, Yusuf, *Facts on the Relocation of Armenians*. Ankara, 2002.

Halaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden soykırıma. Ermeni iddiaları*. İstanbul, 2006.

Hamilton, Keith, Services rendered: Arminius Vambéry and British diplomacy. In.: *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy. 1800-1945*. Eds.: John Fischer – Antony Best. Farnham: Ashgate, 2011.

Hanioğlu, M. Şükrü, The Second Constitutional Period, 1908-1919. In: *Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World*. Ed: Reşat Kasaba. Cambridge, 2008.

Hassiotis, Ioannis K., The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-23) In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Ed.: Richard G. Hovannisian. London, 1992.

Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Budapest, 1985

Hewsen, Robert H, „Paradise in this World, Paradise in the Next”. The Historical Geography of Van/Vaspurakan. In: *Armenian Van/Vaspurakan*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2000.

Hewsen, Robert H., The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush. In: *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2001.

Horthy Miklós, *Emlékirataim*. Buenos Aires, 1953.

Horváth Béla, *Anadolu 1913*. Ford.: Tarik Demirkan. İstanbul, 1996.

Horváth Béla, *Törökország szívében. 2300 kilométer Kisáziában*. Budapest, 1929.

Hovannisian, Richard G., Genocide and Independence, 1914-1921. In: *The Armenians*. Eds.: Edmund Herzig – Marina Kurkchian. London – New York, 2015.

Hovannisian, Richard G., The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Richard G. Hovannisian. New York, 1997.

Hóvári János, *Rodostói emlékek és tanulságok. Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képviselője*. Budapest, 2009.

Hovhannesian Eghia, *Armenia népe*. Gödöllő, 1934.

Hovhannesian Eghia, *Hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940.

Hovhanniszján, Nikolaj, *Az örmény genocídium*. Budapest, 2007.

İlter, Erdal, *Türkiye’de sosyalist Ermeniler’in silahlanma faaliyetleri ve Milli Mücadele’de Ermeniler 1890–1923*. Ankara, 2005.

İnalcık, Halil – Seyitdanlıoğlu, Mehmet (eds.), *Tanzimat. Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara, 2008.

Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık. Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650–1850)*. İstanbul, 2013.

Jancsovcics István, *Kirándulás Istambulba*. Pest, 1864.

Kaiser, Hilmar, 1915–1916 Ermeni Soykırımı Sirasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları. In: *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Etnik Çatışma*. Ed: Erik-Jan Zürcher. İstanbul, 2007.

- Kaiser, Hilmar, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*. Istanbul, 2014.
- Karpat, Kemal H., Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851. In: Kemal H. Karpat, *Studies on the Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*. Leiden – Boston – Köln, 2002.
- Karpat, Kemal H., The Ottoman Parliament of 1877 and its Social Significance. In: Kemal H. Karpat, *Studies on the Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*. Leiden – Boston – Köln, 2002.
- Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford, 2001.
- Kasım, Mehmet, *Talaat Paşa'nın Anıları*. İstanbul, 1986.
- Kaya, Murat, Western Interventions and Formation of the Young Turks' Siege Mentality. In: *Middle East Critique*. 23.2.2014.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley – Los Angeles – London, 1997.
- Kerekesházy József, *Atatürk. Az igazi Kemál*. Budapest, 1943.
- Kerekesházy József, *Az utolsó szultán*. Budapest, 1940.
- Kerekesházy József, *Enver pasa*. Budapest, 1946.
- Kerekesházy József, *Enver pasa*. Budapest, 1946.
- Kévonian, Arménouhie, *Gülizar'ın Kara Düğünü. Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikayesi*. İstanbul, 2015.
- Kévorkian, R. H., Le patriarcat arménien et l'occident catholique. In: *Revue de Monde Arménien Moderne et Contemporain*. 1.1994.
- Kévorkian, Raymond H.– Paboudjian, Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul, 2012.
- Kévorkian, Raymond H.– Ternon, Yves, *Mémorial du Génocide des Arméniens*. Paris, 2014.
- Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete History*. London – New York. 2006.
- Kirakossian, Arman J. (ed.), *Armenian Massacres 1894–1896: U. S. Media Testimony*. Detroit, 2004.
- Kirakossian, Arman J. (ed.), *The Armenian Massacres 1894–1896. British Media Testimony*. Michigan, 2008.
- Klapka György, *Emlékeimből (1886)*. Budapest, 1986.

Klinghammer István, Tudomány – Politika – Térkép. Györffy István balkáni és törökországi néprajzi térképezése. In: *Külügyi Szemle*. 2015. tél.

Kocsis Péter Csaba – Vasváry Viktor (ed.), *Örményország kincsei – Titkok az Ararátról*. 2002.

Korbuly Domonkos, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest, 1942.

Korizmic László, Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. In: *Magyar Akadémiai Értesítő. A filozófiai, törvény- és történettudományi osztályok közlönye*. 2.1.1860.

Kovács Bálint, Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás.) Szerk.: Óze Sándor – Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006,

Köksal, Osman, XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Birlikte Yaşam Standardına Lokal Bir Yaklaşım: Şumnu Örneği. In: *Eskişehir Orhangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2.6. 2005.

Kőrösi Csoma Archivum. I. kötet. 1921-1925. Szerk.: Németh Gyula

Kránitz Péter Pál, A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században. In: *Világtörténet*. 03. 2014.

Kránitz Péter, Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig. A humanitárius politika korlátai a két világháború között, különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra. In: *Századok*. 1.152.2018.

Kulin, Ayşe, *Az utolsó vonat Isztambulba*. Budapest, 2010.

Kúnos Ignác, *Anatóliai képek*. Budapest, 1893.

Kúnos Ignác, *Török földön. A kis-ázsiai és bagdadi vasút történetével*. Budapest, 1911.

Kupferschmidt, Uri M., *European Department Stores and Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga*. Istanbul, 2007.

Kuschner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*. London - Worcester, 1977.

Lajos Lajos, *Visszaemlékezés Törökországra (1875,1876,1877)*. Nagyvárád, 1895.

Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization*. Oxford, 1994.

Landauer Béla, *Glória*. Budapest, 1916.

László Károly, *Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között*. Budapest, 2001.

Léart, Marcel (Krikor Zohrab), *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*. İstanbul, 2015.

- Lepsius, Johannes Dr., *Der Todesgang des Armenischen Volkes*. Potsdam, 1919.
- Lepsius, Johannes Dr., *Deutschland u. Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam, 1919.
- Lewy, Guanter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005.
- Lukács Gyula, *A török nemzet vendégei. A magyarországi rokonszenvi tüntetések, s a konstantinápolyi út története*. Írta Lukács Gyula a konstantinápolyi küldöttség vezetője. Budapest, 1877
- Macfie, A. L., *The Eastern Question 1774-1923*. London – New York, 1996.
- Macfie, A. L., *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*. New York, 1998.
- Mango, Andrew, *Atatürk*. London. 1999.
- Matuz József, *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990.
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York – London, 1983.
- McCarthy, Justin – Arslan, Esat – Taşkıran, Cemalettin – Turan, Ömer, *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City, 2006.
- McCarthy, Justin – Turan, Ömer – Taşkıran, Cemalettin, *Sasun. The History of an 1890s Armenian Revolt*. Utah, 2014.
- McMeekin, Sean, *Berlin–Bagdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898-1918*. London, 2011.
- McMeekin, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. İstanbul, 2012.
- Mészáros Gyula, *A Boszporusz partjain*. Budapest, 1911.
- Mészáros Lázár, *Törökországi napló 1849-1850*. Budapest, 1999.
- Miller, Donald E. – Miller, Lorna Touryan, *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley – Los Angeles – London, 1999.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918.
- Nagy Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685-1715)*. In: *Történelmi Szemle*. 1.2009.
- Nagy Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. Magyar Történelmi Emlékek-Értekezések. Budapest, 2012.
- Nagy Kornél, *Az Örmény Egyházszervezet*. In: *Örményország kincsei. Titkok az Ararátról*. Szerk.: Kocsis Péter Csaba – Vasváry Viktor. Budapest, 2002.

Nagy Kornél, Az örmény etnogenezis. In: Örményország kincsei. Titkok az Ararátról. Szerk.: Kocsis Péter Csaba – Vasváry Viktor. Budapest, 2002.

Nagy Kornél, Az örmény írásbeliség születése: Meszrop Mastoc. In: Örményország kincsei. Titkok az Ararátról. Szerk.: Kocsis Péter Csaba – Vasváry Viktor Budapest, 2002.

Nagy Kornél, Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*.) In: *Történelmi Szemle* 2.50.2008.

Nagy Kornél, The Catholicization of Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model? In: *Integarting Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Eds: Agnieszka Barszczewska – Lehel Peti. Cluj–Napoca, 2011.

Nagy Kornél, The Document *Fidelis Relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania.)” In: *Haigazian Armenological Review*. 30.2010.

Nagy Kornél, Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán. In: *Világtörténet*. 3.2014.

Nagy Miklós Mihály, *Világjáró magyar katonák. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.)* Budapest, 2007.

Nagy Norbert, *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916-1918)*. Balkán Füzetek No. 7. Pécs, 2010.

Nagyiványi Zoltán, *Idegenlégiótól a Szovjetunióig*. Budapest, 1935.

Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement: The Developement of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley – Los Angeles – London, 1963.

Namal, Yücel, A Booklet Regarding the Armenian Question in Hungary. In: *Review of Armenian Studies*. 22.2011.

Namal, Yücel, Attila Orbók and Armenians. In: *Review of Armenian Studies*. 30.2014.

Namal, Yücel, *Macaristan ve Ermeni Meselesi (1878-1920)*. İstanbul, 2010.

Nansen, Fridtjof, *Betrogenes Volk*. Leipzig, 1928.

Nazır, Bayram, *Osmanlıya Sığınanlar. Macar ve Polonyalı Mülteciler*. İstanbul, 2006.

Nelson, Keith – Otte, T. G., *The Permanent Under Secretary of the Foreign Affairs, 1854-1946*. New York – London, 2009

Németh Gyula, *Kóborlások Kisázsiában*, Budapest, 1913.

Nogel István utazása keleten. Átdolgozta s függelékekkel bővítve kiadta a Schultz testvérpár. Pest, 1847.

Nyári Gábor, Nemzetiségi és vallási jogok kontra gazdasági és politikai érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924-1925. In: *International Relations Quaterly*. 7.1.2016.

Ohanesian, Aline, *Orhan öröksége*. h.n., 2016.

Oláh Péter, *A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében*. 2011. Szakdolgozat, ELTE BTK Török Filológiai Tanszék. Kiadatlan

Oláh Péter, A török-magyar kapcsolatok alakulása egy diplomata szemével – Tahy László ankarai követ munkássága (1924-1933). In: *Keletkutatás*. 2015. tavasz.

Onaran, Nevzat, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi* – 2. İstanbul, 2013.

Orbán Balázs, *Törökországról s különösen a nőkről*. Budapest, 1999.

Orel, Şinasi– Yuca, Süreyya, *Ermenilerce Talat paşa'ya atfedilen telegrafların gerçek yüzü*. Ankara, 1983.

Ormos István, *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály. 1876–1931*. Budapest, 2017.

Ortaylı, İlber, *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Gödöllő, 2004.

Ortaylı, İlber, Tanzimat. In: *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul, 1985.

Öke, Mim Kemal, *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambery'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi*. İstanbul, 1983.

Öke, Mim Kemal, *Saraydaki casus. Gizli belgelerle II. Abdülhamid devri ve ingiliz ajanı yahudi Vambery*. İstanbul, 1991.

Öke, Mim Kemal, *The Armenian Question*. Ankara, 2001.

Öke, Mim Kemal, *Vambery. Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşam öyküsü*. İstanbul, 1985.

Özdemir, Hikmet – Çiçek, Kemal – Turan, Ömer – Çalık, Ramazan – Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeniler: sürgün ve göç*. Ankara, 2005.

Özendes, Engin, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık, 1839-1923*. İstanbul, 2013

P. Schrotty Pál, *A kis José szeme (Konstantinápolyi mozaik)*. Budapest, é. n

P. Schrotty Pál, *A kis José szíve*. Budapest, é. n

Palabıyık, Mustafa Serdar, *Megérteni 1915 eseményit: törökök és örmények*. Budapest, 2017.

Pamuk, Şevket, Economic change in the twentieth-century Turkey: is the glass more than half full? In: *Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World*. Ed: Reşat Kasaba. Cambridge, 2008.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harflı Türkçe Metinler. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları II.* İstanbul, 2012.

Pap János – Szalczer Sándor, *A magyar emigránsok Törökországban, 1849-1861.* Pécs, 1893.

Pap Norbert, Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013-2016 között.* Szerk.: Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

Parla, Taha, *Social and Political Thoughts of Ziya Gökalp, 1876-1924.* Leiden, 1985.

Payaslian, Simon, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide.* New York – Hampshire, 2005.

Petrowicz, Gregorio, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686-1954).* (Studia Ecclesiastica 17.; Historia, 10.). Roma, 1988.

Poósz Lóránd, Az örmény népirtásról és erdélyi visszhangjáról. In: *Látó.* 19.4.2008.

Roberson, Robert, Armena, Chiesa Cattolica. In: *Dizionario Enciclopedico dell' Oriente Cristiano.* Ed.: Edward G. Farrugia. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2000.

Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876.* Princeton, 1963.

Ruyysen, Georges-Henri, *La Santa Sede e i massacri degli armeni 1894-1896.* Róma, 2012.

Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni sorunu.* Ankara, 1984.

Saral, Emre, *Türkiye–Macaristan İlişkileri (1920-1945).* Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara, 2016.

Saral, Tosun – Saral, Emre – Sezer, Fahri (eds.), *„Çaylak” Mehmet Teyfik, Yadigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamid Hân.* Ankara, 2009.

Saral, Tosun – Saral, Emre: *Çanakkale ve Sina-Filistin Cephelelerinde Avusturya–Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları.* Ankara. 2012.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877-1897.* Ankara, 2000.

Şaşmaz, Musa, Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question. In: *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.* 8.8.1997.

Schrodt, Nikolaus, *Modern Turkey and the Armenian Genocide. An Argument about the Meaning of the Past.* Vienna, 2014.

Şekeryan, Ari (ed.), *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor.* İstanbul, 2015.

Seres István, A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom. In: *Magyar Tudomány.* 12.2006.

Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918–1923. A Documentary Study. Vol. I.* Ankara, 2000.

Shemmassian, Vahram L., The Sasun Pandukhts in Nineteenth Century Aleppo. In *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2001.

Somay, Bülent (Ed), *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat. Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı*. İstanbul, 2015.

Sonyel, Salahi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara, 1993.

Strausz Adolf: Törökország (ázsiai rész). Gazdasági tanulmány. In: *Iparosok olvasótára*. Szerk.: Mártonfy Márton. 1906, XI. évf, 7-8. szám. Budapest, 1906.

Suny, Ronald, *Az örmény népiertás története*. Budapest, 2016.

Sürmenyan, Kalusd, *Harbiyeli bir Osmanlı Ermenisi. Mülâzim-i Sâni Sürmenyan’ın Savaş ve Tehcir Anıları*. İstanbul, 2015.

Süslü, Azmi – Kırzioğlu, Fahrettin – Yinanç, Refet – Halaçoğlu, Yusuf, *Türk tarihinde Ermeniler*. Ankara, 1995.

Szemere Bertalan, *Utazás keleten. A világosi napok után*. Budapest, 1999

Szemere Bertalan, *Utazás keleten. A világosi napok után*. Budapest, 1999.

Szongott Kristóf, Gróf Karátsonyi Aladár látogatása. In: *Armenia*, 16.4.1902.

Ter Minassian, Anahide, Van 1915. In: *Armenian Van/Vaspurakan*. Ed.: Richard G. Hovhannisian. Costa Mesa, 2000.

Terzi, Arzu T., *Hazine-i Hassa Nezareti*. Ankara, 2000.

Toprak, Zafer, From Plurality to Unity: Codification and Jurisprudence in the Late Ottoman Empire. In: *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950*. Eds.: Anna Frangoudaki – Caglar Keyder. London – New York, 2007.

Tóth Béla, *Konstantinápolyi emlékek*. Budapest, 1877.

Tóth Gábor, Az első külföldi magyar tudományos intézet. In: *Századok*. 129.6.1995.

Toynbee, Arnold J. – Bryce, Lord, *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*. London – New York – Toronto, 1915.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*. İstanbul, 1993.

Tusan, Michelle, *The British Empire and the Armenian Genocide*. London – New York, 2017.

Türkkaya, Ataöv, The Andonian „Documents” Attributed to Talat Pasha are Forgeries! In: *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayinlari*. 538.1984.

- Uras, Esat, *Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul, 1988.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul, 1953
- Üngür, Uğur Ümit – Polatel, Mehmed, *Confiscation and Destruction. The Young Turk Seizure of Armenian Property*. London – New York, 2011.
- Vajta Ferenc, *Isztambul kulisszái mögött*. Budapest, 1942.
- Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001.
- Veress Sándor, *A magyar emigratio keleten*. Budapest, 1878.
- Walker, Christopher J., World War I and the Armenian Genocide. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Richard G. Hovannisian. New York, 1997.
- Werfel, Franz, *Die Vierzig Tage des Musa Dagh*. Frankfurt am Main, 1933.
- Yiğit, Yücel, The Teskilât-i Mahsûsa and World War I. In: *Middle East Critique*. 23.2.2014.
- Yıldırım, Seyfi, Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar. In: *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 8.15.2012.
- Yıldız, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*. İstanbul, 2015.
- Zorlu, Tuncay, *Innovation and Empire in Turkey. Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Army*. London – New York, 2008.
- Zürcher, Erik J., Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I. In: *Turcica*. 28.1996.
- Zürcher, Erik J., The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909? In: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and the Nation Bulding. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London – New York, 2010.
- Zürcher, Erik J., The Young Türk Mindset. In: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and the Nation Bulding. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London – New York, 2010.
- Zürcher, Erik J., *Turkey, A Modern History*. London – New York. 2004.
- Zürcher, Erik J., Who Were the Young Turks. In: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and the Nation Bulding. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London – New York, 2010.

Konferencia előadás:

Oláh Péter, *A törökországi vallási kisebbségek helyzete a lausanne-i békeszerződés tükrében.* Iszlám 100: tudományos konferencia az iszlám magyarországi elismerésének 100. évfordulója. Budapest, 2016. március 30.

Internetes cikkek:

<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00502/15633.htm>

http://hvg.hu/tudomany/20120424_ormeny_nepirtas_nemeszisz

<http://lexikon.katolikus.hu/E/Esterh%C3%A1zy.html>

<http://lexikon.katolikus.hu/H/Hovhannesian.html>

<http://lexikon.katolikus.hu/S/Schrotty.html>

<http://lexikon.katolikus.hu/V/V%C3%A1k%C3%A1r.html>

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00886.htm>

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11371/11458.htm>

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16714.htm>

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16764.htm>

http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_oszman_fenykepeszet_hajnalán

http://mult-kor.hu/20090519_ormeny_nepirtas_az_osztrakmagyar_sajtóban?pIdx=1

http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/28/osztrak_magyar_tuzeregysegek_tevekenysege_a_gallip_oli-felszigeten

<http://tarihvedenedeniyet.org/2009/08/osmanli-turkiyesinde-enflasyon.html>

<https://terebess.hu/keletkultinfo/germanusgyula.html>

<http://thearmenite.com/2014/03/iron-ladle-khrimyan-hayrig/>

<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ii-abdulhamide-duzenlenen-yildiz-suikasti-ve-belcika-ile-yasanan-diplomatik-kriz/>

<http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarországon>

<http://virtualani.org/tomarza/index.htm>

http://www.academia.edu/5466197/T%C3%9CRK%C4%B0YE_-_MACAR%C4%B0STAN_DOSTLUK_ANTLA%C5%9EMASI_18_ARALIK_1923_

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler>

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18348/soykirimin-sifresi-cozuldu>

http://www.ambafrance-am.org/IMG/pdf/Armeniens_au_service_de_la_France.pdf

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/n-ny-76F7D/nagyivanyi-zoltan-7705E/>

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/l-940D4/laszlo-karoly-94A94/>

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/negyedik-kotet-233E/geramb-csalad-baro-3098/>

<https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/helfy-ignac-helfer-75D2A/>

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/l-76823/lakos-lajos-76888/>

<https://www.bmeia.gv.at/tr/istanbul-avusturya-kueltuer-ofisi/hakkimizda/tarihce/>

<https://www.britannica.com/biography/Stratford-Canning-Viscount-Stratford-de-Redcliffe>

<http://www.bugun.com.tr/pages/marticle.aspx?id=1232209>

<http://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/arc/hol/trindex.htm>

http://www.hanmektuplari.com/html/galata_hans.html

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=220024&idno2=c220011#1>

<http://www.matud.iif.hu/2010/10/09.htm>

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ormenyek/tanulmanyok_az_orme_ny_nepirtas_temakorebol/pages/015_Az_Ormeny_nepirtas_visszhangja.htm

<https://www.turkedebiyati.org/yazarlar/hamdullah-suphi-tanrioer.html>

1. Függelék

Statisztikai táblák és térképek

F.1.

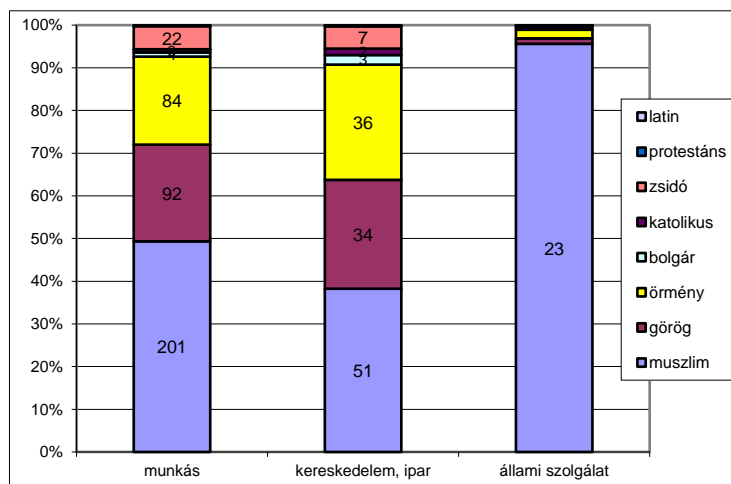
A bankárok etnikai megoszlása 1912-ben

Terület	Összes bankár	Görögök	Örmények	Zsidók	Törökök	Egyéb
Isztambul	40	12 (30%)	12 (30%)	8 (20%)	0	8
Rumélia	32	22 (70%)	3 (10%)	3 (10%)	0	4
Anatólia	90	40 (44%)	27 (30%)	0	2	21
Összesen	162	74 (45%)	42 (25%)	11 (7%)	2	32

Forrás: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2016, 239. p. (Eredeti forrás: Marouche, P. – Sarantis, G, *Annuaire Financier de la Turquie*. Constantinople, 1912. 137–140. p.)

F.2.

Az egyes szektorokban dolgozók etnikai megoszlása Isztambulban 1885-ben (1000 fő)

Forrás: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2016, 558. p. (Eredeti forrás: Shaw, S. J., *The Population of Istanbul in the Nineteenth Century*. In.: *Tarih Dergisi* 32.1979, 411–412. p.)

F.3.

Az értelmiségi elit etnikai összetétele az Oszmán Birodalomban

Foglalkozás	Görög (%)	Örmény (%)	Török (%)
Orvos	52	17	10
Építész	52	34	5
Mérnök	37	11	2
Ügyvéd	29	21	38

Forrás: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2016, 559. p. (Eredeti forrás: Issawi, Ch., Introduction. In: *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*. Eds.: Gondicas, D. – Issawi, Ch. Darwin press, 1999, 1–17 p.)

F.4.

A polgárság etnikai összetétele az Oszmán Birodalomban (%), 1910

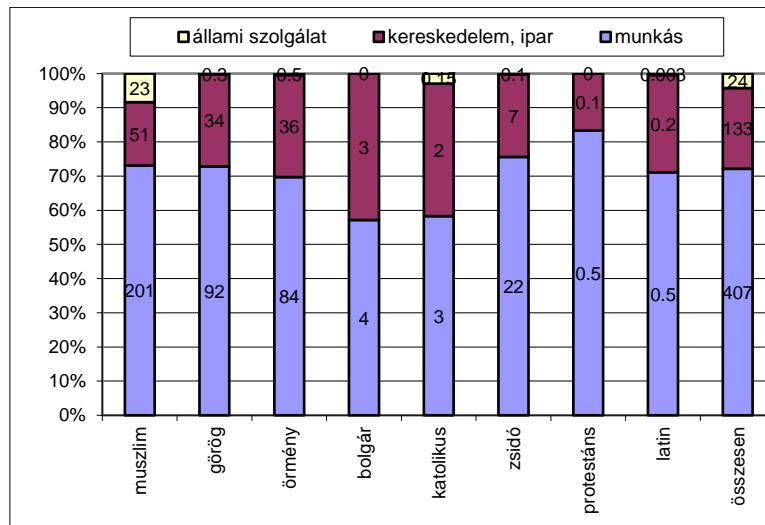
Szektor	Török	Görög	Örmény	Egyéb
Belföldi kereskedelem	15	43	23	19
Ipar és kézműipar	12	39	30	10
Professzionális szakmák	14	44	22	20

* az ipari tőke csak 15%-a török.

Forrás: Demeter Gábor, *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2016, 559. p. (Eredeti forrás Issawi, Ch., *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York, 1982. 90. p. és Indzsikjan, O. G., *Burzsuaizija oszmanszkoj imperii*. Jereván, 1977.)

F.5.

Az egyes etnikumok foglalkozási szerkezetének különbségei Isztambulban 1885-ben (ezer fő)

Forrás: Demeter Gábor, A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Budapest, 2016, 559. p. (Eredeti forrás: Shaw, S. J., The Population of Istanbul in the Nineteenth Century. In.: *Tarih Dergisi* 32.1979, 411–412. p.)

F.6.

Az örmény patriarchátus 1882-es statisztikája az Oszmán Birodalom örmény lakosságáról.

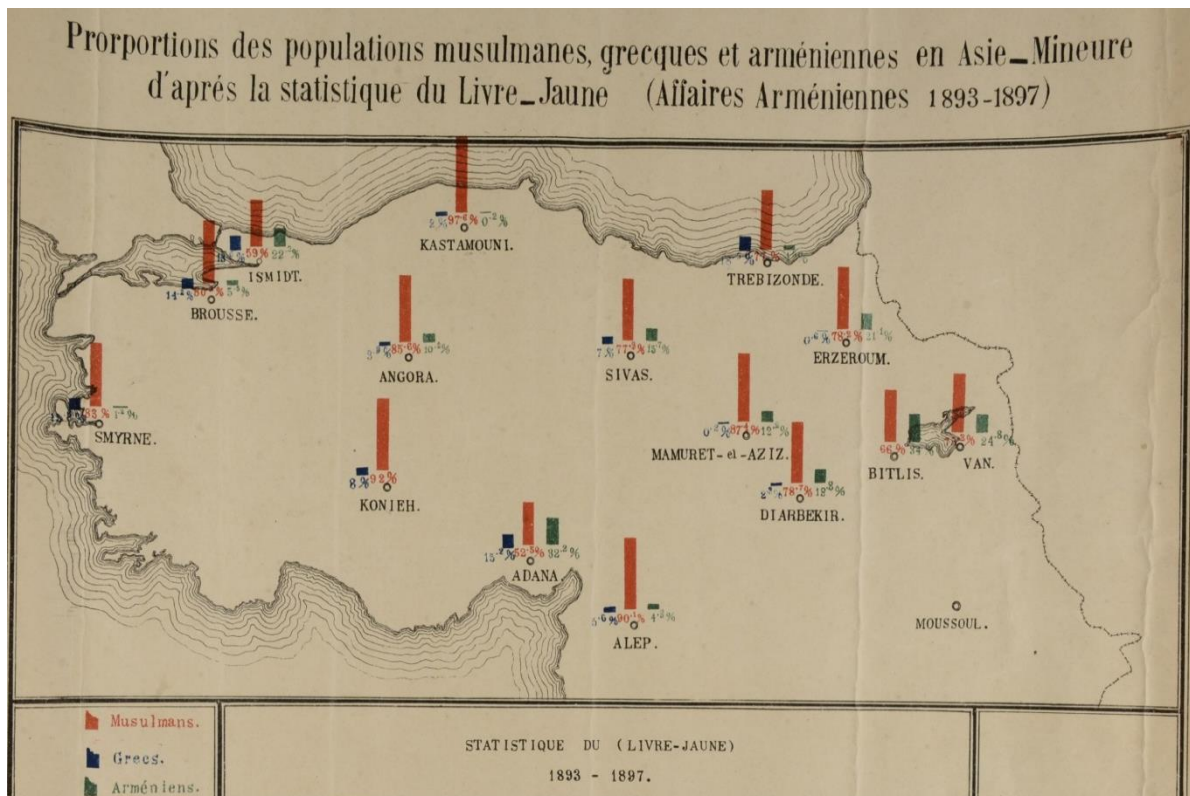
ANNEXE I		
Tableau de statistique de la population arménienne dans l'Empire ottoman établi par le Patriarcat arménien en 1882.		
<i>A. Dans les Six Vilayets.</i>		
Vilayet de Van	400.000	
— de Bitlis	250.000	
— de Diarbékirk	150.000	
— d'Erzeroum	280.000	
— de Mamouret-ul-Aziz	270.000	
— de Sivas	280.000	
	1.630.000	1.630.000
<i>B. En Cilicie.</i>		
Vilayet d'Adana	280.000	
— d'Alep (partie septentrionale Aintab, Ourfa, Kiliss, Marache)	100.000	
	380.000	380.000
<i>C. Dans le reste de la Turquie d'Asie.</i>		
Vilayet de Trébizonde (1)	120.000	
— d'Hudavendighiar (Brousse)	60.000	
— d'Aldine	50.000	
— d'Angora, Castamounie et Koniah	120.000	
— de Syrie, de Beyrouth, de Mossoul, de Bagdad et de Bassorah	40.000	
Sandjak d'Ismidt et les environs	65.000	
	455.000	455.000
<i>D. Dans la Turquie d'Europe.</i>		
Constantinople et ses environs	135.000	
Vilayet d'Andrinople	50.000	
Dans le reste de la Turquie d'Europe	10.000	
	195.000	195.000
TOTAL		2.660.000
(1) A cette époque le sandjak de Chabin-Karahissar faisait partie du Vilayet de Trébizonde.		

Forrás: Marcel Léart (Krikor Zohrab), *La question arménienne á la lumière des documents*. Paris, 1913, 59. p.

F.7.

A Francia Külügyminisztérium által készített Sárga Könyv (*Livre Jaune*) statisztikai táblója, 1893-1897. Forrás: BOA, HR TH 408.

STATISTIQUE DU (LIVRE-JAUNE)							
1893 - 1897.							
VILAYETS.	MUSULMANS	GRECS.	ARMÉNIENS.	VILAYETS.	MUSULMANS.	GRECS.	ARMÉNIENS.
SMYRNE.	1.093.334.	208.285.	15.105.	TREBIZONDE.	806.700.	193.000.	47.200.
BROUSSE.	1.296.595.	230.711.	88.991.	ERZEROUM.	500.782.	3.725.	134.967.
KASTAMOUNI.	992.679.	21.507.	2.647.	BITLIS.	254.000.	210.	131.390.
ANGORA.	763.119.	34.009.	94.298.	MAMURET-el-AZIZ.	505.446.	650.	69.718.
KONIEH.	989.200.	82.700.	-----	DIARBEKIR.	328.644.	9.440.	79.129.
ADANA.	158.000.	46.200.	97.450.	VAN.	241.000.	-----	79.998.
ALEP.	792.449.	48.540.	37.999.	Liva - d' ISMIDT.	129.715.	40.795.	48.635.
SIVAS.	839.515.	76.068.	170.435.				

F.8.

Az Osztrák-Magyar Monarchia által készített statisztika a hat keleti tartományról,
1903. Forrás: PA XII Türkei Liasse XXV, Kt. 274

Vil. Van (11, 631)

p. 635	In der Sanjak		im ganzen Vilayet
	Van p. 640	Hehriani p. 718	
Türken	10.500	21.000	31.500
Armenen	50.000	160.000	210.000
Assyrien	.500	—	.500
Muslimane: 341.000			
Georg.	62.000	15.000	77.000
Osset.	.700	—	.700
Armen.	.300	—	.300
Christl.	66.000 = 48%	15.000 = 5%	81.000 = 18%
Nestorianer	—	92.000	92.000
Katholische Chaldäer	1.000	5.000	6.000
Juden	1.000	4.000	5.000
Yeziden	1.400	4.000	5.400
Zigunnen	.600	—	.600
	131.000	310.000	441.000

Vilayet	Muslim	Örmény	Százalékos arány
Diarbekir	328.600	78.000	16.5%
Sivas	839.500	170.400	15.7%
Mamuret-el-Aziz	321.800	69.630	12%
Van	241.000	80.000	18%
Bitlis	254.000	131.400	32%
Erzurum (sanjak)	287.800	89.944	23.5%

F.9.

Az örmény patriarchátus 1912-es statisztikája az Oszmán Birodalom örmény lakosságáról. Forrás: Marcel Léart (Krikor Zohrab), *La question arménienne à la lumière des documents*. Paris, 1913, 60-61. p.

ANNEXE J. — Tableau de statistique de l'Arménie Turque et de Diarbékir, établi par le Patriarcat Arménien

(A l'exclusion des parties de ces provinces où les Arméniens ne sont pas en nombre)*

N°	Nations et Races	Erzeroum	Van	Bitlis	Kharpout	Diarbékir	Sivas	Total	%	Total %
1.	Turcs	246.000	47.000	40.000	102.000	41.000	192.000	665.000	25,4	45,1
2.	Circassiens (immigrés)	7.000	—	10.000	—	—	45.000	62.000	3,4	
3.	Persans	11.000	—	—	—	—	—	11.000		
4.	Lazes	16.000	—	—	—	—	—	16.000		
5.	Taiguns	—	3.000	—	—	—	—	3.000		
6.	Kurdes sédentaires	21.000	22.000	25.000	75.000	34.000	35.000	242.000	9,2	16,3
7.	Kurdes nomades	46.000	40.000	40.000	20.000	25.000	15.000	182.000	7,1	
8.	Kirilbaches	22.000	—	8.000	80.000	27.000	—	140.000	5,3	
9.	Zaza-Timbli-Tchuriklis	36.000	—	47.000	—	—	—	77.000	2,8	9,7
10.	Yévidis	5.000	25.000	5.000	—	4.000	—	37.000	1,4	
11.	ARMÉNIENS	215.000	185.000	180.000	168.000	101.000	165.000	1.018.000	38,9	
12.	Nestoriens, Yagoubis, Chaldéens	—	18.000	15.000	5.000	61.000	25.000	123.000	4,7	45,2
13.	Grecs et autres chrétiens	14.000	—	—	—	—	20.000	42.000	1,5	
		630.000	350.000	382.000	450.000	294.000	397.000	2.615.000	100 %	100 %

Musulmans	Religions diverses	Chrétiens	Chiffres Généraux
Turcs 665.000	Kirilbaches 140.000	Arméniens 1.018.000	Chrétiens . . . . . 1.183.000 = 45,2 %
Kurdes 424.000	Zaza - Timbli -	Nestoriens 123.000	Musulmans . . . . . 1.178.000 = 45,1 %
Autres Musulmans 88.000	Tchuriklis 77.000	Grecs, etc. 42.000	Religions diverses . . . . . 254.000 = 9,7 %
	Yévidis 37.000		
TOTAL 1.178.000	TOTAL 254.000	TOTAL 1.183.000	TOTAL 2.615.000

(*) Les parties exclues sont : Hakkari dans le vilayet de Van ; Le Sud de Siphert dans le vilayet de Bitlis ; Le Sud du vilayet de Diarbékir ; Le Sud de Malatia dans le vilayet de Kharpout ; Le Nord-Ouest et l'Ouest du vilayet de Sivas.

Le nombre des Arméniens qui habitent ces parties est de 145.000.

F.10.

Az örmény patriarchátus 1912-es statisztikája az Oszmán Birodalom hat keleti tartománya, illetve Kilikia örmény lakosságáról. Forrás: H. Turabian (ed.), *L'Arménie et la question arménienne avant, pendant et depuis la guerre*. Paris, 1922.

Annexe N° 1.

TABLEAU DE LA POPULATION DES SIX VILAYETS EN 1912

Non compris les régions de Hekkiari, celles situées au sud de Segher, de Diarbekir, de Malatia, à l'ouest et au nord-ouest de Sivas.

	Erzeroum	Van	Bitlis	Kharpout	Diarbékir	Sivas	Total	Par religion	
Musulmans									
Turcs	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	1.178.000	
Tcherkess	7.000	»	10.000	»	»	45.000	62.000		
Persans	13.000	»	»	»	»	»	13.000		
Lazes	10.000	»	»	»	»	»	10.000		
Bohémiens	»	3.000	»	»	»	»	3.000		
Kurdes sédentaires	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000		
Kurdes nomades	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000		
Chrétiens									
Arméniens.....	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	1.183.000	
Nestoriens.....	»	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000		
Jacobites	»	»	»	»	»	»	»		
Chaldéens.....	»	»	»	»	»	»	»		
Grecs.....	12.000	»	»	»	»	30.000	42.000	254.000	
Religions diverses									
Kizilbaches	25.000	»	8.000	80.000	27.000	»	140.000		
Zazas	30.000	»	47.000	»	»	»	77.000		
Tchareklis	»	»	»	»	»	»	»		
Yézidis	3.000	25.000	5.000	»	4.000	»	37.000		
	630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	Total gén.	2.615.000	

Annexe N° 2.

POPULATION DES SEPT VILAYETS ET DE LA CILICIE EN 1914

	Les sept Vilayets	CILICIE	Total	Par religion
	Non compris les régions situées au sud du Tigre et à l'ouest de Yéchi-Irmak	Les Sandjaks de Marache, de Khezan et de Djebel-Berekat		
Chrétiens				
Arméniens	1.198.000	205.000	1.403.000	1.850.000
Grecs	242.000	40.000	282.000	
Nestoriens, Jacobites, Chaldéens, Européens	124.000	41.000	165.000	
Musulmans				
Turcs.....	865.000	78.000	943.000	1.635.000
Kurdes.....	424.000	58.000	482.000	
Lazes, Tcherkess, Arabes, Persans	190.000	20.000	210.000	
Religions diverses				
Kizilbaches, Yézidis, Fellahs, etc.....	255.000	48.000	303.000	303.000
	3.298.000	490.000		3.788.000

POPULATION ARMÉNIENNE TOTALE EN 1914

En Arménie de Turquie	1.403.000
Dans les autres parties de la Turquie d'Asie	440.000
A Constantinople et en Turquie d'Europe	183.000
Total	2.026.000

F.11.

Az oszmán hatóságok 1914-es statisztikája a birodalom örmény lakosságáról. Forrás: BOA, HR TH 408.

Musulmans

13273136

Les commun. Musulmans 37624

Grecs

1564946

„ Grecs 1131

Armeniens

1283704

„ Arméniens 855

divers

260486

„ Musulm. & Grecs 471

„ Musulm. & Arm. 1242

„ qui contient les
divers éléments 656

41979

LA POPULATION DE L'EMPIRE SELON LES NATIONALITES AU 1 MARS 1330(1914)

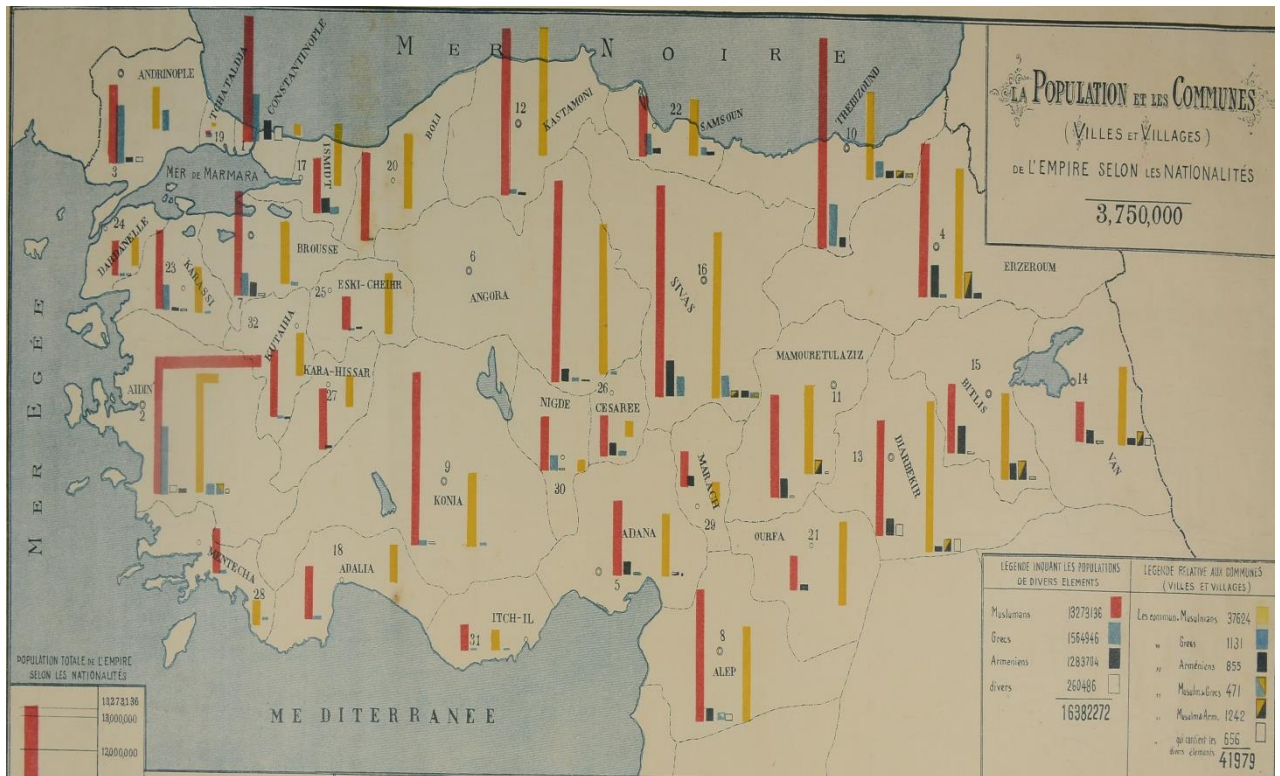
N°	VILAYETS	MUSULMANS	GRECS	ARMENIENS	DIVERS	TOTAL		VILAYETS	MUSULMANS	GRECS	ARMENIENS	DIVERS	TOTAL
1	CONSTANTINOPLE	560434	205762	84093	59689	909978	19	TCHATALDIA	20048	36797	942	2069	59756
2	AIDIN	1249067	299007	20766	39812	1608742	20	BOLOU	399281	5151	2972	1244	408648
3	ANDRINOPLE	260417	224680	19888	26109	631094	21	OURFA	149384	2	18370	3232	170988
4	ERZEROUH	673297	4964	136618	653	815432	22	SAMSOUN	265950	98739	28576	37	393302
5	ADANA	341903	8974	57686	2460	411023	23	KARASSI	359804	97497	8704	6965	472970
6	ANGORA	877285	20240	53957	2335	953817	24	DARDANELLES	149903	8550	2541	4821	165815
7	BROUSSE	474114	74927	61191	5985	616227	25	ESKI-CHEHIR	140578	2613	8807	728	152726
8	ALEP	576320	21954	49486	20030	667790	26	CESAREE	184202	26590	52192	0	263074
9	KONIA	750712	25150	13225	221	789308	27	KARA-HISSAR	277659	632	7448	81	285820
10	TREBIZONDE	921128	161574	40237	8	1122947	28	MENTECHA	188916	19923	12	2023	210874
11	MAMOURET-EL-AZIZ	446379	971	87866	3013	538227	29	MARAACHE	152645	34	38433	1443	192555
12	KASTAMOUNI	737302	20958	8959	8	767227	30	NIGHDE	227100	58312	5705	0	291117
13	DIARI-BEKIR	492101	1935	78226	52563	619825	31	ITCH-IL	102034	2507	341	312	105494
14	VAN	179380	1	67792	11968	259141	32	KUTAHIA	303348	8755	4548	243	316894
15	BITLIS	309999	0	119132	8348	437479	Pour la population un millimetre représente 15000 habitants et pour les communes 60 (villes et village)						
16	SIVAS	939735	75324	151674	2710	1169443							
17	ISMIDT	226859	40048	57789	457	325153							
18	ANTALIA	235762	12385	630	909	249686							

M. Salih

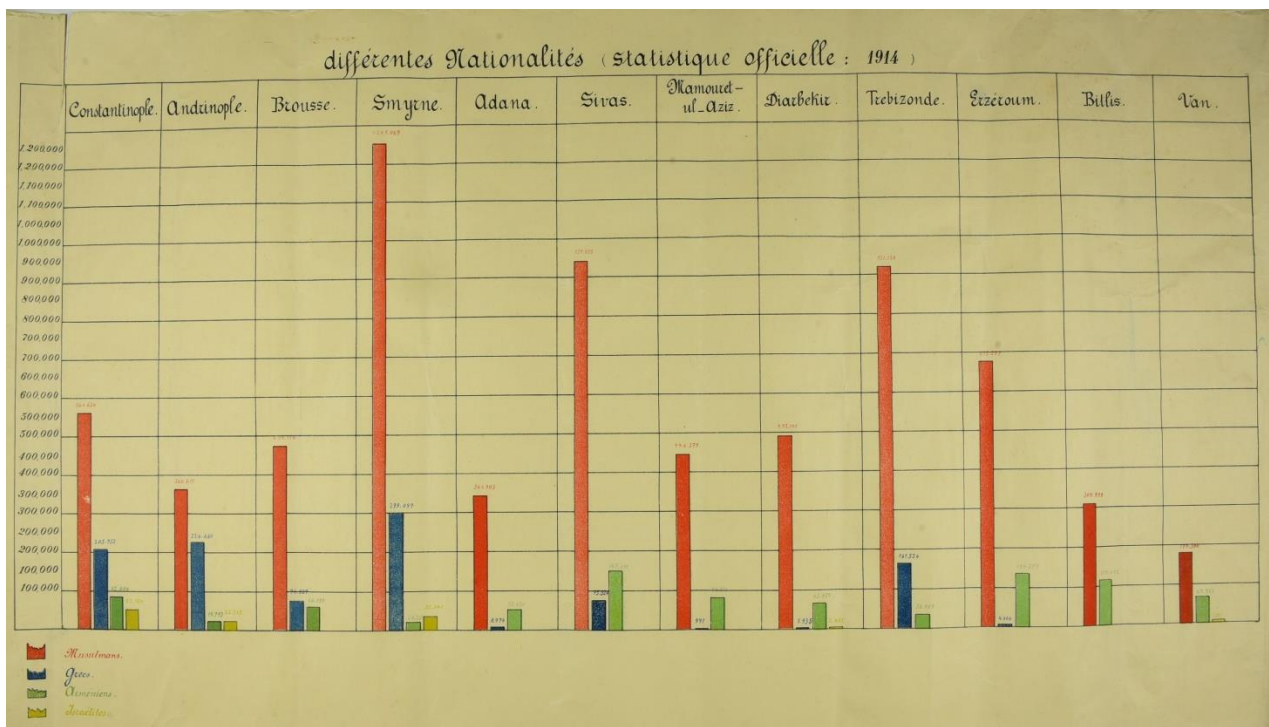
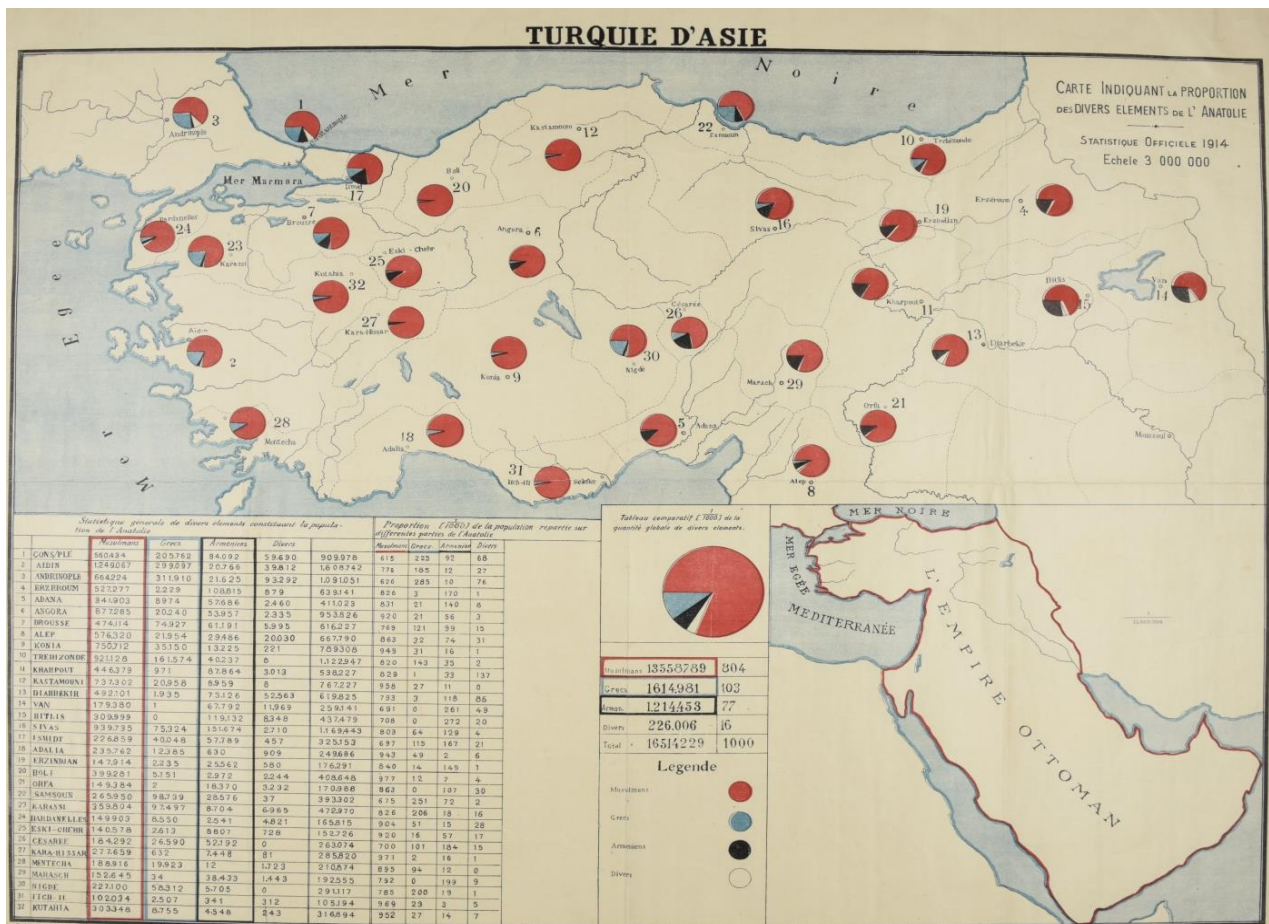
M. Salih.

F.12.

Az oszmán hatóságok 1914-es statisztikája a birodalom lakosságáról. Forrás:
BOA, HR TH 408.

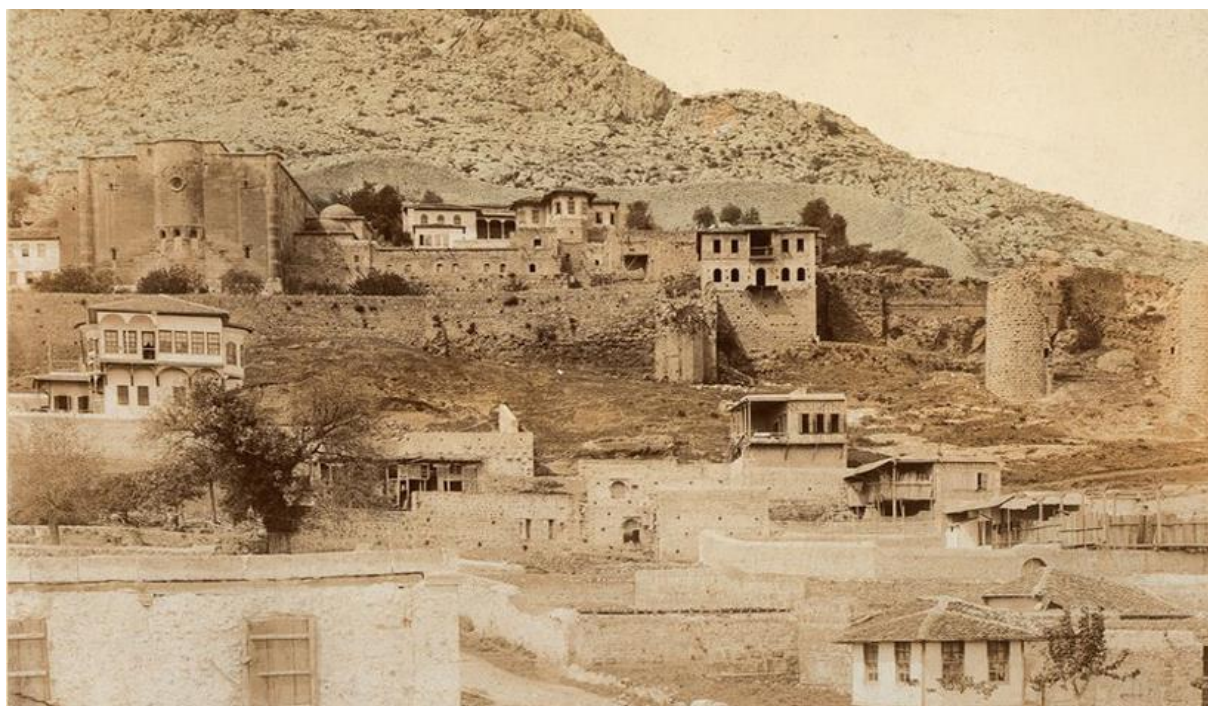

Képek

1. kép: Sulumanastır templom, 2016. Kép: FG

2. kép: Kozan (Sis), örmény monostor a 19. században. Forrás:
<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/siskozan-sancagi/din/kiliseler-ve-kutsal-mekanlar.html> Letöltve: 2017.11.12.

3. kép: Kozan (Sis) örmény monostora, 2017. Fotó: FG

4. kép: A setbaşı-i örménykatolikus templom. Forrás:
<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler> Letöltve:
 2017.06.19.

Pénzváltó.

5. kép: Az örmény pénzváltó. Forrás: Vértesi Károly, Konstantinápoly. Utirajzok. 1902.

6. kép: Abdulmedzsid szultán fényképe. Forrás: <http://tarihvedenedeniyet.org/2013/12/ressam-hazret-padisahi-abdullah-biraderler.html> Letöltve: 2017.12.01.

7. kép: Hammad, Sebah&Joilliers fotóstúdió. Forrás: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára, G342/1

Örmény teherhordó.

8. kép: Örmény teherhordó. Forrás: Vértesi Károly, Konstantinápoly. Utirajzok. 1902.

9. kép: Az egykori Szent István templom Izmirben: Forrás:
<https://hrantdink.org/tr/faaliyetler/projeler/kulturel-miras/453-turkiye-kultur-varliklari-haritasi-ndan-izmir-surp-istevannos-ermeni-kilisesi> Letöltve: 2017.12.01.

10. kép: Beszédes Kálmán, örmény lány. Forrás: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára, G 691 12 36

11. kép: Beszédes Kálmán, örmény lány. Forrás: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára, G 691 12 38

12. kép: Beszédes Kálmán, örmény lány. Forrás: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára, G 691 12 38

13. kép: A burszai örmény negyed. Forrás:

<https://www.pinterest.com/pin/481744491363196263/?autologin=true>

ÖRMÉNY FALUSI BORBÉLY.

14. kép: Örmény falusi borbély. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

15. kép: Örmény gyümölcsárús. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

ÖRMÉNY PARASZTNŐ.

16. kép: Örmény parasztnő. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

ÖRMÉNY MARHAVÁSÁR.

17. kép: Örmény marhavásár. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

ÖRMÉNYEK VANBÓL.

18. kép: Örmények Vanból. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

19. kép: Örmény férfi nemzeti viseltben. Edward Ludlow Mooney portréja. Forrás: <http://www.the-athenaeum.org/art/detail.php?ID=46734> Letöltve: 2017.01.15.

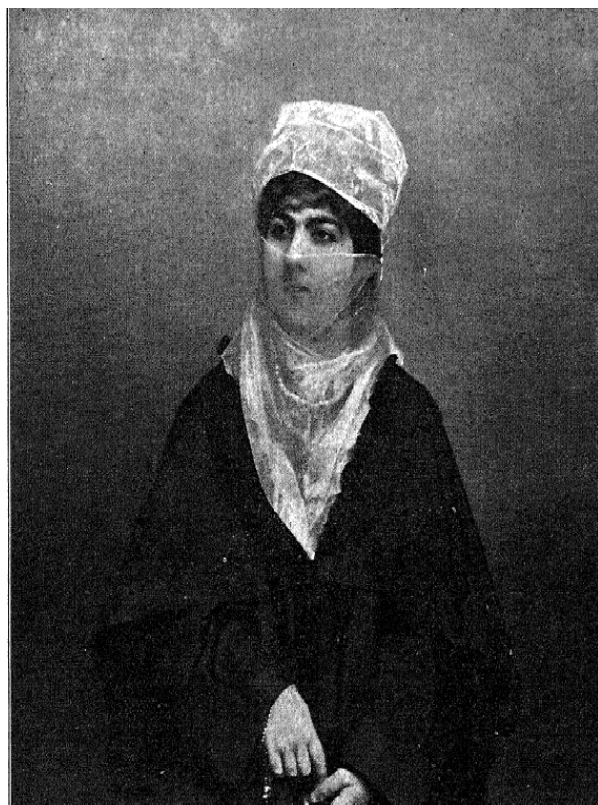

20. kép: Örmény férfi nemzeti viseltben. Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

21. kép: Örmény nők a 19. század végén. Sebah&Joilliers fotóstúdió. Forrás: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattára, G342/1

22. kép: Örmény háremhölgy. Vértesi Károly, Konstantinápoly. Utirajzok. 1902.

23. kép: Előkelő örmény nő nemzeti viseletben. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

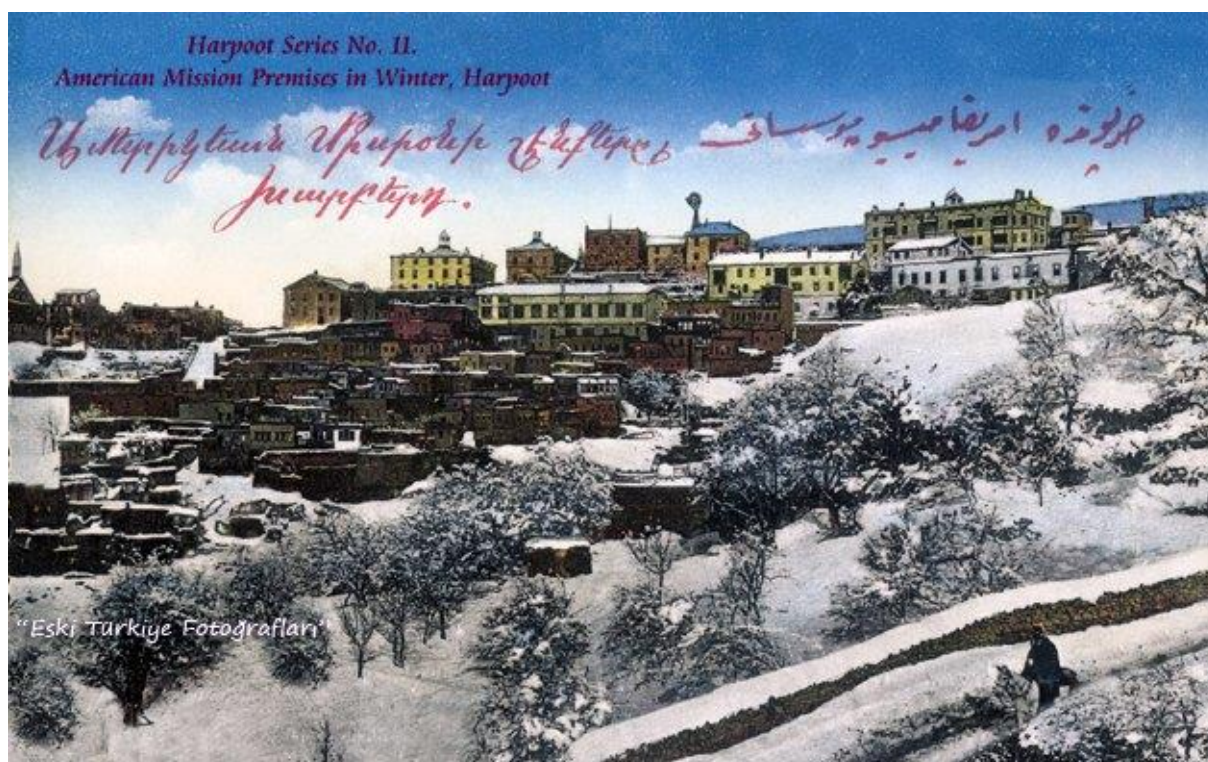
ELŐKELŐ ÖRMÉNY NŐ TRAPEZUNTBÓL.

24. kép: Előkelő örmény nő Trapezuntból. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

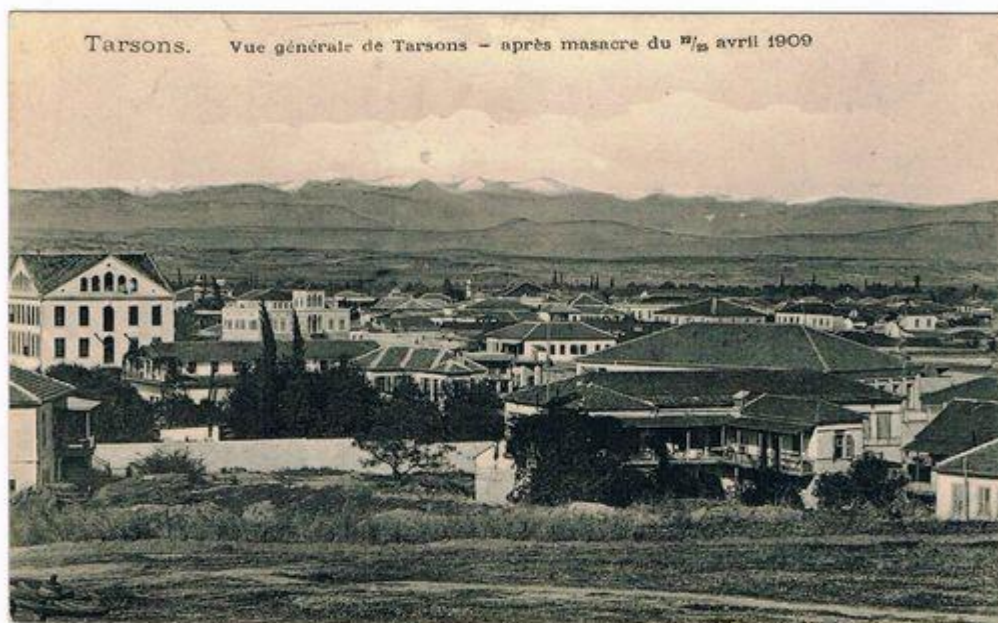

25. kép: Örmény zenészek. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

26. kép: Az amerikai missziós iskola Harputban. Forrás:
<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html> Letöltés: 2017.11.12.

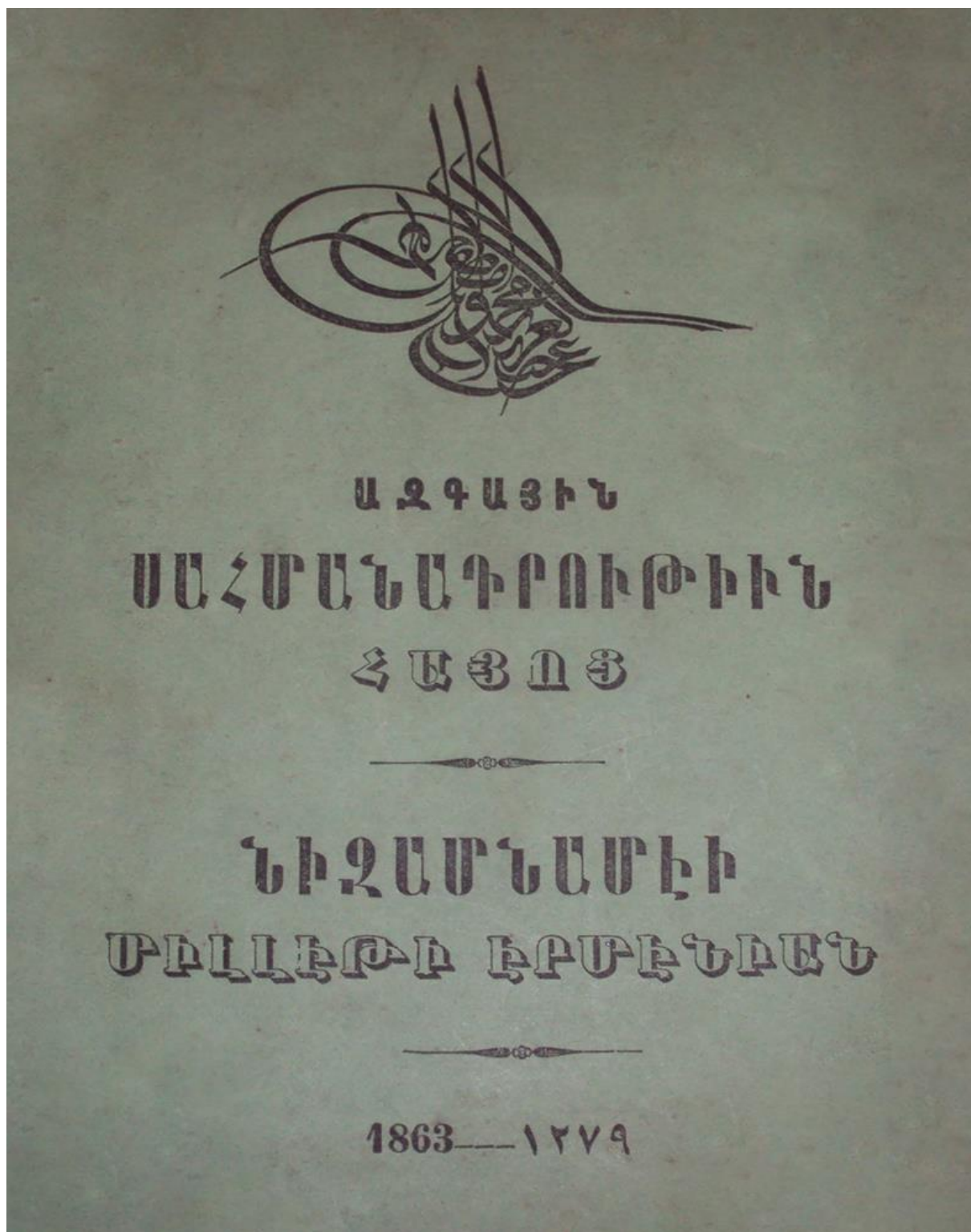

27. kép: A Szent Pál Intézet Tarsusban, 1909. Forrás:
<https://www.pingudumuzayede.com/urun/371014/1909-ermen-olaylarin> Letöltve:
 2017.11.12.

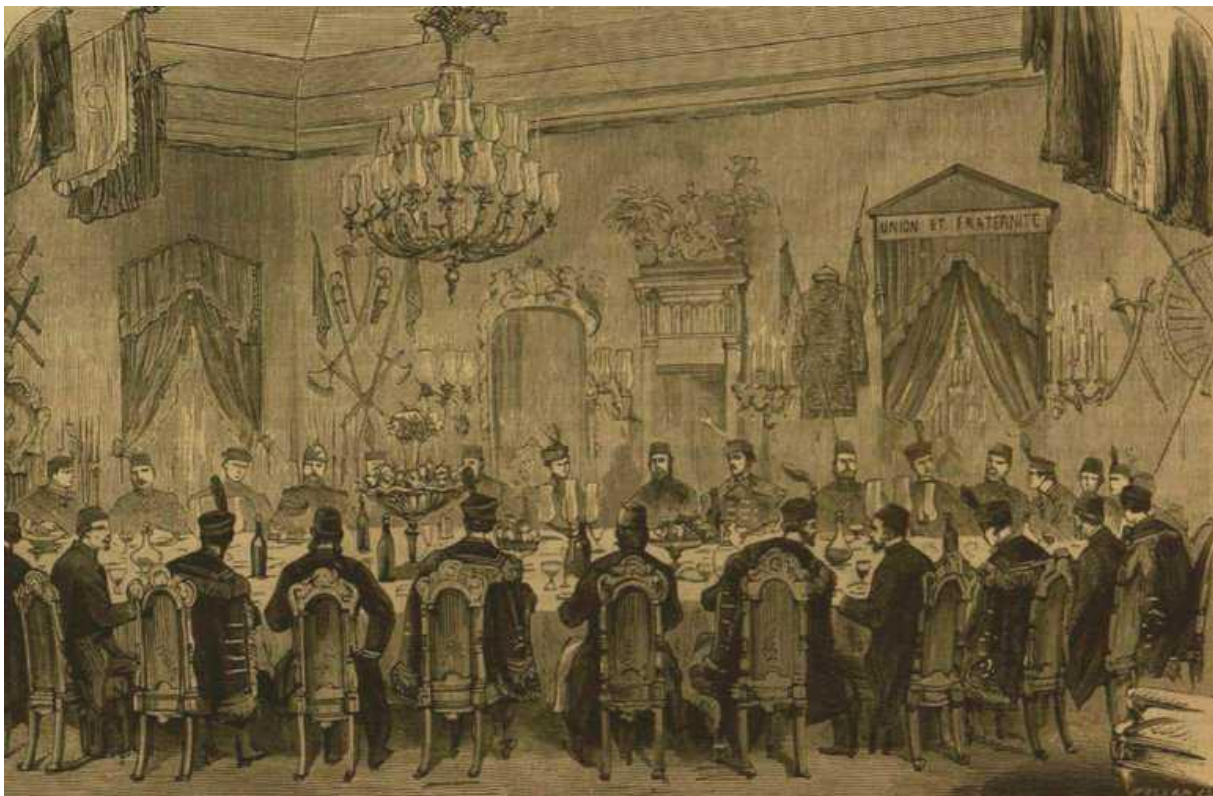
28. kép: A Szent Pál Intézet Tarsusban, 2017. Fotó: FG

29. kép: Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyan. Forrás:

<http://www.jamanak.com/content/%D5%B0%D5%A1%D6%80%D5%A9%D5%A1%D5%AF/19-05-2016-niz%C3%A2mn%C3%A2me-i-millet-i-ermeniy%C3%A2n-bir-rapor-ve-osmanli%E2%80%99dan-cumhuriyet%E2%80%99e> Letöltve: 2017.01.12.

30. kép: A díszvacsora. Forrás: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=052671>
 Letöltve: 2016.06.13.

31. kép: A díszkard átadása Abdulkerim Nedim pasának. Forrás:
<http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=52676> Letöltve: 2016.06.13.

32. kép: A yeşilköyi *Simenoğlu köşkü*. A béke aláírásának helyszíne. Fotó: FG

33. kép: San Stefano, 1878. Forrás: Neue Illustrirte Zeitung. 1878. márc. 11.

34. kép: Berlin, 1878. Forrás:

<https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/aussenpolitik/berliner-kongress-1878.html>

Letöltve: 2017.11.12.

35. kép: A Kumkapı örmény katedrális. Fotó: FG

36. kép: Az Adósságkezelő központja. Fotó: FG

ÖRMÉNY HARCZOS.

37. kép: Örmény harcos. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

38. kép: Örmény merénylők. Forrás:

39. kép: A Kumkapı Örmény Patriarchátus épülete. Fotó: FG

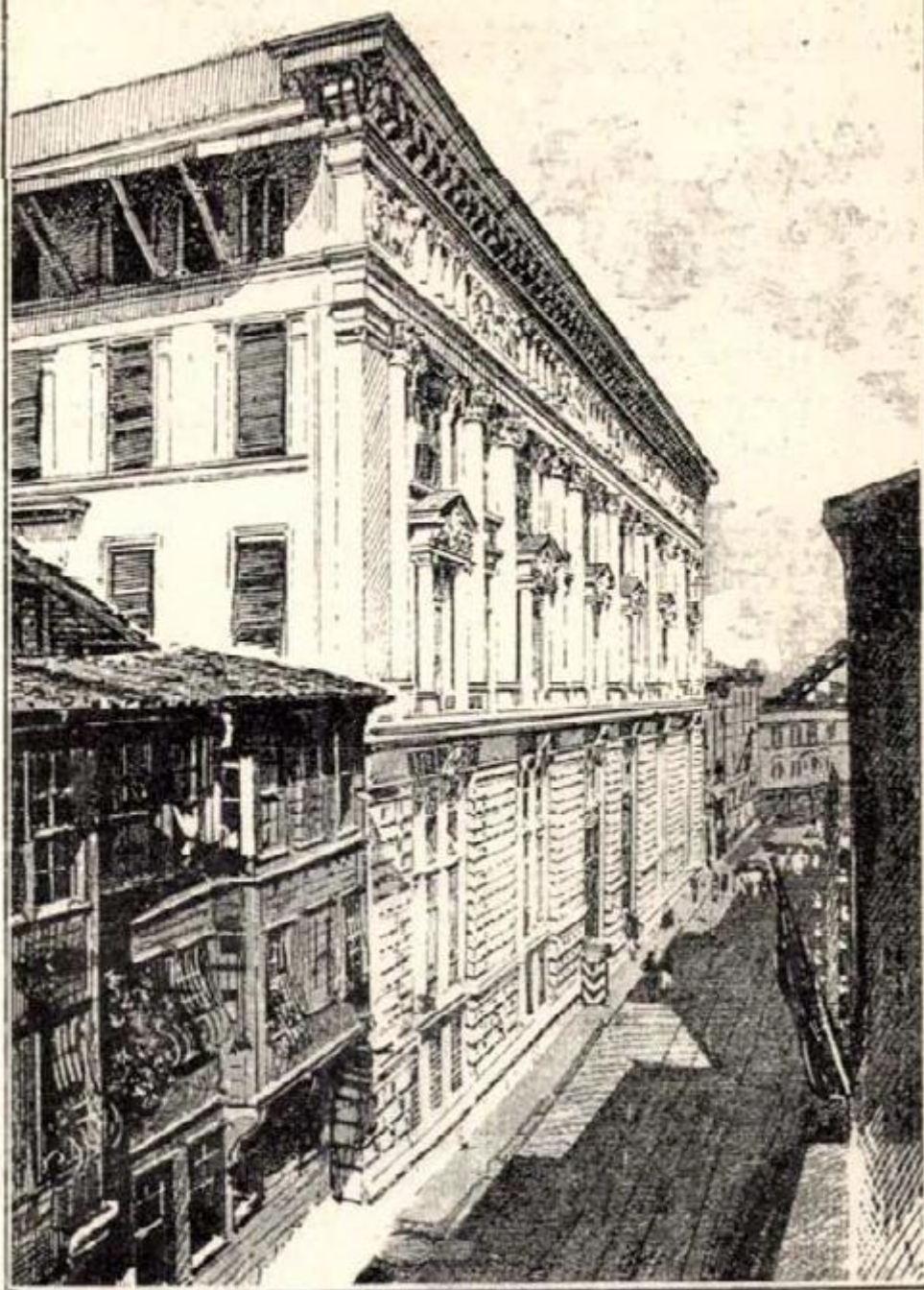
40. kép: A Hamidiye egységek. Forrás:

<https://www.pingudumuzayede.com/en/auction/1268/old-rare-postcards-auction-17-09-2017-21-00> Letöltve: 2017.11.01.

41. kép: Örmény önkéntesek Izmidből. Forrás:

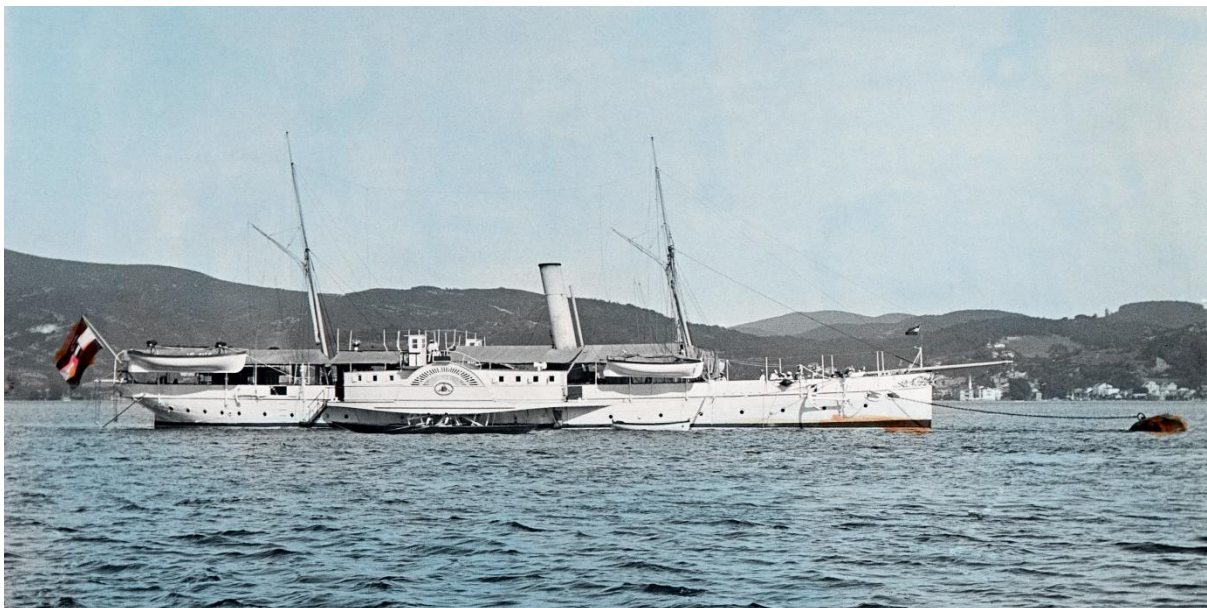
<https://www.pingudumuzayede.com/en/auction/1268/old-rare-postcards-auction-17-09-2017-21-00> Letöltve: 2017.11.01.

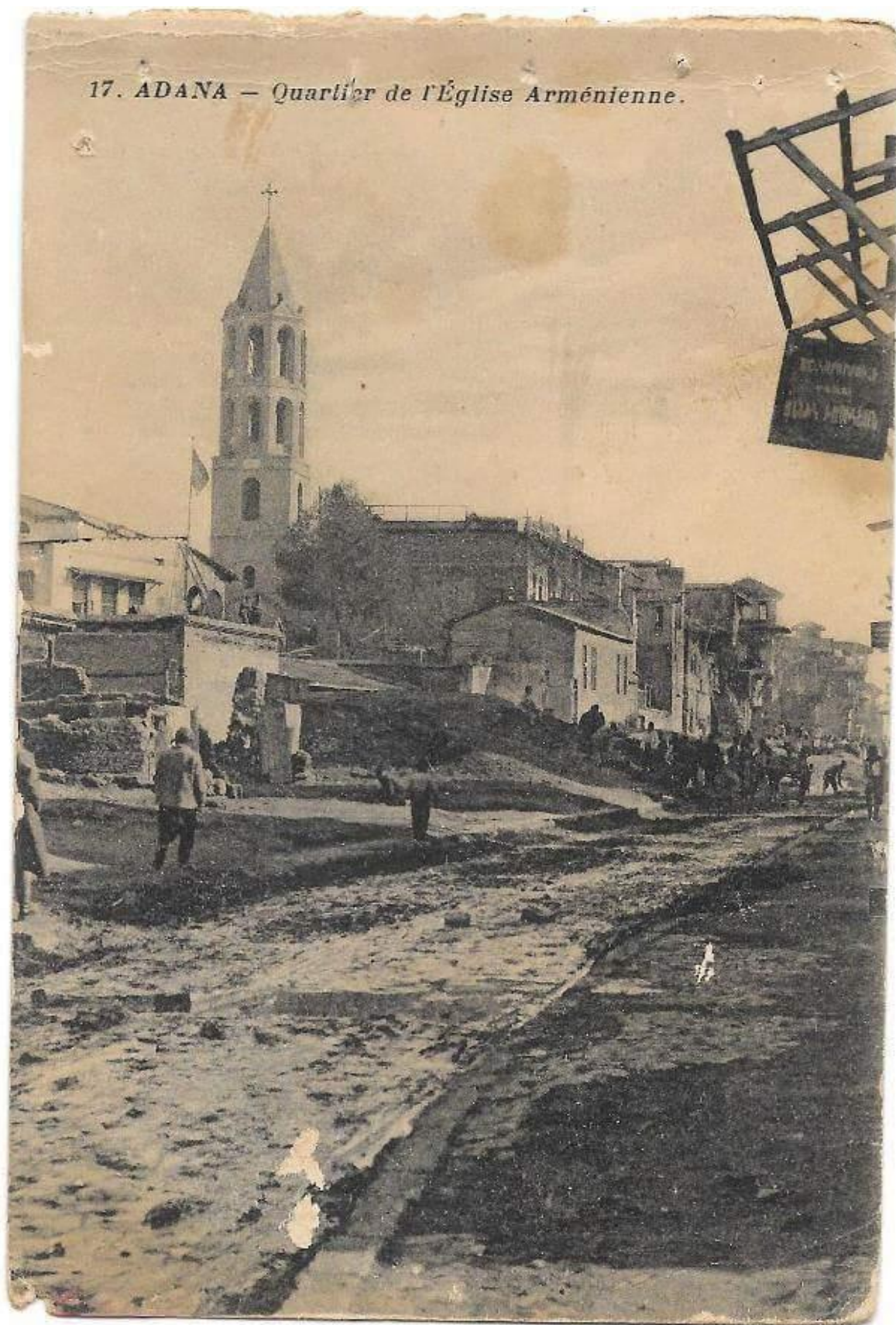
AZ OTTOMÁN BANK ÉPÜLETE KONSTANTINÁPOLYBAN.

42. kép: Az Oszmán Bank épülete. Forrás: Vasárnapi Újság. 37.43.1896.

43. kép: Az SMS Taurus 1905-ben. Forrás: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Bozóky Dezső kollekció

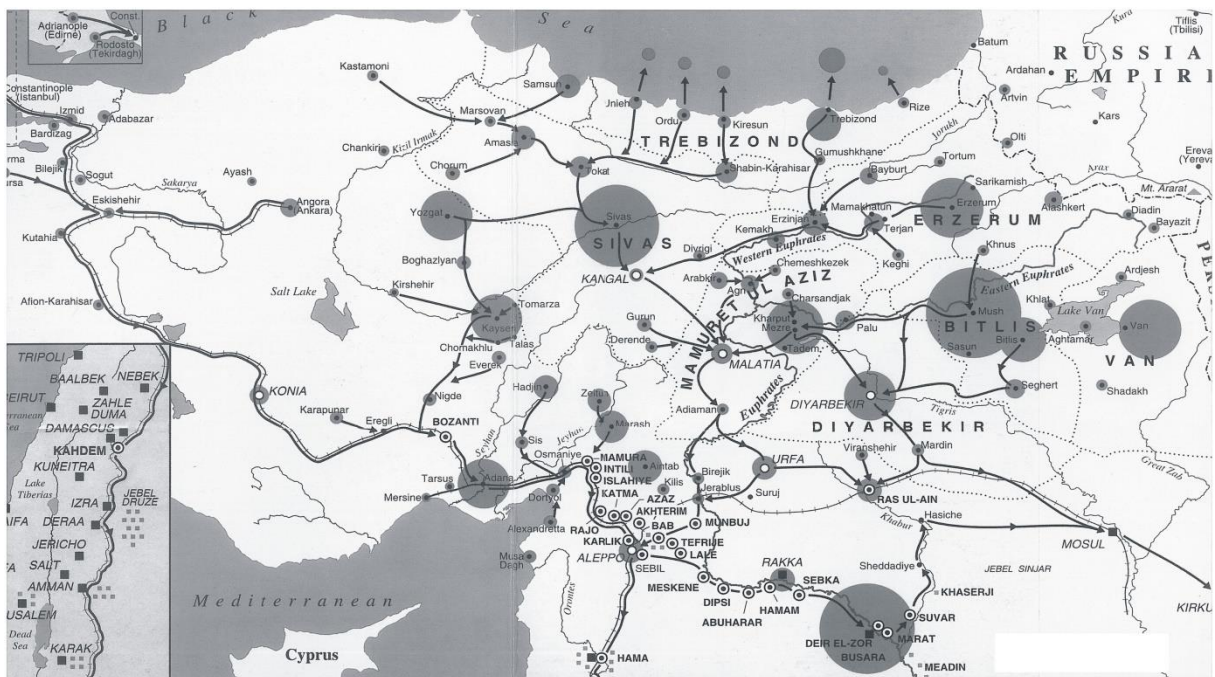

44. kép: Az adanai örmény negyed. Forrás: <https://tr.pinterest.com/pin/553168766707331291/>
Letöltve: 2017.11.21.

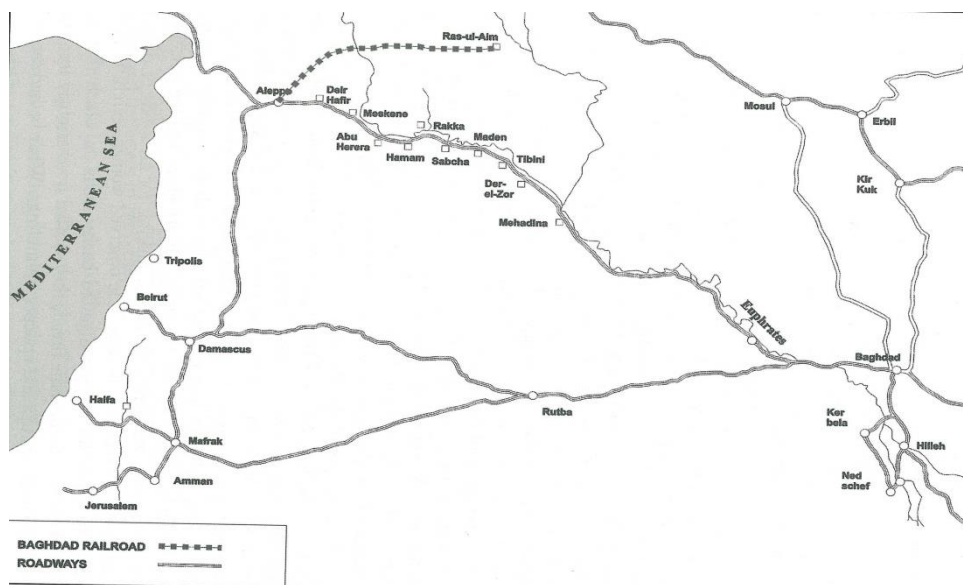

45. kép: Az Egység és Haladás Párt központja Isztambul Fatih negyedében. Fotó: FG

46. kép: Az örménymészárlások központjai és a deportációs útvonalak. Forrás: Nikolaj Hovhanniszyán, *Az Örmény Genocídium*. Budapest, 2007.

46. kép: Az Eufrátesz melletti táborok. Forrás: Guenter Lewy, *Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005.

47. kép: A Pera Palas Hotel Isztambul Pera/Beyoğlu kerületében. Fotó: FG

48. kép: Az iraki sivatag. Fotó: FG

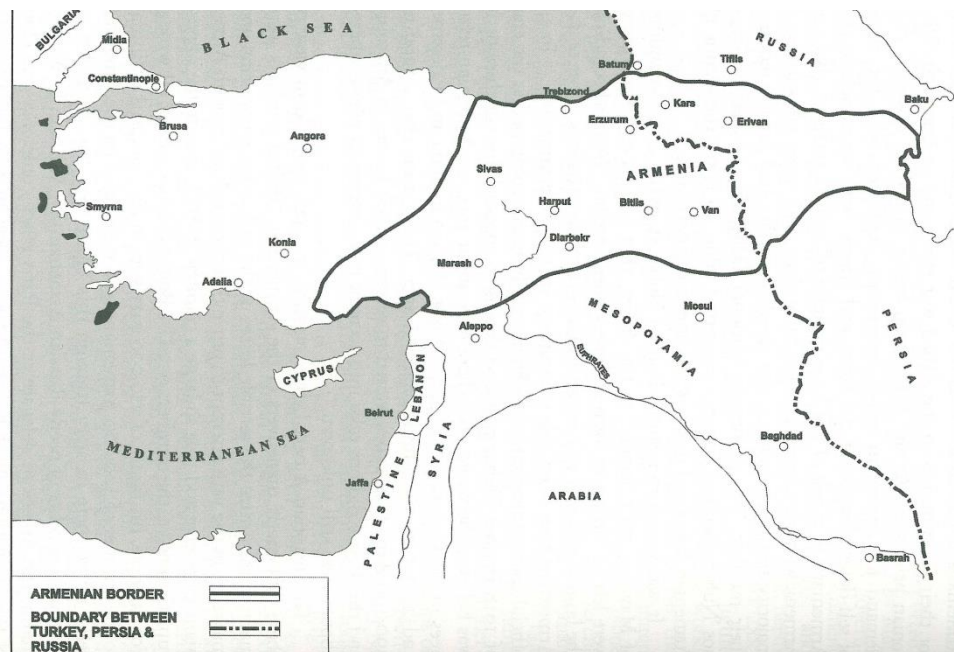
49. kép: A szíriai sivatag. Fotó: FG

51. kép: Az örményeknek 1920-ban ígért területek. Forrás: Guenter Lewy, *Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005.

52. kép: Az Örmény Légio készülődése Maraş felé. Forrás: <https://tr.pinterest.com/pin/476677941787689193/>

53. kép: Vakıflı falu a Musa dağ lábánál. Fotó: FG

54. kép: A tomarzai Surb Petros ew Pōlos (Szent Péter és Pál) templom. Fotó: FG

55-58. kép: Tavlasun/Taulusun egykori házai és a Surp Toros-templom. Fotó: FG